

TÁRSADALOM KUTATÁS

1996
1-2

A4/9455

NY. ÖGYÜLÉSI
KÖNYVTÁR
Az Országgyűlési Könyvtár
állományából törölve.

Akadémiai Kiadó·Budapest

Kiadóhivatal: 1117 Budapest, Prielle K. u. 19–35.
Szerkesztőség: 1068 Budapest, VI., Benczúr u. 33.
Szerkesztőségi titkár: Ajtai Gáborné
Tel.: 321-4830/126
Fax: 322-0207
E-mail: H8757 ROZGONYI@ELLA.HU

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbetítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219—98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra.

Példányonként megvásárolható az Akadémia Kiadó Magiszter, Budapest V., Városház u. 1. (tel.: 138-2440) alatti könyvesboltjában.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat
(H—1389 Budapest, Pf. 149.)

A4/9455

Az Országgyűlési Könyvtár
állományából törölve.

TÁRSADALOMKUTATÁS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztőbizottság tagjai:
BOGNÁR JÓZSEF, KULCSÁR KÁLMÁN főszerkesztő,
HARMATHY ATTILA, SOMLAI PÉTER, SZALAI ERZSÉBET, TAMÁS PÁL

Szerkesztők:
GÁTHY VERA és ROZGONYI TAMÁS

SZERZŐINK

FARKAS János, a szociológiai tudomány doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, BME szociológiai tanszék

GÁTHY Vera, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA TKKK

HEGEDŰS T. András, tanszékvezető egyetemi docens, BKE pedagógiai tanszék

NEUMANN László, a MÜM Munkaügyi Kutató Intézet munkatársa

PAPHÁZI Tibor, tudományos munkatárs, MTA TKKK

SZAKÁTS Mara, szociológus, újságíró, Erdélyi Napló, Nagyvárad

SZÉMAN Zsuzsa, a szociológia tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA TKKK

TAGÁNYI Zoltán, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA TKKK

TÖRÖK Gábor, tudományos gyakornok, ELTE politikaelméleti tanszék

VÁRI Anna, a közgazdaságtudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA TKKK

VÁRNASI Gábor, tudományos munkatárs, MTA TKKK

ZÁVE CZ Tibor, véleménykutató igazgató, Szonda Ipsos

TARTALOM

Tanulmány		
5	Farkas János	Szakértők, szakértelem, szakértés
20	Vári Anna	A Paksi Atomerőmű kiégett fűtőelemei átmeneti tárolójának telepítése
32	Széman Zsuzsa	Az önkormányzatok és a civil szervezetek szerepe a vegyes „jóléti modellben”
50	Várnai Gábor – Závecz Tibor	Kommunikáció, nemzeti identitás és fundamentalizmus
66	Hegedűs T. András	Fekete hatalom vagy fekete nemzet az Egyesült Államokban
87	Szakáts Mara	Az áttelepült erdélyiek viszonya Romániához és a régi otthonhoz

Esettanulmány		
101	Papházi Tibor	Szervezeti kultúra a vízügyi ágazatban
110	Neumann László	„Kizsákmányolt” tulajdonos-munkavállalók?

Műhely		
122	Gáthy Vera	Egy kelet-európai Network három éve

Könyvszemle		
126	Török Gábor	Second Hand. Thoma László: Alternatívák nélküli társadalom. Gondolat Kiadó, 1995.
127	Tagányi Zoltán	Egy letűnt világ nyomában? avagy Leszek Kolakowski: Glównie Nurty Marksizmu. Powstanie-rozwój-rozklad. (A marxizmus fő irányvonalai. Genézis-fejlődés és aláhanyatlás.) London, 1988.

CONTENTS

Papers

5	Farkas, János	Experts, Expertise, Consultancy
20	Vári, Anna	The Establishment of a Temporary Repository of Spent Fuel of the Nuclear Power Plant of Paks
32	Széman, Zsuzsa	The Role of Local Governments and Civic Organisations in the Mixed "Welfare Model"
50	Várnai, Gábor – Závecz, Tibor	Communication, National Identity and Fundamentalism
66	Hegedűs T., András	Black Rule or Black Nation in the United States
87	Szakáts, Mara	The Relationship of Resettled Transylvanians to Romania and their Old Home
-

Case Studies

101	Papházi, Tibor	Corporate Culture in the Water Supply System
110	Neumann, László	"Exploited" Owner-Employees?
-

Workshop

122	Gáthy, Vera	Three Years of an East European Network
-

Books

126	Török, Gábor	Second Hand. Thoma, László: A Society without Alternatives. Gondolat Kiadó, 1995.
127	Tagányi, Zoltán	In the Traces of a Bygone World? Or: Leszek Kolakowski: Glównie Nurty Marksizmu. Powstanie-rozwój-rozklad. London, 1988.
-

FARKAS JÁNOS

SZAKÉRTŐK, SZAKÉRTELEM, SZAKÉRTÉS

Az 1980-as évek második felében vizsgálatokat folytattunk a szakértők hazai helyzetéről, a társadalomtudományok eredményeinek politikai-gazdasági döntésekben betöltött szerepéről. Az eredményeket A szürke zóna: Szakértők az államszocializmusban (MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja, Budapest, 1992) című könyvemben foglaltam össze. A társadalmi-politikai rendszerváltás után érdekesnek tűnt ismét megvizsgálni: miként változott, változott-e egyáltalán a tanácsadók helyzete hazánkban; miképpen használják fel demokratikus, többpárti, parlamenti politikai rendszerben a tudományos eredményeket? A Soros Alapítvány Central European University (Közép-Európa Egyetem) kutatási ösztöndíja támogatásával sikerült a vizsgálatot megismételni. Dokumentumelemzés és interjúk segítségével kíséreltem meg némi bepillantást szerezni a szakértők megváltozott világába.

A kutatást négy szinten: a *makropolitika* kormányzati, a *makropolitika miniszteriális (tárca)*, a *pártpolitika* és a *gazdasági szféra vállalati szintjén* végeztem el. A korábbi vizsgálathoz képest ugyanis azzal a hipotézissel éltem, hogy a politikai rendszerváltás után csökken a makropolitikai- (kormány) szintű szakértelem szerepe, növekszik viszont a tervgazdaságról a piacgazdaságra való átmenet során a gazdasági szakértelem jelentősége. S végül, – teljesen új formaként – megjelenik a többpárt-rendszer igénye a tanácsadók iránt. Tekintettel arra, hogy „A szürke zóna” főleg a kormányzati szinten megjelenő szakértelemre koncentrált, e tanulmányban jelenleg csak a másik három (tárca, gazdaság, pártok) szinten mutatjuk be a szakértői tevékenység jellemző mintáit.

1) Szakértelem a makropolitikában: tárcaszinten

Az államigazgatás terén – az államszocializmus korához képest – csökkent a szakértelem szerepe és fontossága. A politikumnak és a szakértésnek újfajta kapcsolata bontakozik ki. A szakértőknek főleg legitimáló funkciójuk van (ugyanúgy mint a korábbi politikai rendszerben). Új elemként talán azt tekinthetjük, hogy a politikusok maguk is szakértőknek voltak tekinthetők (pl. Antall József, Kupa Mihály, Katona Tamás, Für Lajos és mások.)

Az államigazgatásra az elmúlt években az volt a jellemző, hogy a munka mennyisége megnőtt. A parlament kb. 200 törvényt fogadott el 4 év alatt. Ezért az államigazgatás törvényvégrehajtó helyett inkább törvényelőkészítő szerepre kényszerült. A szakértő ehhez a felgyorsult törvényhozáshoz képest lelassult, hiszen az államigazgatási anyagok elkészítése során „morfondírozásra” már alig maradt ideje. A célracionális szervezetekben nem jó a morálizáló szakértő, akit az időkeretek is állandóan nyomnak. Egyes törvények előkészítéséhez elég volt a minisztériumok meglévő szakapparátusa. Más törvények esetében viszont nem volt elég.

Néhány döntéselőkészítési esetet a *Népjóléti Minisztérium* tevékenysége alapján rekonstruáltam. Az ún. *szociális törvény* kidolgozása során Kakuszi István vezetésével dolgoztak belső szakértők. Külső szakembereket alig vettek igénybe a szociális igazgatásról és egyes ellátásokról szóló törvény előkészítése során.

A *gyermekjóléti törvény* viszont olyan lett, mint az „állatorvosi ló”. Teljes kudarcnak bizonyult. A régi törvény elavult, mivel a gyámhatóságokra és nem a gyermekekre koncentrált. Ugyanakkor a gyámhatóságoknak igen erős lobbija volt. A törvény ezért nincs kellően, – például jogilag – szakmailag alátámasztva. A Minisztérium korábbi szakértői közül többen eltávoztak a rendszerváltás elején, másokat pedig – politikai bizalmatlanság folytán – elbocsájtottak. A tárca új szakértője (aki a törvényelőkészítést kapta) a gyámhatóságokat például meg akarta szüntetni. Ugyanakkor kompromisszumra képtelen ember, aki rossz viszonyba került másokkal, például a Nemzetközi Gyermekmentő Szervezettel. Sokféle érdek ütközik egy-egy törvény előkészítése és elfogadtatása során és nem minden szakértő képes a konfliktusok kezelésére, megoldására, érdekek egyeztetésére, A szakértők száma is meglehetősen kevés.

A jóléti, szociális ügyekkel a pártok is foglalkoznak és időnként „cinkelt kártyával” játszanak. Az egyik párt például részben politikai, részben üzleti érdekei miatt foglalkozott vele. Az adott esetben a gyámhatóságok a túlélésre törekedtek. Olyan személyi megfontolások is szerepet játszottak, hogy lesz-e például kormányzati befolyása az egyik egyetem rektorának, aki az ifjúsági deregulációs bizottság elnöke volt.

Természetesen pozitív, sikeres törvényelőkészítést is említhetünk. Ilyen volt pl. az egészségügyi reform, amelyet ugyancsak a népjóléti tárca terjesztett elő. Ezen a projekten másodállásban külső szakértők is dolgoztak, pl. Mikola István, a László Kórház főigazgatója, Kincses Gyula MDF-es képviselő, a DOTE Egészségügyi Informatikai Intézet vezetője. Kincses az egészségügyi reformtitkárság vezetőjeként is érvényesíteni tudta befolyását. Mikola a Világbank közreműködését szerezte meg. A Parlamentben a Szociális-Egészségügyi-Sportbizottságban pedig Kiss Gyula József, Kulin Ferenc MDF-es képviselők lobbiztak a törvény mellett. A törvény első eleme az orvosi kártya volt, amely az orvosok teljesítmény alapján történő finanszírozását volt hiva-

tott szolgálni. A cél ugyanis az volt, hogy a Társadalombiztosításról leválasszák az egészségügyi biztosítást.

A törvény másik eleme, hogy a gyógyítás valódi költségei legyenek megfizetve. A műtéteknek nincs normative kialakított ára. A költségek zömét maguk a kórházak voltak kénytelenek átvállalni. A tervezett intézkedésektől az várták, hogy az ellátás színvonala és a költséghatékonyság javuljon. Ma mintegy 10 ezer orvos felesleges. A beteg/orvos arányt is újra kell gondolni. 1991-ben megszületett a megfelelő kormányhatározat, ami a kórházakat ezután fogja elérni, pl. amikor a műtéteket is normatívák alapján rendezik. Számos érdekkonfliktust kell persze egyeztetni, megoldani pl. a Minisztérium, a kórházak, önkormányzatok, Társadalombiztosítás, Tisztiorvosi Hivatal, betegek stb. között. A kórházak, gyógyszertárak privatizációja is még előttünk álló feladat. A problémák ellenére az egészségügyi reform tekintetében – hála a szakértő-
lemnek – születtek némi eredmények.

A *lakásügyi koncepció* kidolgozása viszont ismét inkább negatív ellenpéldával szolgált. Beigazolódtott, hogy a kinevezett kormánybiztos alkalmatlannak bizonyult a feladatra. Persze maga a helyzet is rendkívül nehéz. A korábbi Építésügyi és Városfejlesztési Minisztériumot az utolsó szocialista (Németh Miklós-) kormány szinte „kiirtotta”. Az Antall-kormány pedig szét-szórta tárcák között. Egyes részei a belügyi önkormányzathoz, mások a Pénzügyminisztériumhoz (hitel és szociálpolitikai kedvezmények szempontjából) kerültek. Az építőipart pedig az Ipari Minisztériumhoz csatolták. A Közlekedés és Városfejlesztési Minisztériumnak is jutott belőle, amely településfejlesztéssel és építésügyi szabályozással is foglalkozott. Ugyanakkor a Népjóléti Minisztérium kapta meg a lakásügyi koncepció kidolgozása tekintetében a felelősséget. A kinevezett kormánybiztos a miniszternek is jó ismerőse volt. Ugyanakkor kooperációra való képessége nem igazolódtott be. Állandó konfliktusai voltak például a tárcán belül a Lakáselosztási Osztály vezetőjével. A dolgok odáig fajultak, hogy megbízásáról lemondott. A lakáskoncepciót egy másik szakértőre (Mészáros Józsefre, egyébként tanszéki helyettesemre) bízták, aki elkészítette ezt és a Parlament is elfogadta.

A lakáspénzügyek korábbi kezelése kimerítette a „népsanyargatás” fogalmát és a költségvetésnek is alig volt haszna belőle. Az új lakáskoncepciót a Pénzügyminisztériummal és a Nemzeti Bankkal is egyeztetni kellett. A programnak a lényege, hogy a Kormány ne vonjon ki pénzt, hanem fektesse be. Az ÁFA, az építőanyagok révén, munkahelyteremtés formájában dinamikus fejlődés lett volna beindítható. A program azonban nem sikerült, mivel a bankokban ülő más szakértők, vezetők megakadályozták pl. az OTP-ben (Országos Takarékpénztár) a lakáshitelezést monetáris szigorúsággal kezelték. Az OTP ugyanis – magas kamat mellett – lakáshitelből finanszírozza a vállalkozók veszteségeit. Az állam szubvencionálja a lakáshitelt, de a támogatást nem a lakosság, hanem az OTP szerezte meg magának. (Nyugat-Európában pl. 2 % a rés, nálunk 12–14 %.) A hatalmas hasznot pedig felelőtlenül adja ki az

OTP a vállalkozóknak, akik zömében veszteségesek. A visszajuttatások révén a tranzakciók némileg még korrupciógyanúsak is. (Lásd a kirobbant Agrobank botrányt.) A korábbi 3 %-os lakáshitelek megszűntek. Helyettük államkötvények kerültek kibocsátásra (1980—90-től). Nem egy tárcánál (BM, HM) (Belügy-Hadügy) az államhivatalnokok Kft-kbe forgatták ezeket. 1990-ben a Pénzügyminisztérium vizsgálatot indított, amit két hét alatt leállítottak a magas befolyással bíró államhivatalnokok.

Az Állami Vagyon Ügynökségnél (ÁVÜ) hasonló folyamatok voltak megfigyelhetők a privatizációs eljárások során. Ezek azt a gyanút látszanak megalapozni, hogy a szakértők nem egy esetben saját zsebre is dolgoznak, ami nemzetgazdasági veszteségeket okoz.

Kimutatható a – szociológiailag érdekes – *peer group* jelensége is a döntési folyamatban. A korábbi (államszocialista) Országos Tervhivatal számos kulcsvezetője az elmúlt kormány ideje alatt fontos beosztásokba került. (pl. Magyar Nemzeti Bankba, Magyar Hitelbankba és más helyekre.) Befolyásuk kétségtelenül jelentősen emelte a döntések kompetenciáját, koherenciáját és realizációs esélyeit. Az ilyen network-ök létezése, működése és felhasználása elengedhetetlen az ügyek menedzselésében. Néha azonban arra is képesek, hogy megakadályozzanak támogatásra méltó előterjesztéseket, programokat. Ekkor az előterjesztések mögött álló szakértők és az államigazgatásban (vagy pénzügyi szférában) lévő szakértők (akik nemegyszer vezetők is) között konfliktusok keletkeznek.

Általánosságban véve azt mondhatjuk, hogy a politikai vezetés számára szükséges a tanácsadás. A vezetők ezt felismerik és igénylik. A végrehajtó szervek általában önmagukat látják el szakértelemmel, de ennek minősége az elmúlt években leromlott. Ezen az államigazgatási szinten nincs kellő szakértelem Magyarországon. Különösen nincsenek jó gazdasági szakértők. Az ún. „reformközgazdászok” idáig legalábbis csődöt mondtak. Más dolog az elméleti-teoretikus tudás, amit egyetemeken elő lehet adni és más az a mindennapi gazdasági praxis, amelyet „földközben” végezni kell. Ha pedig valaki igazán kompetens tanácsokat ad, nem biztos, hogy meghallgatják. Például Kornai János neves közgazdászunk eddig két alkalommal vállalkozott praktikus tanácsadásra, de udvarias vita, vagy „agyonhallgatás” lett javaslatainak sorsa.

Tárcaszinten a *Környezet- és Vízgazdálkodási Minisztérium* tevékenysége alapján rekonstruáltam további eseteket. Elsőnek az APELL-t említem, amelynek angol neve az Awareness and Preparedness on Emergency at Local Level. Ez az ipari balesetek, katasztrófák következményeinek elhárításával foglalkozó program, amely főleg az önkormányzatok szintjén kerül alkalmazásra. A tudatosság és felkészültség fokozását szolgálja. A szakértői munka (dr. Csalagovits István dolgozta ki a Környezetvédelmi és Vízgazdálkodási Minisztériumban) kiterjedt a katasztrófa-törvény szabályozási elvének kimunkálására. A programot több önkormányzat már felkarolta: Tiszaújváros, Körös-

völgy, Gyula, Csopak. Ez egyelőre nem kormányprogram, de kitűnően halad, mert összhangban áll a decentralizációval.

A másik program a *Területfejlesztés-2010*, amelyben Magyarország, Lengyelország, Horvátország, Szlovénia és Olaszország vesz részt. Magyarországról Kaposvár, Szentgotthárd és Pécs városok szerepelnek ebben a programban.

Megemlíthetjük még a *PIT-programot* is (Partner In Transition), amely ország-jelentésekből tevődik össze. 4 fő vonala van. 1993-ban Magyarország készített jelentést az ipar-, agrár-, az infrastruktúra-politika kérdéseiről. Ennek keretében tanulmány készült el az egyik magyar régió (Szabolcs-Szatmár megye, Borsod-Abaúj-Zemplén megye) válságmenedzselésének problémáiról.

Magyar szakértők is dolgoznak a *CEI*-ben (Central European Initiation), a *RIM*-ben (Regional Interregional Monitoring) nemzetközi programokban. Az utóbbi a környezet, területfejlesztés, információs bázis, kár-katasztrófa-kockázat, természeti erőforrások részprojektekből áll. Pilot-vizsgálatok indultak be Szarvas, Szolnok, Debrecen, Csopak városokban, településeken.

A Környezetvédelmi Minisztérium szakértői programjaiban megfigyelhető, hogy lehetőleg a kisebb ellenállás irányában tevékenykednek. Ez az attitűd jó lehet konszolidált időszakokban, de nem kielégítő a radikális átalakulás idején. Az itt dolgozó szakértők úgy vélik, hogy aki el akarta magát fogadtatni az új rezsimben, azt nem feltétlenül fogadják el politikai megfontolásból. Mindazonáltal a függetlenségnek hitele lett. Egyes szakértők kapcsolatokat építettek ki a nemzetközi szakértői hálózatokkal, mások viszont bezárkóztak az adminisztratív (lineáris) szervezetekbe.

2) Szakértők a pártok szolgálatában

A társadalmi rendszerváltás egyik fontos következménye az lett, hogy a többpárti demokráciában megjelentek a pártok mellett dolgozó szakértők. A „pluralitás” most teljesedett ki, hiszen az egypárt-rendszerben az MSZMP-nek (Magyar Szocialista Munkáspárt) voltak ugyan szakértői, de más pártok nem léteztek. A korábbi politikai ellenzékek természetesen voltak szakértői, de ezek csupán az illegalitás, vagy később a féllegalitás keretei között működtek.

Felsorolok néhány pártpolitikai *szakértői tevékenységet*:

A Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) mellett felállították a Politikai Tanulmányok Intézetét, amelyet Gyekiczki András, Magyar Bálint, Földi Tamás vezetett.

A Fialat Demokraták Szövetségének (FIDESZ) is volt egy Szakértői Irodája, Körössényiné Gém Erzsébet, Schuch György vezetésével. A pártelnök személyes tanácsadója szerepét Kovács András szociológus töltötte be.

A Keresztény Demokrata Néppárt (KDNP) nem működtetett önálló szakértői testületet, de voltak személyes tanácsadói, például Rabár Ferenc volt

pénzügyminiszter. (Mészáros József a párt elnöke, dr. Surján László személyes tanácsadójaként dolgozott. De nem a pártban, hanem a Népjóléti Minisztériumban, amelyet dr. Surján vezetett.)

A Magyar Demokrata Fórumban (MDF) Rubovszky András pártigazgató és Salamin András körül alakult ki egy szakértői testület. Az MDF számos vezetője egyébként – lévén magasan kvalifikált tudósok – szintén szakértőknek számítottak. (Papp Sándor vegyészprofesszor, parlamenti képviselő pl. a párt környezetvédelmi szakértője szerepét is ellátta.) Független szakértők, pl. Andorka Rudolf és Cseh-Szombathy László szociológusok, Schlett István politológus elemző munkájára is több alkalommal támaszkodtak.

A Magyar Szocialista Párt (MSZP) környezetvédelmi programját Gulyás Mihály, területfejlesztési koncepcióját pedig Baráth Etele készítette el. A párt gazdaságpolitikai programja megírásában pedig több ismert közgazdász is jeleskedett. (Bár egyes kritikák szerint az ún. Békesi-program nem célokat, hanem csak (monetáris) eszközöket tartalmazott.) Az MSZP szakértői közül kiemelkednek: Gászó Ferenc, Bihari Mihály, Tamás Pál, Ágh Attila szociológusok, politológusok. Munkájukat Tóth András koordinálta. Földes György pedig a Politikatörténeti Alapítvány keretében szervezte a párt szakértőinek munkáját, főleg az általános választásokkal kapcsolatosan.

Nagyon érdekes volt megfigyelni, hogy a kisebb pártoknál milyen nagy volt a független szakértők iránti érdeklődés. Galló Béla, Nagy Miklós, Boross László, Cs. Kis Lajos, Horváth László szociológus-politológus-jogász szakértői csoportja (kisszövetkezetet alapítva) például dolgozott az Agrárszövetségnek, a Vállalkozók Pártjának, az MSZMP-nek és az SZDSZ-nek is. Munkájuk *tanulmányait* az alábbiakban foglalhatjuk össze:

Az *Agrárszövetség* esetében a fiatal agrárértelmiségiek rokonszenvvel fogadták a szakértőket, akik a biztonságot nyújtották a pártnak. Szociológiai, politikai tanácsokat adtak, tanulmányokat írtak megbízóiknak. Ezek szervezetszociológiai, pártszervezési, politikai szereplésre vonatkozó ismereteket tartalmaztak. Egy oktatáspolitikai elemzést is elkészítettek. A szakértők számára fontos volt a független státusz fenntartása. Ezzel az attitűddel végezték munkájukat. Ennek ellenére konfliktusok is felmerültek a megbízók és a szakértők között. A párt elnöke (Nagy Tamás) például kezdetben politikai szereplést, kiállást is elvárt volna tőlük, amire ők – érthetően – nem voltak hajlandók. (Alelnöki pozíciót ajánlottak egyiküknek)

A *Vállalkozók Pártja* is felkereste őket igényeivel. Kezdetben szakmailag, politikailag eléggé dilettáns társaság került ott össze: csődbe ment – főleg – vidéki vállalkozók, lézengő jogászok stb. Élükre hamarosan Zwack Péter nagyiparos (később amerikai nagykövet) került. Az elnök, aki néhány éve tért vissza külföldről, alulinformált volt a magyar valóságot tekintve. A tájékozottsághoz, valamint gazdasági ügyeikhez kellett neki a szakértő. A párt politikusai egyrészt saját személyes szakértőikké akarták őket tenni, másrészt itt is politikai funkciókkal kívánták őket elcsábítani.

Általános tapasztalat, hogy egyik pártban sem tudták, valójában mire kell használni a szakértőt. Nem volt tisztázott a vezetők előtt, hogy mi a politikus és mi a szakértő dolga. Nemegyszer még a megrendelő szerepét is fel kellett vállalni, mert még igényeiket sem tudták kellően megfogalmazni. A munka egyébként úgy folyt, hogy a nyugati mintákat a szakértők alkalmazni kezdték a magyar viszonyokra. Boross hozta a magyar empiriát, Cs. Kis az ideológiát (pl. mi a liberalizmus?), Horváth Lászlónak pedig államigazgatási tapasztalatai voltak.

A politikai vezetők kétségtelenül fejlődésen mentek keresztül a szakértőkkel való együttműködés során. Kezdetben legitimitációt is elvártak volna tőlük, később erről lemondtak. Mivel a kisebb pártok vezetőinek kisebbségi érzésük volt a nagyobb pártok vezetőivel szemben, különböző tanácskozásokra magukkal vitték szakértőiket is, mintegy hivalkodva velük, hogy nekik még erre is telik. (A király bohóca.) A pártmozgalomba való „beszippantás” állandó veszélye mellett – úgy érzik –, képesek voltak befolyásolni a nevezett pártok és vezetőik tevékenységét.

A szakértői csoport később REKONTRA Szövetkezetté alakult át. Rájöttek arra, ha cégszerűen működnek, nagyobb irántuk a bizalom. Ekkoriban a FIDESZ-től is kaptak megbízásokat. Galló Béla például külügyi elemzéseket készített Sz. Bíró Zoltánnal (Közgazdasági Egyetem tanára) közreműködésével. Az Akadémia Történettudományi Intézetéből is volt munkatársuk e munka elvégzése során. A FIDESZ vezetőivel sajátos viszonyban álltak, mivel korábban ezek tanárai voltak. Ezért a közvetlen tanácsadói szerepre nem kérték fel őket. Inkább baráti, kollegiális alapon segítettek tanítványból politikusokká vált fiatal barátaikat. Amikor a FIDESZ a liberalizmustól a nemzeti konzervativizmus irányába fordult, akkor kapcsolataik meglazultak velük.

Az SZDSZ számára is dolgoztak. Ők írták meg e pártnak az önkormányzatokról szóló parlamenti beszédét. „Harcok a politikában” címmel tanulmányt rendeltek meg tőlük. Elkészítettek egy 150 oldalas elemzést a párt imázsáról, amellyel befolyásolni tudták Pető Iván Tölgyesi Péterrel szembeni elnökké történő megválasztását. Csepeli György szociológus, György Péter esztéta, Hahn Endre közvéleménykutató és mások is szakértettek ebben a munkában. Kimutatták, hogy a párt vezetői szereptévesztésben vannak, amikor azt hiszik, hogy korábbi szakértelmüket konvertálni tudják a politikába. Ez az SZDSZ-t az értelmiségi párt imázsra felé toltta el, ami ártott a tömegkapcsolatoknak és – ezen keresztül – a választási esélyeiknek. Azt tanácsolták a vezetőknek, döntésük el, hogy ők politikusok-e, avagy szakértők és a pártot néppárt jellegűvé alakítsák át. Ekkor elemezték ki az első számú vezetők (Kis János, Pető Iván és mások) személyiségét, és javasolták, hogy Kuncze Gábor kerüljön jobban reflektorfénybe, a meditatív típusú vezetők pedig húzódnak háttérbe. Ezzel a párt népszerűségéről is készítették egy vizsgálatot. Tanácsaik alapján az SZDSZ népszerűsége emelkedett és befogta a FIDESZ-t.

Az SZDSZ-en belül a szakértőket nem kínálták meg politikusi szerepekkel. Képzést és oktatást vártak el leginkább tőlük. A politikusok felkészítése

vált egyik legfontosabb feladatukká. Konferenciákat, tanácskozásokat szerveztek, amelyeken az Ecole Normale Supérieure és más külföldi (pl. spanyol) tapasztalatokat közvetítettek.

A Pozsgay Imre vezette *Nemzeti Demokrata Szövetség* (NDSZ) is megkereste őket, de náluk nem vállaltak szakértői szerepet, mivel ez a párt „koketált” Csurka István popularista mozgalmával és ez nem fért össze a szakértők politikai ízlésével.

Az egyetemi-akadémiai értelmiség (amelyből ez a szakértői csoport is kikerült) „tisztítótűzőn” ment keresztül a rendszerváltás után. Többen felismerték, hogy hazánkban még nem alakult ki a szakértői kultúra és ezt a hiányt kívánják bepótolni, betölteni. Fontos feladat: a *szakértői kompetencia* kialakítása. Ezt a feladatot például egy most készülő kötetben akarják tisztázni, amely „A rendszerváltás első generációja” címet viseli. Azt vizsgálják meg, hogy milyen folyamatok játszódnak le a politikai elit tudatában. Hogyan lesz a kádári értelmiségből a demokrácia értelmisége? Miképpen megy végbe a személyiség strukturális átalakulása? A szakértőkkel kapcsolatosan pedig megvitatásra és tisztázásra méltónak tekintik azt a problémát, hogy hol van a szakértés *etikai határa*?

A pártok számára történő szakértői munka szempontjából egy *másik esettanulmányt* is elkészítettem, amely önelemzésnek is tekinthető. Néhány műegyetemi kollégámmal együtt ugyanis felkérést kaptam 1993-ban a FIDESZ-től, hogy dolgozzuk ki számukra a párt *tudomány- és technológiapolitikai koncepcióját*. Több mint egy éven keresztül szorosán együtt dolgoztunk a FIDESZ saját szakértőivel és 1994 tavaszára elkészítettük javaslatunkat, amely a választási kampányban felhasználásra is került. Úgy vélem, hogy területi korlátok miatt itt most nincs hely magának a koncepciónak az ismertetésére. Mindössze egy *tanulást* szeretnék megemlíteni, amelyet egy sajátos *konfliktushelyzet* kapcsán szűrtünk le.

Az *alapképlet* a következő: néhány volt tanítványunk megkeresésére, (akik vezető szerepet játszanak ebben az ifjúsági pártban) független szakértőként szívesen vállalkoztunk arra, hogy megírjuk a követendő K+F koncepciót. Egyfelől szimpatizáltunk e fiatal emberek lelkesedésével, ambícióival, másfelől úgy gondoltuk, hogy hazánkban a K+F politika, stratégia terén különben sincsenek a pártok függvényében kidolgozható alternatívák. A súlyos gazdasági helyzet, a magyar ipari fejlettség, technikai felszereltség, kutatói kapacitás és intézményrendszer problémái, valamint a nemzetközi kihívások valójában *kényszerpályán* mozgatnak bennünket. Úgy gondoltuk, bármely párt is vállalja fel ezt a koncepciót, a lényeg az, hogy nyújtson hozzá politikai támogatást. (Más párt számára is szívesen kidolgoztuk volna, ha érkezett volna hozzánk ilyen megkeresés. Mint ahogy az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság számára már az államszocialista időkben, de később a konzervatív Antall-kormány idején is adtam szakvéleményt. Professzortársaim hasonlóképpen.)

A koncepció kidolgozása során nem is merültek fel problémák köztünk és a fideszes szakértők között. A konfliktus inkább bennünk keletkezett, merült fel, mégpedig etikai, morális vetületből. A FIDESZ 1993 során fokozatosan feladta korábbi fiatalos liberalizmusát és konzervatív jobbközép párttá kívánt átalakulni. Egyre több olyan akciót követett el a vezetőség, amellyel mi (egyébként egy sokkal idősebb generáció tagjaiként) sem tudtunk azonosulni. Leszavagták a Parlamentben a nyugdíjak megemelését; erősen kokettáltak azzal az MDF-vel, amely ekkor már láthatóan csődbe vitte az országot; feloldották a 35 éves korhatárt, utat engedve az idősebb karrieristáknak; korrupciógyanus színház- és egyéb ügyletekbe, üzletekbe bonyolódottak stb., szóval kezdték elveszíteni azt a „hamvas ártatlanságukat”, amellyel indultak. A szakértői munkát azonban becsülettel végigcsináltuk, mert maga a feladat, a kihívás izgatott bennünket. A szakértői munka szüneteiben politikai vitákra került sor, de ez az együttműködést nem zavarta meg.

A FIDESZ egyébként az 1994-es májusi választásokon drasztikusan visszasett és csak a legkisebb ellenzéki pártként került be a Parlamentbe. A politikai irányváltást tehát nem lehetett büntetlenül végrehajtani. Ugyanakkor a hatalomra jutott szocialista-liberális koalíció – legalábbis idáig – nem követ olyan tudomány- és technikapolitikát, mint amelyet mi dolgoztunk ki saját tanulmányunkban. Pirandellói szituációba kerültünk: Hat szerep keres egy szerzőt, azaz hat szakértő keres(ne) egy olyan politikai erőt, amely „eljátszaná” darabjukat, azaz realizálná K+F koncepciójukat.

3) Szakértői cégek vizsgálata

Cégek és főbb tevékenységük:

Az alábbi 12 szakértői cégről (consulting firms) készítettem esettanulmányt. (TANORG, STRUKTÚRA, Coopers and Lybrand, KRÉTA, PROFINFO, MAP, Hill International, FŐBER, CATRO-SZENZOR, ÁV Rt, MBFB Rt, Knight Wendling.)

A megvizsgált cégek tevékenységéből főleg az alábbi *feladatokat* emeltem ki az interjúkészítés során:

- marketing-stratégia; oktatás-képzés; termékstruktúra kialakítása (Profinfo)
- szaktanácsadás, design (KRÉTA)
- vagyonértékbecslés (Tatabányai Szénbányák, határőrlelésítmények értékelése); nagymarosi tájrendezés; M1–M15 autópálya építése (FŐBER)
- közlekedéspolitikai koncepció; Akkumulátor-gyár átalakítása; Ikarusgyár „túlélési” programjának elkészítése (Knight and Wendling)
- MATÁV privatizációja; Magyar Hitelbank, Magyar Külkereskedelmi Bank, Mol Rt. privatizációja; Chinoin vezetési tanácsadás, szervezeti átalakulás (Coopers and Lybrand)

- menedzserkeresés; személyzeti átvilágítás; karriertanácsadás; képzés; gazdasági és marketing tanácsadás (Hill International)
- Zirc és környéke telefonrendszerének fejlesztése; pénzügyi tanácsadás; Déli autópálya-építés (MAP)
- szakember kiválasztás; munkatársak értékelése; Assessment Center tanácsadó szolgáltatásai; tréning (CATRO-SZENZOR)
- pénzügyi-gazdasági tanácsadás; privatizáció; termelésfejlesztés; szerkezetátalakítás (STRUKTÚRA)
- privatizáció; válságkezelés; reorganizációs programok; vezetési tanácsadás (TANORG)
- az ÁV Rt. és a MBFB Rt. megrendelőként, felhasználóként (*users*) szerepeltek a kiválasztott mintában.

Az interjúkból leszűrt tanulságok

E helyütt csak a fontosabb *tanulságokat*, szakértői mechanizmusokat, eseteket sorolom fel.

1. A döntéselőkészítés szakaszát általában nem dokumentálják. Csak a munka második szakaszában kezdődik el a dokumentáció, ami egyre jobban távolodik a hagyományos formáktól. A mechanizmus mögött elsősorban a megbízók ama érdeke áll, hogy ne kelljen kezdetben fizetni és csak a keletkező nyereségből díjazzák a szakértőket (eredmény, vagy prémiumjutalmazás). Ennek fő oka abban rejlik, hogy a magyar vállalatoknak általában nincs elég pénzük.

2. A szakértői nyelv a hagyományos verbalitástól jelentősen elmozdult a számítógépes rendszerek algoritmizált nyelve irányába.

3. A szakértői cégek zömében – főleg a privatizáció területén – állami megrendeléseknek tesznek eleget. (ÁVÜ, ÁV Rt. megbízások)

4. A cégek körében kasztrendszer alakult ki. A „Six Big” (Price Waterhouse, Arthur and Andersen, Coopers and Lybrand, Ernst and Young, Deloitte and Touch, Economix) vezeti a sort, majd ezután következnek a közepes és a kisebb cégek. Ezért mindenki olyan profilt keres, amelyben ő, ha nem is a legnagyobb, de a legjobb, a leginkább specializált. Ezzel egyben a kemény versenyt is igyekeznek kikerülni.

5. A szakértői cégek egy része korábbi állami vállalatból jött létre privatizáció útján. Másik része pedig külföldi érdekeltségű cég hazai fióklerakata.

6. A magyar és a külföldi szakértők közel egyenlő intenzitású munkát végeznek, (a magyarok talán még többet is dolgoznak), de a jövedelemben mintegy 1:5 az arány a külföldiek javára. A módszereket természetesen jobban ismerik a külföldiek, a hazai viszonyokra történő adaptációban viszont a magyarok az erősebbek. Ily módon a szellemi kizsákmányolás ténye kétségtelenül fennáll. A magyar szakértők csak azért tudják elviselni ezt az egyenlőtlenséget, mert még így is magasabb jövedelemhez jutnak, mintha tiszta magyar tulajdonlású cégnél dolgoznának.

7. Elsősorban azok a cégek maradtak fenn, amelyek nagy gondot fordítottak az átképzésre, továbbképzésre, a munkaerő kinevelésére, – ha kell – lecserélésére.

8. A szervezeti forma megválasztása (Kft, Részvénytársaság, RT stb.) igen jelentős szerepet játszik a szakértői cégek önprivatizációs folyamatában. A forma ugyanis jelentősen befolyásolja a piacrakerülés kondícióit.

9. Már az államszocializmus idején is működő cégek fő profilja az üzem-, munkaszervezés volt. Ezek a rendszerváltás után főleg privatizációs tanácsadásra, vagyonértékelésre, valamint vezetési tanácsadásra tértek át.

10. A megrendelők általában nem problémákat vetnek fel. Igényeik többnyire nem tudják adekvátan kifejezni. Gyakran a szakértőnek kell azt is megfogalmaznia, hogy valójában mire van a megbízónak szüksége, mi az igazi problémája.

11. Nem annyira a consulting firm nagysága, hanem kompetenciája és gyorsasága a döntő sikertényező. Egyébként a szakértői cégeknek mintegy a fele már megszűnt.

12. A nagyobb és a kisebb cégek között elég gyakori az együttműködés, ami többnyire a fő- és alvállalkozó viszonyát ölti magára.

13. A cégek egyik legfontosabb feladata a piacfigyelés. Bár az ismertebb cégeket – korábbi referenciák alapján – megkeresik. Számukra a piacépítés már nem jelent igazi problémát.

14. A szakértők számára nagyon fontos forma a Vezetési Tanácsadók Országos Szövetsége. Arra lenne szükség, hogy egyre több cég lépjen be, s akkor érdekeiket jobban tudnák képviselni, kooperációjukat pedig erősíteni.

15. A szakértői munka iránti igény a rendszerváltással megnövekedett. A piacgazdaságra való áttérés során számos feladatot találtak maguknak a tanácsadók, de a szakértői piac újabban kezd szaturálódni. Többen úgy ítélik meg, hogy a jelenlegi koalíciós kormány nem kedvez eléggé a gazdasági növekedésnek, a vállalkozásoknak. De a romlás már 1993-tól megfigyelhető.

16. Az új vállalatok általában meg vannak győződve arról, hogy ők is birtokában vannak a szakértelemnek és különösen a belső működéshez nem kérnek kívülről tanácsot. Csak akkor fordulnak szakértőkhöz, ha effektív pénzbevétel növekedést, vagy piacot remélhetnek tőle. A K+F fejlesztés, előkészítés, termelés-szervezés stb. megrekedt kb. a 60-as évek szintjén. Általános a szervezeti kultúra hiánya.

17. A kormány előszeretettel fordul a külföldi cégekhez, szakértőkhöz. Bizonyos esetekben természetesen elő is van írva a külföldi cég alkalmazása. A külföldi beruházó pedig csak akkor jön be az országba, ha általa ismert társaság auditálja a privatizálandó vállalatot. (Kb. 200 cég került fel a privatizációs listára.)

18. A piac hirtelen nőtt nagyra, s ehhez képest a szakértelem elmaradt. Nagyon sok gyenge szakértői cég van, amelyek rendkívül féltékenyek egy-

másra és kiélezett verseny folyik közöttük. A nagyok jobban felosztják maguk között a piacot és törekszenek az együttműködésre, vagy a már kivívott piaci pozíciók tiszteletére.

19. A szakértői piac ma igen nagy, erősen tagolt és szinte átláthatatlan. Még a rossz teljesítmény és gyenge minősítés sem igazán derül ki.

20. Az informális kapcsolatok (amelyek gyakran politikai színezetűek) igen erősen átszövik ezt a tanácsadói piacot. Ezek egyfelől segítenek a megbízások megszerzésében, másrészt kedveznek az igénytelenebb megoldásoknak.

21. A tanácsadói piacon nem elméleteket, nem elvont tudást, hanem realizálható know-how-t, rutinizott programcsomagokat, algoritmusokat, módszereket és technikákat adnak el.

Néhány adat a szakértői cégekről:

Az ÁV Rt. 172 cége közül 11,6 % egyáltalán nem, a többi cég 454 esetben került kapcsolatba, összesen 263 hazai, illetve külföldi tanácsadóval. (Az adatgyűjtés 1994. novemberében zárult le.) Ez átlagosan cégenként három tanácsadóval való együttműködést jelent, de a tanácsadót foglalkoztatók közül a többség egy (27,7 %), kettő (22 %), illetve három-négy (15-15 %) tanácsadót foglalkoztatott. A legtöbb tanácsadó szervezettel (39-cel) a Magyar Befektetési és Fejlesztési Bank Rt. állt kapcsolatban. 21 tanácsadó céget foglalkoztatnak a leggyakrabban.

A *végzett tevékenység* jellege: vagyonértékelés, privatizáció, vezetési tanácsadás, jogi tanácsadás. Ez a négy tevékenységi kör található meg. Privatizációval 24,8 %, vagyonértékeléssel 42,7 %, vezetési tanácsadással 13 %, jogi tanácsadással 5,3 %, vegyes profillal 14,5 % dolgozik.

A tanácsadók *tevékenységének minősítését* négy kategóriába sorolták: kiváló, jó, megfelelő, gyenge. Kiválót kapott az összes előfordult eset 31 %-a, jót 43 %, megfelelőt 14,3 %, gyengét 4,2 %. A tanácsadások 7,5 %-át nem minősítették az érintett cégek. Az ÁV Rt. az alábbi *minőségi sorrendet* állította fel a vele kapcsolatba került szakértői cégekről:

- 1) Deloitte and Touch;
- 2) Creditum;
- 3) Coopers and Lybrand;
- 4) Economix; CÉL;
- 5) KPMG;
- 6) Pénzügykutató;
- 7) Ernst and Young;
- 8) IID;
- 9) Banque Indosuez.

Egy átlagos *cégajánlat* *struktúrája* a következőképpen épül fel:

- A cél.
- A feladat.
- Alkalmazási terület.
- Módszer.
- Kinek ajánljuk ezt a szolgáltatást?
- A tanácsadói profil.
- Referenciánk.

Az ÁV Rt. *pályázata* 1993 júliusában pályázatot írt ki az alábbi 9 témakörben:

1. könyvszakértés
2. pénzügyi elemzés, kockázatelemzés
3. vagyonértékelés
4. piackutatás
5. tőzsdei műveletek
6. vállalati tanácsadás
7. jogi tanácsadás
8. válságmenedzselés
9. stratégiai tervezés, stratégiai átvilágítás

A pályázatra mintegy 500 belföldi és külföldi (zömében belföldi) cég jelentkezett. Témakörönként 15—55 pályázó szerepelt eredményesen, amelyek bekerültek az ÁV Rt. minősített tanácsadói körébe.

Összefoglalás

1) Tárcaszinten erősen visszaesett a szakértői munka. Az apparátusokból a legjobb erők a rendszerváltozással eltávoztak. A második-harmadik vonalbeli emberek kompetenciája pedig nem éri el a régebbiekéét. Külső szakértelemre pedig alig támaszkodnak. Az országnak – kiderült – nincs több elitje, csak egy. Különösen erős konfliktus jön létre a nagyszámú törvényelőkészítés és a mögötte álló szűk és csekély minőségű szakértelem között.

2) Az államapparátussal ellentétben a szakértői munka jórészt áttevődött a pártok tevékenységére. A demokrácia, a többpártrendszer, a hatalommegosztás, a pluralitás általában kedvezően felértékelte e szférában a szakmailag kompetens megoldások iránti igényt. Ezen a szinten főleg a társadalomtudományi szakértelmiség tölti be a tanácsadás funkcióját, amelyhez a tömegkommunikáció és a közvéleménykutatás szakértőit is hozzászámíthatjuk.

3) Leglátványosabb a fejlődés a gazdaság területén. A piacgazdaságra való áttérés ugrásszerűen és nagyságrendileg megnövelte az önálló tanácsadó cégek számát és szerepét. Erős verseny jött létre a szakértői piacon, amelyen a külföldi, ill. a vegyes cégek jelentős előnyre tettek szert. A privati-

záció előrehaladásával, lecsengésével azonban telítődni, szaturálódni látszik a szakértelem iránti kereslet. A gazdasági átalakulás bár jelentős igényt támasztott a szakértelemre, ez azonban nem növelte meg a magyar gazdaság hatékonyságát és teljesítőképességét. A sikeres tanácsadók meggazdagodtak, a gazdaság viszont továbbra is „mélyrepülésben” van. E kilátások egyelőre nem biztatóak. A szakmai kompetencia mindazonáltal ebben a szférában, ebben a tevékenységi körben a legmagasabb.

4) Az államszocializmushoz képest tehát részben *előrehaladást*, részben *visszaesést* figyelhetünk meg a szakértelem iránti igényben és felhasználásban. E kérdésben azt a gyenge hipotézist kockáztatom meg, hogy az elkövetkező években *fokozatosan* javulni fog a szakértői munka az általam vizsgált mind a négy szinten. A szakértelem formái, struktúrái *átalakulóban* vannak, s ha a gazdaság megerősödik, ha a valódi piaci viszonyok uralkodnak, akkor a szakértői tudás is fel fog értékelődni. A szakértői *kompetencia*, felkészültség fokát – a jelenlegihez képest – azonban jelentősen meg kellene emelni. Mindenesetre biztató, hogy – az államszocializmushoz képest – a politikát legitimáló funkció visszaszorulni látszik.

5) Azt mondhatom, hogy a szakértői munka nem az elmélet és a gyakorlat viszonyát fogja át, hanem a tudás/praxis tengelyen mozog. A szakértői tudás a „praktikus tudás” (*practical knowledge*) és a „cselekvésre való tudás” (*knowledge for action*) fogalmaival írható le leginkább. Az ilyesfajta tudás mögött nemegyszer elméletek is állnak, de ezekből történő levezetésük igazolása és bemutatása nem képezi jelen beszámoló tárgyát.

IRODALOM

Coopers and Lybrand. Hungary. Solution for Business.

Farkas János (1992) A „szürke zóna”: Szakértők az államszocializmusban. MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Intézete. Budapest.

FŐBER: Nemzetközi Ingatlanfejlesztő és Mérnöki Társaság.

Hill International

Információgyűjtési javaslat a gazdálkodó szervezetek stabilitásáról és fejlődési lehetőségeiről, különös tekintettel a termelő vállalkozásokra. (STRUKTÚRA Rt.)

Knight. Lester B. Knight and Associates, Inc.

Knight and Wendling. Newsletter, 12. Ausgabe, 1994.

Magyar Befektetési és Fejlesztési Bank Rt. Éves Jelentés 1992 és 1993.

Tanácsadók az Állami Vagyonkezelő Részvénytársasághoz tartozó gazdasági szervezeteknél. In: Privinfo.

EXPERTS, EXPERTISE, CONSULTANCY

The author conducted a research project of similar content in the 1980s, which could be repeated recently with the help of the Central European University.

The present project studied the role of expertise and expert advice on four levels such as the level of government, of ministries, party politics and companies.

The research has revealed that in the massive law-making activities of a multi-party system expertise was much in need, particularly when the bills were elaborated on the level of ministries, or parties. The decision-making process of parties also heavily – though sometimes falteringly – draws on outside expertise. However, the most spectacular progress in the field of using expertise has been made in the economy, where foreign companies enjoy great popularity.

Though by and large it can be stated that in the political sphere there has been improvement as well as deterioration in respect of relying on outside expertise, it was also revealed by the study that the country – obviously – has one elite to draw on.

It was also revealed that the work of experts can best be described by the concepts of „practical knowledge" and „knowledge for action", and does not grasp the relationship of theory and practice even if often there may be theories behind such knowledge.

VÁRI ANNA

A PAKSI ATOMERŐMŰ KIÉGETT FŰTŐELEMEI ÁTMENETI TÁROLÓJÁ- NAK TELEPÍTÉSE

A környezeti kockázatok sorában világszerte megkülönböztetett figyelem kíséri a nukleáris létesítmények, az atomerőművekkel, illetve radioaktív hulladéklerakókkal kapcsolatos veszélyeket. A hazai környezeti konfliktusok között is kiemelkedő jelentőségű volt a Paksi Atomerőmű kis- és közepes aktivitású hulladékának Ófalu térségében történő elhelyezése körüli (*Juhász et al. 1990*). Az 1988-ban kirobbant konfliktus eredményeképpen a mai napig megoldatlan e hulladékok sorsa. A 90-es évek elején az erőműnek egy további kihívással, a nagy aktivitású fűtőelemek elhelyezésének gondjaival is szembesülnie kellett. A következő esettanulmány arról szól, hogy az 1988 óta jelentősen megváltozott társadalmi- gazdasági- politikai környezetben miként sikerült az erőműnek e problémát megoldania.

A telepítés háttere

A Paksi Atomerőmű üzemeltetése során keletkező kiégett fűtőelem kazetták Szovjetunióba történő visszaszállítására az erőmű 1986-ban szerződést kötött az illetékes szovjet külkereskedelmi szervezettel. A szerződés értelmében az 5 éves pihentetésű kiégett fűtőelem kazetták évente visszaszállításra kerültek a Szovjetunióba.

A Szovjetunió felbomlását követően, azaz a 90-es évek elején problematikussá vált a kiégett fűtőelemek visszaszállítása. Egyrésztől Oroszországban született egy olyan jogszabály, amely tiltja a radioaktív hulladékok importját, másrészt Ukrajna támasztott nehézségeket a fűtőelemek keresztülzállításával szemben. A fenti bizonytalanságok miatt az erőmű 1990 körül vizsgálatokat kezdett arra vonatkozóan, hogy hogyan lehetne a kazettákat itthon tárolni, ha a visszaszállítás ellehetetlenül. Egy nemzetközi pályázat alapján kiválasztották a legmegfelelőbbnek látszó technológiai megoldást, majd 1992-ben döntés született egy átmeneti tároló építéséről. Bár 1992 óta több visszaszállítás is történt és 1994-ben Csernomirgyin államfő aláírta a kiégett kazetták visszaszállítását lehetővé tevő megállapodást, az átmeneti tároló tervezési és engedélyezési folyamatát ez nem befolyásolta. 1995-ben az atomerőmű megkapta

a kiégett kazetták átmeneti tárolójára (KKÁT) vonatkozó létesítési engedélyt. A tároló építése megkezdődött, a létesítmény várhatóan 1996 folyamán kerül átadásra.

Az átmeneti tárolót maximum 50 éves élettartamra tervezik. A végleges elhelyezés megalapozása érdekében 1992-ben az Országos Atomenergia Bizottság, az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság és további három tárca közös célprogramot indított a teljes körű hulladékkezelési stratégia kidolgozására.

Vizsgálatunk az célozta, hogy feltárjuk az átmeneti tárolóval kapcsolatos fontosabb döntéseket és az engedélyezés folyamatát, különös tekintettel az érintett lakosság szerepére és reakcióira. Munkamódszerünk magában foglalja az idevágó dokumentumok elemzését, valamint a Paksi Atomerőmű Rt. (PA Rt.), a Paksi Önkormányzat és a Szarkofág Nélküli Jövőért Egyesület vezetőivel (összesen hét személlyel) mélyinterjúk készítését. Az alábbiakban vizsgálatunk legfontosabb eredményeit ismertetjük.

Döntés az átmeneti tároló építéséről

A kiégett fűtőelemek visszaszállításával kapcsolatos nehézségek arra ösztönözték az erőmű vezetését, hogy hosszú távú megoldást keressen a problémára. Több alternatíva jött szóba, például a külföldön történő újrafeldolgozás, a Magyarországon történő végleges elhelyezés, a külföldön történő bértárolás, az atomerőmű bezárása, illetve egy átmeneti tároló építése. A külföldi újrafeldolgozást a szakemberek azért vetették el, mert ennek termékeit, többek között a nagy aktivitású radioaktív hulladékot visszakapnánk, amelynek elhelyezéséről gondoskodnunk kellene. A nagy aktivitású hulladék végleges tárolásával szemben támasztott követelmények viszont szigorúbbak, mint az átmeneti tárolóval kapcsolatos előírások. Hasonló okokból vetették el a kiégett fűtőelemek végleges elhelyezésére alkalmas létesítmény telepítését is, mivel ez a szigorú követelmények miatt legalább tíz évet venne igénybe. A külföldi bértárolás csak rövid távú szükségmegoldásként jöhet szóba, az atomerőmű közeli jövőben történő leállítását és a kieső villamosenergia pótlását pedig a döntéshozó szakértők irreálisnak ítélték meg. (Jelenleg az atomerőmű a hazai villamosenergia-szükségletnek mintegy 45 %-át fedezi). Az átmeneti tároló ellen szól, hogy a probléma megoldását csak elodázza, a radioaktív anyagok végleges elhelyezését a jövő generációkra hárítja. A tároló mellett viszont a döntéshozók elsősorban azzal érveltek, hogy az átmeneti elhelyezéssel idő nyerhető, és később lehet majd dönteni a fűtőelemek végleges elhelyezéséről, reprocessálásáról, illetve exportjáról. Mivel a fűtőelem-kazetták megőrzik épségüket, hozzáférhetőek, illetve kezelhetőek lesznek akár 50 év múlva is, a remények szerint ennyi idő alatt olyan műszaki megoldások születnek, amelyek alkalmasak lesznek a kiégett fűtőelemek végleges semlegesítésére. Az átmeneti tároló melletti további érv, hogy egy épülő vagy

megvalósult tároló a további visszaszállításokra irányuló konzultációk során a tárgyalási pozíciók javulását eredményezheti. Végül a tároló építésének hívei arra hivatkoztak, hogy az átmeneti tárolás a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség által is preferált, ún. „wait and see” típusú megoldás (Szabó,1994).

A technológia és a telephely kiválasztása

A Paksi Atomerőmű szakemberei 1991-ben megkezdték a potenciális szállítók feltérképezését. Egységes formai és tartalmi követelmények megadásával hét céget kértek fel egy megvalósíthatósági tanulmány kidolgozására. Az ajánlatok közötti döntés kritériumai a következőket foglalták magukban:

- A tároló biztonságossága
- A referencia létesítmények engedélyezésének szigorúsága
- Az építési idő rövidege
- A meglévő adottságokhoz való illeszkedés
- Gazdaságosság

A hét ajánlat között nedves és száraz, illetve konténeres és kamrás tárolók egyaránt voltak. Nedves tárolásnál a fűtőelemeket körülvevő víz látja el a hűtés és sugárvédelmi árnyékolás feladatait, míg száraz tárolóknál a tárolás gáznemű közegben történik. Konténeres tárolásnál egy konténer biztosítja a külső fizikai és biológiai védelmet, míg a kamrás tárolásnál ugyanezt a feladatot egy vasbeton épület látja el.

A megvalósíthatósági tanulmányok összehasonlításánál az atomerőmű szakemberei mellett hazai szakintézetek, az érintett hatóságok, a Paksi Önkormányzat, egy független külföldi cég és a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség szakértőinek véleményét is figyelembe vették. Például a Paksi Önkormányzat azt kérte, hogy a tárolót lehetőleg épületben helyezték el, mert annak pszichikai hatása kedvezőbb. Más hatóságok a monitorozhatóságot, ellenőrizhetőséget tartották nagyon fontosnak. Egyik hatóság nem támogatta a vizes tárolót, mert nem látott garanciát arra, hogy a medence 50 évig ép marad. A sokszempontú értékelés eredményeként az a vélemény alakult ki, hogy az angol GEC-ALSTHOM cég ajánlata – száraz, kamrás tároló – a legkedvezőbb és ez felel meg leginkább a hatósági állásfoglalásoknak is. A cég hasonló technológiával működő tárolói Angliában, illetve az USA-ban üzemelnek. A két fél 1992 szeptemberében aláírta az engedélyezéshez szükséges műszaki dokumentáció elkészítésére vonatkozó szerződést és a munka megkezdődött.

A létesítmény telephelyére vonatkozóan három alternatíva jött szóba, kettő az erőmű jelenlegi területén belül, a harmadik azon kívül, de annak közvetlen tözsomszédságában helyezkedik el. Távolsági területeket nem vizsgálták, részben a szállítás nehézségei, részben amiatt, hogy a szakemberek

úgy ítélték meg, hogy a paksi lakosság jobban elfogadja egy nukleáris létesítmény telepítésének a gondolatát, mint egy ehhez nem szokott település lakossága. A szakemberek választása az erőmű tőzsomszédságában lévő, az erőmű tulajdonát képező területre esett, mert ezzel az erőmű területére való beléptetés problémái elkerülhetővé váltak az építkezés időtartama alatt. Hátránya viszont ennek a megoldásnak, hogy e terület eredetileg mezőgazdasági jellegűnek volt minősítve, ezért az építési engedély kiadása az általános rendezési terv (ÁRT) módosítását is igényelte (Szabó, 1994).

Az engedélyezés jogi keretei

Átmeneti tároló, illetve ehhez hasonló ún. kiegészítő nukleáris létesítmény építésére Magyarországon mind ez ideig nem került sor, ezért engedélyezésének útja meglehetősen homályos volt. Az érvényben lévő jogszabályok hézagai, illetve a közöttük lévő ellentmondások tovább növelték a bizonytalanságot. Például nem született még meg az új atomtörvény, a meglévő jogszabályok elsősorban atomerőmű létesítésére szóltak, és az engedélyezési folyamat közben lépett hatályba a környezeti hatásvizsgálati rendelet (az 86/1993. (VI.4.) Kormányrendelet). Mindez igen bonyolulttá tette a hatósági engedélyezés lebonyolítását. Az erőmű ezen a helyzeten úgy kívánt segíteni, hogy a folyamat kezdetén összehívta mindazokat a hatóságokat, amelyekről úgy gondolta, hogy szerepük lehet az engedélyezésben és hosszas egyeztetések során felderítette, hogy milyen lépésekre van szükség. A létesítési engedély kiadására az Országos Atomenergia Hivatal jogosult, de a folyamat során 11 különböző szakterületet képviselő hatóságnak kellett véleményeznie a terveket, valamint a létesítést megelőző biztonsági jelentést. Az építési engedély kiadása első fokon a paksi polgármesteri hivatal jogkörébe tartozott. A döntés egyik előfeltétele viszont az volt, hogy a képviselő testület az ÁRT módosításával a tervezett telephelyet ipari területnek nyilvánítsa. A tároló létesítéséhez ugyancsak szükséges környezetvédelmi engedély kiadására első fokon az ügyben illetékes Alsó-Duna-völgyi Környezetvédelmi Felügyelőség volt jogosult.

Az engedélyezési folyamatnak két olyan mozzanata volt, amelyek kapcsán jogszabály írta elő a lakosság tájékoztatását. Az egyik a paksi képviselő testület döntése az ÁRT módosítására vonatkozóan, amelynek kapcsán közmeghallgatást kellett tartani, a másik a környezetvédelmi engedélyezés és az ehhez kapcsolódó nyilvános tárgyalás. Az erőmű számított arra, hogy a lakosság tiltakozni fog a létesítmény telepítése ellen, ezért jóval a fent említett lakossági összejövetelek előtt kidolgozta az érintettek megnyerését és a konfliktusok megelőzését célzó programot.

A Társadalmi Ellenőrző és Információs Társulás megalakítása

Az erőmű még az engedélyezési folyamat elindítása előtt tárgyalásokat kezdett a tároló által érintett települések önkormányzataival a lakosság tájékoztatásáról és az esetleges pénzügyi támogatásokról. A kommunikáció megkönnyítése érdekében 1992-ben létrejött a Társadalmi Ellenőrző és Információs Társulás (TEIT), amely önálló jogi személyként képviseli az erőmű 12 km-es körzetében lévő települések (Kalocsa, Ordas, Géderlak, Dunaszentbenedek, Uszód, Foktő, Bátya, Fadd, Gerjen, Dunaszentgyörgy, Tengelic és Pusztahencse) érdekeit. A TEIT-hez Paks is csatlakozott, de pénzügyeit külön rendezi az erőművel. A társulás döntéseit az érintett polgármesterek hozzák meg. A TEIT deklarált célja a természetes és mesterséges háttérsugárzás ellenőrzése és a lakosság tájékoztatása.

A TEIT létrehozását elsősorban az érintett lakosság körében tapasztalható növekvő bizalmatlanság motiválta. Leginkább a Duna bal partján elhelyezkedő, az erőműhöz közeli, de annak előnyeiből nem részesülő települések lakossága viseltetett ellenszenvvel az erőmű iránt. A feszültséget kisebb üzemzavarokról kiszivárgó információk, téves riasztások, valamint az erőmű bővítéséről terjedő hírek fokozták. Végül a dunaszentbenedeki önkormányzat tiltakozó akciója nyomán született meg az a gondolat, hogy az atomerőmű által szolgáltatott környezetterhelési adatokat az érintett lakosság ellenőrizhesse.

A TEIT keretében az erőmű mérődetektorokat helyezett ki a települések különböző pontjaira. A mérődetektorokat a TEIT által megbízott polgárvédelmi szakemberek havonta leolvassák és az adatokat Kalocsára, a TEIT központjába küldik. Az atomerőmű ugyanezekben a településeken saját állomásaiban maga is méri a sugárzás mértékét és ezeket az adatokat ugyancsak elküldi Kalocsára. A TEIT központjában az adatokat rendezik és leközlík a régió helyi újságaiban. Így a lakosság számára ismertté és összehasonlíthatóvá teszik a különféle mérések eredményeit. A társadalmi ellenőrzés költségeit az erőmű fedezi.

A TEIT létrehozását közvetlenül az átmeneti tároló telepítésére vonatkozó tervek ösztönözték, bár az együttműködés köre túlmutat a tároló építésén. A TEIT létrehozása nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy az érintett települések és az erőmű között a kapcsolatok normalizálódtak. Ebben a légkörben került sor az átmeneti tárolóra vonatkozó tájékoztatási kampányra és kompenzációs tárgyalásokra.

Tájékoztatási kampány és kompenzációs tárgyalások

A Paksi Atomerőmű Rt. (PA Rt.) Tájékoztatási Irodája 1993 elején – a tervezési munka elindítását követően – dolgozta ki a tárolóval kapcsolatos lakossági tájékoztatás stratégiáját. A tájékoztatás elsődlegesen a TEIT tele-

püléseket célozta meg. A tájékoztatási stratégia az alábbi elemeket foglalta magában:

- Bevezető cikkek elhelyezése a regionális napilapokban, az önkormányzati újságokban és az ingyenes hirdető lapokban. Ezekben elsősorban a fennálló helyzetet és néhány, az erőmű működésére vonatkozó alapfogalmat ismertettek.
- Színes, fotókkal illusztrált szórólap készítése a tároló létesítéséről és az alkalmazott technológiáról. A szórólapot 20 000 lakás postaládájába juttatták el.
- A TEIT polgármesteri gyűlésének tájékoztatása makettek és video-film segítségével.
- Tájékoztató műsorok a városi (Paks, Kalocsa) televíziókban, valamint egy a kiégett üzemanyagok problémáiról készített és a tároló szükségességét indokló film sugárzása helyi és országos televíziós csatornákon.
- Vetélkedő játékok szervezése iskolai tanulók, illetve szellemi totó szervezése felnőttek számára.
- Tanulmányút szervezése a vetélkedők nyertesei, illetve az érintett közösségek polgármesterei számára Angliába. Ennek résztvevői látogatást tettek a Wylfa Atomerőmű hasonló tárolójában, illetve a sellaföldi nukleáris telepen.
- Országos sajtótájékoztató szervezése.
- Kiállítás szervezése Pakson a tervezett tárolóról. Ennek anyagával később egy autóbusz járta be a TEIT településeit.

A környező települések lakosságát a kampány sem tudta teljesen megnyugtatni. A TEIT-be tömörült önkormányzatok azt a nézetet képviselték, hogy ha már az atomerőmű működését és a nukleáris tároló építését úgysem tudják megakadályozni, akkor el kell érni a környező települések folyamatos kompenzálását. A TEIT képviselőinek az 1993-ban lefolytatott tárgyalások során sikerült kiharcolniuk, hogy az átmeneti tároló beruházási értékének 10 %-át a TEIT-hez tartozó települések támogatásként megkapják. Ennek 3 %-ára Paks, 7 %-ára a többi település jogosult. (Török, 1994)

Lakossági tiltakozás a tároló ellen

Amikor a tároló építésére vonatkozó tervek nyilvánosságra kerültek, néhányan a paksi polgármesterhez fordultak, hogy tiltakozzanak a létesítmény engedélyezése ellen. Mivel a megbeszélések nem vezettek eredményre, a tároló ellenzői 1994. január 27-én tiltakozó gyűlést szerveztek. A gyűlés meghirdetett célja az volt, hogy áramdíjkedvezményt harcoljon ki az erőműtől valamennyi paksi lakos számára. Az ügy háttérében az a régi ellentét áll,

amely a paksi őslakosság és az erőmű – többnyire máshonnan betelepült – dolgozói között részben az erőművi dolgozók magasabb jövedelme, részben az erőmű dolgozóit megillető áramdíjkedvezmény miatt alakult ki. A paksi őslakosok régóta sérelmezik, hogy bár ők is kénytelenek az atomerőmű kockázatát elviselni, számukra nem jár az igen kedvezményes díjú villamos energia.

A gyűlésre a vártnál sokkal többen, mintegy háromezren jöttek el. A tömeg igen dühösen reagált az önkormányzat és az erőmű közötti kompenzációs tárgyalások, illetve a tároló már megkezdett földmunkáinak hírére. Szóba került még a tároló miatt a paksi ingatlanok értékvesztése, valamint a mezőgazdasági termékek piacának zsugorodása is. A résztvevők követelték, hogy az erőműtől kapott kompenzáció sorsáról ne az önkormányzat döntsön, hanem azt áramdíjkedvezményként kapják meg az abban eddig nem részesülők. A gyűlés igen élesen támadta a polgármestert, aki korábban sem örvendett népszerűségnek a városban. A helyszínen megalakult a Szarkofág Nélküli Jövőért bizottság, amelynek feladata a követelések további képviselése volt.

A bizottság rövidesen egyesületté alakult. Ennek célja „a Pakson és a környező településeken élő állampolgárok érdekeinek képviselése, tekintettel a paksi atomerőműre, annak érzékelhető és nem érzékelhető, az emberi egészségre és a környezetre káros veszélyeire, hatásaira... A Paksra tervezett nagy aktivitású kiegészítő fűtőelem ideiglenes tároló létesítésének megakadályozása..., az atomerőmű centrumától számított 15 km sugarú körben a fokozott katasztrófaveszélynek kitett lakosság villamosenergia fogyasztási díjának a lehető legkedvezőbb mértékű csökkentése...” (forrás: *Gutai*, 1995).

Az egyesület kezdettől fogva pénzügyi küszködött. Működésének nem voltak meg a tárgyi, anyagi feltételei. Az önkormányzattól minimális támogatást kapott, egyedül néhány környezetvédelmi szervezet (Autonómia Alapítvány, Zöld Alternatíva) anyagi, illetve erkölcsi támogatása volt számottevő (*Gutai*, 1995).

A vehemens lakossági tiltakozás mind az erőművet, mind az önkormányzatot meglepte. Az erőmű fokozta a tájékoztatási kampány intenzitását. Például a januári gyűlést követően a Tolnai Népszerűségben egész oldalas cikket közöltek az áramdíjkedvezmény kérdéséről. Ebben leírták, hogy az áramdíjkedvezmény megítélésére csak az erőmű tulajdonosa – azaz a magyar állam – jogosult. Arra is rámutattak, hogy ha a kedvezményt megadnák, a fogyasztás úgy megnőne, hogy az elektromos hálózati rendszer azonnal összeomlana. Az újságot valamennyi paksi háztartás ingyen megkapta.

Az önkormányzat válságkezelő stratégiát dolgozott ki. A lakossággal való kapcsolatok javításához egy PR-cég, az Interproctor Gt. segítségét kérte. Ennek tanácsait követve februárban, majd júniusban közvéleménykutatást rendelt meg a Magyar Gallup Intézettől. A képviselőtestület áprilisban határozatot hozott, amely szerint az önkormányzat csak a megfelelő műszaki, biztonságtechnikai információk ismeretében alakítja ki végső álláspontját a tárolóról, mindezeket az információkat a lakosság elé tárja, és kiköti, hogy ameddig a fűtőelemek visszaszállítása lehetséges, nem kerül kazetta a tárolóba.

Ezzel párhuzamosan az önkormányzat kemény tárgyalásokat folytatott az erőművel. Kikötötte, hogy a képviselőtestület az ÁRT módosítását csak akkor hajlandó megtárgyalni, ha az nem ütközik jelentős lakossági ellenállásba. Másrészt a folyamatos tájékoztatás, a társadalmi ellenőrzés megszervezése, a tároló környezeti hatásainak mérése, lakossági látogatások szervezése céljára 130 millió Ft-ot igényelt.

Tavasszal a Szarkofág Nélküli Jövőért Egyesület aláírásgyűjtést kezdeményezett a tároló ellen, az áramdíjkedvezményért és az atomerőmű társadalmi ellenőrzéséért. Bár a helyi népszavazás kiírásához szükséges számú aláírás összegyűlt, egy akkor érvényben lévő törvény értelmében a népszavazást nem lehetett megtartani, mert túlságosan közel esett az országgyűlési képviselőválasztáshoz.

Amikor kiderült, hogy az áramdíjkedvezmény ügyében az erőmű nem illetékes, a Paksi Önkormányzat néhány civil szervezettel együtt levelet írt az ÁV Rt.-t felügyelő tárca nélküli miniszternek, hogy engedélyezze a kedvezmény kiterjesztését Paks valamennyi lakosa számára. A Szarkofág Nélküli Jövőért Egyesület ugyancsak több minisztert, valamint a miniszterelnököt kereste meg azzal a kéréssel, hogy az erőmű veszélyzónájában fekvő valamennyi település lakói kapjanak ilyen kedvezményt. Ezeket a beadványokat minden szinten elutasították, azzal indokolva, hogy a kormány a természetbeni juttatások megszüntetésére törekszik. (*Gutai, 1995*)

Az egyesület vezetőségében ekkoriban – egyes tagok politikai ambíciói miatt – belső ellentétek alakultak ki. Ez gyengítette a szervezetet, aláásta hiteletét, amit az is mutatott, hogy fokozatosan csökkent az általuk szervezett fórumok látogatottsága és a lakosság érdeklődése. Az egyesületnek nem sikerült megnyernie egyetlen számottevő helyi politikai erő támogatását sem.

1994 júniusában az önkormányzat kezdeményezésére a Magyar Gallup Intézet egy háromszáz fős reprezentatív mintán közvélemény-kutatást végzett Pakson. A megkérdezettek 76 %-a úgy gondolta, hogy szükség van a tárolóra, 14 % azt gondolta, hogy nincs, 10 % nem válaszolt a kérdésre. A megkérdezettek 60 %-a bízott abban, hogy a tároló biztonságosan fog működni, 31 % nem bízott, 9 % pedig nem válaszolt. Arra a kérdésre, hogy el tudná-e fogadni a tároló építését, 56 % válaszolt igennel, 39 % nemmel és 5 % nem válaszolt. Ezeket az eredményeket az önkormányzat elegendőnek tartotta ahhoz, hogy 1994 júniusában aláírja az erőművel a tároló létesítéséről szóló ún. alapmegállapodást.

Az alapmegállapodás szerint a PA Rt. garanciát vállalt arra, hogy az átmeneti tárolóba mindaddig elhasznált nukleáris fűtőanyag nem kerül, amíg az orosz kormány fel nem mondja a kormányközi megállapodást a fűtőanyagok fogadásáról. Az erőmű azt is garantálta, hogy a tárolóba semmilyen külföldről származó radioaktív hulladékot nem tesznek. Végül a PA Rt. vállalta, hogy 130 millió Ft-ot biztosít társadalmi tájékoztatásra és ellenőrzési célokra (*Gutai, 1995*).

Ezt követően került sor az ÁRT módosításával kapcsolatos testületi döntésre. A döntést megelőzően lakossági közmeghallgatást tartottak. Jellemző a lakossági érdeklődés csökkenésére, hogy a közmeghallgatásra az érintettek kívül mindössze 8–10 ember jött el, magát a tervdokumentációt pedig összesen egy személy kérte el. 1994 őszén az önkormányzat döntött az ÁRT módosításáról.

A tároló engedélyezése

Az ÁRT módosításával az engedélyezés egyik legnehezebb akadályá hátrult el. Az engedélyezés másik lényeges eleme volt a környezetvédelmi engedély kiadása. A környezeti hatástanulmányt az Alsó-Duna-völgyi Környezetvédelmi Felügyelőség többször átdolgoztatta, majd a rendeletileg meghatározott szabályoknak megfelelően 1994 júliusában megtartotta a nyilvános tárgyalást. A tárgyaláson mintegy százan vettek részt. A vitában számos olyan kérdést vetettek fel, többek között az áramdíjkezdvezmény, a kompenzáció, a telephely kiválasztásának kérdéseit, az élelmiszeriparra gyakorolt negatív hatások, valamint a végleges elhelyezés kérdéseit, amelyek korábbi fórumokon már felvetődtek. A felvetett problémák egy része nem állt a környezeti hatásokkal közvetlen kapcsolatban, ezeknek a tárgyalásvezető nem adott helyt.

A felügyelőség – miután a nyilvános tárgyaláson nem jutott olyan információ birtokába, amely a környezetvédelmi előírások megsértésére vonatkozott, – szakmai megítélésével összhangban 1994 júliusában kiadta a környezetvédelmi engedélyt. A lakosság képviselői fellebbeztek. A másodfokú eljárás során a Környezetvédelmi Főfelügyelőség külföldi szakértőt is bevont a környezeti hatástanulmány értékelésébe. Mivel úgy találták, hogy a tervezett tevékenységnek nincs a környezetre olyan káros hatása, amelynek alapján az engedély kiadását meg lehetne tagadni, a Főfelügyelőség helybenhagyta az első fokú határozatot.

Következtetések

A kiégett fűtőelemek átmeneti tárolójának tervezési és engedélyezési folyamata nemzetközi viszonylatban is hatékonynak tekinthető. Bár volt számottevő lakossági ellenállás, a tároló ellenzői és az őket képviselő Szarkofág Nélküli Jövőért Egyesület céljaik többségét nem érték el. A tároló megépül és áramdíjkezdvezményt sem sikerült kiharcolni. Sikerként könyvelhető el viszont az érintett önkormányzatoknak juttatott viszonylag jelentős kompenzáció és a lakossági ellenőrzés biztosítása.

A telepítés sikeressége véleményünk szerint elsősorban a következő tényezőknek köszönhető:

1. Az erőmű tanult a kis- és közepes aktivitású hulladék ófalui elhelyezésének kudarcából. Míg az 1989-es politikai válságban a kormányzat „kihátrált” a hulladékelhelyezés megoldásából, addig 1992-ben az erőműnek *sikerült magas szintű politikai támogatást szereznie* a tároló építéséhez. Még az engedélyezési folyamat megkezdése előtt kormányzati szinten elismertették, hogy az erőmű zavartalan működését biztosító radioaktív hulladékkezelés nem az erőmű, hanem az egész ország ügye. Másrészt azt is elismertették, hogy a hulladék kezelését az országhatárokon belül kell megoldani. Ennek eredményeként indult el az öt tárca közreműködésével folyó nemzeti célprogram, amelynek feladata valamennyi radioaktív hulladék problémájára végleges megoldást találni.

2. Az erőmű *igen hatékony PR munkát végzett*. Tanulva az ófalui hibákból, már a tárolóra vonatkozó kezdeti elképzelések felmerülésekor elkezdték a lakosság tájékoztatását. A siker további fontos tényezője a közreműködő tájékoztatási szakemberek jó helyismerete, a helyi politikai élet útvesztőiben való jártassága, valamint kitűnő kommunikációs készsége. Az erőműnek a társadalmi ellenőrzés lehetővé tételével, Paks és a további érintett települések, valamint számos civil szervezet, iskola és egyéb intézmény támogatásával olyan pozitív képet sikerült magáról kialakítania, hogy a tároló elleni tiltakozás elsősorban az önkormányzat és a lakosság közötti konfliktus formáját öltötte. Bár megkésve, végül az önkormányzat is kidolgozta a maga PR-stratégiáját és sikerült a lakosság haragját némiképpen lecsillapítania.

3. A tiltakozást szervező Szarkofág Nélküli Jövőért Egyesület nem tudta felvenni a harcot az erőművel. Sem *anyagilag lehetőségei, sem szakmai és politikai háttere nem volt megfelelő* ahhoz, hogy esélye legyen a létesítmény telepítésének megakadályozására. Céljaik nem voltak kellően világosak, először az áramdíjkedvezményért küzdöttek, majd a tároló létesítésének megakadályozását hangsúlyozták. Kudarcukhoz hozzájárult még a belső széthúzás és az, hogy egyetlen valódi politikai erőt képviselő párt sem támogatta őket. Ez utóbbi egyébként híven tükrözi a környezetvédelemnek a hazai politikai életben jelenleg betöltött súlyát is. Amikor az egyesület népszerűsége csúcsán volt, jogi bukatók miatt nem sikerült helyi népszavazást kiírnia. Az egyesület sorozatos sikertelenségei oda vezettek, hogy a lakosság fokozatosan elfordult tőle.

4. A paksi *lakosság jelentős része anyagilag érdekelt az erőmű működésében*, sőt bővítésében is. A lakosság mintegy felének családjában van olyan személy, aki munkavállalóként vagy beszállítóként kapcsolatban áll az erőművel. Az önkormányzat ugyancsak érdekelt az erőmű fennmaradásában, mivel igen jelentős adóbevételei és egyéb előnyei (pl. az erőmű által végzett infrastruktúra-fejlesztések) származnak annak működéséből.

5. A *lakosság megszokta az erőmű közelségét*. Az 1994. júniusi közvéleménykutatás azt mutatta, hogy a megkérdezetteknek mintegy 60 %-a bízik abban, hogy a tároló biztonságosan üzemeltethető. Összehasonlításként

megemlítjük, hogy a Magyar Közvéleménykutató Intézet által 1989 májusában Pakson 200 fős reprezentatív mintán végzett közvéleménykutatás során a megkérdezetteknek csak 40 %-a vélekedett úgy, hogy a kis- és közepes aktivitású hulladéktemető biztonságos lehet (Juhász és tsai, 1993). Még szembetűnőbb az a változás, ha a létesítmények elfogadottságára adott válaszokat hasonlítjuk össze. Az 1994-es vizsgálatban megkérdezettek 56 %-a lenne hajlandó elfogadni a tárolót, míg 1989-ben mindössze 17 %-uk lett volna hajlandó beleegyezni abba, hogy otthona közelébe telepítsék az atomtemetőt. A különbség igen jelentős, különösen ha figyelembe vesszük, hogy a nagy aktivitású fűtőelemek radioaktivitása sokszorosa a kis- és közepes aktivitású hulladékénak. A vélemények változását részben okozhatja az erőműbe vetett bizalom növekedése. Az is valószínűsíthető, hogy az emberek a monitorozott, ellenőrzött, messziről észlelhető épületeket biztonságosabbnak érzik, mint a lakott településtől távoli, föld alatti, nehezen hozzáférhető hulladéktemetőket (Vári és tsai, 1994). Mégis azt feltételezzük, hogy a különbség legfontosabb oka a *gazdasági helyzet drasztikus romlása*, a lakosságnak az erőmű fennmaradásában és a kompenzációban való megnövekedett érdekeltsége, amely arra ösztönzi őket, hogy könnyebben hagyják magukat meggyőzni a tároló biztonságosságáról.

Az atomerőmű szemszögéből nézve sikeres telepítés azonban a társadalom részvétele szempontjából számos kérdőjelet vet fel. Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy a hatékony PR-tevékenység nem azonos a magas színvonalú kommunikációval, illetve az érintettek aktív részvételével. Esetünkben az erőmű elsősorban a tároló elfogadtatására törekedett. Nagy hangsúlyt helyezett a lakosság tájékoztatására, azonban a tárolóval kapcsolatos lényeges kérdéseket, pl. a tároló helyét, az alkalmazott technológiát, stb. a lakosság nem befolyásolhatta. Másrészt az erőmű PR-stratégiája arra irányult, hogy széles körű és a témában viszonylag járatlan közönségnek adjon tájékoztatást. *Nem nyílt mód érdemi párbeszédre* az atomerőmű szakemberei, más független szakértők, illetve az országos antinukleáris szervezetek (pl. Autónia Alapítvány, Energiaklub) szakértői között, így a valóságos kérdések (pl. a tényleges kockázatok, a végleges elhelyezés problémái) nem kerültek napirendre. Ez rányomta a bélyegét a viták színvonalára, és olyan képtelen állításokhoz vezetett az erőmű szakértői részéről, mint például az, hogy a létesítménynek nulla kockázata van, ami természetesen elméletileg is lehetetlen. A lakosság bevonásának fenti típusa a Nyugaton már túlhaladott ún. „Dönt-Informál-Megvéd” (Decide-Inform-Defend) modellt követi.

Ugyanakkor feltétlenül pozitív fejlemény a TEIT létrehozása a társadalmi ellenőrzés érdekében, illetve a kompenzáció. Nem egészen véletlen, hogy a TEIT-et az erőműtől gazdaságilag független községek ellenállása kényszerítette ki. A sokszereplős TEIT létrejötté és a kompenzációs tárgyalások sikere valamennyi fél érdekegyeztetési készségét bizonyítja. A TEIT már egy új konfliktuskezelési kultúra csírait jelzi és modell értékű lehet a hazai fejlesztési döntések gyakorlatában.

IRODALOM

- Gutai I.*: Vízkeresztől adventig – Egy lakossági megmozdulás hordalékai Pakson I.-II. Comitatus Önkormányzati Szemle, 1995. január, február.
- Juhász J., Faragó K., Solymosi K., Tölgyesi J., Vári A.*: Veszélyeshulladék-kezelő létesítmények lakossági fogadtatása. Magyar Közvéleménykutató Intézet, 1990.
- Juhász J., Vári A. és Tölgyesi J.*: Environmental Conflict and Political Change: Public Perception on Low-Level Radioactive Waste Management in Hungary. In Vári A. és Tamás P. (szerk): Environment and Political Transition: Policy and Politics in Central and Eastern Europe. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 1993.
- Szabó B.*: Általános tájékoztató a kiégett fűtőelemek kezeléséről, száraz tárolása során bekövetkező üzemzavarokról, a Pakson létesülő tároló kiválasztásának folyamatáról, a tároló felépítéséről, működéséről. Paksi Atomerőmű Rt., 1994. május.
- Török G. A.*: A TEIT egy évéről. Tanulmány, 1994. február.
- Vári A.*: Társadalmi részvétel energetikai létesítmények telepítésével kapcsolatos döntésekben. A Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium megbízásából készített tanulmány, 1995.
- Vári A., Reagan-Cirincione, P. és Mumpower, J.*: LLRW Disposal Facility Siting: Successes and Failures in Six Countries. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 1994.

VÁRI, ANNA

THE ESTABLISHMENT OF A TEMPORARY REPOSITORY OF SPENT FUEL OF THE NUCLEAR POWER PLANT OF PAKS

Until recently spent fuel generated by the Paks nuclear power plant (the only power plant of Hungary) has been exported via the Ukraine to Russia. In the last few years, however, due to the protest of host communities in Russia and transit communities in the Ukraine, exporting the waste has become increasingly problematic. Anticipating further difficulties with export, the power plant decided to establish an on-site monitored retrievable Spent Fuel Storage Facility. In 1992 a siting and licensing process was initiated, and in 1995 the licence of the facility was issued.

The paper describes (i) the legal, political, and institutional environment of radioactive waste management in Hungary, (ii) the roles and interests of various stakeholders in the siting process, (iii) the emerging conflicts and debated issues, and (iv) the tools applied for conflict management, including financial incentives and control offered to the affected local communities. The siting case is compared with the failed attempt of the Paks nuclear power plant to establish a Low-and Intermediate-Level Radioactive Waste repository in the late 1980s. Factors of success and failure including the political transition, the changes of the socio-economic environment, the learning process of the power plant managers, and the differences between the two facilities are analysed. Finally, the practice of environmental conflict management in Hungary, the tools and methods applied to resolve siting controversies, and the adaptability of Western approaches are discussed.

SZÉMAN ZSUZSA

AZ ÖNKORMÁNYZATOK ÉS A CIVIL SZERVEZETEK SZEREPE A VEGYES „JÓLÉTI MODELLBEN”

Bevezetés

1995 szeptemberében¹ strukturált kérdőívvel országos reprezentatív, településarányosan kiválasztott vizsgálatot végeztem 200 önkormányzat körében,² hogy kiderítsem azok civil szervezetekhez fűződő kapcsolatait, illetve a civil szervezetek szociális feszültségek megoldásában vállalt szerepét.

E felméréssel párhuzamosan – a mélyebb összefüggések feltárása érdekében – 25 mélyinterjút is készítettünk Budapest egyes kerületeiben és Egerben az önkormányzatokkal, a településen található civil szervezetekkel és néhány országos hatósugarú/jelentős nem állami szervezettel.

Ezenkívül 1995 júniusában a III. kerületben 164 nyugdíjas körében felmérést készítettem, hogy megtudjam, az érintetteknek milyen elvárásaik vannak az önkormányzattal és a civil szervezettel szemben.

Módszer

A minta tartalmazta Budapest 23 kerületét, a fővárosi önkormányzatot és a 19 megyei jogú várost. A fennmaradó települések megye és település népesség-nagyságkategória szerint arányosan oszlottak el, de a minta egy kicsit torzított a városok felé.

Az augusztusi próbakérdezés alapján szeptemberben a 10 000 fő fölötti településeknél az önkormányzat szociálpolitikai osztályának vezetőjét, ennél kisebb településnél a jegyzőjét keresték fel.

A megkérdezett önkormányzatok mintegy fele véletlenszerűen, a másik fele kutatói megfontolásból kapott helyet a mintában. Az önkormányzatok része ugyanis kapcsolatban állt az adományoztó Soros Alapítvánnyal, illetve egy másik markáns karitatív szereplővel, a Magyar Vöröskereszttel, amely 1995-ben maga is adományoztónak lépett elő.

I. A reprezentatív felmérés eredményei

Az önkormányzatok és a civil szervezetek kapcsolatainak alakulása 1993—1995 között.

1993-ban a vizsgált önkormányzatok 61 %-a, 1995-ben már 71,5 %-a állt valamilyen civil szervezettel kapcsolatban.

Az önkormányzatok mintegy egyötöde 2—3 civil szervezettel rendszeresen (19,5 %), vagy alkalmanként (21 %) dolgozott együtt. Három év alatt 24 %-ról 27 %-ra emelkedett azoknak az önkormányzatoknak az aránya, amelyek 4—10 civil szervezettel építettek ki kapcsolatot.

Több mint a duplájára, 5,5 %-ról 12,5 %-ra nőtt azoknak az önkormányzatoknak a száma, amelyek még tíznél is több voluntáris szervezettel működtek együtt.

A civil szervezetek közül kiemelkedett a 90-es években korábban is jelenlévő három szereplő: a Magyar Vöröskereszt, a Magyar Máltai Szeretetszolgálat és a Soros Alapítvány. Együttesen az önkormányzatok 23 %-a érintkezett velük.

Úgy tűnik, az egyházak is egyre inkább részt vesznek a különféle problémák megoldásában. Az önkormányzatok 12,5 %-a említette, hogy kapcsolatban áll valamilyen egyházzal vagy annak karitatív szervezetével.

Összességében az önkormányzatok 24 %-a említett olyan civil szervezetet, amelyik valamilyen szociális/egészségügyi problémára koncentrált, mint az idősek, mozgássérültek, nagycsaládosok, veszélyeztetett családok, illetve a krízishelyzetben lévő emberek segítése. Ez a szociális problémák szerinti szakosodás részben az egyes rétegek népességén belüli növekedésével – pl. a nyugdíjasok aránya az 1990-es 22,9 %-ról több, mint 27 %-ra emelkedett – és szociális helyzetük romlásával függ össze, részben jelzi a kisebb létszámú, de hagyományosan jó érdekvédelmet felmutatni tudó rétegek relatív erejét.

A krízissituációkat kezelő szervezetek igen magas – 6,5 %-os – aránya ugyanakkor a civil szféra fontos szerepét mutatja a halmozódó szociális feszültségek közepette.

Újabb nagyobb csoportot képeztek a kultúrát, oktatást, sportot- és szabadidőt, hagyományőrzést zászlajukra tűző szervezetek. Együttes arányuk 13 % volt, amiből az oktatással foglalkozók aránya 3,5 %-ot ért el. Ez a mutató fontos jelzőként szolgál, mivel érzékelteti az állam részleges visszavonulását e területről.

Külföldi civil szervezetekkel – a Soros Alapítvány, a Magyar Máltai Szeretetszolgálat és a Magyar Vöröskereszt nélkül – állt kapcsolatban az önkormányzatok 4 %-a. Az állami szféra alsó szintje így nem elhanyagolható módon kapcsolódott országhatáron túli különböző erőforrásokhoz.

Gazdasági szervezetekkel és magánszemélyekkel összesen az önkormányzatok 2,5 %-a állt kapcsolatban.

Párthoz, érdekvédelmi és politikai szerveződésű csoporthoz az önkormányzatok mindössze 3 %-a kötődött.

A civil szervezetek tevékenységi területe

A válaszok szerint a legaktívabban, *74,5 %-os aránnyal* a nem állami szervezetek a *kultúra-művészet, sport* címszóval megjelölt mezsgyén működtek. Magas aránnyal, a *második helyre* került a *szociális ellátás*, ahol a voluntáris szervezetek közel *kétharmada, 65 %-a* vállalt valamilyen szerepet. A nonprofit szervezetek fontos tevékenységei között kell számon tartani az *oktatást*, mivel itt *47 %-uk* volt aktív. Ugyancsak fontosnak tűnt az *egészségügyi terület*. A civil szervezetek *44,5 %-a* látott el ilyen feladatot.

Az előbbi négy területtől *messze elmaradva – 30 %, 30 %, 31 % –* jelent meg a *környezetvédelem*, a *településfejlesztés-szépítés*, illetve a *munkahelyteremtés*. *Egyéb területet* nevezett meg a civil szervezetek működési területének az önkormányzatok *26,5 %-a*.

Az önkormányzatok által támogatott „civil” tevékenységek

Az önkormányzatok egy része nemcsak érzékelt, de *támogatta is* a civil szervezetek működését a fenti tevékenység valamelyikében.

A *leginkább támogatott* terület a *kultúra-művészet-sport* volt. Az önkormányzatok *72 %-a* adott segítséget az itt működő szervezeteknek.

A *második leginkább támogatott területként* a *szociális ellátás* jelent meg. Az önkormányzatok *több mint fele, 55 %-a*, segítette az ezen a területen dolgozó civil szervezeteket.

Harmadik helyen, 41 %-os aránnyal az *oktatás* állt. Az *egészségügyi szférának* az önkormányzatok *több mint egyharmada, 39 %-a* nyújtott támogatást.

A *településfejlesztés-szépítés, a munkahelyteremtés és környezetvédelem* területén tevékenykedő civil szervezeteket az önkormányzatok *26,5 %-a, 25 %-a és 24,5 %-a* támogatta.

Itt fel nem sorolt *egyéb feladatokat* vállaló voluntáris szervezeteket segített az önkormányzatok *18 %-a*.

A *támogatás sorrendje és aránya csaknem megegyezett* azzal, ahogyan az önkormányzatok a civil szervezetek működését *településükön érzékelték*.

A *legnagyobb eltérés az önkormányzati támogatás és a civil szervezetek egyes területeken végzett feladatvállalása között a szociális ellátásban* volt. Itt a nonprofit szervezetek *10 %-a önkormányzati támogatás nélkül* működött.

A *legkisebb különbséget a kultúrában, sportban, művészetben* találtuk, ahol *önkormányzati támogatás nélkül* a civil szervezeteknek *mindössze 2,5 %-a* tevékenykedett.

A többi területen a támogatás és működés *közi differencia 3,5 % és 8 % között* mozgott.

Az önkormányzatok növekvő szociális problémáik miatt kénytelenek voltak a *civil szervezetekkel együttműködni*. A civil szervezetek feladatpreferen-

ciája ugyanakkor a lakossági szükségleteknek, elvárásoknak megfelelően alakult. Horváth, M. T. – Péteri, G. (1993) kutatásaiból tudjuk, hogy ez a lakossági elvárás *nem volt azonos* azokkal a feladatokkal, amelyeket az *önkormányzatok* közvetlen környezetükben fontosnak tartottak.

Péteriék 1991-es reprezentatív önkormányzati vizsgálata szerint a *polgármesterek, a jegyzők és a képviselők* véleményében a legfontosabb helyi feladat a *munkaalkalmak teremtése* volt. Számos *szociális probléma*, pl. az időskorúak ellátása, a körzeti orvosi ellátás, a *10. és a 11. helyen*, illetve a szociális segélyezés a *9. vagy 7. helyen* (jegyzőknél) szerepelt. A munkahelyteremtés az *első*, a közbiztonság a *2.*, a telefonszolgáltatás a *3.*, de még a *környezetvédelem is* az előkelő *5. helyet* (polgármestereknél) foglalta el.

A *lakossági vélemény* viszont már 1991-ben a *szociális és egészségügyi problémákat* a településen megoldandó feladatok *első hat helyének valamelyikére sorolta* (pl. 3. helyen szerepelt az időskorúak ellátása, *5. helyen* a körzeti orvosi ellátás, *6. helyen* a szociális segélyezés). Ezzel szemben a *környezetvédelem* csak a *8. helyen jelent* meg (Horváth, M. T. – Péteri, G. 1993:7, 117, 118, 119, 120).

Elképzelhető ugyan, hogy az 1995-ös felvétel idején az önkormányzatok megoldásra váró célkitűzéseik sorrendjében továbbra is *megőrizték a 90-es évek elejének preferenciáit* (pl. a munkahelyek teremtését) és pl. a környezetvédelmi, vagy az infrastrukturális feladatokhoz képest hátrébb sorolták a szociális és egészségügyi természetűeket.

Feltételezhető az is, hogy az önkormányzatok szerint előnyben részesített feladatoknál a civil szervezetekre *a) nem volt olyan nagy szükség, b) azok erejéhez képest a feladat túlságosan nagy volt.*

Valószínűbb azonban, hogy a civil szféra (nonprofit szervezetek és a lakosság együtt) nyomására a *szociális, oktatási, egészségügyi problémák rangsorban előrébb kerültek*, és éppen a felgyülemlett feszültségek miatt azokat az *önkormányzatokat nem kizárólag saját hatáskörükben*, hanem a *civil szervezetekkel együtt* kívánták megoldani.

Teljesen nyilvánvaló ugyanis, hogy 1995-ben az önkormányzatok – a kulturális terület mellett – azért támogatták jobban a *szociális ellátásban, az oktatásban és az egészségügyben* működő civil szervezeteket, mert azok *településen kifejtett tevékenysége jóval túlhaladta a környezetvédelemben, településfejlesztésben, munkahelyteremtésben* működő civil szervezetekét.

Önkormányzati megítélés a civil szervezetek szerepéről a szociális és/vagy egészségügyi ellátásban

A civil szervezetek működését az önkormányzatok a tevékenységi területtől függően 1—5 közé eső osztályzattal ítélték meg.³ Az alábbiakban ezen osztályzatok alapján kialakult *pozitív* és a *negatív* rangsort adom közre.⁴

A legpozitívabbnak tartották az önkormányzatok a civil szervezetek működését az időskorúak ellátásában. Összességében 65,2 %-uk közepes és igen jó között ítélte tevékenységüket. Csupán egynegyedük adott nekik elégtelen vagy elégséges osztályzatot (10,4 %, illetve 13,2 %). Mindössze az önkormányzatok 11 %-a nem ismert idősekkel foglalkozó civil szervezetet.

Az önkormányzatok kétharmada 3-as-5-ös osztályzattal illette a nagycsaládos civil szervezetek tevékenységét, de az önkormányzatok egyhatedében nem működött ilyen jellegű civil szervezet.

Sorrendben a harmadik legjobb megítélést kapták a hátrányos helyzetű gyerekekkel foglalkozó nonprofit szervezetek, az önkormányzatok 61,2 %-a tevékenységüket a megfelelőtől felfelé ítélte meg.

Ezután következtek azok a civil szervezetek, amelyek a szociális segélyezésben is részt vettek, majd őket követték a fizikailag/szellemileg hátrányosakat támogató, az egyéb egészségügyi problémákkal foglalkozó és a hátrányos helyzetű fiatalokat segítő szervezetek. A pozitív rangsor utolsó helyére kerültek a csonka családokat segítő civil szerveződések.

Az önkormányzatok igen elégedetlenek voltak az alkoholistákat, a munkanélkülieket, az etnikai kisebbségeket, a drogfüggő és a hajléktalan embereket támogató civil szervezetekkel.

Az alkoholistákkal foglalkozó civil szervezetek több mint egyharmada (35,7) elégtelen vagy elégséges osztályzatot kapott.

Hasonló volt a helyzet a munkanélkülieket segítő nonprofit szervezeteknél is. 36,4 %-uk tevékenységét elégségesnek vagy elégtelennek értékelték.

Az etnikai kisebbségekkel foglalkozó civil szervezetek megítélése sem volt jobb. Több, mint egyharmaduk tevékenységét minősítették elégségesnek vagy elégtelennek.

Ilyen önkormányzati véleményt jelzett a felmérés a hajléktalanokat segítő civil szervezetekkel kapcsolatban is. Az 1-es, 2-es osztályzat értéke 25,9 %-ot mutatott.

A civil szervezetek rosszul működtek, ahol a) az érintettek társadalmilag teljesen marginalizálódtak, b) nem tudtak visszaintegrálódni, c) társadalmi súlyuk és érdekvédelmi képviselőjük együttesen sem ösztönözte a civil szférát a segítségadásra.

Az önkormányzatok komoly segítségként érzékelték a civil szervezeteket ott, ahol azok a) a lakosság jelentős hányadát érintő szociális feszültség kezelésében vettek hatékonyan részt, b) erős érdekartikulációt tudtak felmutatni.

Az önkormányzatok civil szervezeteknek adott támogatása

Az önkormányzatok civil szervezeteknek nyújtott támogatása nagyjából nyomon követte az önkormányzatok velük kapcsolatos véleményét. A szociális ellátás egyes területein korábban magas osztályzatot elért civil szervezetek

jelentős része pénzben, természetben és szolgáltatásban is segítséget kapott az önkormányzattól, az *alacsony jegyet kapók* viszont csekély támogatásban részesültek.

1. táblázat

Az önkormányzatok civil szervezeteknek nyújtott segítségének jellege az egyes tevékenységi típusok szerint, %-ban⁵

Megnevezés	Pénzben	Természetben	Szolgáltatásban	Adókedvezményen	Egyéb módon	Nem támogatja	Nincs információ
Idősek	34,7	33,9	14,5!	2,9	1,7	12,4	0
Nagycsaládosok	41,7!	34,3	5,6	1,4	2,8	14,4	0
Hátrányos helyzetű gyerekek	37,0	33,3	6,7	0,5	2,9	19,5	0
Fizikailag/szellemileg hátrányos helyzetűek	33,5	28,5	9,0	1,0	3,5	24,5	0
Hátrányos helyzetű fiatalok	32,4	29,7	8,2	0	3,8	25,3	0,5
Csonka családok	33,7	28,2	5,0	1,1	1,6	28,7	1,6
Szociális segélyezés	36,0	26,2	4,7	1,2	0,6	31,4	0
Egyéb egészségügyi problémával küzdők	32,1	21,7	6,6	1,6	2,7	34,7	0,5
Etnikai kisebbségek	26,7	25,6	8,8	1,0	3,6	33,1	0,5
Munkanélküliek	30,6	14,8	14,2!	2,7	5,5	31,7	5,5
Hajléktalanok	18,7	23,0	7,8	3,0	0	47,6	0
Alkoholisták	18,9	21,6	7,8	0,7	2,0	48,3	0,7
Drogosok	12,7	14,1	6,3	0	2,1	63,4!	1,4

Az önkormányzatok civil szervezetektől kapott támogatásának aránya

1994-ben az önkormányzatok (vagy intézményeik) fele (50,5 %) kapott különféle nonprofit szervezetektől támogatást.⁶ 1995. szeptember közepéig⁷ nem egészen 43 %-uk kapott segítséget.

1994-ben⁸ a támogatást adó szervezetek közül 37 %-kal ismét kiemelkedett a három nagy, a *Soros Alapítvány*, a *Magyar Máltai Szeretetszolgálat*, a *Magyar Vöröskereszt*.

A 4. helyen 8,3 %-os aránnyal következtek a *szociális és egészségügyi helyzetet, krízissituációt segítő civil szervezetek*.

Az 5.–6. helyen az *állami szféra és a külföldről jövő segítség* osztozott 7,6 %-ra, illetve 7,1 %-kal.

A 7.–13. helyekért a *bankok, a sportegyesületek, a kultúrával foglalkozó szervezetek, a pártok, a gyermekeket, az egészségileg károsultakat segítő és az egyházak* osztoztak csaknem azonos arányban.

Ezekhez képest igen *kis előfordulással* jelentek meg a környezetvédelemben és az oktatásban tevékenykedő, valamint az idősekkel, a mozgássérültekkel, az etnikai kisebbségekkel foglalkozó szervezetek. Elenyésző volt a vállalkozók önkormányzatoknak kifejezett segítőkészsége.

1995-ben az első két helyen, *egynegyedes aránnyal* továbbra is a *Soros Alapítvány*, illetve 14,6 %-os aránnyal a *Magyar Vöröskereszt* szerepelt.

A 3.–4. helyen osztoztak a *Magyar Máltai Szeretetszolgálat* és a *különbéle külföldi szervezetek* 11 %-kal, illetve 10 %-kal.

A *külföldi segítség* aránya az állami támogatáshoz és az *összes segítség* arányához képest is *nőtt*.

1995-ben viszont eltűnt a *pénzvilág és a primér politika*, vagyis megszűnt a *bankok, pénzintézetek és a pártok* által nyújtott támogatás.

Összességében az 1995-ben támogatást élvező önkormányzatok az előző évinél *kisebb segítség közel 70 %-át három nagy nonprofit szervezettől, külföldi szereplőktől és az államtól* kapták. Ez figyelemre méltó különbség 1994-hez képest, amikor is a hasonló arányú támogatást *kétszer annyi szereplő* nyújtotta. Ez több dologra is rávilágít:

- az önkormányzatok támogatását illetőleg egyre *kisebb szerepet játszott a piac*,
- az állami szektor önkormányzatoknak juttatott támogatásának mértéke *változatlan* volt tekinthető. A jobb helyezés oka, hogy összességében kevesebb önkormányzat kapott támogatást 1995-ben, mint 1994-ben,
- a civil szféra *primér érdekvédelmi, politikai* szervezetei *nem támogatták* a helyi közigazgatást,
- a civil szféra *polarizálódott sikeres nagy és segítséget kérő kisebb szervezetekre*,
- a nagyobb civil szervezetek önkormányzatoknak nyújtott támogatásának mértéke a két évben csaknem megegyezett, vagyis a hatékonyabb civil szervezetek erőforrásai is végesek,

- az a tény, hogy 1995-ben kevesebb civil szervezet adott támogatást, alátámasztja azt a véleményt, amely szerint a bejegyzett 40 000 civil szervezet mintegy egyharmada csak papíron létezik,
- különböző okok miatt – technika, megszerzett tapasztalat, tudás, információ, kapcsolati rendszer, stb. –, amelyek külön kutatás tárgyát képezik, évek óta ugyanazok a szereplők tekinthetők sikeresnek, míg a kevésbé életképesek hosszú távú működése megkérdőjelezhető.

A civil szervezetektől kapott segítségnyújtás formái

A civil szervezetek kiemelkedően fontos segítő formája a *természetbeni segélyezés*. *Túlnyomó többségük* – 86,4 % – adott ilyen támogatást. A civil szervezetek *majdnem kétharmada* (60,4 %), *meghatározott hátrányos helyzetű körrel* foglalkozott.

Közel felük – 47,9 % – bizonyos szociális *szolgáltatásokba is besegített*, vagy azokat az önkormányzattól részben átvállalta.

A civil szervezetek *több mint egyharmada* (37,5 %) *pénzben is segélyezett* a hátrányos helyzetűeket.

A *nonprofit szervezetek közel egyötöde* intézményt is – pl. időotthon, hajléktalan otthon stb. – tartott fenn.

Közüzemi szolgáltatásokat a szervezetek 15,3 %-a vállalta át, *lakáshoz, lakhatáshoz pedig 9 %-uk* adott segítséget.

Valamilyen célra *közlekedést* biztosított a szervezetek *egynegyede* (25,7 %).

Az önkormányzatok és a civil szervezetek közötti kapcsolat szabályozottsága

A legtöbb önkormányzat *egyesületekkel* (74 %), *egyházakkal* (74 %), *alapítványokkal* (70,5 %), illetve *karitatív szervezetekkel* (60,5 %) működött együtt.

Szerződéssel a legjobban le szabályozott terület az *alapítványi szféra*. Az önkormányzatok 22 %-a alapítványokkal állt *szerződéses* kapcsolatban. A szerződéses kapcsolatok száma ezen a területen *kétszer* akkora volt, mint akár az egyesületi (10,7 %), akár a karitatív (9,1 %), akár az érdekvédelmi (9,6 %), vagy vállalkozói (11,9 %) formában működő szervezeteknél. Az egyházakkal kötött szerződések aránya egész csekély, mindössze 4,8 %.

Az önkormányzatok a szintén szabályozott kereteket adó *együttműködési megállapodással* rendezték kapcsolataikat az *egyesületek közel egyötödével* (22,8 %), és az *alapítványok, valamint karitatív szervezetek mintegy egynegyedével* (19,9 % és 19 %).

Esettanulmányok tanúlsága szerint a szerződő felek *gyakorta keverik a szerződés és az együttműködési megállapodás fogalmát*. Ha a kettőt nagyjából egyenértékűnek fogadjuk el, akkor

- az *alapítványok* 42 %-ával volt az önkormányzatoknak szerződéses, vagy együttműködési megállapodása.
- Az önkormányzatok egyharmadának (33,5 %) az *egyesületekkel* is elég jól kiépített szerződése, vagy együttműködési megállapodása volt.
- Az önkormányzatok és a *karitatív szervezetek* közt az esetek 28 %-ában volt szerződés, vagy együttműködési megállapodás.
- A mutató a *vállalkozói szféra* vonatkozásában mindössze a 18,8 %-ot éri el.
- Az önkormányzatok és az *érdekvédelmi szervezetek* közt – az előbbiekhöz hasonlóan – a szerződések és együttműködések együttes aránya 18,3 % volt.
- A 13,6 %-os mutatóval az *egyházak és szervezeteik* viszonylag kis köztöttséget vállaltak fel.
- Meglepő, hogy a kötöttebb formájú kapcsolatok vonatkozásában az *alkalmi jótékonykodás* 4 %-os aránnyal egyáltalán jelen volt.

Mindez megerősíti azt, hogy az önkormányzatok és a civil szervezetek egy része *közösen, konkrét feladatokat vállalt* magára, illetve hogy az *önkormányzat a civil szervezetre kívánt támaszkodni egy-egy feladat, probléma megoldásában*. Ezért a kapcsolatot igyekezett *jogilag szabályozható* formába önteni.

A *kötetlen formájú kapcsolatok* aránya igen nagyra nőtt az *egyházak* (63,3 %), a *pártok* (78,7 %) esetében. Feltűnő, hogy az önkormányzatok és az *érdekvédelmi szervezetek, önszolgáltató szervezetek* jelentős részét (57,7 %) is ilyen kapcsolat jellemezte.

Mindez azt igazolja, hogy az állami szféra alsó szintje sem az egyházakhoz, sem a politikai pártokhoz nem *kapcsolódik hivatalosan*, de az egyes rétegek, csoportok érdekvédelme sem *„érdekvédelmi” köntösben*, pl. szak-szervezet, jelenik meg, sokkal inkább egy-egy réteg *speciális*, illetve *krízis problémájaként*. Nem jelenti ez azonban azt, hogy a közigazgatási szféra és a civil szféra kapcsolatában a politikum nincs jelen.

Az önkormányzati és a civil szféra kapcsolati bővítésének lehetősége

Az önkormányzatok 51 %-a a *jövőben bővíteni*, 8 %-a pedig *részben akarta bővíteni* a civil szervezetekkel szerződéses, együttműködéses, megállapodásos formában működő kapcsolatait, s csupán 37,5 %-uk *nem kívánt* ezzel a lehetőséggel élni.

Az önkormányzatok többsége a rájuk nehezedő szociális feszültségeket ugyanis még a mostani szinten sem tudná kezelni a nonprofit szervezetek segítségével nélkül. Nem meglepő ezért, hogy az önkormányzatok a *kapcsolatbővítést, a „kifelé szerződést” elsősorban a szociális ellátás területén* kívánták megvalósítani. A fejlesztés mellett voksolók aránya 83 % volt.

A második, harmadik, negyedik helyen szereplő fontos területek, mint a *kultúra, művészet, sport, a munkahelyteremtés/vállalkozásfejlesztés és az egészségügy*, a fenti mutatótól *25-26 %-kal maradt el*.

Még nagyobbra, *30-33 %-ra* nőtt a differencia az *5.-6.-7.* helyen csaknem holtversenyben lévő területekkel, az *oktatással, a környezetvédelemmel és a településfejlesztéssel*.

A szociális ellátás egyes alterületeit elemezve *visszaköszön* az önkormányzatok civil szervezetek tevékenységével kapcsolatos korábbi *megítélése*.

Így az önkormányzatok zöme, *84,5 %-a* szeretné kapcsolatait fejleszteni az *idősellátásban* működő nonprofit szervezetekkel.

Csaknem hasonló aránnyal követik őket azok a szervezetek, amelyek a *hátrányos helyzetű gyerekekkel (79,6 %), a hátrányos helyzetű fiatalokkal (76,5 %) és a nagycsaládokkal (74,7 %)* foglalkoznak.

A társadalmi probléma súlyosságát és az önkormányzatok megoldási képességeinek véges voltát mutatja, hogy bár a *munkanélkülieket* segítő civil szervezetek több mint kétharmadának tevékenységét korábban elégtelennek vagy elégségesnek ítélték meg, és az önkormányzatok mintegy egyharmadában nem is működött ilyen civil szervezet, mégis az önkormányzatok *75,7 %-a bővíteni* akarta kapcsolatait *munkanélkülieket* segítő nonprofit szervezetekkel. Az önkormányzatok ilyen törekvése egyben azt is jelzi, hogy jelentős részük a munkanélküliek társadalmi integrálását fontosnak tartotta és ebben a jelenleginél nagyobb mértékben számított a civil szervezetek segítségére.

Viszonylag magas, *60 % fölötti, vagy akörüli* a kapcsolatfejlesztés iránti igény azokon a területeken – *szociális segélyezés, fizikailag/szellemileg hátrányos helyzetű emberek, csonka családok*, egyéb egészségügyileg károsultak – ahol nagyok a szociális feszültségek, ám ugyanakkor a civil szervezetek működésének megítélése pozitív.

Az önkormányzatok *kevesebb mint fele* kívánta a kapcsolatbővítést azokon a szociális területeken, ahol a nonprofit szervezetek működését *negatívnak tartották*, mint az *alkoholisták (49 %), a hajléktalanok (38,2 %), drogosok (33,7 %)* esetében.

Az *etnikai kisebbségek* megint kivételt képeztek, mert itt a kapcsolatfejlesztés iránti igény az önkormányzatok *53 %-nál* jelentkezett. Feltehetőleg ez az eltérés politikai és szociális okokkal egyaránt magyarázható.

A civil szektor szerepe és az önkormányzati mozgékonyaság

Az önkormányzatok *mozgásterület, flexibilitásukat és innovációjukat* úgy kívánták növelni, hogy maguk is *kezdeményeztek* különböző formájú civil szerveződéseket. Az önkormányzatok *68,5 %-ának* volt *sajátuk tekinthető alapítványa*, míg saját *egyesületet* az önkormányzatok *fele (51 %)* jelzett.

Az önkormányzatok kezdeményezte, alapítványi formát öltött civil szervezetek *több mint kétharmados* aránya és a szociális ellátásban megjelenő

markáns jelenléte, a kettő erőteljes egymást fedése azt jelzi, hogy az *alapítványi forma* az egyesületekhez képest *jobban összefonódott* az önkormányzat *szociális-egészségügyi ellátására irányuló munkájával*. Az önkormányzatok az ilyen jogi szabályozottsággal működő nonprofit szervezeteken keresztül ugyanis nagyobb, elsősorban pénzügyi vonatkozású flexibilitást nyertek, ami *különböleg szociális és technikai innovációt* tett lehetővé. Ez különösen fontos azokon a területeken, ahol a civil szervezetektől *szolgáltatást, segítséget várnak*.

II. A mélyinterjú tapasztalatai

A 25 mélyinterjú tapasztalatai a következő pontokban summázhatók.

1. A vizsgált civil szervezetek az önkormányzatokkal és/vagy nélkülük
 - a) „szociális tűzoltó tevékenységet” folytattak,
 - b) innovatív, eddig hiányzó szociális ellátásokat alakítottak ki.
2. Az *alapellátásokat* és az *alapvető lakossági szükségleteket* illetően (első eset) a *civil szervezetek nem tudták az államot helyettesíteni* és ezt *nem is tartották feladatuknak*. Pl. az idősek esetében a gyógyszer-áremelkedésekből származó terheket csak igen kis mértékben tudták még a legjobban működő karitatív szervezetek is ellensúlyozni.
3. Egyes nonprofit szervezetek a *szociális ellátásban innovációt* valósítottak meg. Pl. az *idősgondozásban*, ahol *több karitatív szervezet, a JOINT, az MMSZ, a Magyar Vöröskereszt – egymástól függetlenül – az állami ellátó rendszerben fellelhető hiányok pótlására, az idősek egészségügyi és szociális problémáit egyszerre kezelő, különböző training programokat* indítottak el. Nem véletlen, hogy az önkormányzatok éppen az *idősellátásban* működő *civil szervezetek tevékenységét* értékelték igen pozitívan.
4. Az *innováció szociális és/vagy technikai* jellegű volt. A szociális innovációt a civil szervezetek az esetek egy részében *technikai innovációval* – pl. az idősek biztonságát szolgáló vészjelzőrendszerrel – párosították.
5. A civil szervezetek a szociális ellátás egyes területein *ötvözték a „tűzoltást” és az innovációt* (pl. idősgondozás). Így *komplex gondozást alakítottak ki*, hogy a) klienseik igényeit minél jobban kielégítsék, b) a kliens és a szolgáltató/gondozó közti többnyire hierarchikus viszonyt megváltoztassák.
6. Az önkormányzatok magatartása a nonprofit szervezetek hatására az évek során *módosult, egyre inkább figyelembe vették* a lakossági szükségleteket.
7. A civil szervezetek innovatív tevékenysége visszahatott az *állami szociális ellátórendszerre*, ahol a nem állami szervezetek hatására *szintén innováció kezdődött el* (pl. a XIII., VII., VIII. kerületi idősellátásban a JOINT, több budapesti, de különösen a III. kerületben a máltaiak hatása).
8. Ezzel egy időben a civil szervezetek a szociális feszültségek enyhítése érdekében *kapcsolatokat építettek ki* a települési (fővárosi) *önkormányzatok-*

kal, más állami szereplőkkel (pl. Népjóléti Minisztérium), a civil társadalommal és külföldi partnerekkel.

9. A civil szervezetek és az önkormányzatok egy része között a gyakorlatban, a szociális feladat átvállalásán túl, melyre szerződést, megállapodást kötöttek, *sajátos, egymást segítő, kettős* (pl. egy időst mind egy civil szervezet gondozói, mind pedig a területi gondozás együtt gondoz), esetenként a *piaci szereplő belépésével hármass ellátás (vegyes modell) alakult ki.*

10. A vizsgált civil szervezetek pénzügyi forrást keresőként vagy forrásokat osztóként léptek fel. A szervezet jellegétől függően hol egyik, hol a másik jelleg dominált. Pl. a Soros Alapítvány forrásokat osztó, a máltaiak forrást kereső, természetben osztó szervezetek. A Magyar Vöröskereszt mindkét szerepben megjelent,⁹ bár nála is túlsúlyban volt a pénzt kutató funkció.

11. A civil szervezetek erőforrása *a) a pénzügyi, b) természetbeni, c) emberi (önkéntes munka), d) szellemi* (új tudás, know how, lobbizási készség, stb.) *elemekből állt.*

12. Azok a civil szervezetek adtak a szociális ellátás egy-egy területén „komplex szolgáltatást”, amelyeknél a szervezet természetbeni, voluntáris és szellemi tőkéje mellé *egyéb pénzforrásokat tudtak párosítani.*

13. *Ez tudatos fund-raising (pénzügyi forráskereső) politikát igényelt, egyidejűleg több állami és/vagy nem állami pénzforrást célozva meg:* pl. minisztériumokat, települési önkormányzatot, fővárosi önkormányzatot, Soros Alapítványt.

14. Ehhez *magasan képzett* vezetőkre/munkatársakra volt szükség. Azok a szervezetek voltak tehát erőteljesekek, ahol a *vezető/k magasan képzett, széles látókörű értelmiségiek, a célnak elkötelezett emberek voltak.*

15. A szociális ellátásban *sikeres* szervezetek mindegyike megegyezett abban, hogy – vallási indíttatásuktól függetlenül – *politikai, vallási, faji, stb. megkülönböztetést mellőzve „semlegesen” segítették.*¹⁰

16. A sikeres civil szervezetek egyszerre több, a *jogokat és kötelességeket szabályozó együttműködést, megállapodást kötöttek* az állami és a civil szféra különféle szereplőivel és erőteljesen támaszkodtak a külföldi forrásokra.

17. *Ugyanakkor mind a civil szervezet, mind az önkormányzat problémaként érzékelte a vizsgálat idején azon standardok és példák hiányát,* amelyek megmutatták volna, hogy hogyan kell akár egy szerződést elkészíteni. Ezeket még a jelentős civil szervezeteknek is meg kellett tanulniuk.

18. A *kiseb, kevésbé jelentős és így kevésbé erős civil szervezetek,* a pénzügyi források folyamatos szűkülése mellett, *pénzszerző technikák elsajátítása nélkül* – humán erőforrásuk és természetbeni javaik ellenére – igen súlyos problémákkal *küzdöttek,* s kérdéses, mennyire képesek a jövőben talpon maradni. A pénzügyi források hiánya gátolta, hogy – a sikerekkel ellentétben – jelentős szellemi erőforrást (know how, innováció, képzés) halmozzanak fel, s innovációt indítsanak el.

19. Az interjúkból világosan kiderült, hogy a papíron létező civil szervezeteknek csak egy része működött valójában, a kicsik létükért küzdöttek. Vagyis

a gyakorlatban a civil szférában egyszerre volt jelen a *kicsiket érintő erózió és a nagyokat erősítő centralizáció.*

20. A sikeres szervezetekkel készített interjúk arra is rávilágítottak, hogy a feladatvállalás a jelenlegi feltételrendszer mellett *lényegesen nem bővíthető.* Az ilyen ütemű állami kivonulást nem tudja a civil szféra helyettesíteni. Ráadásul nem úgy, hogy a szociális feszültségek közepette az állami támogatás feltételrendszere romlik. A civil szervezetek *erőforrásaik tartalékait élék fel,* és a szektor szociális ellátásban vállalt teljesítőképessége végéhez közeledik. *Ezen csak átgondolt állami beavatkozás segíthet.*

21. A civil szervezetek egy része *erőteljesen támaszkodik az önkormányzatok nyújtotta anyagi támogatásra.* Ha ez az állami elvonások (pl. a személyi jövedelemadó önkormányzati hányadának további csökkentése) miatt tovább szűkül, akkor *veszélyezteteti* az önkormányzatok és a civil szervezetek eddigi fejlődő kapcsolatát. Vagyis annak ellenére, hogy az önkormányzatok több mint a fele fejleszteni akarta a civil szervezetekkel jövőbeni kapcsolatát, az 1995-re nehéz körülmények között kialakult, de *több szereplős szociális ellátó modell is veszélybe kerülhet.*

22. Egy civil szervezet sem volt *teljesen önfenntartó.* Ezért a szervezetek nagy részének jobb állami garanciákra volt szüksége, ha tevékenységét az 1995-ös szinten akarta tartani, netán azt fejleszteni kívánta.

23. Az eddig felsorolt problémák ellenére a civil szervezetek jelentős része a társadalomban – a mikrokörnyezetben, amely idővel a mezo- és a makroszintre is hat – *katalizátorként* működött, mivel *a) különböző szektorban elhelyezkedő szereplőket, b) eltérő jellegű forrásokat mozgósított és épített be a szociális ellátásba, c) új szellemi tőkét, know how-t és technikát honosított meg.*

III. Az idősek önkormányzattal és a civil szervezettel szembeni elvárásai

A III. kerületben végzett felmérés elemzése

A minta megoszlása

A kérdezettek *61,6 %-a* az önkormányzat által támogatott és a máltaiak által üzemeltetett *ingyenkonyhát látogató, 29 %-a* az 1994 végén az önkormányzati házigondozásból a Szeretetszolgálat vészejelző készülékkel ellátott *idősgondozásába átkerült idősökből* állt. A minta *8,5 %-a* a területi gondozás nyugdíjas klubját látogatók közül, *1,2 %-a* pedig a Szeretetszolgálat *Hajléktalan Otthonában* élők közül került ki. Túlnyomó többségük egészségi állapota rossz volt.

A mintabeli idősök jövedelmi helyzete

2. táblázat

A havi jövedelem összege a kérdezett státusza szerint N=164

A kérdezett státusza	A nyugdíj, segély Ft átlagösszege	Esetszám
Hajléktalan	10,717	2
Ingyenkonyhás	13,957	101
Máltai házi gondozott	14,396	47
Nyugdíjas klubba járó	15,513	14

A gondozás típusa szerinti valamennyi csoport nagyon alacsony jövedelmi átlaga jelzi, hogy a „szolgáltatás” valóban nagyon indokolt, a rászorultság kétségtelen. Az egyes gondozási csoportok átlagjövedelme közötti különbség is olyan kicsi, hogy a segítségre szorultság nem kérdőjelezhető még a legmagasabb jövedelemmel rendelkező nyugdíjas-klubba járó csoport esetében sem, ahol az átlagjövedelem 15.513 Ft. Nem véletlen ezért, hogy a „magas jövedelműek” is segélyért folyamodtak az önkormányzathoz.

A segélyt kérők jövedelmi megoszlása

Retrospektív kérdéssel nemcsak az 1995-ös, de az 1994-es helyzetet is feltártuk.

1994-ben a kérdezettek 9 %-a gyakran, 26 %-a ritkán kapott szociális segélyt a III. kerületi önkormányzattól. A segélyben részesülők nyugdíja azonban elég magas volt: 14.000—17.000 Ft között szóródott.

1995-ben még tovább romlottak a segélyezéssel kapcsolatos mutatók. 1995 januárja és júliusa között a kérdezettek 6 %-a kapott gyakran segélyt, 20 %-a pedig ritkán. Várható, hogy 1995 decemberéig a segélyezettek száma túlhaladja az 1994-es arányokat.

Egyaránt 14.000 Ft körüli havi átlagos jövedelme volt azoknak, akik „gyakran”, „ritkán” illetve „sohasem kértek-kaptak” önkormányzati segélyt.¹¹

A havi jövedelem összege korcsoportok szerint

Jövedelem szempontjából a legrosszabb helyzetben a fiatal idősök, a 60 év alattiak voltak, akik többnyire idő előtt és kényszerből (rokkantnyugdíjzással – 72 %-uk –, korengedményes nyugdíjjal vagy előnyugdíjjal) hagyták el a munkaerőpiacot. Az ő átlagnyugdíjuk több mint 3000 Ft-tal maradt el a 60

és a 70 évesekétől,¹² de még a 80 éven felüliekhez képest is mintegy *kétezer forinttal* kevesebb nyugdíjat kaptak.

A *veszélyeztetettség* pólus *másik végén* helyezkedtek el a legidősebbek, a *80 éven felüliek*. A 80 év felettiek nyugdíjátalaga közel *ezer Ft-tal* maradt le az előző két korcsoportétól.¹³

Az életkor szerinti veszélyeztetettség pólus két végén elhelyezkedő idősök együttesen a kérdezettek mintegy *41 %-át* alkották.

Az idősök elvárásai a különböző szervezetekkel szemben

Az elvárások szektorok szerint

A minta fenti megoszlását figyelembe véve nem meglepő, hogy a Milyen intézményhez fordulnának legszívesebben segítségért? kérdésre az MMSZ szerepe kiugróan magasnak tűnt.

Magyar Máltai Szeretetszolgálat	63 %
Önkormányzat	11 %
Családsegítő	13 %
Állam (egyéb állami szervezetek)	4,9 %
Család/szomszédi, baráti segítség	3,1 %
Egyházak	2,5 %
Érdekvédelmi szervezetek, szakszervezetek/pártok	1,9 %
Volt munkahely	0,6 %

A kérdezettek zömének az életében a máltaiak által nyújtott szolgáltatás igen jelentős volt, s ezért többségük, *63 %-uk legszívesebben a civil szervezethez* fordult volna segítségért.

Ennek ellenére figyelemre méltó az *állami szektorral* szembeni elvárás, melynek együttes aránya csaknem elérte a *30 %-ot*. Ez arra figyelmeztet, hogy a karitatív szervezet még ilyen jelentős segítsége mellett is erős az idősöknek az állami szférával szembeni elvárása. Különösen sokan remélnek támogatást a *területi önkormányzattól (11 %)*, illetve a fennhatósága alá tartozó *családsegítő központtól (13 %)*. Hozzájuk képest az állam makroszintjétől elvárt segítség sokkal kisebb arányú, *4,9 %-os*.

A civil szervezetek iránt megnyilvánuló, az államinál nagyobb lakossági elvárás *megetvesztő*. Nemcsak azért, mert a máltaiak erőteljes jelenléte miatt a minta azt a benyomást keltheti, hogy a karitatív szervezetek előnyomulásával az állam lassan visszavonulhat a szociális ellátásból. A máltaiak az *önkormányzat, a fővárosi önkormányzat és egyéb civil szereplők segítségével hozták létre és tartják fenn intézményeiket*, nyújtják szolgáltatásaikat.¹⁴ Következésképp, az önkormányzatoknak továbbra is jelentős a szerepe különböző szociális ellátási formákban, az egyes szolgáltatások szinten tartásában, fejlesztésében. Ez azonban csak növekvő állami pénzleosztás esetén képzelhető

el. Ha azonban az önkormányzatoknak szembe kell nézniük a *tervezett forrás-
elvonásokkal*, akkor nemcsak az *újabb elvárásoknak nem tudnak eleget tenni*,
de a korábban elért szociális szolgáltató szintet sem tudják tartani.

A karitatív szervezethez és az önkormányzathoz képest messze elmaradt a *családtól* elvárt segítség, ennek aránya mindössze 3,1 %. Úgy látszik tehát, hogy a 80-as évek azon trendje, mely azt mutatta, hogy a családok összefogása a fizikai és szociális segítségnyújtás területén erősödött, a szociális problémák növekedésével a vége felé közeledik.

Az *egyházakkal* szemben támasztott elvárás szintén alacsony volt. Ez alátámasztja a mélyinterjúk azon megállapítását, hogy a lakosság az új típusú, akár egyházi indíttatású, de a polgárok *egésztét megcélzó „semleges”* szervezetet részesíti előnyben.

Az érintettek igen alacsony aránya fordult volna *érdekvédelmi szervezet-*
hez, vagy a pártok egyikéhez támogatásáért, ami egyrészt kifejezi, hogy ezek az *érdekvédelmi szervezetek vannak a legkevésbé közvetlen kapcsolatban a*
„rászorulókkal”, másrészt ismét jelzi (lásd a mélyinterjúk anyagát) a *politika-*
mentesség fontosságát.

A *volt munkahelytől várt támogatás* a legkisebb arányú, ami jól jelzi, hogy a korábbi vállalati szociálpolitika, mely nyugdíjas dolgozóit is számon tartotta és nekik adott esetben külön juttatásokat biztosított, mára már teljesen eltűnt.

Következtetések

Az eddigiekből egyértelműen kiderült, hogy a voluntáris szereplők és a különböző szinten elhelyezkedő önkormányzatok közötti kapcsolatrendszer az utóbbi években *erősödött*. Fontos hangsúlyoznunk, hogy e kötetlékek szorosabbra fonódását a voluntáris szervezetet alapvetően támogató *külföldi szereplők* is elősegítették.

A sikeresen és gyorsan fejlődők esetében a háttérben *külföldi, pénzben, természetben, szellemi tőkében vagy know how átadásában* megjelenő források húzódtak meg. Ezen túl, a külföldi segítség különféle egyéb csatornákon láthatóan is megjelent, pl. a PHARE programoknál.

Mindez különösen fontos *az önkormányzatok és a voluntáris szervezetek* közötti szerveződések gyors, folyamatos, további pozitív alakulásához. A jelenlegi gazdasági körülmények között az egyik eredményesen járható, a *„tűzoltást”* és innovációt együttesen felvállaló útnak az tűnik, ha az állami szektor alsó szintje és a voluntáris cselekvők még jobban összefognak.

De állami beavatkozás nélkül a jövőben elkerülhetetlen a civil szféra *erőzója*. Nemcsak a pénzek újraosztása terén van az államnak fontos szerepe, de a szabályozásban is. Bizonyos *jogosítványokat ugyanis csak a makroszint adhat meg* (pl. a traininghez, továbbképzéshez szükséges engedélyeket).

Amennyiben ebben a feladatban az állam nem lesz aktív cselekvő, a *szociális ellátás* eddig nehezen megszerzett „*tűzoltó*” és *innovatív jellege* teljesen a *regionális adottságoktól fog függeni*.

JEGYZETEK

- 1 A felmérés a Népjóléti Minisztérium megbízásából készült.
- 2 A *kérdezést a SZONDA IPSOS Média-, Vélemény és Piackutató Intézet munkatársai hajtották végre.*
- 3 *Mennyire vesznek részt a civil szervezetek Ön szerint a következő szociális és/vagy egészségügyi ellátásban? Kérem osztályozza a civil szervezetek szerepét az egyes területeken úgy, ahogy az iskolában szokás 1-től 5-ig, ahol az 5-ös jelenti, hogy nagyon nagy mértékben, az egyes pedig azt, hogy egyáltalán nem.*
- 4 *Pozitív kategóriába a civil szervezetek által felvállalt azon szociális/egészségügyi tevékenységeket soroltuk, ahol a) az önkormányzatok 3-as és 5-ös közötti értékelése legalább 40 % feletti volt, b) a negatív megítélés (1-es, 2-es osztályzat) nem érte el a 30 %-ot, c) az adott tevékenységi területen „nem működött civil szervezet” mutató 30 % alatt maradt. Negatív kategóriába azok a civil szervezetek kerültek, ahol a) a 3-as és 5-ös közé eső osztályzat nem érte el az egyharmadot, b) az elégtelen és elégséges megítélés aránya meghaladta az esetek több mint egynegyedét, c) a „nem működött civil szervezet” mutató 30 % fölötti értéket mutatott.*
- 5 *„Kérem mondja meg, hogy hogyan támogatja az önkormányzat a civil szervezeteket a különböző területeken” kérdés három választ értékelt. A tábla a három válasz alapján kapott értékeket mutatja, ahol csak az értékelhető válaszokat vettük figyelembe.*
- 6 *„Részeseült-e 1994-ben az önkormányzat vagy intézményei, alapítványok, karitatív szervezetek, egyesületek, érdekvédelmi szervezetek által nyújtott támogatásban?” (Pl. Soros Alapítvány, Vöröskereszt, stb.)*
- 7 *És „részeseült-e 1995-ben az önkormányzat vagy intézményei, alapítványok, karitatív szervezetek, egyesületek, érdekvédelmi szervezetek által nyújtott támogatásban?” (Pl. Soros Alapítvány, Vöröskereszt, stb.)*
- 8 *„Sorolja fel azokat a szervezeteket, amelyekről 1994-ben támogatást kapott! És sorolja fel azokat a szervezeteket, amelyekről 1995-ben támogatást kapott!”*
- 9 *1995-ben pl. a Magyar Vöröskereszt pályázatot írt ki az önkormányzatok számára. A település szociális, egészségügyi és általános fejlesztéséhez lehetett pénz kérni, ha az önkormányzat maga is rendelkezett valamilyen természetbeni, pénzügyi forrással. Összességében 7,3 millió Ft állt rendelkezésre. A viszonylag csekély elosztható forráshoz képest több száz pályázat érkezett, különösen sok a pár száz lelket számláló településekről. A Vöröskereszt a pályázat meghirdetésével tudatos politikát folytatott, amelyben a *kisfalvak* (pl. Kisbudmir, Nógrádsipek, Rózsafa; 90—4000 fős települések) *talpra állításánál katalizátorként* kívánt közreműködni. A kiosztott pénzek is ezt a politikát mutatják, csekély összegeket jelentettek, 20.000—50.000 Ft-ot, amelyhez még valamilyen más „tőke” is szükségeltett. A szervezet ily módon próbált az egyre nehezebb helyzetbe kerülő önkormányzatoknak segíteni.*
- 10 *Ez nem jelenti természetesen azt, hogy adott esetben a szociális szolgáltatás révén ne vállaltak volna fel érdekvédelmi funkciót.*
- 11 *Ugyanakkor a leginkább rászoruló, akiknek az előzőektől háromezer Ft-tal alacsonyabb volt az átlagjövedelmük, azt válaszolták, hogy ők „kérnének az önkormányzattól segítyt, de úgysem adnak nekik”. Vagyis ez utóbbi csoport az *önérdekérvényesítés olyan alacsony szintjén állt*, annyira elesett volt, hogy még a kérelemig sem jutott el. Őket – amennyiben a társadalom segíteni akar rajtuk – a *karitatív szervezeteknek, egyesületeknek az önkormányzati hivatallal együttműködve kell felkutatniuk* és az idős rászorulókat különféle típusú, *szolgáltatással* és nem kizárólag *pénzben megnyilvánuló segéllyel – kérelem nélkül – kellene ellátni.**

- 12 A 60 és 70 évesek csoportjának átlagnyugdíja között a különbség kicsi, mindössze két-háromszáz Ft.
- 13 A 60 évesek alacsonyabb nyugdíjat kaptak, mint a 70 évesek. E jövedelmi tendenciában visszaköszön a 90-es éveknek az a nyugdíjkiadások visszafogására irányuló szociálpolitikai beavatkozása, amely egy depressziós kulcs alkalmazásával és a szolgálati idő másfajta számításával az induló nyugdíjakat *eleve tudatosan devalválta*.
- 14 Ha az egyes szolgáltatásokat igénybe vevők esetében nézzük meg, a következő képet kapjuk. A *Miben szeretne még több segítséget kapni a Szeretetszolgálattól?* kérdésre a hajléktalanok után a *házi gondozottak* körében jelentkezett a legnagyobb igény. 26,8 %-uk még további segítséget kért, 53,7 %-uknak elég volt a máltaiaktól eddig kapott segítség. (Közel egyötödük nem válaszolt erre a kérdésre.)

E számok jól mutatják, hogy a Szeretetszolgálat nem véletlenül a *házi gondozottak* csoportjára figyelt fel elsősorban és megerősítik a szervezetnek azt az elképzelését és kezdeményezését, mely szerint a gondozás akkor megfelelő, ha az *komplex, és az állami szektorban vállalt tevékenységeken, a fizikai és mentális segítségen túl az idősök napi élethelyzetéből adódó*, eddig a házi gondozás körébe nem sorolt megoldásokra is válaszolni tud. Annál is inkább, mert az ilyen választ adottak 40 %-a *egyszerre többféle dolgot magában foglaló segítséget* (étkezés, gondozás, technikai segéd-eszközök, jogi tanácsadás, orvosi kezelés, vészelző csengő) is megnevezett. *További 30–30 %-uk* pedig vagy étkezésével, vagy gondozásával kapcsolatban várt több támogatást.

Az *ingyen konyhát látogatók* közel egynegyede ugyancsak több segítséget kér a Szolgálattól. E csoport rossz szociális helyzetére jellemző, hogy a több segítséget kérők *fele étkezéséhez* szeretne még további támogatást, s ugyancsak *felük komplex segítséget* várna.

Az, hogy a *nyugdíjas klubot látogatók* közül *senki sem* kér a máltaiaktól támogatást, megerősíti a már eddig elemzetteket, azaz, hogy *e csoport a legkevésbé veszélyeztetett*. Nekik volt a *legnagyobb jövedelmük*, az *állami-önkormányzati ellátás őket fedte le a leginkább* (közgyógyellátás), s körükben volt a *legkisebb az egészségi állapotukat rossznak vallók aránya*.

Mindez újból alátámasztja, hogy a Szeretetszolgálatnak – bármilyen *innovatív* is, és bármilyen *flexibilisen is válaszol az adott kihívásokra – naponta kell szembesülnie egyfajta „tűzoltási” tevékenységgel*.

SZÉMAN, ZSUZSA

THE ROLE OF LOCAL GOVERNMENTS AND CIVIC ORGANISATIONS IN THE MIXED „WELFARE MODEL”

The paper presents the results of a complex study done in September 1995. It consisted of a national representative survey done with structured questionnaire, supplemented by interviews in depth. The objective of the study was to see what role is played by civic organisations in solving social tension and what relationships evolve between the local governments on the one hand the civic organisations on the other.

The sample extended over about 200 local governments including Budapest and the big cities. The study shows that during the past couple of years rapid changes have taken place and new working relationships emerged, new support systems are formed.

The civil organisations are successful because they are more flexible, less bureaucratic, more inventive. However, it is the big national organisations, like the Maltese Charity Service, the Red Cross, and the Soros Foundation, which have been able to do most in helping the society in transition.

KOMMUNIKÁCIÓ, NEMZETI IDENTITÁS ÉS FUNDAMENTALIZMUS

Bevezetés

A Közép-Európai Egyetem (CEU), az Országos Tudományos Kutatási Alap (OTKA) támogatásával végzett kutatásunk – melynek telepítő intézménye az MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja, lebonyolító szervezete pedig a Szonda Ipsos Média-, Vélemény- és Piackutató Intézet – első fázisának röviden összefoglalt eredményeit közöljük ebben az írásban.

A kutatás alapvető célkitűzése az volt, hogy mérje azon, fundamentalisztikus jellegű fejlemények hatását, e gondolkodásmód jelenlétének mértékét Magyarországon, amelyek minden tranzit-állapotban lévő félperiferikus országban megjelennek. E célból az első fázisban 1000 fős országos reprezentatív survey keretei között kutattuk a politikai identitások jellegét, a mindennapi szituáció megítélését, az életút-alternatívák lehetőségét, a megoldás perspektíváit, a kommunikációs-kooperációs problémamegoldó stratégiák alkalmazhatóságának mértékét és a nemzeti hovatartozás konstituáló tényezőinek szerkezetét és szerepét, illetve a Magyarországon tapasztalható etnikai-faji előítéletrendszer sajátosságait.

(1) Belső és külső identitás (2. és 5. sz. kérdés)

Az identitást kettős értelemben fogjuk fel és kétféle módon vizsgáljuk: nemzeti és politikai értelemben, illetve belső és külső megjelenésén át. A nemzeti és politikai identitást a nemzet előtt álló, a belátható múlton és jövőn belül felfogott politikai alternatívák közvetett vizsgálatával értelmezzük, a belső és külső megjelenést pedig más és más jelenségkörökkel kapcsolatos attitűdök elemzésével.

A belső identitás kérdését egy 16 kijelentésből álló kijelentés-sorral vizsgáltuk. Eredményül öt attitűd-csoportot kaptunk:

1. táblázat

nemzeti liberális	14 %
harmadik utas szocialista	28 %
radikális liberális	12 %
dezorientált	30 %
izolált-elmaradott	16 %

Nacionalista vagy kommunista szélsőséges beállítódást nem találtunk. A liberális irányzat egy nemzeti és egy nyugatos beállítódásra válik szét, a szocialista orientáció pedig középutas, sem nem a nyugati értelemben modernizáló, sem nem tradicionalista, a két irányzat közötti egyensúlyt, sajátosan Magyarországra érvényes megoldást keresi. Az alsó, elmaradott körülmények között élő szegmensek izoláltak, és sok a dezorientált, akik főként fiatal középkorú, városi lakótelepen élő, nem konvertálható szakmával rendelkező gyermekes családokból kerülnek ki. Ők a következő generáció potenciális veszesei. Politikai-nemzeti identitásuk kifomálódása a következő parlamenti ciklus alatt fog végbemenni.

A külső identitást úgy vizsgáltuk, hogy a kérdezetteknek érvényesnek vagy érvénytelennek kellett minősíteniük Budapestről szóló közhelyeket, mondásokat. Egy ilyen feladat során ugyanis a kérdezettek egy olyan külföldi szemével szemlélik az ország fővárosát, aki az országból csak Budapestet ismeri, s azonosítja az országgal.

Az elemzés során 24 közhelyet, mondást soroltunk fel, s a kapott válaszok elemzésével öt attitűd-csoportot különítettünk el.

2. táblázat

közvetítés, tranzit kelet és nyugat között	26 %
szatellita-szerep, a nyugat enklávéja	30 %
tradicionális pozíció a világban	12 %
egyoldalú és teljes nyugati dependencia	8 %
dezorientált, naiv	24 %

A lakosság alsó, dezorientált szegmensei nem tudják elhelyezni az országot szimbolizáló fővárost a világban. Egy szűk réteg teljes önállótlanágot feltételez, s ezt erősen nehezményezi, valamivel többen pedig egyszerűen kirekesztik a modern világot horizontjukon túlra. A lakosság egyharmada tipikus félperiferiális szatellita-funkciót tulajdonít az országnak a világ országai közt. Valamivel kevesebben szerves és nélkülözhetetlen világrendszer-konstituáló tranzitív tényezőnek tekintik Magyarországot.

(2) Szituáció (9., 6. és 8. sz. kérdés)

Alapvető kérdés a tranzithelyzetben lévő társadalmak esetében, hogy milyen a lakosság közérzete, szituációértékelése. Eredményeink szerint Magyarország – legalábbis ebből a szempontból – jó eséllyel vesz részt az átalakulási folyamatban, mivel a lakoságnak csak meglehetősen kis része érzi úgy, hogy a közhangulat, a miliő, amiben él, idegen, elviselhetetlen a számára.

16 minősítést kellett az embereknek osztályozniuk egy hétfokú skála segítségével, hogy közvetlen miliőjüket értékeljék. Statisztikai feldolgozás során a következő értékelés-típusokat különítettük el:

3. táblázat

tradicionális, humán- ökológiai szempontból pozitív miliő	37 %
szuburbánus, pozitív miliő	17 %
tradicionális, dezorientált miliő	17 %
tranzitjellegű, dezorientált miliő	18 %
urbánus, anómiás miliő	11 %

A szuburbánus miliő pozitív megítélése együttjár az e területeken élők magasabb státuszával, amint a tradicionális, pozitív humánökológiai megítélés is együttjár a nem leszakadt vidéki középrétegek jelenlétével.

A dezorientált két csoport főként vidéken, átmeneti zónákban található, hagyomány és perspektíva nélküli társadalmi kulturális és miliőbeli környezetben, az anómiás városi csoport pedig a főváros sűrűn beépített vagy blokkházas, elembertelenedett területein. A tranzit- illetve dezorientált miliőben élő csoportok semleges, közepes világértékelése a tranzitív folyamatok közepette kedvező fejleményként értékelhető.

Magyarországon a tranzitszituációt befolyásoló, irányító aktoroknak figyelembe kell venniük azt a ténytet, hogy a lakosság java része idegenkedik a sűrű városi léttől, a „hatékony” és „gyors” élet ideáitól. Elemzésünkben több imázs-alternatívát ajánlottunk fel a megkérdezetteknek, amelyek közül akárhányat választhattak, s az elemzés során alig alakult ki olyan csoport, amely egy intenzív és gyors modernizációs folyamathoz a perifériákról ismert népeség-sűrűsödést, kontrollálhatatlan urbanizmust hajlandó lenne társítani. A csoportok a kívánatos szituáció szempontjából a következőképpen alakultak ki:

4. táblázat

posztmodern-elit környezet	11 %
tradicionális urbánus, kertvárosias	6 %
modern rurális, kertvárosias	25 %
antiurbánus, természetközeli, passzív	39 %
face-to-face dominanciájú környezet	19 %

A posztmodern csoport egyértelműen elit-jellegű, s „felül” hagyja el az urbanizmus szakaszát, minden további nélkül résztvevője a modernizációnak. Az antiurbánus-tradicionalista csoport erősen ellenáll a modernizáció olyan következményeinek, ami felborítja a hagyományos életmódot; kimenő generációkból áll. A két kertvárosias csoport a tranzitra leginkább alkalmas emberléptékű városi, illetve modernizálódó vidéki miliőket preferálja, s összetételük szerint is a potens alsó és felső középosztályból kerül ki.

Fontos csoport a *face-to-face* csoport, amely gyakorlatilag minden rétegben és miliőben megtalálható; ez a csoport anti-anómiás orientációjú, s magas aránya int arra, hogy egy elszetett modernizáció során milyen nagyszámú ember válna átalakulás-ellenessé.

(3) Alternatívák (3. és 4. sz. kérdés)

Az autonóm és fundamentalista jellegű megoldás választása jó közeli-téssel leírható a tradíció felé való, az időben hátrafelé való lépések, illetve a modernitás felé való, az időben előre felé való lépések választásával. Modernitástól persze még valaki nem lesz autonóm és tradíciótól sem fundamentalista, de a fordított párosítás, azaz az autonóm tradicionalista és a fundamentalista autonomista ritka – bár esetenként előforduló – madarak. Az eddig elmondottak szükséges, de nem elégséges feltételek. Elégséges feltétel az autonómiához a kölcsönös kommunikáció megléte és a rácsos kooperációs háló, a fundamentalizmushoz pedig az egyirányú kommunikáció és a hierarchikus kooperáció, de erről az (5) pontban írunk.

A tradicionalizmust és modernizmust első lépésben a rurális, illetve az urbánus alternatívák választásának tekintetében vizsgáltuk. 22 dimenzióban kellett a kérdezetteknek összevetniük a rurális és az urbánus világot. Eredményeink szerint jelentős mértékű konfliktus tapasztalható a két világ-szegmens között.

5. táblázat

konfliktus a rurális zónákban élők számára a rurális humanitás és az urbánus perspektívák között	16 %
konfliktus az urbánus zónákban élők számára a rurális humanitás és az urbánus pragmatikusság, eredményesség között	23 %
urbánus zónákban élők esetében hajlam a rurális humanitásba való emigrációra	11 %
a tranzitív zónákban élők számára (vidéki városok) dezorientáció a döntésben	28 %
konfliktus a tranzitív zónákban élők számára a rurális face-to-face viszonyok és az urbánus modernitás között	22 %

61 % számára valamilyen konfliktus feszül a modern és a tradicionális világ-szegmens között, 28 % dezorientált és 11 % menekülni akar az átmenet közvetlen, a félperiferiális urbanításra jellemző következményei elől. A tranzitív zónákban élők nagy tömegek nem tudnak dönteni, vagy dezorientáltak, vagy pedig csak a közvetlen *face-to-face* kapcsolatok megszűnését érzékelik (összesen 50 %).

A konfliktusok megoldási alternatíváit 16 kijelentésre adott válaszok elemzésével vizsgáltuk. A következő megoldási típusokat kaptuk:

6. táblázat

mérsékelt urbanizáló ruralista megoldás	15 %
a (fővárosi) urbánus enklávét elkülönítése	30 %
radikális 3. utas megoldás (saját út: is-is)	24 %
tranzitív területeken dezorientáció	19 %
radikális izolációs rurális tradicionalizmus	12 %

A megoldások közel fele radikálisnak tekinthető (30 % radikálisan urbanus enklávé-fejlődést, 12 %-a radikális rekonzervációt). Lassítás- és mértéktartás-párti a lakosság 15 %-a, a tradíció és a modernitás saját utas fúzióját igényli 24 %, 19 % dezorientált. E megoszlások szerint 39 % tud valamit kvázi-autonóm módon kezdeni a tranzitív folyamatokkal, nagyjából ugyanennyien pedig fundamentalisztikus vagy pontosabban fogalmazva: türelmetlenül radikális megoldást keresnek, ami ilyen arányok mellett legalábbis nem a legrosszabb eredmény.

(4) Perspektívák (1. és 26. sz. kérdés)

A modernizáció és tradicionalizmus – ahogy az előbbiekben láttuk – közvetlenül az urbanitással, illetve a ruralitással, valamint az autonomizmussal, illetve a fundamentalizmussal összefüggésbe hozható kérdéskör. Az itt taglalt két dimenzió által kifeszített térben különbözőképpen helyezik el magukat az egyes társadalmi-gazdasági-térbeli-miliőbeli csoportok. Elemzésünk az alábbi típusokat különítette el:

7. táblázat

szocialista modernizációs	28 %
szatellita-yuppie	19 %
nemzeti liberális/3. utas (saját utas)	25 %
dezorientált	15 %
izolált tradicionális	13 %

A tipizálás eredménye azt sugallja, hogy a 19 %-nyi szatellita-pozícióban lévő, yuppie-mentalitású, szélsőségesen radikálisan nyugatos csoporton, illetve a 13 %-nyi szélsőségesen izolált tradicionális csoporton kívül a két végpont közötti átmeneteket találhatjuk meg. Mind a 28 %-nyi szocialista modernizációs csoport, mind pedig a 25 %-nyi harmadik utas nemzeti liberális (együttesen 53 %-nyi relatív többséget alkotó szegmens) valamilyen mérsékelt, átmeneti megoldást keres, s ilyen mentalitásúként is definiálja magát. (Az egyik egy kicsit inkább szocialista-modernizációs, a másik egy kicsit pedig inkább a liberális-tradicionalista dichotómiák közé helyezi el magát.) E kérdéskör tekintetében a dezorientáltak aránya kifejezetten alacsonynak tekinthető.

A fenti öndefiníciókkal szorosan összefüggő kérdés az, hogy az emberek milyen alternatívákat látnak a perspektívák tekintetében. A perspektívákat nem egyszerűen jövőbeli opcióknak tekintjük, hanem olyan pályáknak, amelyek az ismert múltban gyökereznek és a belátható jövőbe vezetnek. Az e problematikát vizsgálni kívánó kijelentésekre adott válaszok analízisével tipizáltuk a mai Magyarország perspektíva-típusait. Az ismert múltból a belátható jövőbe vezető utakat a következőképpen érzékelik az emberek:

8. táblázat

a <i>gründerzeit</i> perspektívája	20 %
a 3. utas (sajátutas)szocializmus perspektívája	10 %
a deprivalódás perspektívája	32 %
deзорientáltság, perspektívátlanság	28 %
izoláció, elzárkózás a múlt és jövő elől	11 %

Aggodalomra okot adó eredmény, hogy a lakosság majdnem egyharmada perspektívátlan, másik egyharmada pedig negatív perspektívát (deprivalódást) lát maga előtt. A 11 %-nyi izolált alsó szegmens passzív marad, de a negatív perspektívát látó vagy dezorientált majdnem kétharmaddal szemben csaknem 30 %-nyi pozitív (gründoló vagy szocialista) perspektívát látó állampolgárt találunk. A mérsékelt tempójú és körültekintő modernizáció a deprivalódókat semlegessé teheti, a dezorientáltakat a konstruktív orientáció irányába mozdíthatja el, az elszigetelt és durva, harmadik világbeli dependenciát előidéző enklávó-jellegű terület- és társadalomidegen beavatkozás pedig szélsőséges destruktív orientációt. Fordulóponton vagyunk.

(5) Természetes nemzeti identitás (24. sz. kérdés)

A nemzeti identitást általában a *természetesség* és a *magátólértetődőség* jellemzi, ami egyben azt is jelenti, hogy a nemzetinek minősülő információk észlelésében, tárolásában és konstruálásában – a kognitív tényezőkkel szemben – az affektív szerkezetek játszanak meghatározó szerepet. A nemzeti identitás piramisszerűen épül fel, amelynek bázisát az affektív szempontok jelentik, míg erre épülnek rá a kognitív struktúrák.

A természetes nemzeti identitás összetevői teszik lehetővé az egyén számára, hogy nemzeti hovatartozását, mint magától értendő, érzelmileg pozitívítást sugárzó élményt élje át. A saját csoportra vonatkozó *autosztereotípiákkal* párhuzamosan kialakulnak „más” csoportokra vonatkozó *heterosztereotípiák* is. A sztereotípiák egyrészt leíró jellegű, ismereti funkciókat töltenek be, másrészt fontos az értékelő szerepük, amely az etnocentrikus beállítódást táplálja.

A vizsgálatban Magyarországon jelenleg létező auto- és heterosztereotípiák feltárására vállalkoztunk. Felsoroltunk 24 tulajdonságot, s arra kértük a megkérdezetteket, hogy ezek segítségével jellemezzenek hat nemzetiséget: magyarokat, cigányokat, zsidókat, románokat, németeket, szlovákokat. A továbbiakban azt az elemzési módszert követjük, hogy először minden nemzetiség esetében leírjuk a leggyakoribb említéseket, majd ismertetjük – többváltozós elemzés, ún. faktoranalízis eredményeként – a magyar társadalomban meglévő legjellegzetesebb gondolkodásmódokat.

1. A magyarok

Saját nemzetükről meglehetősen kedvezően nyilatkoztak a kérdezettek, a magyarok legjellemzőbb tulajdonságának azt tartják, hogy vendégszeretők (77 %). Emellett legalább a kérdezettek fele elfogadja nemzeti sztereotípiaként azt, hogy a magyarok szorgalmasak, vidámak, segítőkészek, büszkék, békések. Az egyetlen negatív tartalmú kifejezés, amit a többség említett, az anyagiasság volt.

A kérdezettek válaszait együttesen kezelve, – faktoranalízist használva – a magyarokkal kapcsolatban négy jellegzetes véleményegyüttes él a társadalomban.

a) Individuális és kollektív pozitívumok

Ez a nézetrendszer jellemző tulajdonságaként tartalmazza a bátorságot, a béketűrést, az okosságot, a szorgalmat, a vidámságot, valamint a segítőkészséget és a vendégszeretetet.

b) Jellemgyengeség

A véleménynyaláb a jellembéli gyengeségeket gyűjti össze, mint a magyar nép sajátosságait (kétszínűség, önteltség, önzés, széthúzás).

c) Képességek hiánya, viselkedési problémák

Itt azokat a negatív jellemzőket találhatjuk, amelyek szerint a magyarok híján vannak a képességeknek: buták, lusták s mindemellett megbízhatatlank s felületesek.

d) Anyagi és viselkedési pozitívumok

Ez a véleményirány lényegében két tulajdonságot kapcsolt össze: az alaposságot és a gazdagságot.

2. A cigányok

A cigányokról alapvetően negatív sztereotípiák élnek az emberek nagy részében. A legtöbben azzal illetik őket, hogy piszkosak (71 %), erőszakosak és lusták (70 %). Ugyancsak a többség álláspontja az is, hogy „megbízhatatlank”, és egyetlen pozitív jelző van, amit jellemzőnek tartanak rájuk nézve: összetartóak.

a) Totális ellenszenv

A nézetrendszer szinte az összes negatívumot magában hordozza: a cigányok buták, erőszakosak, élösködők, lusták, megbízhatatlanok.

b) Mérsékelt ellenszenv

Ez a véleményegyüttes a legnegatívabb jegyeket nem tartalmazza, „csupán” önteltnek, önzőnek, anyagiásnak tartja őket. Ezt a kritikus képet árnyalja az a neutrális jellemző, miszerint a cigányok büszkék.

c) Kollektív kritika

Ebben a faktorban lényegében egyetlen momentum jelenik meg, mint a cigányok jellegzetessége: széthúzó.

d) Hangulati jegyek

Itt lényegében két vélemény kapcsolódik össze a cigányokra vonatkozóan: a vidámság, a vendégszeretet.

e) Individuális pozitívumok

Ez a véleményegyüttes kedvező képet alakít ki a cigányokról. Négy tulajdonság hangsúlyozódik: az alaposág, a segítőkészség, az okosság és a szorgalom.

3. A zsidók

A zsidókról a lakosság alapvetően pozitív véleményt fogalmazott meg, több mint fele részük okosnak (60 %), gazdagnak (59 %), összetartónak (58 %), szorgalmasnak (53 %) tartja őket. Egyetlen tulajdonság van, amelyik negatív konnotációt hordoz és többségi véleményként (55 %-nyi említéssel) is megjelenik, eszerint a zsidók anyagiásak.

a) Érvényesülés anyagi szemlélettel

E véleménycsoportban egyrészt olyan tulajdonságok találhatók meg – az anyagiasság és a gazdagság –, amelyek közös eleme a pénz. Az anyagi szemlélet mellett még az okosság és a szorgalom található itt domináns jellegzetességként. Mindezek együttesen egy érvényesülési „kiskátét” alkotnak pozitív felhanggal.

b) Kollektív pozitívumok

A véleménynyaláb kollektív szempontokat gyűjt össze, segítőkésznek, vendégszeretőnek és mindemellett vidámnak mutatva be a zsidókat.

c) Jellemgyengeség

Ez a nézetrendszer negatív töltetű, jellemgyengeségeket tartalmaz, a zsidókat élőlisködőnek, kétszínűnek és megbízhatatlannak minősíti.

d) Mérsékelt ellenszenv

Önteltnek, önzőnek tartja a zsidókat ez a nézetrendszer, amely megítélés kiegészül a büszkeség tételezésével is.

4. A románok

A románokról enyhén negatív képet alkot a magyar közvélemény. Egyetlen tulajdonság sincs, amit legalább négytizednyien jellemzőnek tartottak volna erre a népre. A legtöbben azt említették, hogy a románok piszkosak, erőszakosak, megbízhatatlanok (36—36 %), lusták (35 %).

A románok megítélése két dologban hasonlít a cigányokéhoz. A legjellemzőbb tulajdonságok egyformák és a vélemények szerkezete is hasonló. Eltérés viszont, hogy a románokról kevésbé markáns a negatív kép, mint a cigányokról.

a) Totális ellenszenv

A véleményegyüttes magába foglalja a negatív tulajdonságok sorát. Eszerint a románok buták, erőszakosak, élősködők, kétszínűek, lusták, megbízhatatlanok, piszkosak.

b) Visszafogottság

Ez a gondolkodásmód úgy jellemzi a románokat, hogy békések, szerények, segítőkészek és szorgalmasak.

c) Hangulati jegyek

Itt lényegében két vélemény kapcsolódik össze: a románok vidámak, vendégszeretők.

d) Ambivalens közelítésmód

Három jellemző kapcsolódik össze ebben a véleményegyüttesben: a pozitív tartalmú alaposság, a negatív értelmű anyagiasság és a neutrálisnak mondható büszkeség.

5. A németek

A németekről pozitív kép él a magyar társadalomban, sikeres népnek tartják őket. A leggyakrabban említett sztereotípiák róluk az, hogy alaposak és szorgalmasak (57—57 %). Ugyancsak többségi álláspont, hogy gazdagok (52 %), büszkéek (51 %) és okosak (50 %). A kritikus jegyek közül az anyagiasság merült fel leggyakrabban a megkérdezettekben (48 %).

a) A sikerorientáltság ambivalens megközelítése

Ez a gondolkodásmód a németeket a sikerességgel hozza összefüggésbe, a hozzávezető út inkább negatív, mint pozitív jellemzőivel együtt. Egyrészt anyagiasnak, erőszakosnak, önteltnek, önzőnek tartja őket. Ugyanakkor akként vélekedik róluk, hogy alaposak, gazdagok és büszkék.

b) Individuális és kollektív pozitívumok

Ez a véleménynyaláb összegyűjti a németek individuális pozitívumait (békések, okosak, szorgalmasak, vidámak) és kollektív pozitívumait (vendégszeretők, segítőkészek).

6. A szlovákok

A szlovákokról nem él karakteres kép a magyar közvéleményben. A tulajdonságok zömét a megkérdezettek 10—20 %-a tartotta jellemzőnek rájuk. A legtöbben azzal illették őket, hogy összetartóak (21 %), de csaknem ugyanennyien (18 %-nyian) gondolják róluk, hogy vendégszerető, szorgalmas, büszke nép.

a) Individuális és kollektív pozitívumok

Ez a nézetrendszer a szlovákokat békéseknek, okosaknak, szorgalmasaknak, vidámaknak, szerényeknek tartja. Ezzel együtt hangsúlyozza a mások irányába való nyitottságot is, hiszen vendégszeretőnek, segítőkészeknek mutatja őket.

b) Ellenszenves viselkedés

A véleményegyüttesbe három negatív tulajdonság említése tartozik: öntelt, önző, erőszakos népnek tartja a szlovákokat.

c) Ellenszenves adottságok

Itt olyan negatív sztereotípiák szerepelnek, mint a butaság, a lustaság.

(6) Ideologikus nemzeti identitás (25. sz. kérdés)

A természetes nemzeti identitásra a nemzeti ideológia különféle mintái épülhetnek rá. A ideologikus elemek rendezik és szervezik a természetes nemzeti identitást, miáltal az veszt spontaneitásából és tudatos hovatartozási mintaként funkcionál tovább. Az ideologikus nemzeti identitás mélyszerkezetét, belső struktúráját úgy mértük, hogy egy listát adtunk át a megkérdezetteknek, amely 40 szót tartalmazott. A szavakat úgy válogattuk össze, hogy a nemzeti identitás ideologikus megfogalmazásához szükséges fontosabb témák (gazdaság, kultúra, politika, pszichológia, történelem, társadalom) szere-

peljenek benne. Arra kértük a megkérdezetteket, hogy a listán szereplő szavakat kapcsolják össze a „magyar” jelzővel, és a létrejött szókapcsolatok közül először válasszák ki azokat, amelyek *tartalmilag értelmezhetetlenek* a számukra. A második lépésben azoknak a kifejezéseknek a kiválasztása volt a feladat, amelyeket a megkérdezettek *az ország jövője szempontjából nagy jelentőségűnek tartottak*.

A szemantikai és a relevanciára vonatkozó ítéleteket összesítve mutatjuk be, minden egyes szó esetében. Láthatóan jól elkülönülnek azok a szavak, amelyeket a megkérdezettek a „magyar” jelzővel összekapcsolva egyaránt *jelentéstelienek és fontosnak* is tartanak. E szavak alapvetően kétfajta tematizációhoz tartoznak: *politikai és kulturális* tartalmúak. (Politikai tartalmú szavak: alkotmány, állam, függetlenség, szabadság, demokrácia. Kulturális tartalmú szavak: tudomány, művészet, iskola.)

A táblázat második oszlopában a magas értékek azt jelentik, hogy az adott szó *jelentésteli*, ám Magyarország jövője szempontjából *kevésbé fontos*. Közülük is kiemelkedik a zsidóság és a cigányság említési aránya, ami arra utal, hogy az ittlakók többsége számára Magyarország jövőjét nem a nemzetiségi, etnikai meghatározottságok mentén képzelik el. A szemantikailag értelmes, de másodlagos tényezők egy része régebben a nemzeti ideológia szempontjából kitüntetetten fontos volt (*múlt, középosztály, észjárás, hős, szocializmus*). Feltehető, hogy e kifejezések a mai magyar társadalomban frázisszerűen csengenek, s ezáltal elvesztették hívóerejüket.

A harmadik oszlopban a magas értékek a „csődszavaknál” jelentkeznek. Ezek a szavak *sem személyes, sem ideologikus összefüggésben nem jelentenek semmit* a megkérdezettek számára. Vannak közöttük, amelyek a tradicionális nemzeti ideológia divatjamúlt, megkopott fényű kifejezései (*arc, küldetés*). Másfelől találhatunk szocialista konnotációt hordozó fogalmat is (*acél*).

A többváltozós elemzés során három véleményirány alakult ki, amelyek az ideologikus identitás alappilléreinek számítanak.

a) *A társadalom különböző státuszcsoportjai, mint a nemzeti identitás értelmes és releváns dimenziói*

Ide a „munkás”, a „paraszt”, a „polgár” szavak kerültek, kiegészülve a korántsem távoli „magyar ipar” fogalommal.

b) *A politika mint a nemzeti identitás értelmes és releváns dimenziója*

Ez a véleménynyaláb a politikai fogalmakat gyűjti össze, értelmesnek és lényegesnek tartja a magyar alkotmányt, a magyar államot, a magyar függetlenséget, a magyar szabadságot.

c) *Etnikumok, nemzetiségek mint a nemzeti identitás értelmes és releváns dimenziói*

Ez a nézetrendszer egyszerre tartalmazza a magyar zsidóság és a magyar cigányság kifejezéseket, amelyeket az ország szempontjából fontosnak tételez.

9. táblázat

**A „magyar” jelző szemantikai és relevancia tartománya
(százalékos arányok)**

	Értelmezhető, és fontos	Értelmezhető, de nem fontos	Értelmez- hetetlen
alkotmány	73	27	0
állam	66	34	0
haza	63	36	1
függetlenség	61	35	4
szabadság	60	36	4
demokrácia	58	37	5
kereskedelem	57	40	3
tudomány	57	40	3
művészet	54	45	1
föld	51	48	1
ipar	50	48	2
iskola	49	46	5
áru	47	51	2
pénz	47	49	4
értelmiség	45	53	2
paraszt	40	56	4
munkás	40	55	5
szellem	32	59	9
munka	31	49	18
múlt	31	66	3
polgár	30	65	5
érdek	28	57	15
sors	27	61	12
humor	26	65	9
közösség	25	63	12
középosztály	23	67	10
élet	22	58	20
kereszténység	22	65	13
észjárás	19	65	16
ízlés	19	68	13
türelem	19	47	34
vér	18	59	21
hős	14	67	19
szocializmus	13	68	19
küldetés	10	47	43
acél	11	62	27
zsidóság	8	77	15
cigánység	7	79	14
arc	6	43	51

(7) Egy Magyarországra kidolgozott Bogardus-skála értékei (30. sz. kérdés)

A kérdőívben egy szituatív kérdést fogalmaztunk meg, azzal a szándékkal, hogy Magyarországra adaptáljuk a Bogardus-skálát, meghatározva a többségi társadalomnak a különböző kisebbségi csoportoktól való távolságát. „Tegyük fel, hogy az Ön fia/lánya megbarátkozik egy arabbal. Ön mit mondana a gyermekének? Kérem, a kártyalap segítségével válaszoljon ismét.

10. táblázat

	a	b	c	d	e
arabbal	38	10	22	22	8
német nemzetiségű magyar állampolgárral	7	8	48	31	7
szlovák nemzetiségű magyar állampolgárral	11	11	41	31	8
szerb-horvát nemzetiségű magyar állampolgárral	15	12	35	30	9
a volt Jugoszlávia lakosával	17	14	32	29	9
romániai románnal	33	14	40	28	8
romániai magyarral	11	12	21	25	8
a volt Szovjetunió lakosával	22	14	26	30	9
cigánnyal	61	8	11	13	7
zsidóval	18	10	36	29	8
ázsiaival	32	11	24	24	9
négerrel	40	10	21	21	9
bőrfejűvel	79	5	4	6	6
büntetett előéletűvel	78	4	5	6	7
homoszexuálissal	84	2	3	5	6
kábítószeressel	87	1	3	3	6
állami gondozottal	18	13	37	25	7
külföldi vendégmunkással	31	16	22	22	9
menekülttel	28	14	26	23	9

a – azt, hogy ne barátkozzon ilyen emberrel

b – azt, hogy ugyan barátkozhatnak, de ne jöjjenek ide önökhöz a lakásukba

c – azt, hogy nyugodtan barátkozzanak, és akár vendégségbe is elhozhatja őt

d – nem szólna bele

e – nem tudja

A magyar társadalom tagjai a legnagyobb távolságra a deviáns csoportokat (a kábítószereseket, a homoszexuálisokat, a bőrfejűeket, a büntetett előéletűeket) érzik maguktól. Itt kell megjegyeznünk, hogy a kérdés megfogalmazása (ti. a gyerekre vonatkozik) a homoszexuálisok esetében nagyobb előítéleteket generált, mint ha a kérdés a felnőttek közegebe helyezte volna a problémát. Külön távolsági csoportot jelentve a cigányok következnek a sorban, mint akiket távolinak tart magától a többségi társadalom. Őket a színesbőrűek valamint a romániai románok, a menekültek, a külföldi vendégmun-

kások követik. Kisebb előítéletek fogalmazódnak meg az itthoni nemzeti, etnikai kisebbségekkel és a romániai magyarokkal szemben.

A válaszok együttjárásait tekintve, a társadalmi távolság szempontjából három jellegzetes véleményegyüttes rajzolódik ki.

a) Színesbőrűekkel szembeni előítéletek

Ez a véleményegyüttes a színesbőrűekkel szembeni ellenérzéseket gyűjti össze. Ide sorolódnak az arabok, az ázsiaiak, a négerek, de mellettük a külföldi vendégmunkások, a menekültek, továbbá a romániai románok is.

b) Magyarországon élő nemzetiségekkel, etnikumokkal szembeni előítéletek

Ez a nézetrendszer összekapcsolja a svábokra, a szlovákokra, a szerbhorvátokra, a volt Jugoszlávia lakosaira, a zsidókra valamint a romániai magyarokra vonatkozó ítéleteket.

c) Deviáns csoportokkal szembeni előítéletek

Ez a véleményrendszer a marginális csoportok megítélését kapcsolja össze. A bőrféjűek, a büntetett előéletűek, a kábítószeresek, a homoszexuálisok mellett megjelenik egy etnikum is, a cigányok csoportja. Létezik tehát Magyarországon egy olyan gondolkodásmód, amelyben a cigányság nem nemzetiségiként, etnikumként, hanem deviáns csoportként definiálódik.

(8) Kommunikáció és kooperáció (17., 18. és 16. sz. kérdés)

E kutatás előfeltételezései között szerepelt az, hogy a kommunikációhoz való jog érvényesülése esetében autonóm irányban mozdul el a társadalmi transzformáció, ellenben ha ez a jog nem érvényesül a gyakorlati életben, negatív, fundamentalisztikus irányban. Az előbbi esetben nyitottabbá válik a belátható univerzum, az utóbbi esetben zártabbá, s végül kihullik a társadalmilag létező tartományból.

A kommunikáció egyirányú akkor, ha lényegében csak a tömegkommunikáció érvényesül társadalmilag releváns kérdésekben, s kölcsönös akkor, ha van csoport szintű kölcsönös kommunikáció, s rács-jellegű hálózat érvényesül a kooperáció során.

Eredményeink szerint a mai Magyarország felnőtt lakosságának 66 %-a dezorientált tranzitív helyzetű kommunikációs helyzetben van, sem a tömegkommunikáció, sem pedig a nyilvános, többször is megismétlődő egyeztető fórumok lehetőségét nem igényli közügyeket illetően a jelenlegi szűkös alkalmaznál nagyobb mértékben. 13 %-nyi, anómiás, modernizáltabb körülmények között élő csoport erőteljesebb egyirányú tömegkommunikációs információáramlást igényelne, 17 %-nyi *face-to-face* orientáltságú, tradicionálisabb körülmények között élő csoport pedig több nyilvános fórumot. 4 %-nyi,

kifejezetten budapesti, marginalizálódó népesség mindkét információs hálózat hozzáférhetőségét növelni kívánja. Az igényelt kommunikációs hálózat minősége a milió és életmód tradicionálisabb vagy modernizáltabb jellegének a függvénye.

Fontos eredményként adódott, hogy a kooperációs formák nem a milióhoz és az életmódhoz kötődnek, hanem a társadalmi-gazdasági státusz-hierarchiában elfoglalt helyhez. A 33 %-nyi alsó, tranzitív szegmens kooperációs formái a kemény game és individualizáció elveit alkalmazza, gyakorlatilag érdelemes kooperáció nélkül, a középső, 19 %-nyi dezorientált szegmens a kompetíció és koalíció már lágyabb, átmeneti formáit, eseti együttműködéssel, s a 48 %-nyi perspektivikusan gondolkodó és cselekvő felső szegmens eljut az organizáció és team kifejezetten kooperatív formáihoz.

11. táblázat

Kommunikáció és kooperáció (%)	Game és individualizáció	Kompetíció és koalíció	Organizáció és team	Sorszázalék
elég média+publ.	24	12	32	67
több publicitás	5	4	8	17
több média	4	3	7	13
több media és publ.	1	0	2	3
Oszlopszázalék	33	19	48	100

Ez a táblázat mutatja, hogy a felnőtt magyar lakosság körében legalább egyharmadot tesz ki azok aránya, akik nem kívánják növelni az egyirányú tömegkommunikáció részarányát a mindennapi véleményalakításban és döntés-előkészítésben, viszont kooperatív formákat alkalmaznak a konfliktusmenedzsmentben és megelőzésben. Negyedrészt tesznek ki azok is azonban, akik a vad és kemény harci formákat választják a kooperáció helyett. A tömegkommunikációs arányok azt mutatják, hogy e téren a magyar társadalom telített. Az egyoldalú kommunikációra való igény minimális, ami pozitív tény.

COMMUNICATION, NATIONAL IDENTITY AND FUNDAMENTALISM

The basic goal of the research done for the Central European University was to measure the presence of fundamentalism in Hungary, manifest in every country in a semiperipheral position and in the condition of transition.

A national representative survey revealed the nature of political identities, the common perspectives of the present, the structure and role of the constituent components of national affiliation, and the specificities of the system of ethnic and racial prejudices.

It is cause to worry that about almost one-third of the population sees no perspective, and another one-third sees a negative perspective in front of itself.

The survey revealed the opinion of the population about Hungarians, Gypsies, Jews, about national identity.

One of the hypotheses of the study was that if the right to communication is asserted, then social transformation would move in the direction of autonomy, if it is not asserted in practice, then there would be a shift towards a negative, fundamentalistic direction.

According to the survey about 66 % of the adult population of Hungary does not demand more of the possibilities of communication than the extent represented by the present scarce opportunities. The demand for more, or for less communication depends on the way of life of the people questioned.

HEGEDŰS T. ANDRÁS

FEKETE HATALOM VAGY FEKETE NEMZET AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN*

„mert az ember másokért él,
s ez a legjobb mesterség...”

(blues-részlet
John Brown balladájából)

Az 1995-ben megjelent Egyesült Államok története nagyon rossz véleményekkel van a szélsőséges, radikális, rendbontó John Brown-ról, aki viszont roppant népszerű a Mississippi-delta fekete bőrű lakói között. Ehhez hasonló ellentmondás, a közhelyszerű „Másik Amerika”, hogy a muszlim világban kívül itt kezd kialakulni az Iszlám Nemzet.

Ám most meg kellene értenünk a „*one million men march*” titkát (1995 őszén). Nem először menetelnek dühödt százezrek a Capitolium irányába. Miért nem figyeltünk eddig oda? Ez az Amerika nem a korlátlan lehetőségek hazája, nem a népek kohója, ez a szertefoszlott amerikai álmok megfajlását kíván. Ami annyit is jelent, hogy napvilágra kell hozni évszázados elfojtásokat és évszázados, teljesítetlen vágyakat.

Amerika a faji ellentéteken politikai értelemben jórészt már túl van. Nincsenek rabszolgák, nincsenek szegregált iskolák és egyetemek, nincsenek olyan tömegtüntetések, mint az elmúlt évtizedekben voltak, jelentéktelenné vált a Ku-Klux-Klan.

1. Amerika a második világháborúig

Az amerikai történészek két újjáéledési periódust (*ethnic revival*) különböztetnek meg. Az első a rabszolgaság eltörlését vonta maga után, és egy 12 éves időszak alatt valósult meg 1865 és 1877 között (az amerikai polgárháború előtt már elkezdődött, de csak később hozta meg gyümölcsét). Alig száz évvel később pedig a másodikkal (1960-tól 1968-ig) köszönhető a politikai faji megkülönböztetés megszüntetése.

*Készült az OTKA 4603. sz. kutatás keretében.

A két újjáéledésben nagyon sok a hasonlóság. Mindkettő megszüntetett merev, faji alapon szerveződött struktúrákat, amelyeket (lélekszámuk és a települések sajátosságai miatt leggyakrabban) a feketék ellen használtak. Mindkettőhöz tartozott néhány nagy egyéniség, akiket gyakran azonosítottak magukkal a folyamatokkal. Jellemző volt, hogy délen volt a nagyobb ellenállás, továbbá a feketék és a haladó szellemű fehérek a szövetségi kormányt csak „vonakodó szövetségesnek” tekintették. Mind az első, mind a második újjáéledés belső ellentmondásai miatt roskadt össze, és ebben egyaránt közrejátszott az északi fehérek támogatásának elvesztése és a déli tradíciók.

A fehér Észak a polgárháborút nem a négerek felszabadításáért vívta! Még maga a legfőbb republikánus, Abraham Lincoln sem támogatta azt az ötletet, hogy szociális és politikai egyenlőség legyen a fajok között. Azonban 1862 áprilisában, a Shiloh-i csatánál a Lincoln-kormány előtt világossá vált, hogy a déli munkaerő leszakítása, megosztása elkerülhetetlen a háború megnyeréséhez. 1862 júliusában a Kongresszus felszabadított minden feketét, aki elmenekült az ültetvényekről, és beállt az Egyesített Hadseregbe (*United Army*). 1863 januárjában pedig felszabadult minden fekete, aki a lázadók területén élt, és nem tudott csatlakozni a hadsereghez.

Mindenki tudta, hogy vége a rabszolgaságnak, akárki nyer is, hiszen ennek feltételei soha se lesznek már olyanok, mint a háború előtt voltak.

Több politikus és tiszt földet osztott a feketéknek. És annak ellenére, hogy a következő elnök, Andrew Johnson érvénytelenítette a földtulajdon-átruházásokat, és a birtokokat visszaadta a fehéreknek, a feketék igyekeztek földet vásárolni ahol és amikor csak tudtak. 1870-ig Virginiában 100 000 acre földet vettek, míg 1875-re Georgiában 400 000 acre-t 1 300 000 dollárért. Létrehozták a Freeman's Bureau-t, amely élelmiszert és ruhát biztosított a feketék millióinak. A feketék délen 46 kórházat építettek maguknak, és főiskolákat is létesítettek.

1866 novemberében az elnökválasztáson a demokraták vereséget szenvedtek, és a republikánusok jutottak nagyobb hatalomhoz, aminek rövidesen érződött is a hatása. Elfogadták a 14. alkotmánymódosítást, ami garantálta a feketék emberi jogait, majd a 15.-et is, amely megadta a fekete felnőtt férfiak választójogát, egyidejűleg lehetővé téve, hogy képviseltesék magukat az egyes államokban és a szövetségben. A feketék tehát az újjáéledés periódusa alatt – a szövetségi (északi) csapatok jelenlétének is köszönhetően – már részt vehettek a közéletben, a politikában.

1869-től 1901-ig kb. 800 feketét választottak meg az állami vagy szövetségi törvényhozásokba (63 %-ukat négy déli államban: Dél-Karolinában, Észak-Karolinában, Louisiánában és Virginiában). De északon is eredményes harcok folytak a diszkrimináció ellen: 1865-ben Illinoisban megengedték, hogy a feketék is telessenek vallomást a bíróságok előtt. A feketék ez alatt a néhány évtized alatt óriási energiával teremtettek intézményeket a kereskedelemben, a politikában, az oktatásban, és 1200 fekete tulajdonú lapot alapítottak.

Az első újjáéledés halála az 1873-as gazdasági visszaesés előtt kezdődött. A republikánus politikusok és gazdasági támogatóik (gyárosok, vállalkozók, bankárok) rájöttek arra, hogy az északi választóközetek szavazataival is tudnak kormányozni. Megszületett az 1877-es kompromisszum, a déli államokból kivonták a szövetségi csapatokat.

Politikailag a szövetségi kormány feladta minden kötelezettségét. 1883-ban a Legfelső Bíróság alkotmányellenesnek ítélte az 1875. évi polgárjogi törvényt, majd 1896-ban megszületik a hírhedt „*Plessy kontra Ferguson*” döntés, amely alkotmányosnak fogadta el a „külön, de egyenlően” elvet, ami jellemző volt a kor emberének gondolkodásmódjára, véleményére.

Az 1900-as évek elején a szövetségi erők védelmének hiánya miatt alaposan csökkentették a szavazásra jogosult feketék számát is. Míg például Louisiánában 1898-ban 130 000 fekete szavazhatott, 1900-ra már csak 5000. Ugyanez alatt az idő alatt Virginiában 147 000-ről 21 000-re csökkent a szavazati jogú feketék száma, Alabamában pedig az 1900-as 181 000-ről 1902-ig 3000 főre. (A törvényekben természetesen nem minden esetben a bőrszínre hivatkozva érték el ezeket a változásokat, hanem például vagyoni cenzusokkal.)

1882 és 1903 között kb. 2000 feketét lincseltek meg. Olyan szociális és politikai klíma alakult ki, amelyben minden déli fekete rettegett, ami a hatóságos megfélemlítési akcióknak volt köszönhető. A déli feketék egyetlen lehetősége az maradt, hogy északra vándoroljanak, bár a huszadik század elején az európai bevándorlók nagyban megnehezítették a feketék helyzetét. A munkaadók ugyanis preferálták mind a magasan képzett, mind az alacsony szakképzettségű európai munkaerőt a volt rabszolgákkal szemben. Később azzal párhuzamosan, hogy az európai bevándorlók száma csökkent, megnőtt a kereslet a fekete férfiak iránt, többek között a hadseregben és a hadiiparban.

1900 és 1950 között 4 321 000 fekete költözött északra! Ennek megfelelően ez alatt az idő alatt Illionisban, New Yorkban és Pennsylvániában több, mint háromszorosára nőtt a feketék száma: e három államban együttesen 430 000-ről 1 500 000-re. 1910-ben az összes feketéknek kb. 10 %-a élt északon, 1940-ben pedig már 22 %-a.

Az amerikai gazdaságnak az első világháború végével történő visszaesése a feketéket érintette legjobban: tömegesen kerültek ki az utcára, de azoknak a helyzete, akik munkában tudtak közülük maradni, megerősödött. Ez igaz a harmincas évek elején bekövetkezett világgazdasági válság alatti helyzetre is. Közvetlenül az első világháború után, 1919-ben 70 feketét lincseltek halálra, 537-et sebesítettek meg, és kb. 2000 otthont gyújtottak fel. Az államok erre úgy reagáltak, hogy megsokszorozták a megkülönböztető törvényeket. Ekkor volt a „virágkora” a külön bejáratoknak, pénztáraknak, zuhanyozóknak, parkoknak, baseball kluboknak, buszoknak, taxiknak, vendéglőknek, sőt állatkerteknek is.

A déli városokban abszolút értékben megnőtt a feketék száma, de a fehérekhez viszonyított arányuk csökkent, éspedig 1900 és 1950 között 40 %-ról 25 %-ra. A feketék mégis megpróbálták a városokban elhelyezkedni, mert nagyobb biztonságban érezték magukat, mint falun, ahol több atrocitásnak voltak kitéve. A fekete negyedekben az emberek igényelték a fekete kiszolgáltatást, amit meg is kaptak. Itt dolgozott tehát az a néhány ember, akik révén a statisztikai kimutatásokban a szolgáltatásokban dolgozó feketék számának növekedésével felemelkedésüket próbálták igazolni.

A huszadik század első négy évtizede tehát már hozott gazdasági-szociális változásokat, de a harc (főleg, ha a későbbi eseményekhez viszonyítjuk) még tulajdonképpen el sem kezdődött.

2. A negyvenes évek: érik a fordulat?

Egyre több embernek, így a fehér és fekete liberális gondolkodónak, tudósnak, befolyásos személynek tűnt fel az amerikai demokrácia ellentmondásossága. A korszaknak talán legjelentősebb alkotásai, Myrdal művei arra a szakadékra hívták fel a figyelmet, amely Amerika legfontosabb értékei, a szabadság, egyenlőség, igazságosság, egyenlő lehetőségek és a feketék tényleges társadalmi helyzete között volt. Az az általános hivatkozás, amelyet a legkisebb étteremtől a szállodáig mindenhol hangoztattak, hogy a vásárlási ellenállás miatt nem alkalmazhatnak feketéket, kezdett inogni.

A második világháború a feketék számára rengeteg munkalehetőséget adott. Északon, a délről folyó állandó bevándorlás miatt kialakult munkaerőtúlkínálatot egy csapásra munkaerőhiány váltotta fel. A feketéknek a munkanélküliség és az alkalmi munkák helyett lehetőségük nyílt heti állásokra, sőt túlórákra is. De ami talán még fontosabb, az iparban is dolgozhattak, ami csak a világháború révén adatott meg nekik.

1940 és 1950 között a fekete népesség tovább gyarapodott, északon 52 %-kal. Érdeemes megemlíteni a feketék számának növekedését néhány nagyvárosban: New Yorkban 500 000-ről 750 000-re, Detroitban 150 000-ről 300 000-re, Chicagóban 300 000-ről 500 000-re, míg Los Angelesben 100 000-ről 211 000-re. Ezeknek a változásoknak a legfőbb oka az volt, hogy a nagyvárosokban jobb munkalehetőségek voltak, tehát könnyebben lehetett álláshoz jutni, akár képzett, akár képzetlen emberekről volt szó. A fekete és fehér amerikai családok 1950-es jövedelmének összehasonlítását bemutató adatokból kiderül, hogy a feketék jövedelme – területenként eltérő mértékben – a fehérekének csak 47–59 %-át tette ki.

Délen a helyzet, ha lehet, még rosszabb volt, mivel ott jobban érvényesült az a gyakorlat, hogy ameddig van fehér munkaerő, a munkaadók nem alkalmaznak feketéket, márpedig délen voltak még nagyon szegény fehérek is, akik így előnyben részesültek. Csak a legvégső esetben vettek fel feketé-

ket, még akkor is, ha ez a lépés lett volna racionálisabb. Nem mellékes, hogy a feketék közül a diplomások kétharmad része lelkész vagy tanár volt. Az alkalmazottak száma is nagyobb lett: döntő többségük buszt, taxit vagy teherautót vezetett, vagy bányákban, mosodákban, garázsokban dolgozott, míg mások az élelmiszeriparban vagy vegyi üzemekben jutottak munkához. Az alkalmazottak körében a nők száma megkétszereződött: 1950-re a fekete nők egytizede már ebben a szférában dolgozott, kb. 50 %-uk mosodákban, a többiek pedig a „legpiszkosabb” munkakörökben, így pl. az élelmiszer- és dohányiparban. Nőtt az infrastruktúrában tevékenykedők száma is, akik főként pincérek vagy szakácsok voltak.

A legjobb állásokban alig volt változás, bár a magasan képzett feketék helyzete jelentősen javult, ami azonban csak néhány főt érintett. A management szintjén semmilyen előrelépés nem történt, de a kutatásban, főleg technikai munkakörökben már kezdtek feketéket is alkalmazni.

3. Háború a hadseregben?

A második világháború nemcsak a civil lakosság, hanem a katonák életében is komoly változásokkal járt. Kétmillió feketének volt valamilyen kapcsolata a háborúval, közülük egymillió a háborúban szolgált. A függetlenségi háborúban 5000 fekete vett részt, a polgárháborúban 200 000, az első világháborúban pedig 400 000.

A tapasztalatok nagyon lehangolóak voltak: egyrészt a feketék az intelligencia-tesztekben egyértelműen alacsonyabb teljesítményt nyújtottak, másrészt az derült ki róluk, hogy rossz harcosok, mert a fekete hadtesteknek több komoly kudarcuk volt. A hadsereg vezetői ezért a súrlódásokat külön fekete hadtestek szervezésével kívánták elkerülni. A második világháború elején tehát a feketék a hadseregben külön egységekben harcoltak – a háború végén viszont már közösekben. A második világháborúra a feketék aránya a hadseregben megközelítette a népszerűségi arányokat: kb. 10 % volt.

Mielőtt valakit a hadseregbe felvettek, teszt sorozaton kellett részt vennie, melyben felmérték pszichikai stabilitását, fizikai kondícióját, viselkedési problémáit és harcképességét. A hadseregbe 15,8 millió fehér és 2,1 millió fekete jelentkezett, akiket le is vizsgáztattak. A minimum-teszteken a feketék közel azonosan teljesítettek, mint a fehérek: kivétel ez alól csak az írás-olvasás teszt volt, melyen a 400 ezer nem megfelelt jelentkező 40 %-a fekete volt. Azon a teszten viszont, amelyen azt vizsgálták, hogy képesek-e a jelöltek tisztai funkciók betöltésére, a feketéknek csak alig több, mint 2 %-a „ment át”.

A háború után megkérdezték a fehér tiszteket, hogy milyennek tartották a harcban a fekete önkénteseket? 84 %-uk „nagyon jó”-nak minősítette őket, 16 %-uk pedig „elég jó”-nak. „Nem valami jó” vagy „rossz” minősítést egyikük sem adott. Nyilvánvalóvá vált, hogy ha többet engednek meg nekik, akkor

egyre jobban produkálnak. Az elkülönítés legnagyobb hátránya, hogy csökkent a feketék lehetőségeit és motivációját. A hadsereg vezetésében ugyan nőtt azoknak a száma, akik a vegyes alakulatokat pártolták, mégis az ellentábor maradt erősebb.

Az igazi áttörést 1950 körül a koreai háború hozta. A katonai szakértők többsége ekkor már a vegyes hadtestek mellett foglalt állást, ám a Kongresszus ellenállt. A vezérkarban többen kijelentették, hogy „a honatyák ki akarják vonni a feketéket a harcokból”. Ennek meg is lett a hatása: 1952-re teljesen megszűntek a külön fekete egységek. Gyorsan bebizonyosodott, hogy a keveredés mennyire hatékony. A fehér katonák ellenállása is csökkent, hiszen látták, hogy így is minden működik, a feketék pedig egyre eredményesebbek lettek. A felmérések szerint 1945 és 1955 között a fekete katonák feljöttek a fehérek mellé, ezért 1955-től teljesen meg is szüntették az ilyen fajta elkülönített vizsgálatokat.

1941-ben – a fekete munkásvezér, Philip A. Randolph által szervezett „Menet Washingtonba” megmozdulástól fenyegetve – Roosevelttel kiadta a 8802. számú Elnöki Rendeletet, melyben megtiltotta a diszkriminációt minden katonai üzemben és a szövetségi kormány szerveiben. Ezenkívül létrehozta a *President's Committee on Fair Employment Practice*-t. 1944-ben – nem kis mértékben a feketék szavazataival – ismét elnökké választották.

A feketék szavazatai hatottak az északi politikusokra és politikájukra is: mindkét párt, addig soha nem tapasztalt módon elkezdett versengeni a feketék szavazataiért, együttműködtek polgárjogi aktivistákkal, és fekete jelölteket is állítottak. Ezeket a történelmi változásokat, melyek a második világháború alatt bekövetkeztek, sok fehér amerikai veszélyesebbnek tartotta, mint a náciizmust.

Óriási tüntetések is voltak egyes gyárakban az ott dolgozó feketékkel szemben (hiszen fehéreket szorítottak ki munkalehetőségekből): volt olyan eset, amikor szövetségi csapatokra volt szükség a rend helyreállítása érdekében. A „*US National Advisory Commission on Civil Disorders – 1968*” című kiadvány szerint 1943-ben 25 fekete és 9 fehér embert öltek meg, a sztrájkok miatt 102 ezer munkanap esett ki, és a lázadások során 2 millió dollár értékű kár keletkezett.

Roosevelt halála után Harry S. Truman lett az elnök. 1947-ben a *US President's Committee on Civil Rights* kiadta jelentését, melynek címe: „Védjük meg ezeket a jogokat”. Ez a jelentés napirendre tűzte a feketék és más kisebbségek státuszának és jogainak kérdését, és az amerikai demokrácia legfontosabb alapelvei közé sorolta a feketékkel való korrekt bánásmódot. A bizottság azonnali intézkedéseket követelt a feketék fizikai biztonságának érdekében, sürgette szavazati joguk védelmét délen, célul tűzte ki munkavállalási lehetőségeik javítását, és ezen konkrét lépések mellett általánosságban is kiállt a deszegregáció mellett. A jelentés több helyen kifejtette az absztrakt demokratikus alapelvek megvalósításának nehézségeit, de optimista volt.

1948-ra a fehér liberálisok és polgárjogi harcosok befolyása a Demokrata Pártban annyira megnőtt, hogy már kezdte zavarni a déli párttagokat. Truman, mikor megtudta, hogy a feketék támogatása nélkül nem nyerheti meg a választásokat, bejelentette új polgárjogi törvények szükségességét, fellépett a munkahelyi diszkrimináció ellen, és a fejadó megszüntetése érdekében. Erre a déli politikusok felháborodtak, hogy „haarlemizálják” a nemzetet, megbontják a pártot. Truman korábban alábecsülte a déli reagálás hevesességét, ezért megpróbált a következő néhány hónapban saját korábbi javaslataihoz képest „visszatáncolni”. Ez nem járt sok sikerrel, mert a liberálisok, polgárjogi és munkásvezérek betartatták vele korábbi ígéreteit. A választási kampány során kiadta a 9980. és 9981. számú Elnöki Rendeletet. Az előbbivel létrehozta a *Fair Employment Practices Board*-ot a szövetségi munkahelyeken a feketékkel való korrekt bánásmód érdekében, az utóbbival pedig megtiltotta a hadseregen belül a faji megkülönböztetést, a szegregációt. Nem kis mértékben ezeknek az utolsó pillanatban kiadott rendeleteknek köszönhetően 1948-ban elnökké választották. Még Rooseveltnek sem sikerült négy megválasztása egyikén sem annyi fekete szavazatot szereznie, mint neki.

A háború utáni közvetlen 10–15 év nem kedvezett sem a tömegtüntetéseknél, sem pedig a polgárjogokért harcoló szervezeteknek. Erre a periódusra rányomta bélyegét a hidegháború és a kommunistaüldözés. A Bayard Rustin vezetésével 1942-ben megalakult *Congress of Racial Equality* (CORE) a háború alatt megerősödött, majd annak befejeztével meggyengült. Az ő módszerük az erőszakmentes közvetlen hatás volt, szemben a ma is élő és aktív *National Association for the Advancement of Colored People* (NAACP) pereskedési, rábeszéléses módszerével. A CORE erős szálakkal kötődött baloldali csoportulásokhoz és gondolkodókhoz, melyeket bár később megtagadtak, de ez nem gátolta a konzervatívokat és – angolszász értelemben véve – a rasszistákat, hogy támadják és „lekommunistázzák” őket. A CORE legnagyobb eredménye 1954-re az volt, hogy egyáltalán fenn tudott maradni. Az NAACP-t liberális szellemű feketék és fehérek alapították. Céljuk az volt, hogy javítsanak a feketék jogi és anyagi helyzetén, megváltoztassák a fehérek attitűdjeit, és hogy védjék a feketéket a „déli igazságtól”. Ők jogi, törvénykezési oldalról harcoltak a feketékért, közben szoros kapcsolatot tartottak a bíróságokkal. Komoly szerepük volt a Truman-kormány reformjaiban, azok kierőszakolásában. A NAACP is minden kapcsolatot megszakított a kommunistákkal, és bár sok volt az elégedetlenség Walter White önkényeskedő vezetői stílusa miatt, a szervezet stratégiája jónak bizonyult. 1951-ben magát DuBois-t is letartóztatták: az volt vád ellene, hogy kommunista ügynök. A 82 éves politikust bilincsbe verve vitték el, bebörtönözték, majd 9 hónap múlva, mivel semmi bizonyítékuk sem volt ellene, elejtették a vádak. Az ügyben a NAACP hallgatott, az értelmiség hallgatott, mert féltek, és mert elhitték a rágalmakat.

4. A szegregált iskolarendszer

Az oktatás területén, az iskolázás szempontjából a feketék elmaradása a fehérekhez képest katasztrofális volt. Fél- és ánalfabetizmusuk mértéke miatt tömeges felzárkózásuk lehetetlen volt. A középiskolai végzettség egyre kevesebbet ért a munkaadók szemében, így anélkül nem is volt esély állásra, legfeljebb harmadrangú napi munkákra. A feketéknek pedig – a statisztikák szerint – nagyon alacsony volt az iskolai végzettségük.

Ma már tudjuk, hogy az iskolarendszer kevésbé eszköze a társadalmi mobilitásnak, mint hittük. A magasabb iskolai végzettség nem útlevét a felső társadalmi rétegbe, de gazdagabb emberek szívesen járatták gyermekeiket magasabb iskolákba – ezt a leckét Európa még csak most tanulja.

Ha nem lett volna faji megkülönböztetés a munkahelyeken, akkor sem javult volna számukra sokat a helyzet az iparban, mivel nem tudtak írni és olvasni, ami a legegyszerűbb munkásnak is elengedhetetlen volt. A házaknál már nem alkalmaztak olyan cselédet, aki nem tudott egy üzenetet átvenni, tehát leírni. Az ültetvényeken sem olyanokat foglalkoztattak, akik nem tudták megtalálni saját bélyegzőkártyájukat.

A Columbia University adataiból még valami kitűnik: a délen élő fekete lányok minden szinten jobban szerepeltek a felmérések során, mint a fekete fiúk, ami az jelenti, hogy a fekete lányok jobban megközelítették fehér társaikat, mint a fiúk.

5. Csaták a törvényhozásban és az utcán: 1950—1968

1954. május 17.-én hozta meg a Legfelső Bíróság a „*Brown kontra Board of Education of Topeka*” perben történelmi döntését, melyben alkotmányellenesnek nyilvánította az 1896 óta fennálló „külön, de egyenlően” elvet. A döntés indoklásának lényege az volt, hogy a faji alapon különválasztott iskolákban nem érvényesült az egyenlőség elve: a feketék nem részesültek olyan színvonalú oktatásban, mint a fehérek, ami pedig állampolgári jogon megilleti őket. A dolog érdekessége, hogy a határozatot az a Robert Warren főbíró olvasta fel, aki a második világháborúban 100 ezer japán-amerikait zárt elkülönítő táborokba (és aki később a Kennedy elnök gyilkosságával foglalkozó elnöki bizottságot is vezette). Sem Eisenhower, sem a NAACP, sem a fekete társadalom nem gondolta, hogy éppen ez az ember lesz a Legfelsőbb Bíróságon a feketék legnagyobb védelmezője. Mai szemmel nézve ez volt a folyamat legfontosabb lépése az amerikai történelemben a rabszolgaság eltörlése óta. Thurgood Marshall (akinek korábban meghatározó szerepe volt a fehérek előjogait alkotmányellenesnek kimondó „*Smith kontra Allwright*” perben) derülátóan úgy nyilatkozott, hogy öt év múlva már nem lesznek szegregált iskolák, bár a döntés megvalósítását ő sem tartotta egyszerűnek.

Az ellenállás azonban jelentős volt: a Gallup Intézet 1954-es felmérése szerint az északon élő lakosság 60 %-a, a délen élőknek viszont csak a 24 %-a tartotta a döntést helyesnek. A déli államok az Alkotmány csorbításáról beszéltek. A döntésben jelentős szerepe volt a pénznek is. Sokan ugyanis a déli államokban már Truman második elnöki periódusában rájöttek arra, hogy csak akkor tudják fenntartani a fajilag elkülönített iskolákat, ha dollármilliókat költenek ezek feljavítására, amire viszont nem volt pénzük.

1957 közepére 723 déli iskolakörzet vált deszegregálttá, és már 300 000 fekete gyermek tartozott deszegregált iskolakörzetekbe. 2 400 000 fekete gyermek viszont nem, mert mintegy 3000 iskola jelentette ki, hogy fenntartja a helyzetet a Legfelsőbb Bíróság ítélete ellenére is. A törvény tehát megszületett, de a végrehajtáshoz göröngyösebb út vezetett, mint ahogyan azt akkor az emberek többsége (főleg északon) gondolta.

Az 1950-es évek másik meghatározó eseménye a *Civil Right Act* törvénybe iktatása (1957) volt. 1955—56-ban zajlott le Alabama államban a mérföldkőnek számító „Montgomery busz-bojkott”, amely úgy kezdődött, hogy Ms Parks, a NAACP Montgomery-i szervezetének titkára, az autóbuszban egy, a fehérek részre fenntartott helyre ült le, sőt, azt nem is adta át egy fehér utasnak. A busz vezetője ekkor figyelmeztette, hogy ha a felszólítás ellenére nem adja át a helyét, akkor megszegi a helyi törvényeket, amiért le is tartóztathatják. Mivel Ms Parksot ez az érv sem „hatotta meg”, a letartóztatás meg is történt. Ez a helyi feketék körében óriási felháborodást váltott ki, és hogy tiltakozzanak a város diszkriminatív politikája ellen, bojkottot szerveztek. A 381 napig tartó eseményben a feketék 95 %-a vett részt, és 92 szervezőt tartóztatnak le. A demonstráció lényege az volt, hogy nem használták a helyi tömegközlekedést, hanem közösen vettek igénybe taxit, autóstoppoltak, öszvéren mentek és persze gyalogoltak. Ekkor tűnt fel a szervezők között Martin Luther King, aki beszédeiben a papíron lefektetett demokratikus alapelvek és jogok gyakorlatban való alkalmazása mellett szállt síkra, mindvégig az erőszakmentességet hangsúlyozva.

1956 novemberében a Legfelső Bíróság törvényen kívül helyezte a faji megkülönböztetést a Montgomery-i buszokon. Ez a siker más városokban, más államokban is sokakat buzdított hasonló megmozdulásokra. Emellett Kinget országszerte megismerték, a fekete emberek pedig beszédei miatt szívükbe zárták.

Little Rockban 1957-ben jelentős konfrontációra került sor. Egy héttel az iskolakezdés előtt, Arkansas állam bírósága utasította Little Rockot, hogy ne indítsa be deszegregációs tervét. Egy szövetségi bíróság felülbíráltja az állami, mire a kormányzó, Faubus, a helyi iskolabizottság és a szövetségi bíróság döntése ellenére a Nemzeti Gárdát rendelte ki, hogy megakadályozza 9 fekete tanuló belépését a fehéreknek fenntartott Central High Schoolba. A felfegyverkezett katonák és a fehér csöcselék az NBC kamerái előtt kövekkel és üvegekkel dobálta meg és félrelökdöste azokat a feketéket, akik az iskola

közelébe mertek menni. Néhány nap múlva Eisenhower-nek 10 000 fegyverest kellett a helyszíntre vezényelnie, hogy érvényt szerezzen a szövetségi szervek döntésének. A középiskolát az 1958—59-es tanévre bezárták, és csak 1959-ben kezdhettek benne újra tanítani. Offenzívát indítottak a szegregációpártiak is, hogy fenntartsák a „Jim Crowt”, a fajvédő, pogromokat szervező egykori rabszolgatartóról elnevezett négerellenes diszkrimináció szellemét. Alabama, Dél-Karolina, Georgia, Louisiana és Mississippi törvényhozása visszaállította a szegregált iskolákat.

Hogy a szélsőségek kiegyenlítődjenek, az 1950-es évektől teret nyertek a feketék nacionalista eszméi is. Az ilyen elveket képviselő szervezetek visszatartották az integrációt, célul tűzték ki a csak-fekete szociális és gazdasági intézmények kialakítását, a fehér rasszizmussal szemben a csak-fekete politikai rendszer kiépítését, fegyveres szervezetek létrehozását a feketék védelmére. Ezek a nézetek különösen a fekete szegények (munkások, farmerek) viselkedésére hatottak. A háború után tehát a fekete nacionalisták egyszerre voltak antirasszisták és antiintegrációpártiak. Ennek az időszaknak meghatározó szervezete volt a *Nation of Islam*, melyet W. D. Fard alapított Detroitban, az 1931-es válság alatt. Fard titokzatos eltűnése után Muhammad lett a vallásos szervezet vezetője, aki szunnita iszlám doktrínát képviselt és a fekete faj felsőbbrendűségét tanította.

A szervezet legismertebb tagja Malcolm X. volt, akinek szónoklatai még Kingénél is hatásosabbnak bizonyultak. A háború alatt a szervezet megcélozta az alacsony jövedelműek rétegét, a fiatalokat, a munkanélkülieket, a prostituáltakat, a striciket, a bűnözőket, a fegyenceket és a kábítószereseket. 1960-ra már 80 ezer tagjuk volt. Ez a szervezet szembehelyezkedett a NAACP-vel és a CORE-ral is, melyek keményen elítélték a szélsőséget.

Egy dologban azonban minden fekete tendencia egyetértett: az 1960-as elnökválasztás fontosságában. John F. Kennedy Richard M. Nixonnal vetélkedett az elnöki székért. A kampány során Kennedy támadta a republikánusokat, hogy késleltetik a deszegregációt (pedig ő maga is ellene volt mind az 1957-es, mind az 1960-as *Civil Right Act*nek). Győzelméhez nagyban hozzájárult, hogy Kinget, akit a változatosság kedvéért valamiért ismét letartóztattak, kapcsolatai révén kiszabadította. A feketék őt támogatták, és mivel 68,8 millió szavazatból mindössze 100 ezerrel nyert, ez döntő fontosságúnak bizonyult. Elnökségét nagy várakozás előzte meg: ezért nagy volt a csalódás, hogy csak a lassú és fokozatos deszegregációt támogatta.

6. A tüntetések évtizede

A második újjáéledés kezdetét a történészek több időponthoz is kötik, mert más-más eseményre teszik a hangsúlyt. Vannak, akik a Legfelső Bíróságnak a Brown-ügyben 1954-ben hozott ítéletétől számítják, mert ez volt az

első nagy lépés a diszkrimináció megszüntetéséért. Ennek jelentőségét mindenki elismeri ugyan, de az is egyértelmű, hogy a hatalmas ellenállás miatt akkor ezen a téren nem történt forradalmi áttörés. Mások a birminghami események utáni – később tárgyalandó – Kennedy-beszédőtől (1963) számítják, amely után két, igen nagy jelentőségű törvényt fogadtak el, és pedig a *Civil Right Actet* és a *Voting Right Actet*. Az arany középutat választók abból indulnak ki, hogy a Kennedy-beszéd és a törvények az azt megelőző tüntetési hullámnak voltak köszönhetőek, ez pedig 1960 elején kezdődött, tehát ez az év a második újjászületés kezdete. 1960. február 1-jén az észak-karolinai Greensboróban négy fekete főiskolai hallgató beült egy étkezde „*all-white*”, tehát csak a fehérek számára fenntartott részébe, és a felszólítás ellenére zárásig ottmaradtak. Másnap már 30 fekete diák tette ugyanezt, február 3-án pedig 50 fekete és három fehér. Néhány hét múlva már nemcsak Észak-Karolinában, hanem más államokban is elterjedt a tiltakozásnak ez a módja, amit „*sit-in*”-nek, tehát „beülésnek” neveztek. A küzdelemben megtört a NAACP hegemoniája, elterjedt a tevőleges, de erőszakmentes tiltakozási módszer, melynek alváltozata pl. a színházakban a „*stand-in*”, a strandokon és uszodákban a „*wade-in*”, a templomokban pedig a „*pray-in*”.

1960-ban 50 000 fehér és fekete diák vett részt ilyen akciókban. A fehérek részéről igen eltérőek voltak a reagálások: volt, ahol kis, vagy semmi ellenállás nem volt, és egy idő után egyetértettek, míg másutt összeverték a feketéket. Az akciók olyan nagyméretűvé váltak, hogy felmerült az összehangolás szükségessége. Ezért 1957-ben King közreműködésével meg is alakult a *Student Nonviolent Coordinating Committee* (SNCC). A szabadságmenetek (*Freedom Rides*) során ezek a szervezetek délre utaztattak olyanokat, akik harcolni kívántak a diszkrimináció ellen, pl. „*sit-in*”-eket szerveztek, amiért le is tartóztatták, össze is verték őket. A CORE 140 000 dollárt költött az ilyen utazásokra – éves bevétele egy év alatt 240 000-ról 600 000 dollárra nőtt és 26 000-ről 52 000-re nőtt tagjainak száma – többségük tizen- és huszonéves volt: naivak, idealisták, és hittek abban, amit tettek.

Kennedyt nem kényeztették el a körülmények. Már elnökké történő beiktatásának hónapjában, 1961 januárjában James Meredithet nem engedték beiratkozni a Mississipp-i egyetemre, mert fekete volt, és ő lett volna az egyetem első színes bőrű hallgatója. A NAACP támogatásával sikerült a szövetségi bíróságnál elérnie, hogy legyőzzék az állam faji korlátozásait: H. L. Black, a Legfelsőbb Bíróság bírója, utasította Barnettet, Mississippi kormányzóját, hogy engedjék beiratkozni Meredithet. Szeptember 24-én Barnett azt nyilatkozta a sajtónak, hogy aki segít Meredithnek, azt – legyen akármilyen szövetségi tisztviselő (ez valójában az FBI ügynököket jelentette) – az állami rendőrséggel letartóztatattja. Másnap a kormányzó a kapuban állva személyesen (!) gátolta meg a fekete fiú beiratkozását. A Kennedy-kormány ekkor 320 rendfenntartót („*marshall*”-t) küldött a Mississippibéli Oxfordba, hogy rendezzék ezt az ügyet. Október 1-én be is vitték Meredithet az egyetem

területére, mire néhány óra múlva több ezer fajgyűlölő puskákkal, Molotov-koktélokkal és házi gyártmányú bombákkal támadt a szövetségi fegyveresekre. Kennedy, aki eddig alábecsülte a Dél brutalitását, még aznap este 1400 katonát rendelt a helyszínre, akiknek számát másnap 25 000-re növelte. Az összecsapásokban ketten meghaltak, 166 rendfenntartó és 210 tüntető megsebesült, és a helyszínen több tucat gépkocsi megsemmisült.

Az „oxfordi csata” jó példa a helyi vezetők mentalitására. Mindenki meg volt lepve a Dél ellenállásán. Kennedynek, aki eddig mindkét felet igyekezett egyszerre kielégíteni, el kellett döntenie: ki mellé álljon?

A törvények betartásáért folyó küzdelemben az emberek egyre inkább az utcát választották. A megmozdulások csúcspontja Kennedy elnök meggyilkolásának éve, 1963 volt, amikor is 15 ezer embert tartóztattak le a tiltakozás eme módszere miatt. Ezek az események előre jelezték és ösztönözték is a feketék jogaiért folyó kampány jellegének megváltozását. A legtöbb fekete szemében a lázadások és zavargások az évszázadokig tartó diszkriminációra és a feketékkel való bánásmód keltette indulatokra voltak visszavezethetők.

A fehér lakosság egyharmada elítélte ezeket a törvénytelenégeket, pártolták a kemény fellépést és a büntetéseket, a résztvevőket pedig demagógnak és bűnözőknek tartották. A fehérek másik harmada a feketékhez hasonlóan gondolkodott, a többiek valahol a két szélsőséges vélemény között foglaltak állást. 1963-ban két fontos esemény emelkedett ki a többiek közül: az egyik az „amerikai Johannesburg-ban”, Birminghamben, Alabamában, a másik pedig Washington D. C.-ben. A hosszú, forró nyarakkal foglalkozó tanulmányok, amelyek azt vizsgálták, hogy kik vettek részt ezeken a tüntetéseken, megállapították, hogy nem bűnözők, deviánsok vagy a társadalom perifériájára szorult elemek, hanem többségükben északi születésű fekete fiatalok, akik magas identitástudattal rendelkeztek. A felmérések szerint a fehérek nagyon megosztottak voltak: egyharmaduk túrhetetlennek tartotta ezeket. A legtöbb terrortámadás Birminghamben történt: otthonokat, templomokat robbantottak fel, a szegregáció pedig élt és virult. 1963-ban King és a SCLC ezt a várost célozta meg: „sit-in”-eket kezdtek, üzletek bojkottjára szólítottak fel. Kinget is letartóztatták: ekkor írta meg a híres „Levél a birminghami börtönből.” Az eseményeknek május 2-án volt a csúcspontja, amikor a három országos TV előtt (akkor még nem volt CNN) az imádkozó nőkre és gyerekekre ráeresztették a rendőrökutyákat, verték és vízágyúzták őket. A 6-tól 16 éves korú, mintegy 6000 tüntetővel együtt 959 gyereket tartóztattak le. Ezek az események számos fehér állampolgárt döbbenetettek meg, magát Kennedyt is. San Franciscóban és Detroitban sok tízezer fehér vett részt szimpátiatüntetésekben. Nőtt az elnökre nehezedő politikai nyomás, az Egyesült Államok nemzetközi imázsa pedig romlott. Ekkor szánta rá magát arra a beszédre, melyben új törvények alkotását jelentette be. (Közben Louisianában és Mississippiben komoly összecsapásokra került sor, 500 letartóztatással, sőt egy halálos áldozattal is.)

A déli zűrzavarra megmozdult az üzleti élet krémje is. A szövetségi kormányának az a feladata, hogy fenntartsa a rendet, ami elengedhetetlen a gazdasági élethez. Különböző szervezetek és a pénzügyi szféra vezetői sürgették a Fehér Házat, hogy tegyen valamit. Amikor 1963. június 12-én Kennedy bejelentette, hogy komoly polgárjogi törvényjavaslatokat fog a Kongresszus elé terjeszteni, sok millió fekete szemében lett az emberi, illetve polgári jogok barátja.

Nem sokkal később, 1963. augusztus 28-án került sor az immár sokadik „Menet Washingtonba” megmozdulásra, amit azzal a céllal rendeztek, hogy ezzel is támogassák Kennedy törvényjavaslatait a Kongresszusban. Az SCLC, az (1910-ben alakult) *Urban League* és a NAACP által szervezett demonstráció letartóztatások nélkül, a szövetségi hatóságokkal jó együttműködésben zajlott le. A Capitolum előtt 250 ezer fehér és fekete (de többségében fekete) jelent meg a radikálisok szerint teljesen felesleges megmozduláson. A szónokok többsége visszafogott volt: hangsúlyozták, hogy Amerikáért és a szabadságért harcolnak. King volt az utolsó felszólaló a „Van egy álmom...” kezdetű beszédével, amely retorikai csoda volt: ebben részletesen körvonalazta látomását a jövő társadalmáról, amiben fehérek és feketék egymás mellett, együtt örülnek majd a szabadságnak. (Van egy álmom: négy gyermekem közül egyiket sem bőre színe alapján fogja besorolni a társadalom, hanem jellemük szerint!)

A Kongresszusra egyáltalán nem hatott ez a megmozdulás – az SNCC-n és a CORE-n belül megerősödtek a szélsőségesek. „Akár ezer évig is eléldéghetünk így, akkor sem jutunk el sehová” – tartották. A CORE-nak nemcsak néhány helyi szervezete, hanem a vezetése is kezdett szimpatizálni a Malcolm X.-féle nacionalizmussal, sőt kapcsolatba lépett magával Malcolm X.-szel is. Az SNCC-ből pedig hamar eltűnt az az idealizmus, ami őket megalakulásuk idején jellemezte. Aktivistáikat gyilkosságokkal vádolták, irodáikat felrobbantották, tagjaikat gyakran puskákkal, láncokkal támadták meg, sőt még az is előfordult, hogy déli törvényhozók forradalmi marxistáknak kiáltották ki őket, akik meg akarják dönteni a fennálló rendet.

Kinget és a többi konzervatív fekete vezért ekkoriban minden irányból komoly támadások érték. Ennek ellenére népszerűsége 1962-től 1965-ig rohamosan nőtt mind az amerikai feketék és fehérek előtt, mind pedig más országokban. 1964-ben tevékenységének elismeréseként és támogatásaként Béke Nobel-díjat kapott.

1964-ben megszületett az újabb *Civil Right Act*, ami a „Jim Crowt” helyezte hatályon kívül minden nyilvános helyen, minden városban és minden államban. Ez a törvény már mechanizmusokat állított fel, hogy érvényt szerezzen a szövetségi intézkedéseknek, pl. a szövetségi támogatások megvonását arra az esetre, ha valahol diszkrimináció érvényesül.

A közvéleménykutatási adatok bizonyítják, hogy a *Civil Right Act* támogatottsága 1963-tól az 1964-es elfogadásáig folyamatosan nőtt (a brutalitás

elitélése). A Gallup Intézet kérdésére: „Mit szólnának ahhoz, ha minden embernek, így a feketéknek is, meglenne a joga ahhoz, hogy kiszolgálják őket nyilvános helyeken, pl. szállodákban, vendéglőkben?” 1963 júniusában az északi fehéreknek 55 %-a, míg a délieknek csak 12 %-a adott támogató választ. Ugyanerre a kérdésre 1964 januárjában a fehérek pozitív válaszainak aránya északon 71 %, délen pedig 20 %.

Az 1964-es elnökválasztás győztese, Lyndon B. Johnson nagy többséggel nyert Barry Goldwaterrel szemben (ha az összes fekete szavazó Goldwaterra szavazott volna, akkor is Johnson nyert volna). Az elnök 1965. augusztus 6-án aláírta a *Voting Right Actet*, melyet a Képviselőház 328:74, a Szenátus pedig 79:18 arányban szavazott meg. A törvény lényege az, hogy megszüntette a választásoknál a faji megkülönböztetést, és jogot adott az elnöknek a szavazásokhoz megfigyelők küldésére, ha az helyesnek tartja.

Ahogy Johnson mérsékelt irányba tolt a Demokrata Pártot, a déli fehér demokraták ezrével hagyták ott azt. A *Civil Right Actet* ellenző Goldwater volt az első republikánus jelölt, aki megszerezte Alabama, Dél-Karolina, Louisiana és Mississippi elektori szavazatait. Azok közül is, akik benn maradtak a Demokrata Pártban, sokan a szélsőjobb felé tolódtak el, és így megnőtt népszerűségük, befolyásuk is. Ilyen volt például Wallace, aki tudta, hogy a Dél egyedül nem képes a szövetségi kormány politikájának legyőzésére, tömegeket állított maga mögé Észak fehér munkásai közül is.

Ahogy eltolódás ment végbe a politikai életben a jobboldal felé, úgy lettek aktívabbak a szélsőséges szervezetek is. A mississippi nyári projekten (1964) összefogott a CORE, a NAACP, a SELC és a SNEE, hogy a feketéket szavazásra biztassák: hat feketét öltek meg, ezer letartóztatásra került sor, harminc épületet robbantottak fel, és a feketék három tucat templomát égették porig. A fekete vezetők közül több mérsékeltet is lemészároltak, így James Chaney-t, Andrew Goodmant és Michael Schwernt.

Malcolm X. nacionalizmusa erőt sugárzott. Rengeteg támadás érte a média és a feketék részéről is: erőszakos, fasiszta, rasszista, antiszemita, keresztényellenes, kommunistabarát. Egy haarlemi beszéde közben, hallgatósága előtt lőtték le 1967-ben. Szociológusok már halála előtt jóskolták, hogy faji zavargások lesznek szerte az országban, ott, ahol magas a fekete lakosság aránya. A gettóladadások 1964—1972 között 250 ember halálával, 10 ezer komoly sérüléssel jártak, 60 ezer letartóztatásra került sor. Dollármilliárdokat (!) tett ki az az összeg, amely a károkból, valamint a rendőrség és a katonaság költségeiből tevődött össze.

7. A fekete hatalom

A SNCC egyik aktivistájának szájából hangzott el először a szlogen: „fekete hatalom” (*black power*). Amikor a szervezeten belüli szélsőségesek

vezetőjét, Stokely Carmichaelt 27. alkalommal tartóztatták le, ő is elkezdte használni a kifejezést. 1966-ban kivált a diákok által alapított szervezetből, és megalapította a „Fekete Párduc Pártot” (*Black Panther Party*).

Az NAACP-nek a „fekete hatalom” voltaképpen „fehérelles” hatalmat jelent, ami Andrew Young (a későbbi héja) – az *Urban League* vezetője – szerint is elfogadhatatlan. Johnson elnökhelyettese, H. H. Humphrey és a demokrata Robert Kennedy egyaránt elítélte a mozgalmat. A nemzeti média Carmichaelt és McKissick-et (a CORE elnökét), a „fekete-hatalom” védelmezőit demagóg rasszistaként bélyegezték meg.

1966-ban a CORE hivatalosan is bejelentette, hogy a továbbiakban nem támogatja az integrációt, az erőszakmentes demonstrációt pedig „haldokló filozófiának” tekinti. A CORE új vezetője Innis lett: a szervezet forradalmibb, erőszakosabb, mint valaha, több tüntetésük rendőrök halálával is járt. 1968 elején a „fekete hatalom” domináns ideológiává vált a fekete fiatalok és munkások körében. Mindenki másként értelmelte, s ez vált népszerűségének kulcsává. A CORE-nak az jelentette, hogy semmit sem akarnak kezdeni a fehér hatalmi gépezettel, míg másoknak éppen az „Osszátok meg velünk a hatalmat” elv érvényesülését. Sokak szemében – ahogyan ezt választási kampányában Nixon kifejtette – a „*black power*” egyenlő a fekete kapitalizmussal, ez pedig tulajdoni részt jelent a házakból, gyárakból, üzleti életből. A legszélsőségesebbek számára azt jelentette, hogy az Egyesült Államok fasiszta állam, sok városi fiatalnak mindössze annyit, hogy: „Kapd el a zsarut!”. Természetesen voltak, akiknek nem jelentett semmit.

Volt azonban egy esemény, amely – annak ellenére, hogy a feketéket közelről érintette –, mégis háttérbe szorította a polgári jogokért folytatott harcot. Ez a vietnami háború. Az amerikai katonák száma Vietnamban 1966-ban 184 000 volt, 1969-ben már 536 000. A feketék száma a hadseregben a második világháború utáni két évtizedben 107 000-ról 303 000-ra nőtt. Ez két dolgot jelentett. *Amerika elsősorban fekete fiait küldte háborúiba, de meg is tanította őket harcolni.* (Így tépték össze a *draft*-okat /behívó/: „A fehér ember elküldi a feketét a sárgák ellen harcolni, hogy megvédje a földet, amit a vörösbőrűektől rabolt!”)

A fekete szervezetek az otthoni harcokhoz képest perifériálisnak gondolták a háborút (az is volt), ennek ellenére ők voltak az elsők, akik elleneztek. Egyre egységesebbek voltak ebben a kérdésben. A Johnson-kormányt fokozódó támadások érték: „Ha továbbra is küldi a fekete embereket Vietnamba, meg kell buktatni.” A kormány pedig Martin Luther Kinget támadta, mert a feketék szempontjából fordult a piszkos háború ellen. Ő volt az, aki a feketéket többé-kevésbé egységben tudta tartani. Halálával a fekete nacionalisták számára most már teljesen világossá vált, hogy a „fehér Amerika” nem kívánja erőszakmentesen megoldani a faji problémákat.

1968 minden téren – politika, irodalom, zene – a nacionalizmus reneszánszának kezdete. A Fekete Párducok lettek az Egyesült Államok legbefo-

lyásosabb forradalmi nacionalistái. Fegyveres járőr csapatokat hoztak létre és ingyen reggelit, orvosi ellátást adtak a szegényeknek. Ahogyan fogalmaztak: ha egy kormány nem végzi el a rábízott feladatokat, akkor másikat választanak; ha az sem, meg a következő sem, akkor kénytelenek maguk gondoskodni biztonságukról, szociális juttatásokról, amennyire erejükből telik. Sok SNCE-tag, sőt vezető is a Párducokhoz csatlakozott: 1968 végére a szervezetnek 5000 militáns tagja volt. A kormány, sőt a fekete elit is, nagyon kockázatosnak tartotta a fekete nacionalizmust, veszélyt láttak benne az államrendre. Az FBI ügynökei az összes fontosnak tartott CORE, SCLC és SNCE vezetőt megfigyelték, lehallgatták, az terjesztették róluk, hogy a CIA emberei. Az FBI az ún. COINTELPRO (*Counter Intelligence Program*) során 233 esetben célozta meg a Párducokat. 1969-ben 27 embert öltek meg közülük, 750-et letartóztattak. De ekkor már új elnöke volt az Egyesült Államoknak: Richard M. Nixon.

8. Fekete Nemzet (1960—1990)

Az 1968-as választásokon a feketék Ronald Humphrey-t támogatták, de félmillió szavazattal Nixon nyert. Nixon győzelme után néhány posztot adott ugyan a fekete elitnek, de világosan közölte, hogy nem szándékozik támogatni deszegregációs célokat. A fekete szélsőségesekkel szemben is keményen fellépett: az FBI sorra tartóztatta le a Párducok vezetőit. Az FBI belső használatra szánt dokumentumaiból kiderül, hogy előre kiszemelték az „áldozatot”, akiket „minden áron be kell börtönözni”. A leggyakoribb vádak a rendőri hatóság sértegetése, bántalmazása és „az államellenes árulás”. Voltak durvább támadások is: pl. D. Rice-t és E. Poindexert gyilkossággal gyanúsították, de elsősorban az Amnesty Internationalnek köszönhetően kiderült, hogy az adott áldozatot egy kábítószerkereskedő ölte meg, akit a hatóságok el is fogtak, de rejtélyes okok folytán kiengedtek (!), majd nyomtalanul eltűnt.

B. Chavis tiszteletes társaival több erőszakmentes tünetést szervezett Észak-Karolinában. 1972 márciusában öt és öt fehér társát egy helyi zöldségbolt felgyújtásának vádjával letartóztatták. Összesen 282 évre ítélték őket. Mint később kiderült, a három szemtanút (akik közül kettő többszörösen elítélt bűnöző volt) „valaki” a Pénzügyminisztériumon keresztül pénzelte.

G. Jacksont, aki Fekete Párduc-tag volt, bebörtönözték, mert 70 dollárt lopott. A börtönben különféle módszerekkel (magánzárka, napi ezer fekvőtámasz) tönkre akarták tenni, de sikerült a börtönéletről könyvet írnia, amit ki is tudtak adni – mire 1970 augusztusában máig tisztázatlan módon az örök agyonlőtték. (A hivatalos magyarázat az volt, hogy egy látogatás során valaki egy 20 cm hosszú fegyvert adott át neki, amit a hajába rejtett (!)). Az ügy kapcsán többféle tiltakozásra került sor: így egy helyi szélsőséges szervezet lelőtt egy rendőrt és Kaliforniában felrobbantottak egy rendőrségi épületet.

Atticában, New York államban börtönlázadás tört ki, melynek leverése során 29 fegyencet és 10 őrt (túsz) öltek meg. Utána a falakat mindenféle

ocsmánysággal irkálták tele, pl.: „Minden fekete nigger”, „A Fekete Párducok cicák”, vagy „Dögölj meg, Jackson”. 1973-ban Attica vezetőit perbe is fogták gyilkosság és emberrablás vádjával. A börtönöknek (1977-ben 4,6 milliárd dollár) és a rendőrségnek (8,8 milliárd dollár) nyújtott kormánytámogatásokat növelték.

A 70-es évek közepére mind a fekete, mint a fehér nacionalizmus széttöredezett, és eltűnt az országos politikai életből, de helyi szinten még tovább élt. A radikalizmus és a harciasság vesztett erejéből, bár Carter ellen elhangzottak olyan vádak, hogy felelősség terheli a Ku-Klux-Klan erőszakos fellépéseinek terjedéséért. A nyilvános vendéglőkből eltűntek a fekete-ellenes feliratok, a szövetségi programok több tízezer feketét juttattak középosztályi munkához. Lényegében elhárultak az akadályok a feketék politikai szerveződése előtt. Megszűntek a városi tüntetések, zavargások is.

1971-ben a Kongresszusba bekerült feketék létrehozták a *Congressional Black Caucus*-t (CBC), hogy egységesen lobbizzanak a feketékért. Támogatták a helyi fekete jelölteket, lobbiztak reformokért, egészségügyi, szociális programokért. Nemzeti stratégiát próbáltak kialakítani, hogy növeljék a feketék politikai súlyát a helyitől a szövetségi szintig.

A fekete polgármesterek viszont természetesen a gondok egész sorával találták szembe magukat, eleinte tipikus volt sikertelenségük is. Sok fehér munkaadó és szervezet szándékosan akadályozta munkájukat („bizonyos körzetekből” érkező hívásokra például a rendőrség vagy tűzoltóság elfelejtett reagálni). Botrányok láttak napvilágot, korrupciós ügyek tömegét bizonyították. Természetesen a gondok, minden egyes eset faji színezetet kapott. Gyakran maguk a fekete közösségek is megelégtették, hogy polgármestereik nem képesek orvosolni szociális problémáikat. Egy-egy sikertelen helyi vezetőt követő választásokon jelentősen kevesebb fekete ment el szavazni.

Komoly javulás következett be: a fekete elit optimista volt, hiszen ők léptek igazán előre a második „újjáéledés” során. Az elit azonban a fekete társadalomnak csak 7—10 %-át jelentette. A fehérek úgy érezték, hogy a feketék többsége már eljutott a középosztályba, egyre többen tették fel a kérdést: mit akarnak még a színesek, amikor már mindent megkaptak – sőt túl sokat is.

A legrosszabb helyzetben a városban élők voltak közöttük: 8 % lakásából hiányzottak közművek (a falvakban ez az arány 2 %). Délen 900 000 fekete családnak nem volt saját WC-je, 40 %-uk túlszűfoltnak minősített lakásban élt. Megdöbbentő adatok mutatják a különbségeket a várható élettartamban. A fehér férfiak várható élettartama 1974-ben 68,9 év volt, a feketéé csak 62,9. A nőknél a megfelelő életévek 76,6 és 71,2 volt. A csecsemőhalandóság a fehéreknél 10,4, a feketéknél pedig 16,8 ezrelék volt. A feketék 4,1 %-a halt meg tüdőbajban akkor, amikor a fehéreknek csak 1,3 %-a. A vérbajosokat illetően 0,5 és 0,1, a magas vérnyomásúaknál pedig 5,3 és 1,3 % volt az arány.

A városi gettóknak, ahol nagyobb volt a munkanélküliség, borzasztóak voltak a lakáskörülmények (mindenhol szemét, patkány, csótány), alacsonyabb

volt az iskolázottság, járványok dúltak, és nagyon megnövekedett az öngyilkosok száma is. 1960-ban a feketék öngyilkossági aránya 100 ezer emberből 21,9, '70-re pedig már 35,5 (holott a fehéreké mindössze 4,4). A feszültségeket nem tudták levezetni, a dühüket nem tudták kiadni a fehéreken (mint régebben a tüntetések alkalmából), ezért egymás ellen fordultak. A gyilkosságoknak a felét fekete követte el fehérekkel szemben. 1978-ban az emberek 90 %-a szerint a törvények nem elég kemények a bűnözőkkel szemben. Évente 2 millió feketét tartóztattak le, ami kitette a 8 %-ukat! A városokban a fiatalok bandákba tömörültek, a drogfogyasztás megháromszorozódott. Ahogy az erőszak nőtt, úgy növekedtek a rendőri kiadások is. Ilyen feltételek mellett adódott a lehetőség, hogy a *Nation of Islam* visszaszerezze a hatalmát. A szervezetten belül meg is indult a hatalmi harc, de meg sem tudták közelíteni azt a befolyást, amit hajdan birtokoltak.

Nixon elnököt 1972-ben újraválasztották, és minden ment volna tovább, ha nem pattan ki a Watergate-botrány (ami szintén a kormány és az FBI korrupciójára volt bizonyíték). Az elnök emellett még 432 ezer dollárral tartozott is az államnak. Nixon „lemondása” után Gerard R. Ford lett az elnök (az első az Egyesült Államok történetében, aki alelnökként sem méretett meg választáson!), és 1976-ig töltötte be ezt a tiszteket, amikor is Jimmy Carter nyert, igaz mindössze néhány 100 ezer szavazattal. Érdekes, hogy a feketék kezdtek leszokni a szavazásról: 1968-ban 57,5 %-uk szavazott, 1972-ben már csak 52,1, 1976-ban pedig mindössze 49,0 %.

Carter az infláció elleni harcot tette a megoldandó problémák közül az első helyre, és nem a munkanélküliséget. Megkezdődött a hadikiadások növelése, mely elérte az addigi legmagasabb szintet: 1978-ban 111,8 milliárd dollárt. Ez a kormány, mint ahogyan 1981-től a Reagan-kormány is, nem a szociális kérdésekre fektette a hangsúlyt. A támogatások csökkentek, a szegénység fokozódott. A katonai kiadások pedig tovább nőttek, és Reagan alatt elérték az 1,6 billió (10^{12}) dollárt. Ezek az intézkedések akkor nem a fekete-fehér ellentétek miatt következtek be, hanem inkább a liberális piacgazdaság térnyerése miatt a szociális piacgazdaság felett. A döntések ugyan nem kifejezetten feketeellenesek voltak, hanem antiszociálisak, melyek az összes szegénnyt érzékenyen érintették, és ezeken belül a sok millió feketét is. Az egyéni önbíráskodások nem szüntek meg, sőt elvértve lincselésekre, elgázolásokra, robbantgatásokra is sor került, és bizonyítást nyertek rendőri túlkapások és visszaélések is.

9. A jelen: Louis Farrakhan *Nation of Islam*-ja?

A legutóbbi évek folyamatairól, változásairól természetesen még nem alakulhatott ki semmilyen kiforrott, közelítően mindenki által elfogadott kép. Meg kell jegyezni, hogy az amerikai Iszlám Nemzet (újabb kontinensen

győznek az ajatollahok és a terroristák?) csak 1995 őszén lett újra címlapsztori.

Az első publikáció egy rendőri visszaélésről szól, amely 1991 márciusában történt Los Angelesben. Néhány rendőr egy fekete gyanúsítottat kegyetlenül összevert és összerúgdosott, de „pechükre” egy amatőr videós felvette az esetet, és így lebuktak. Az eset óriási vihart kavart: a hír átlépte az amerikai határokat is, hiszen sok állampolgárban (főleg természetesen a feketékben és más kisebbségekben) keserű emlékeket ébresztett fel. George Bush szó szerint úgy reagált az esetre, ahogyan Kennedy a birminghamiekre: „*What I saw, made me sick*”. Az újságíró alaposan végigment az okokon, amelyek ehhez az esethez, illetve általában az ilyen esetekhez vezethettek. Az okok közé tartozik a mindennapos stressz és halálfélelem, amely az amerikai rendőrökben az agresszív hajlamok felszínre kerüléséhez hozzájárulhat. A másik ok lehet a büntető törvénykönyvek enyhése, ami irritálja a rendőröket, és önbíráskodáshoz vezethet. Az újságíró mégis legfontosabb okként a még fellelhető faji sztereotípiákat említi: ha fekete, akkor gyanús, főleg, ha gazdag. Az angyalok Városának polgárháborús képei (a mi tévénk is közvetítette) arra utaltak, hogy a némiképp rasszista fehér rendőrök kivárták, amíg a fekete és dél-koreai fegyveresek egymás közt rendezik a számlát. 200 000 000 fehér amerikai nézete, hogyan harcolnak egymással 30 000 000 fekete és 7 000 000 ázsiai reprezentánsai. Ezekhez az arányokhoz tartozik, hogy az összlakosság 53 %-a protestáns, 1,9 %-a muszlim, akiknek egy része ázsiai, egy része észak-afrikai, s csak egy része fekete muszlim.

Egy másik cikk Clarence Thomast, és általánosságban a sikeres feketéket elemzi pszichológiailag. Thomas az egyik jelölt a Legfelső Bíróság bírájának posztjára (a cikk megjelenése óta már ki is nevezték). Hatott-e rá a „*Token Black Syndrome*”: a feketéktől nem lehet elvárni, és nem is képesek rá, hogy úgy produkáljanak, mint a fehérek? Ennek a szindrómának kétféle negatív hatása is lehet: az egyik az, hogy elfogadja azt, a másik pedig, hogy kiemeli magát a rasszából, mint különös tehetséggel megáldott egyént.

A sikeres afro-amerikaiakra jellemző, hogy keményebben ítélik meg a saját fajuk tagjait, mint a fehérek, lenézik a szegényeket, a „faj szegényének” tartják őket. Egy másik pszichológiai teher, amitől a legmagabiztosabb feketék többsége sem tud megszabadulni, hogy más mércével méri a teljesítményüket, mint a fehérekét: „Ha az akadályt sikeresen átugrod, akkor kivételnek tekintenek, de ha nem, akkor csak olyan vagy, mint a feketék, mi mást várhatunk volna?” A cikk kissé komolytalannak tűnik, amikor azt elemzi, hogy mennyire van hatással Thomas jelenlegi személyiségére az a felszólítás, amit osztálytársa mondott neki egy éjjel, áramszünet alkalmából: „Mosolyogj, Clarence, hogy láthassunk!”.

A feketekérdés tehát még él, még foglalkoznak vele, de egyre inkább csak a pszichológiai hátterével. Mi él az emberekben a múltból akár fehér, akár fekete a polgár?

Clarence Thomas személyénél maradva, akinek nagyapja 1856-ban rab-szolgának született, aki még élénken emlékszik arra a napra, amikor Kinget lelőtték, és aki éppen azt a Thurgood Marshallt váltotta fel a bírói székben, akinek elvülhetetlen érdeme volt a szegregációt megszüntető, imént említett 1954-es döntésben. Különösen időszerű a kérdés akkor, amikor Washingtonban több százezer fekete azt követeli, hogy két nép éljen egy országban.

Louis Farrakhan fekete Ku-Klux-Klan-nak is nevezett fajgyűlölő mozgalma az USA afro-amerikai társadalmának kb. 22 %-át volt képes 1995 októberében mozgósítani.

Politikailag riasztó, tudományosan izgalmas, hová vezet mindez. Mintha nem választhatnánk egyszerre a szabadságot, az egyenlőséget, a testvériséget! A 3. évezredben új válságok, új kihívások, esetleg új konfliktusok adják fel a leckét, de egyelőre nincsenek válaszaink.

IRODALOM

- Allport, G. W.*: Az előítélet, Gondolat, Budapest, 1977. p. 743.
- Coleman, J. S.*: Equality of Educational Opportunity, Washington D. C., U. S. Government Printing Office, 1966.
- Devetak, S., Flere, S., Seewann, G. /eds./*: Small Nations and Ethnic Minorities, Slavica Verlag-Anton Kovac, München, 1993. p. 367.
- Grace, G. /ed./*: Education and the City, Routledge and Kegan Paul, London, Boston, Melbourne and Henley, 1984. p. 302.
- Haley, A.*: Gyökerek, Európa, Budapest, 1979. p. 502.
- Kirp, D. L.*: Just Schools, 3th Edition, University of California Press, Ltd.-London, 1987. p. 374.
- Malcolm, X.*: Önéletrajz, Európa, Budapest, 1969. p. 641.
- Myrdal, G.*: An American Dilemma: The Negro Problem and Modern Society, Washington D. C. 1944, p. 639.
- Myrdal, G.*: Korunk kihívása: a világszegénység, Gondolat, Budapest, 1974. p. 633.
- Sadker, M. P. and Sadker, D. M.*: Teachers, Schools, and Society, McGraw-Hill, N. Y. stb. 1991. p. 546.
- Sellers, Ch. et al*: Az Egyesült Államok története, Maecenas, Budapest, 1995. p. 450.
- Steinberg, S.*: Az etnikum mítosza, Cserépfalvi, Budapest, 1994. p. 275.
- Stouffer, S. A. /ed./*: The American Soldier I.— VIII. McGraw-Hill, N. Y. 1950.
- Vander Zanden, J. W.*: Social Psychology, McGraw-Hill, N. Y., stb. 1987. p. 646.

HEGEDŰS T., ANDRÁS

BLACK RULE OR BLACK NATION IN THE UNITED STATES

The author analyses the sociological changes that have accompanied and provoked the liberation of black population in the United States, their struggle for emancipation and equality.

The paper presents the two ethnic revivals the first of which resulted in the abolition of slavery between 1865 and 1877, and the second one about a hundred years later which eliminated political and racial discrimination.

While the author goes through the highlights of American history, he also documents the changes in legislation, in political organisations. The paper gives detailed information on the growing participation of Black in the American army, in higher education, in political posts, and also their poor health, housing and social condition, the high rate of unemployment among them. He points out how violence permeates the struggle for equality and how some Black organisations advocate violence in response to the slow progress of change and to the violent behaviour of whites and law enforcement authorities.

The road has been long and arduous from the non-violent non-cooperation of Martin Luther King to Louis Farrakhan's movement of racial hatred by the mid-nineties. The question remains unanswered for the time being where does all this lead to and what new challenges will emerge in the new millennium.

AZ ÁTTELEPÜLT ERDÉLYIEK VISZONYA ROMÁNIÁHOZ ÉS A RÉGI OTTHONHOZ

A szülőföld elhagyása, a migráció egy olyan cselekménysorozat, amely több érzelmi-gondolati szakaszon megy keresztül. Ahhoz, hogy az elszakadás sikeres legyen, – vagyis hogy az elmenő új környezetébe biztonságot érezve tudjon beilleszkedni – a legerősebben a taszítás megélése járul hozzá. Az Erdélyből az utóbbi években Magyarországra áttelepültek is döntően a taszító motivációkat, az intenzív negatív érzelmek akkumulációját jelölték meg kivándorlásuk okaként.¹ A vágyott és sikerként megélt kivándorlás eufórikus szakaszának elmúltával ezen negatív érzelmek intenzitása csökkenhet, ugyanakkor az elszakadás, a távolságtartás új érzelmeket is motiválhat. Ezért érdemes vizsgálni az elhagyott országra és a kibocsátó közegre vonatkozó migránsi attitűdöket, amelyeket abból a szempontból tanulmányoztunk, hogy azok mennyire vannak jelen mindennapjaikban gondolkodásukat és viselkedésüket meghatározóan. A migránsok objektív körülményeik miatt védtelenebbek és kiszolgáltatottabbak érzéseikkel szemben is. Rendszeres hazlátogatásaik, állandó kapcsolataik az erdélyiekkel mind ahhoz járulnak hozzá, hogy az elhagyott otthon iránti érzéseik véleményüket és viselkedési megnyilvánulásait valamennyire befolyásoló tényezőkként épüljenek be életstratégiájukba.

Érzések. Az elmenteknek mindig marad *hiányérzetük* az elhagyott közösséggel, csoporttal s az azokat megtestesítő tárgyi világgal szemben. Erre a hiányérzetre egy 7 tételből álló kérdéscsoporttal kérdeztünk rá, ahol a válaszadók ezek mindegyikére úgy reflektáltak, hogy 1-től 5-ig jelölhették érzéseiket: 5 – nagyon hiányzik valami az elhagyott országból, 1 – egyáltalán nem hiányzik ugyanaz, s a közbenső értékek az érzés egyéb fokozatait jelölik. Azt tapasztaltuk, hogy a hiányérzet a makrokörnyezettől a mikrokörnyezet felé haladva növekszik. Leginkább annak a *városnak/falunak* a hiányát érzik, amelyben laktak (4,25-ös átlag). Hasonlóan magas (4,24) *Erdélynek*, mint a szűkebb hazának a hiányérzete. Az elhagyott ország bizonyos tájai is hiányként szerepelnek, főleg azok az *országrészek*, amelyeknek magyar érzelmi vonatkozásai vannak (4,07; a Szent-Anna tó, a Madarasi Hargita kirándulóhelyei). Az elvándorlók majdnem ugyanezen a fokon érzik személyes életük *emlékhelyeinek* hiányát (3,98), mialatt *Romániának*, mint az egész elhagyott országnak-hazának a hiányát alig érzékelik (1,80).

A térhez-tájhoz kötött hiányérzet mellett jelzik a Romániában élő *rokonok, barátok és egykori kollégák* hiányát (4,17), ami jellegzetesen kiemelkedőbb a Székelyföldről és az Erdély középső tájairól érkezettek körében. A régi mikrokörnyezet interperszonális kapcsolatai leginkább az 50 év felettek és a 18 és 23 év közöttiek csoportjának hiányoznak. A tájak és emberek hiánya mellett közepes átlagértékben (2,75) hiányolják azt a közösségi élményt is, amelyet az Erdélyben zajló közeleti és *kulturális eseményeken való személyes részvétel* jelent, jóval erősebben érznek így a felsőfokú végzettségűek, főleg a Közép-Erdély és a Székelyföld elszármazottjai, akik régi otthonukban többször is átélhettek ilyen élményeket.

A hiányérzetre vonatkozó problematika *faktoranalízis* segítségével megvizsgálva belső rendszerének megfelelően két véleményegyüttesre oszlik: a szűkebb, *regionális környezetre* orientálódó, illetve a tágabb, *társadalmi miliő* iránti hiányérzetre. Az első esetben a személyre vonatkozó elemek dominálnak, a másodikban inkább a közösségre orientált hiány nyilvánul meg, amelyek nem az érzelmi töltettel telített egykori szűkebb környezet hiányát hangsúlyozzák, hanem a saját régióiknál nagyobb hazát, elsősorban Erdélyt és annak közéletét.

Az áttelepültek természetes igénye, hogy lakásukban, vagy még csak tervezett otthonukban is őrizzék a megélt erdélyi élményvilágot idéző tárgyakat, értékeket. Kérdezettjeink leginkább a magyar népi kerámiákat (58 %), a népi szőteseket, kézimunkákat és csergét (56 %), az erdélyi magyar vonatkozású épületeket is intézményeket ábrázoló képeket, képzőművészeti alkotásokat (50 %), illetve az erdélyi tájakat ábrázoló posztereket (38 %) akarják maguk körül látni. Ezen kívánságaikkal is elhagyott környezetük iránti hiányérzetükre utalnak, valamint arra, hogy az otthon hagyott múltjukat a megváltozott jelenhez, sőt, a megteremtendő jövőhöz tartozónak ítélik.

A hiányérzet mellett a kibocsátó közösség iránti *honvágy* a leginkább jelenlévő érzés körükben, amely egységes véleményüknek megfelelően közepes intenzitású (3,13-as érték egy ötegységnyi skálán). Ez a közepesnél erősebb értékű honvágy az érzelmileg-tudatilag legmagyarabb vidékekről, Székelyföldről (3,34) és Közép-Erdélyből (3,31) érkezettek soraiban, leginkább a szellemiek csoportjaiban van jelen. A generációs alcsoportok közül az egészen fiataloknak (18–23 év közöttiek) van inkább honvágyuk (3,44), amelyet jobbra a felnőtté válás éveiben kialakult barátságok-kapcsolatok hiánya táplál.

Az áttelepedettek érzései az elhagyott otthon, a régi haza iránt – bármely intenzívek is legyenek olykor – jórészt csupán időszakosan nyilvánulnak meg. Beépülnek mindennapi életük érzelmi világába, de abban nem kapnak főszerepet. Ezen érzéseik jelenléte ugyanakkor erősítheti erdélyi identitásukat, motiválhatja a régi otthonhoz való ragaszkodásukat, illetve alkalmanként növelheti a szolidaritás és az összetartozás érzését az azonos sorsközösségű áttelepedettek körében.

Vélemények Erdély jövőjéről. Az elhagyott ország iránt cselekvő-, érző- és gondolati kötődéseik vannak, amelyek közül a gondolati dimenzió az, amely-

re a leginkább jellemző a folyamatosság. Így nagyfokú az érdeklődésük a romániai változások iránt, az ország politikai megnyilvánulásai, különösen az erdélyi magyarságra vonatkozó történéseket közel mindannyian követik az anyaországnak Erdéllyel kapcsolatos politikai és közéleti megnyilvánulásaival egyetemben.

A megélt erdélyi múlt a kivándoroltak életvilágában belső motivációként létalapja a régi haza feltételezett jövő-relevanciáinak. Mindezekről határozott véleményük volt, amelyet nagyrészt a kutatás során végzett *field-work* beszélgetéseken fogalmaztak meg. A kérdőíves megkereséskor erre a kérdéscsoportra többen nem kívántak válaszolni, átlagosan 13–14 %-os volt a válaszmegtagadás. Az alsó- és középfokú iskolázottságúak jellemző indoka a tájékozatlanságra való hivatkozás („honnan tudhatnám?”), míg a diplomásokra az „én nem politizálok!” elutasítási indok volt a jellemző. Ez utóbbiak attitűdjében az egykori erdélyi magyar értelmiségnek azon tartózkodása nyilvánul meg, hogy nekik félniük kell mindentől, amelynek bármilyen kis mértékben is politikai vonatkozása lehet.

Néhány *jövőbeli esemény valószínűségét* egy ötfokú skálán jelölhették (1 – egyáltalán nem valószínű, 2 – nem valószínű, 3 – közepesen valószínű, 4 – valószínű, 5 – nagyon valószínű). Megítélésük a szubjektív jelentőséggel bíró témákról:

1. táblázat

Valószínűségek	1-es	2-es	3-as	4-es	5-ös	Átlag- érték
A román kormány csak ígéri a nemzetiségi jogokat, de azt nem fogja betartani (n = 348)	13 %	5 %	5 %	14 %	50 %	3,96
A román kormány a nemzetiségi jogokat csökkenteni fogja (n = 343)	7 %	9 %	17 %	23 %	31 %	3,75
Nem lesz önálló magyar egyetem Kolozsváron (n = 330)	10 %	14 %	28 %	13 %	18 %	3,18
Nem fog növekedni a magyar nyelvű intézmények száma Erdélyben (n = 346)	7 %	12 %	18 %	16 %	33 %	3,65

Leginkább a nemzetiségi jogok esetleges ígérétenek a be nem tartását ítélik bekövetkezhetőnek, főleg a 40 és 50 év felettiiek. A kolozsvári magyar nyelvű egyetem megvalósulásának a valószínű bekövetkezése a leginkább elfogadott körökben, amelyet a válaszadók 24 %-a elképzelhetőnek ítélt. Ezek a valószínűségi jövőképek nemzetiségi félelmeket konkretizálnak, ami eleve feltételezi, hogy negatívumokban ítélkezzenek róluk. Így van ez körökben a migráció után is, annak ellenére, hogy az áttelepettek személyes érdekeltsége

már nem közvetlen, tehát ítéleteik számokban való jelölését már nem az indulat irányítja. A közepeshez hasonló átlagértékek azt jelzik, hogy az erdélyi jövővel kapcsolatban borúlátóak, de erről a témáról nem csupán negatívumokban gondolkodnak.

A *nemzeti jelképek* mozgósító- és érzelmi élményt adó használata a határon túl élő magyar közösségekben is a nemzeti azonosság nyílt vállalásaként járulna hozzá a közösségtudat és az azonosulási élmény megteremtéséhez. Használatuk Erdélyben évtizedek óta politikai retorziókat vont és von ma is maga után. Jövőbeli használatuk legitimizálásakor nem lehet nem figyelembe venni, hogy: „A jelkép-tiltásban rejlő veszély esetén jelkép-éhség állhat elő, amely a maga spontán és tömegszerű ragály jellegű jelentkezésében sokkal hevesebb irracionális reakcióra ad módot, mint a történetileg és társadalmilag kontrollált jelképhasználat.” (Csepeli – Tóth, 1987)²

Hogyan ítélik meg a kérdezettek, a távolság miatti józanabb véleményüknek megfelelően, mely nemzeti jelképek használata lenne jogos Erdélyben? A kérdés keretében felsorolt jelképek közül a válaszadók belátásuknak megfelelően választhattak néhányat, avagy ítélték úgy, hogy akár az összesnek használata jogos lehetne.

A két legfontosabb nemzeti jelkép, a zászló és a himnusz erdélyi használatának jogosságát is megelőzi szerintünk a *székely himnusz*nak, mint Erdélyt szimbolizáló auditív nemzeti jelképnek az elfogadottsága (77 %), amely a Székelyföldről elszármazottak körében még magasabb (86 %). A *magyar himnusz* jogos használatát 67 %-ban tartanák helyénvalónak, s valamivel kevesebben, 60 %-ban a *magyar zászló* szabad kitűzését is. Az *erdélyi történelem*, valamint a *történelem helyi-lokális szimbólumainak* tiszteletét 58 %, illetve 48 % ítélte jogosnak. Helyénvalónak tartaná 56 %, hogy az ottani magyarságnak az utóbbi években kialakult *új erdélyi szimbólumait* (jelvények, plakettek) nemzetiségi jelképek gyanánt használják.

A jelképekre vonatkozó *faktoranalízis* eredményeként két elkülönülő véleményegyüttest kaptunk: az egyik csoportba azon vélemények kerültek, amelyeknek értelmében *mindegyik jelképet* egyformán jogos használni, a második véleménynyaláb szerint a magyar nemzeti zászló és himnusz, valamint a székely himnusz használata jogos és fontos Erdélyben. Az első véleményegyüttes a válaszok 33 %-a, a második pedig azok 58 %-a alapján alakult ki. Ezen két jól elhatárolódó csoporton felül volt egy számbelileg jóval alacsonyabb csoport – főleg a 40 és 50 év közötti szellemiekből összetetten – akik csupán az erdélyi vonatkozású jelképek használatát éreznék jogosnak, akik véleményük indoklása szerint: „egyelőre még nem kellene a többségi román nemzet intoleranciáját provokálni Erdélyben az összmagyar jelképekkel” – vagyis szerintük inkább a regionális magyar jelképek szimbolikus mozgósító erejét előtérbe helyezni.

A többség véleménye szerint tehát a nemzeti jelképek közé Erdélyben is az összmagyar szimbólumok sorolhatóak, azaz ha a nemzetről van szó, nincs

különbség határon belüli és túli magyarság között. Ugyanakkor a kérdezettek egyharmadának az a meglátása, hogy Erdélyben a nemzeti jelképek sorába az erdélyiséget megjelenítő szimbólumoknak is ugyanolyan a funkciója, mint az összmagyar jelképeknek.

Viszonyulás a kivándorlás-problematikához. A nemzetiségi-kisebbségi lét jelenére és jövőjére vonatkozóan kiemelt fontossággal bír a kivándorlási témakör, az ahhoz való hozzáállást – az áttelepültek személyes érintettsége miatt – bővebben kérdeztük.

Az erdélyi nemzetiségi közösség kollektív mentalitása már a Trianon utáni repatriálások óta elítéli a kivándorlást, mivel a mindenkori elmenők olyan betölthetetlen űrt hagynak maguk után, amely a nemzeti közösség életében konfliktusforrásokat idéz elő. Az utóbbi években az exoduszerű kivándorlási hullám következményeként ez az álláspont megerősödött. Ez erdélyi magyar nyelvű publikációkban – élve a változás utáni sajtószabadság lehetőségével – mindez főszerepet kapott. A két ország közötti társadalmi-gazdasági különbségek miatt a felelős tényezőknek (RMDSZ, egyházak) sem lehet racionális elvekkel agitálni az otthonmaradás mellett, ezért csak érzelmi politizálással tudják hangsúlyozni az erdélyi magyarság értékrendszerének felfokozott fontosságát, mint például a szülőföld szeretetét, az együvé tartozás biztonságát, a közös múlt tudatos vállalását, a kisebbségi helytállás heroikus voltát. Az említett értékrend túlhangsúlyozásával próbálnak morális ráhatást gyakorolni a magyarság helybenmaradása érdekében.

Megvizsgáltuk az áttelepedettek viszonyát az Erdélyben terjesztett *morális ítéletekhez*, – véleményüket az egyáltalában nem egyetértéstől a teljes egyetértésig egy ötfokú skálán rögzítettük:

2. táblázat

n = 400 ítéletek:	1-es	2-es	3-as	4-es	5-ös	Átlag
			%-ban			
Mindenképpen a szülőföldön kell maradni	37	16	30	11	6	2,34
A szülőföldön élni felemelő érzés, így könnyebb elviselni a nehézségeket	31	19	30	12	8	2,49
Csak az a helyes cselekedet, amely a szülőföldi közösség érdekében történik	34	23	21	13	9	2,39
Csak az a jó cselekedet, amely nemzeti célokat szolgál	42	20	19	10	9	2,23

Az ítéletek elfogadottsága a közepesnél alacsonyabb, az erkölcsi normákkal a mintának jó egyharmada egyáltalában nem ért egyet és igen magas a csak közepesen egyetértők aránya is. A morális követelményekkel teljesen azonosulók a mintának egytizedét sem teszik ki, de mégis vannak olyan

migránsok közöttük, akik – legalábbis egy ítékezés erejéig – teljesen elfogadják az otthonmaradás erkölcsi fölényét.

A közepesnél jóval alacsonyabb átlagértékekhez viszonyítva a szociodemográfiai változókra bontva jellegzetes különbségek is mutatkoznak. Mind a négy ítékezéssel leginkább a Székelyföldről elszármazottak értenek egyet és az otthonmaradás imperatívuszán kívül a többi kijelentéssel átlagon felül egyetértének a partiumiak is. Az életkori megoszláson belül a szülőföldi közösség-szolgálattal az 50 évnél idősebbek egyetértése a szignifikáns (2,84), – amely korosztály az összes többi erkölcsi megfogalmazással is inkább egyetértett az egységes véleményhez viszonyítva, – de ezt a kívánalmat az egészen fiatalok is (2,52) átlagon felül elfogadták. A nemzeti célok helyességével való egyetértésnél a foglalkozási kategóriák közül a szakképzetlen munkások (2,56) és a nyugdíjasok (2,54) véleménye markánsan magasabb az átlagnál.

Az elmenetellel szembeni otthonmaradás erkölcsi magasabbrendűségére sarkítottan is rákérdeztünk, miszerint a migráns egyetért vagy nem ért egyet azzal, hogy: *az erdélyi magyaroknak kötelességük otthon maradni, ahol születtek*. Nem értett egyet 87 %, egyetértett 12 % és 1 % nem válaszolt. Az egyetértők között a Székelyföldről elszármazottak, az 50 évnél idősebbek, a szakképzetlen fizikaiak és a nyugdíjasok aránya jelentősebb.

Az *áttelepedés* esetleges *indítékáról* is érdeklődtünk az Erdélyben terjesztett ítélettel való egyetértéssel. A kivándorlás egyik főokának vallott tény, hogy Erdélyben: *a magyarság a jövőben el fogja veszíteni nemzeti azonosságát*. A beszélgetések alkalmából a megkérdezettek nagy részének ez volt a véleménye, mégis a kérdésekre adott válaszként nagyon kevesen tartották ezt valószínűnek (nagyon valószínűnek 7 % és valószínűnek 9 %), s nagyon sokan tagadták ennek lehetőségét (talán igen, talán nem 12 %, nem 14 %, egyáltalán nem 45 %). Az átlagosan 2,05 -ös értékkel (nem valószínű) ítélt lehetőség válaszadói közül inkább a szakképzetlen munkások (2,33), a tanulók s más inaktív fiatalok (2,31) a jellegzetesen borúlátóbbak. A kategorikus viszonyulásokat is regisztráltuk azzal a megállapítással kapcsolatban, hogy: *Erdélyből a magyaroknak el kell jönniük, mert ott elveszítik nemzeti azonosságukat és méltóságukat*. Nem értett vele egyet 81 %, de 18 % igen (1 % a válaszmegtagadás). Ez a sarkított vélekedés statisztikailag jelentősen magasabb egyetértést mutatott a Partiumból elszármazottak, a román határhoz közeli országrészekben letelepedettek, az alsófokú végzettségűek és a szakképzetlen munkások körében.

Ha tekintetbe vesszük, hogy az Erdély jövőjére vonatkozó kérdésekre 13 százalékos volt a válaszmegtagadás, – amikor is 16 % tartotta valószínűnek az erdélyi magyarok esetleges identitás-vesztését, 18 % pedig kategorikus válaszával úgy vélte, hogy ugyanennek bekövetkezése miatt el kell hagynia a szülőföldet, megállapíthatjuk, hogy a kérdezett áttelepülteknek 17–18 százaléka nagyon borúlátóan ítéli meg az erdélyi magyarok nemzeti identitásának jövőjét és bizonyos fokú megoldást az otthonmaradottak kivándorlásában lát.

A kérdezettek és a migráció ténye közötti konnotatív összefüggés keretében a morális és motivációs ítéletek mellett a *kivándorlás következményeihez*

való hozzáállás vizsgálata keretében olyan ítéleteket fogalmaztunk meg, amelyekhez a válaszadás poszt-migrációs élmények megélését tételezte fel.

A megkérdezettek leginkább az érzik, hogy: a *magyarországiak egyre negatívabban ítélik meg az áttelepülteket, menekülteket*. (3,35-ös megítélés). Ennél kevésbé valószínűnek tartják, hogy: *az otthoniak, az erdélyi magyarok árulóknak fogják tartani az áttelepülteket és elítélik őket* (2,59-es ítélet). Mivel a valószínűségi kérdéseknél 13 százalékos volt a válaszmegtagadás, megállapíthatjuk, hogy az áttelepedettek negatív megítélését a magyarországi magyarok részéről továbbra is valós ténynek tartja a kérdezettek egyharmada és jó egyötöde az erdélyiek részéről való megítélést is. Mindkét megbélyegzés válaszaiban azt tapasztaljuk, hogy statisztikai szempontból egyik társadalmi-demográfiai csoport véleménye sem tér el markánsan az átlagtól. Azt, hogy: *az áttelepültek elszigetelődnek Magyarországon* (2,48-as átlagítélet) 28 % egyáltalában nem, 13 % csupán „nem” tartja valószínűnek, 27 % pedig bizonytalan ennek megítélésében.

Duális, – egyetért, nem ért egyet – állásfoglalásra készítettük a kérdezetteket magyarországi mindennapjaikról, integrációjukról is. Azzal a megállapítással, hogy: *meg kell tanulniuk, hogy az anyaországban az emberi kapcsolatokban nem az érzelem vagy az értelem dominál, hanem az érdekek* – a mintának több mint fele, 54 %-a egyetértett, ami szignifikánsan magasabb a Budapesten élők körében (63 %). Megközelítőleg a minta fele, 48 %-a azzal is egyetértett, hogy: *az áttelepülteket csak akkor fogadják be, ha teljesen átveszik az anyaországiak értékrendjét és minél inkább hasonulnak hozzájuk*. Különösen így érzi a budapestiek 54 %-a, valamint az 50 évnél idősebbek 61 %-a. Arról is nyilatkoztak, hogy: *az erdélyieknek érdemes áttelepedniük, mert a magyarországiak megkönnyítik a beilleszkedésüket*. Az egyetértők (15 %) között valóságos arányuknál többen vannak az alsó fokú végzettségűek és a Székelyföldről elszármazottak. Azzal a kivándorlást igazoló megállapítással, miszerint: *csak a gyávák és önbizalom nélküliek maradnak otthon, akik félnek az újrakezdéstől* – kevesen vannak azonos véleményen (10 %).

A kutatás kiterjedt a következő poszt-migrációs életet szervező értékekkel való azonosulás mértékére is. A vélemények megoszlása:

3. táblázat

n = 400 ítéletek:	1-es	2-es	3-as	4-es	5-ös	Átlag
	%-ban					
Csak úgy és ott érdemes dolgozni, ahol biztonságban érezzük magunkat	10	8	17	20	45	3,82
Csak ott lehet az ember jó hazafi, ahol előnyösebbek az érvényesülési és munkalehetőségek	46	16	15	9	14	2,27
Csak ott érzi jól magát az ember, ahol környezete otthonos és emberi kapcsolatai biztonságot adók	2	2	9	18	69	4,51

Az *otthonosság- és biztonságérzés óhaja* a legmagasabb körökben. Ez a nagyfokú egyetértés arra enged következtetni, hogy akik ezt várták áttelepülésüktől, azt részben meg is kapták. A 4,51-es átlagnál nagyobb az egyetértése a 18 és 23, valamint a 41 és 50 év közöttieknek, a tanulók, a szakmunkások és az alsó fokú iskolázottságúak soraiban. A biztonságos munkakörülmények fontosságával is megközelítőleg egyetértenek (3,82-es átlaggal), kiemelten a nők, az alsó fokú végzettségűek és a szakképzetlen fizikai dolgozók. A legkevésbé (2,27-es átlag) a *hazafiság érzésének az előnyösebb élet- és munkalehetőségtől való függésével* értenek egyet, de van a válaszadók között egy olyan 23 %-ot jelentő réteg, akik azonos véleményen vannak ezzel a nagyon pragmatista ítélettel is, különösen az alsó fokú végzettségűek, a szakképzetlen és szakképzett munkások, valamint a Dél-Erdélyből jöttek körében.

Megállapíthatjuk, hogy az áttelepültek attitűd-vizsgálati technikával felmért véleménye (főleg a jövőbeli eseményekre vonatkoztatottak) nem eléggé kiérlelték, stabilak, sőt, feltételezhető, hogy sokan az elvárt véleményeknek való meg nem felelés félelme miatt a válaszmegtagadásba vonulva vélemény nélkülségről tanúskodtak. Az is feltételezhető, hogy olyan fokú érintettséget éreztek, hogy úgy vélték: a kitelepültek, illetve a betelepültek közösségének tagjaként olyan véleményeket „kell” jelölniük, amelyeket a sorstársaikból összetevődő nagycsoportnál többségi véleménynek hisznek. Ugyanakkor valószínű, hogy jó néhány, az eljövétel morális megítélését és a magyarországi beilleszkedést érintő válaszaik a jelent igazoló nézetekké rögzültek, stabilizálódtak véleményekké váltak körükben. A migrációhoz való viszonyukat vizsgáló kérdésekre adott válaszaik alapja már kiforrott attitűd lehet, hiszen a kivándorlás relevanciájához már rendelkeztek kognitív tudással és affektív élményvilággal is.

Ahhoz, hogy véleményük, nézeteik és esetleges attitűdjeik között összefüggéseket találjunk, a különböző kérdésekre adott válaszaikat *másodelemzésnek* vetettük alá, s így a fő komponensek analízise során azok a változók kerültek egy csoportba, amelyek között azonosságok, rejtett vonzatok vannak.

A *jövőbeli eseményekre* vonatkoztatott kérdéscsoportokon – beleértve az erdélyi közeljövőre utaló valószínűségeket és a kivándorlási következményeket – *faktoranalízis* segítségével két véleményegyüttes rajzolódott ki. Az egyik egységesen borúlátóan ítélkezik, a másik differenciáltabb, mert a romániai magyarok sorsára vonatkozó jövőképet sokkal negatívabbnak látja, mint a saját sorsára vonatkozó migrációs nehézségeket.

Ezen ítéletek még árnyaltabbá válnak, a *klaszter-analízis* segítségével a válaszadók három csoportra osztoznak:

1. A *nagyon pesszimistán* ítélkezők (32 %) szerint az a legvalószínűbb, hogy a jövőben sem lesz Kolozsváron magyar nyelvű egyetem, az erdélyi magyarok el fogják veszíteni nemzeti identitásukat és továbbra is árulóknak minősítik Erdélyben az áttelepülteket;

2. A *kevésbé pesszimistán* ítélezők (46 %) szintén borúlátóak arra vonatkozóan, hogy a román kormány a jövőben is csak ígérni, de be nem fogja tartani a magyaroknak a kisebbségi jogok megadását, nem bíznak a jövőendő erdélyi magyar nyelvű külön intézményrendszer megteremtésében, ugyanakkor az összes egyéb kérdésben kevésbé negatívan ítéleznek a többi csoporthoz képest;

3. A legkevesebben azok vannak, akik nem érznek különbséget a kérdezett problémák között és *egységesen pesszimistán* ítélnék (22 %), akik közé főleg az alsó fokú végzettségűek, az idősebbek és a tanulók tartoznak.

A szülőfölddel kapcsolatos *morális ítéleteket* és a biztonságos életkörülmények magasabbrendűségét hangsúlyozó megállapításokra adott válaszokat újrazivisgálva, a *klaszter-analízis* a következő csoportokat választja el:

1. A „*szülőföldtől független*” véleményalkotók (30 %) szerint általában igaz az, hogy otthonos és biztonságos körülmények között jobb dolgozni és helyes a nemzeti célokat szolgálni általánosságban. Ezekben a döntésekben a társadalmi státusz volt a meghatározó, a segéd- és betanított munkások (41 %) inkább biztonságra szorulók, a főváros atomizáltságában élők (33 %) és a munkahelyük bizonytalanságát inkább feltételező 41 és 50 év közöttiek ítélnék így, vagyis azok, akik a leginkább kiszolgáltatottjai a migráció utáni bizonytalanságnak és idegenség megélésének;

2. A „*szülőföldhöz apatikusak*” számára (39 %) már nem fontosak az erdélyi értékrendnek megfelelő morális megfogalmazások és kiemelten csak azon pragmatikus véleménnyel értenek egyet, hogy lényeges az otthonos környezet és a biztonságos kapcsolatok. Ezek a vélemények túlsúlyban vannak a 31 és 40 év közöttiek (42 %) és a román határ menti területeken letelepedettek (48 %) soraiban, – általában azok között, akik a már elért sikeres körülményeik miatt kevésbé érzékelik idegenségüket;

3. A „*szülőföld-centrikusak*” véleménye szerint (31 %) az otthonmaradás, a szülőföld- és közösségszolgálat igen fontos, amit főleg a Budapesten élők (33 %), a Székelyföldről jöttek (39 %) vallanak, valamint azon kategóriák, akik Erdélyben a mintát adták az erkölcsi értékteremtéshez: az értelmiségiek (34 %-uk) és az 50 évnél idősebbek (42 %-uk), tehát ebben a logikai csoportban azok vannak túlsúlyban, akik továbbra is a leginkább kötődni akarnak az otthonmaradottak értékrendszeréhez.

A *kivándorlás-kérdéskört* sarkított válaszadással, az egyetértés/nem egyetértés regisztrálásával is megközelítettük, amikor az otthonmaradás erkölcsi fölénye és az Erdélyben élők identitásvesztése mellett a kivándorlás sikerességét és a befogadó ország értékeit is belefoglaltuk a kérdésekbe. Az, hogy az áttepedés után az Erdélyben maradottak problémáival kell-e foglalkozni vagy sem, szintén a kivándorlás sikeres megélésének mutatójaként szerepelt. Ezen kérdéskör faktoranalízise után a következő modellek különültek el:

1. *Érdemes volt eljönni*, már nem kell hangsúlyosan érdeklődni az erdélyiek sorsa iránt;
2. Az *áttelepedés nehézségeket jelentett* és ez a folyamat lelki krízisekkel járt;
3. *Könnyen be lehet illeszkedni*; az áttelepedést el lehet fogadni minden követelményével együtt, de kivándorlás után is tudatosan szoros kapcsolatban kell élni az erdélyiek problémáival.

Klaszter-analízissel csoportosítva a válaszadó egyéneket szintén hármastendencia alapján különülnek el a logikai egységek, amelyek ugyanakkor nagy aránybeli eltéréseket is jelölnek:

1. A „*kivándorolni érdemes*” rejtett ítéletet vallók (6 %) igen kevesen vannak, főleg azok sorában, akik áttelepedésükkor saját szellemi tőkájüükön kívül kapcsolataikat is igénybe vehették, vagyis ök a problémamentesen sikeresek az 50 évnél idöesebb értelmiségiek közül, és a megfelelő segítségi háttérrel tanuló fiatalok csoportjában;

2. A „*kivándorolni krízishelyzet*” rejtett vélemény a nagy többség (81 %) válaszaiban található, akik a 24 és 30 (88 %) és a 41 és 50 (87 %) év közöttiek csoportjában vannak jellegzetesen jelen, s ide sorolandó az értelmiségiek zöme (87 %) is. Ök azok, akik kifejezetten nehézségként élték meg az országváltást, azért a Romániával való poszt-migrációs kapcsolatok fontosságában is inkább bizonytalanok, mint a náluknál sikeresebb, tölük elkülöníthető sikeresebb, stabilabban integrálódott egyötödnyi kérdezett;

3. A „*kivándorolni elfogadható*” véleményt vallók (13 %) is az utóbbiként említettek között vannak, akik nehézségek nélkül tudtak beilleszkedni, az alkalmazkodást és az érték- és szokásrend-váltást lelki sérülések nélkül élték át és az eljövétel után is szoros kapcsolatban igyekeznek maradni az erdélyi valósággal. Főleg az 50 évnél idösebbek (25 %), a ma már nyugdíjasok (25 %), az alsó fokú iskolát végzettek (15 %) és a fizikai dolgozók csoportjai (17 %, ill. 13 %), valamint a 18 és 23 év közötti fiatalok (19 %) soraiban vannak. Ez a vélemény a Budapesten élök (16 %) és a Közép-Erdélyből (18 %) és Székelyföldről (15 %) érkezettek csoportjaiban is markánsan magas arányú.

A többváltozós elemzések eredményei is megerősítik, hogy az áttelepedettek kivándorlásuk egyes indokait és körülményeit általában pesszimistán ítélik meg az erdélyi realitásokra – mind a jelenre, mind a jövőre – vonatkoztatva. Kivándorlásuknak meg(él)ítélésével nagy többségük egyáltalában nem ért egyet, nem azonosulnak sem a magyarországi, sem az erdélyi elitelölökkel, ugyanakkor számosan közülük szülöföld-centrikusak maradtak eljövételük után is morális-etikai szempontból. A kivándorlás sikerességéről pedig kiderült, hogy eredményes integrálódás zömüknek lelki krízisek megélésével járt és jár most is együtt.

Kivándorlök és kivándorlás. Az erdélyiek a nemzetiségi létben élök bealítódásának megfelelően közösségi emberek, így fontos számukra az Erdélyben maradtak véleménye ma is, ezért hazájárnak megmérettetni, elért ered-

ményeiket demonstrálni. Ugyanakkor a Magyarországon átélt megkülönböztetések, a másság, az idegenség, a betelepedettség érzetése szintén hozzájárul ezen beszámolási kényszerekhez. Bár a megkülönböztetésekről nem szívesen beszélnek, de azok motiválják közvetetten azt, hogy az érintett szükségét érezze annak, hogy igazolja önmagának is: öneki érdemes volt áttelepedni. Az esetleges áttelepedés gondolatával az erdélyi szűkebb otthoni közösség is foglalkozik – nyíltan vagy elfojtva – úgy, mint egy új, saját realitásával szembeni esetleges jobb perspektíva mérlegelésével. Ezért az otthonmaradtak is igyekeznek véleményeket, történéseket megismerni az áttelepedés utáni élethelyzetekből, hogy általuk megerősítést szerezzenek saját döntéseikhez.

Az áttelepült és az otthonmaradt kapcsolatai közötti beszélgetésekben a migráció-értelmezések a mindennapi közös tudás részévé válnak. Így különös jelentőségűek az esetleges tanácsadások, a rá- avagy lebeszélések az elmenetelre. Arról is érdeklődtünk, hogy hozzájárulnak-e az áttelepültek az erdélyiek lehetséges jövőbeli migrációs döntéseihöz, tételesen: *rábeszéli-e az otthoni kapcsolatait a migrációra?* 86 % adott erre nemleges és 12 % igenlő választ, míg 2 % volt a válaszmegtagadás. *Indoklásaik alapján* már nem ilyen nagyarányú a különbség a válaszok között. Néhányan többféle szempontból is indokolták válaszukat, s így 64 % indoklása *semleges és elhárító* jellegű volt, míg 30 % *nemleges* és 17 % *igenlő* magyarázatot adott (4 % nem válaszolt az indoklást kérő kérdésre).

A leggyakoribb *elhárító* válasz: „Minket se beszélt rá senki, én se mondom senkinek, hogy jöjjön el, döntse el ki-ki maga.” Az ilyen típusú indoklások 56 %-ának az az alapja, hogy a migrációs elhatározás *kifejezetten magánügy*, amibe nem lehet bebeszélni, 5 %-ban a tartózkodó magatartást a *szándékos vélemény nélküliség* jellemzi, ahogy megfogalmazták: „Beszélek róla otthon, de nem, alkotok véleményt, ha kérdeznak.” Jelen van (3 %-ban) a kitérően válaszolóik között a saját maga *felelősség-vállalásának az elhárítása* is, vagyis: „Ha nem úgy sikerülne az életük, ahogy ők elképzelik, számomra kellemetlen lenne.” – „Ha csalódnak, ne én legyek a bűnbak.” – „Csak a nyakamra járnának itt, hogy segítsék nekik.”

A *nemleges* válaszokban az *elviselendő nehézségekre* hivatkozik 17 %, akik közül konkrétan a *romániai magyarok szempontjait* említi 11 %, például: „Meváltoztak Erdélyben is a körülmények, ki lehet harcolni ott is a jogokat.” Néhányan (2 %) pedig a *megváltozott magyarországi lehetőségeket* emeli ki: „Már nem olyan könnyű, mint annak idején, amikor mi jöttünk.”

Az *igenlő* válaszok leginkább a magyarországi *jobb életlehetőségekre* hivatkoznak, kevésbé pedig a *magyar identitás nyílt* vállalásának a fontosságára.

Az áttelepedés igenlése vagy tagadása mellett gyakran elmondták a véleményüket is az Erdélyből való további kivándorlásról, annak értelméről: „Mióta itt vagyok, látom, mennyivel könnyebb itt a gyerekeknek. Sokkal szín-

vonalasabb az óvodai, iskolai foglalkozás és ez nagyon fontos.” – „Akinek nincs kényszerítő körülménye, annak nem kéne elhagyni Romániát.” – „A románok elnyelik a magyarságot, ott a magyarok nem tudnak semmit tenni a népért. Itt (Magyarországon) megvan rá a lehetőség.”

Az áttelepedésről valló információk, vélemények – még ha vannak is benne lelki sérülésre utaló fájdalmas benyomások – inkább pozitívak. Ez nemcsak a sikeres integráció visszatükröződése, hanem a kivándorló ember öngigazolása. Ezek a beszédesemények, bár nyíltan kevésbé, de áttételesen annál inkább befolyásolják a jövődő kivándorlóit, esetleg pozitív képekkel erősítik meg a hezitálókat.

Az áttelepedésről szóló beszédesemények mögöttesének összetett funkciója van a kivándoroltak és az otthonmaradottak kapcsolatában. Az eljőttek igénye kettős: migrációját sikeresnek mutatja be (pozitív igazoló funkció), illetve nehézségeit hangsúlyozza, igyekezvén magát „megsajnáltatni”, azért hogy egykori környezete ne tartsa idegennek, kirekesztettnek (negatív igazoló funkció). Az információk címzettjei, az otthonmaradottak szintén kettős igényvel érdeklődnek az áttelepedés és az áttelepedett élete iránt: vagy úgy értelmezik a beszámolókat, hogy azok szerint érdemes kivándorolni Magyarországra, ahova elvben ők is bármikor elmehetnek és ott jobban élhetnek mint otthon – így a kapott információ növeli saját jövője választási lehetőségei iránti bizalmát (pozitív igenlő igény); avagy azt a következtetést vonják le a hallottak alapján, hogy íme tehát nem érdemes az elmenetelért feladni otthonukat, ilyenkor lemondhatnak esetleges kivándorlási tervükről s így megnövelhetik jelenüknek az önmagukra vonatkoztatott pozitív elfogadottságát (negatív tagadó igény).

Összegzés. Megállapíthatjuk, hogy az áttelepült erdélyiekben él a ragaszkodás elhagyott otthonuk s az otthonmaradott kapcsolataik iránt. Visszajárnak oda, nemcsak a család-rokon-barát hármasszövege miatt, hanem a közösségi élmények újraélése végett is. Hiányérzetük vizsgálata rámutat arra, hogy számukra a haza fogalma csak az erdélyi mikro-miliót jelenti, ahol társadalmi kapcsolataikat a táj, az országrész tér-élményei fogták össze. Honvágyuk is általában az elhagyott szűkebb hazára irányul, csupán oda, ahol „otthon” voltak és így nem érezték hazájuknak az egész Romániát. Mint közösségi emberek és mint az újrakezdés nehézségeivel küszködő magukra-hagyatottak szükségét érzik a rendszeres beszámolóik alkalmából élvezett otthoni „feedback”-nek. Migrációs életük látéletét rendszeresen bemutatják és így az önmutogatás útján Erdélyben felmentést is akarnak nyerni – önmaguk és a közösségük által – kivándorlásukért.

Van néhány kategória, akiknek konfliktusos a poszt-migrációs kapcsolata a régi hazával és akiknek ezen viszonyulásait a kettősség jellemzi. Ilyenek az egészen fiatalok, akik tanulnak vagy dolgoznak már, ők vagy nagyon könnyen épülnek be új környezetükbe a generációt jellemző nyitottsággal, vagy válságként élik meg idegenségüket és ragaszkodnak az otthon hagyott

értékrendszerhez, amelynek jelentősége még fontosabb számukra, miután már eljöttek abból a közösségből és az otthagytott kedves és kellemes emlékeiket szimbolizálják. Ez az a generációs csoport, amelynek áttelepedését nem alapozta meg olyan hosszasan felgyűlt negatív élményanyag, mint az idősebbekét, avagy már Magyarországon sokszor csalódtak elvárásaikban, terveikben, azok reális megvalósíthatóságában és/vagy a mindenütt nehéz felnőtté válás évei még nehezebbé válnak számukra az idegenség megélésével párhuzamosan.

Hasonlóan kettősség jellemzi az idősebbeket: a vágyott átjövétel nagy sikerélménye átsegíti őket az alkalmazkodás nehézségein és – főleg ha autonóm személyiségekről van szó –, konfliktusok nélkül sikeresen beépülnek a „nagy”, az „igazi” magyar nemzetbe. De van, aki nem tudja már úgy újratekinteni az életét, hogy nem legyen otthontalan, valamint múltja és lelki sérülékenysége miatt sorsának kiszolgáltatott. Bármely korosztályból főleg azok, akik olyan kibocsájtó területekről érkeztek, ahol – mint pl. Székelyföldön – a magyar identitást erősebb, fókuszált nemzettudat jellemzi, nehezen viselik az elhagyott haza hiányát, és minden „erdélyiség” iránti ragaszkodásukkal azt is éreztetik, hogy nem sikerült igaziból belesimulni a választott magyar társadalomba. De a székelyföldi migránsok között is vannak, akik a székely ember szívós akaratával, erejével igyekeznek megfelelni mind a sikeres kivándorló, mind a sikeres beilleszkedő szerepének.

Leginkább a 40 és 50 év feletti értelmiségiek számára nehéz az Erdélytől való elválás. Van közöttük egy nagyon sikeresen, jól érvényesülő szakember réteg, akik ha hazalátogatnak, úgy viselkednek, hogy sikerességüket éreztetik az elhagyott környezetükkel is, – az eredmény ilyenkor gyakorta a kölcsönös megvetés és meg nem értés, s csak ritkábban a kölcsönös tisztelet és elfogadás. Számosan vannak közöttük olyanok, akik bár szellemi tőkéjüket jól konvertálták, Magyarországon értelmiségi életvitelüket csupán korlátozott keretek között tudják továbbvinni (anyagiak- és szabadidő-hiány, az idegenség megélése), s nem kapják meg egykori értelmiségi szerepkörüket. Hiányzik számukra – még ha nyíltan nem is kérkednek vele – a kisebbség körében való közszereplés élménye és az, hogy ott ők a mintát adó szellemi elitet képviselték. Ha hazalátogatnak, vissza elhagyott „őrhelyeikre”, már ott sem elit-tényezők többé, sőt van úgy, hogy régi híveik, barátaik bizonyos fokú megvetéssel fogadják őket, holott a migránsok lelkileg feltöltődni szeretnének körükben. Nemcsak az újratekintésre jellemző érzékenység mondatja velük például: „Nem tudok úgy hazamenni, hogy valaki nem kritizáljon.” – „Az a véleményük ró-lunk, hogy nem szólhatunk hozzá az ő dolgaikhoz, pedig azokat távolabbról látva már jobban megértjük.” – „Az a barátom tagadott meg, akinek a gyerekei már rég Magyarországon élnek. Rólam már nem akar tudni.”

Mindezek miatt az értelmiségiek gyakorta csak akkor látogatnak Erdélybe, hogy az otthoni megítélés szerint az otthagytott életlehetőségeiken felül is tudnak teljesíteni. Ha nincs mit felmutatni, avagy úgy érzik jobb, ha kitérnek

az el(meg)ítéltetésüket éreztető fogadtatás elől, inkább nem is mennek látogatóba. Rövidebb-hosszabb ideig igyekeznek így elfordulni Erdélytől, mivel úgy érzik, az ottaniak is elfordultak tőlük, – és ezeknek az elfordulásoknak a megélése lelki kínokat jelent számukra.

JEGYZETEK

- 1 Jelen tanulmány része egy hosszabb OTKA támogatással készült, 1993–1994-ben végzett kutatásnak, amely az 1987–1992 között Magyarországra áttelepült erdélyieket vizsgálta az érintettek sorából kiválasztott 400 fős mintán. A kérdéses munkamódszere: standard interjúk kérdőívvel személyes megkeresés útján, valamint a kutató által végzett, témára irányított field-work beszélgetések a megkérdezettek felével.

A minta átlag életkora 36,4 év, a férfiaké valamivel magasabb, mint a nőké. A nemek közötti arány kissé a férfiak többségét mutatja. Megközelítőleg hasonló arányban vannak jelen közöttük fizikaiak, középkaderek és értelmiségiek. Több mint négyötödük aktív dolgozó. A többség családi háttérre kiegyensúlyozott, közel háromnegyed részben házastársi, illetve élettársi kötelékben él. Erdély különböző régióiból – inkább városokból, mint falvakból – érkeztek: a tömbmagyarság (Székelyföld), a kisebbségben élők (Partium), a kisebbségben és szórványban élők (Közép-Erdély) településeiről hasonló arányban, míg a szórványvidékekről (Dél-Erdély) jóval kevesebben jöttek. Magyarországon fele-fele arányban élnek Budapesten és vidéken, az utóbbiak hasonló arányban a román határhoz közeli zónában, Közép- illetve Nyugat-Magyarországon. Érkezésük ideje szerint egynegyed részben a Ceasescu-érából menekültek, míg háromnegyedük 1989. december 22 után érkezett Magyarországra. Körülbelül hasonló arányban vannak közöttük azok, akik hivatalos úton kérték még Romániában az áttelepedést és akik csupán Magyarországra utazva éltek az ittmaradás lehetőségével.

- 2 Csepeli György – Tóth Pál Péter (1987): Nemzeti tudat, magyarság
In: Társadalomkutatás 7, 43–64 old.

SAKÁTS, MARA

THE RELATIONSHIP OF RESETTLED TRANSYLVANIANS TO ROMANIA AND THEIR OLD HOME

The paper studies the attitudes of emigrants leaving Transylvania of Romania and coming to Hungary towards the country they left. Attachment to the left home and contacts is alive among the migrants. Their homesickness is directed towards the immediate environment of the old home. As migrants they find it difficult to be confronted with differentness which makes their settlement under the new conditions and starting their lives anew difficult. They often go home to draw strength from the old social background. It is particularly the middle-aged intelligentsia which suffer most in the new environment. Though they have succeeded in converting their intellectual capital and relations, they miss the public role they used to play among the Hungarians in minority. Despite the limitations and disappointments the intellectuals as well as others who had come to settle down in Hungary feel that it was worth emigrating.

SZERVEZETI KULTÚRA A VÍZÜGYI ÁGAZATBAN*

Az alábbi rövid, vázlatos tanulmány az általam látogatott vízügyi igazgatóságok tapasztalatait foglalja össze. A látogatások során két fordulóban két különböző interjúvázlat került felhasználásra a témán belül, az első két vízügyi igazgatóságnál, a második háromnál, a megkérdezett személyek száma viszont mindkét fordulóban 8—8 fő volt. Az első fordulóban főleg a jelenlegi vezetői generációról, a szervezet romlási folyamatáról és a mindennapi kultúra változóiról sikerült némi képet kapni, a másodikban pedig a dégeni és az utána jövő vízügyi korszakokról és vezetési stílusokról.

Módszertani megjegyzések

A vízügyi igazgatóságok az egész vízügy szervezetének középső szintjét alkotják, így csak részei az egész vízügyi ágazat szervezetének.

A szervezeti kultúra olyan társadalmi jelenség, amelyik önmagában nem, hanem csak indikátorokon keresztül vizsgálható.

Az általam készített interjúk eredményeképpen a szervezeti kultúra társadalmi beágyazottságát sikerült elsősorban megragadni.

A szervezeti kultúra finomabb összetevői: munkahelyi légkör, érintkezés, viselkedési normák, szokások a mélyinterjúkkal nehezen vizsgálhatók.

Az interjúkban megjelenő vélemények minden esetben vezetők álláspontjai, méghozzá olyanoké, akik ma is a vízügyi igazgatóságokon dolgoznak. Természetesen nem mentesek az interjúk a szubjektív torzulások lehetőségeitől. Így pl. tetten érhető, hogy a nemrég lezajlott átalakulásokban az elküldött személyek esetében az interjúalanyok hivatkoznak humánus és szociális indokokra, kiderülni látszik azonban, hogy az átszervezés során a fiatalok, az újonnan jöttek, a szervezet periferiáján és a hierarchia alján lévők kerültek ki elsősorban a szervezetből, a központban végzett munka és a vezető beosztás védettséget jelentett. A csúcavezetők voltak a leginformatívabbak,

*A tanulmány a Szervezeti kultúra, szervezeti kommunikáció a magyar vízügyben c. kutatás keretében készült. Témavezető: Dr. Rozgonyi Tamás. Témafelelős: Dr. Badacsonyi György. Kutatásban részt vevők: Dr. Jávor István, Dr. Hegedűs László, Dr. Török Gábor.

különösen az igazgatók, részben annak következtében, hogy a legjobban ismerik a szervezetet, részben pedig azért, mert szervezeti pozíciójuk legnagyobb mértékű stabilitása révén a legkevésbé kellett tartaniuk bármiféle esetleges következményektől. Ennek ellenére úgy tűnt, hogy a kérdezettek többnyire igyekeztek kerülni a felsőbb vezetést érintő kérdéseket, ill. a velük való kapcsolatok témáját. Ami ezzel kapcsolatban kritikailag mégis elhangzott, az egy-két utalás a „fentiek” nem megfelelő kiválasztására, – ezzel összefüggésben jelentkezik általános véleményként a dunántúli vízügyi igazgatóságok személyi kiválasztásnál is érvényesülő preferáltabb helyzete, – valamint irányítási zavarokra és hatalmi allűrökre.

Mivel mindezekon kívül az interjúk a szervezet adott szintjén és a vízügyi igazgatóságok egy részével történt, melyek területi elhelyezkedését figyelembe véve megállapítható, hogy egyik sem feküdt a kb. Budapest-Bécs, illetve Budapest-Balaton vonalak által bezárt „nyugati” háromszögben, továbbá mivel az interjúk adott vezetői csoporttal készültek, ezért ezek a megállapítások és a szervezetről nyert kép hipotetikus jellegűekként értékelhetők. Fokozottan érvényes ez a vezetési stílus dimenziójában feltett kérdésekre kapott válaszokban, mivel az interjúalanyok érzékelhetően nem szeretnek beszélni saját korábbi esetleges gyengeségeikről, valamint a múlt könnyen el is mosódik, és mai fejvel már sokszor nehéz is az akkori cselekvéseket megítélni. Itt nagyobb a szórás is: az idő és a rendszerváltás problémái visszafelé megszípíthetnek történéseket, és pl. helytől, személytől, időtől erősen függhet, ki hogy ítélt meg egy adott vezetési stílust.

A megfigyelési szempontok eredményei

A felkeresett vízügyi igazgatóságok épületeinek állapota láthatóan nem mutat leromlást, állaguk jónak mondható. A belső terek kialakítása főleg a természettel való közelséget és a műszaki foglalkozás múltját, eredményeit tükrözi. A vízügyi igazgatóságok épületei egy kivétellel mindenütt az adott város centrumában vagy frekvenciált övezetében található.

Az igazgató szobája mindenütt a legnagyobb méretű, néha stílbútorral, néha elegánsabb irodabútorral berendezett. A szobák méretének rangsorában a főmérnöké következik, hasonló berendezettségi színvonallal. A látottak alapján úgy tűnt, hogy a csúcsvezetők közül a gazdasági igazgatóhelyettesek szobái a két műszaki vezetőéhez képest kisebbek és kevésbé elegánsak. Az osztályvezetők szobái már ezeknél is jóval kisebbek, átlagos irodai stílusban berendezettek, néha kifejezetten kopottasak. A csúcsvezetőket néha külön belső telefonvonal köti össze – nem sikerült megállapítani, hogy ez minden vízügyi igazgatóság esetében így van-e.

Az utazások megszervezése minden esetben az igazgatók elfoglaltsága miatt a titkárnőknél keresztül történt, ill. történhetett, akik viszont készségesen

és precízen szerveztek. A fogadtatás mindenütt szívélyes volt némi tartózkodással.

A csúcsvezetők a titkárnőik révén el tudták érni a beszélgetések szinte teljes zavartalanságát, osztályvezetők esetében többször előfordult a telefonhívás vagy a látogatási szándékú megkeresés.

Összegzés

Az interjúkból kirajzolódik egy kép a megkérdezettek generációjáról – már ahogyan ők visszaemlékeznek.

A megkérdezett vezetők az ötvenes éveikben járnak. Pályakezdésük időpontja legtöbbször a 60-as évekre, 70-es évek elejére esik. Anyagi, szociális okok (lakás, az akkori átlagnál magasabb fizetés) vagy családi, területi kötődések hozták őket a vízügybe, néha ismerősöket is említenek. Műszaki egyetemet végeztek, sokan később szakmérnöki oklevelet és/vagy egyetemi doktori címet szereztek, amit a vízügyi vezetés elmondásuk szerint támogattott. „Egyívású” fiatal mérnökökként kb. egyszerre kezdtek el dolgozni, szakmailag szocializálódni. Pezsgő, családias életre emlékeznek vissza, nagy műszaki feladatokra. Máig emlegetett neves tanáraik voltak az egyetemen, munkahelyükön karakteres vezetőkre emlékeznek, a vízügy iránt elkötelezett szakemberekre, szervezeti hősökre, akiktől tudtak tanulni és akik foglalkoztak is a fiatalokkal. Együtt éltek meg a korszak nagy árvizeit, ami erősítette a közös szocializációt, kiemelkedő szakmai tapasztalatokat, anyagi és szimbolikus elismeréseket egyaránt jelentett számukra. A szakmai fejlődés mellett lehetőségük volt a szervezeten belül előrejutni, felfelé mobilizálódni. Vezetői pályafutásukra jellemző, hogy sokan mindjárt a vezetői hierarchia alján kezdtek el dolgozni, és végigjárták a hierarchia lépcsőfokait.

Az interjúalanyok beszámolnak a vízügy hanyatlási folyamatáról, amelyet elszürkülésként, elszintelenedésként, erodálódásként, és degradálódásként is említenek.

Anyagilag: Bőségből szűkösség, különösen létszám, pénzforrások, bér, eszközök, műszaki fejlesztés, kapacitások terén (a kiterjedt szervezet karcsúsítása, a pénzforrások elapadása, a bérszínvonal csökkenése, amortizálódott technika, a műszaki innováció visszafogása). Markánsan megfogalmazódik ez abban, hogy régebben lehetett az elvégzendő feladatokhoz pénzforrásokat rendelni, ma viszont fordítva, a szűkös pénzeszközökhöz kell a feladatokat igazítani.

Szervezetileg: Egységből ziláltság; a környezetvédelem leválása, irányítási kettőződés, koordinálatlan, bizonytalan felső vezetés, a bőségi vízlépcső problémájának kihatásai.

A mindennapi kultúra területén: a) Humán erőforrásokat és tudáspotenciált tekintve:

- fiatal mérnökök vízügyi szakon nem végeznek a műegyetemen, legfeljebb főiskolán, nem jönnek a vízügyhöz, nem tudják őket alkalmazni az anyagi megszorítások miatt, el kell őket küldeni, vagy magukra maradnak;
- csökkenő szellemi- és tudáspotenciál, kevesebb a mérnök a védekezéshez, ezzel leépülés a feladatellátás terén;
- a szakmai kulturális színvonal bizonyos csökkenése: a szakmai elkötelezettség helyén felüti a passzivitás, a külön érdekek követése, csökken a szakmai tapasztalatok átadhatósága;
- hiányoznak ma már a karakterek, hősök;
- a felhígulás érzékelése: az esetlegesen érkező új emberek nem mennek már át azokon a szocializálódási folyamatokon, mint a régiek.

b) Viselkedéskultúra, szervezeti légkör tekintetében: a nyílt, barátságos légkörből kenyérféltés, sértettség a visszaminősítések miatt, együttműködési hiány;

c) Presztízs: az árvizek, belvizek elhárításának, jelentős hazai és külföldi vízügyi létesítmények megépítésének büszkeségéből tekintély- és presztízsvesztés;

d) Sport: sportélet, vízügyi sportegyesületek megszűnése, sporteszközök eladása;

Nincsenek nagy feladatok, ezzel összefüggésben jelentősen visszaestek az anyagi és szimbolikus jutalmak, elismerések lehetőségei is. Még stilisztikai romlásról is történt említés az írás és a fogalmazás terén.

A hanyatlást az interjúalanyok bizonyos többletekben is érzékelik, mivel a romló pénzügyi és személyi feltételek mellett:

- a tulajdonosváltások miatt több az elvégzendő munka, nagyobb az ügyfélforgalom és ez ellenük irányuló panaszok száma is természetesen nagyobb;
- a többletigényekhez kevesebb idő, kisebb kapacitás, viszont szerteágazóbb feladatok járulnak;
- több a megkötöttség pénzügyi és egyéb normatívák tekintetében.

Az elmondottakból az is kiderül, hogy mindezek ellenére a vízügyi igazgatóságoknál nemcsak egyszerűen romlás figyelhető meg, hanem pozitívnak tekinthető változások is, amelyek közül több kulturális vonatkozású is van. A szervezet belső és külső környezetének összefüggésében ilyen először is a menedzszerszemlélet megjelenése, melynek következtében oldódik a vezetési korábbi merev elkülönülése, nyíltabb a légkör, többszereplőssé válik a döntéshozatal, több információ áramlik az alsóbb szintekre. Közeledés mutatkozik a vízügy és a társadalom más szereplői között: a sajtókapcsolatok gyakoribbá

válása, saját újság kiadása, társadalmi viták, szakmai és sajtókonferenciák, partneri kapcsolatokra törekvés az önkormányzatokkal, képviselők informálása. A szakmai munka végzését ma már elősegítik a számítógépek. A szervezeti kultúrában végbemenő változásról tanúskodik a víz világnapjának évenkénti megrendezése, melyen jutalomosztásra is sor kerül; vízügyi helytörténeti múzeum berendezése, megemlékező táblák elhelyezése, szabadtéri kiállítása, arborétum fenntartása.

Az interjúk alapján elkülöníthetők a főntebb már körvonalazott szervezeti kulturális változók, és – ha nem is minden ellentmondástól mentesen, amelyeknek módszertani és a helyi sajátosságok eltéréseiből adódó okai vannak –, hipotetikusán megállapíthatóknak tűnnek bizonyos összefüggések.

A materiális erőforrások bősége idején magas a tudáspotenciál (sok a magasabb végzettségű) és a szakmai–technológiai színvonal (a szakma, a szolgálat mint érték, korszerű eszközök, műszaki innovációk), magas a szervezet egészének presztízse (jövedelmek, megvalósított hazai és külföldi létesítmények), fejlett a sportélet. Az elvonások időszakában érzékelhető ezek csökkenése, hanyatlása, még ha nem is feltétlenül lineárisan.

Más szervezeti kulturális változókkal az interjúk alapján nem mutatható ki ilyen szoros összefüggés, mint pl. a hagyományok ápolása, a szakmaiság értékei és normái, vagy a vezetési stílus esetében.

Végül a szervezeti kultúra egyes változói épp az anyagiak szűkülésével, a szervezeti zavarok megjelenésével, felerősödésével összefüggésben jelennek meg, ill. bontakoznak ki, mint a szervezeti imázs kialakítása, új, menedzseri szemléletmódok elterjedése, az információk mennyiségének növekedése.

Az az időszak, amire a megkérdezettek legnagyobb része olyan szeretettel emlékszik vissza, az ún. Dégen-korszak.

Dégen Imre az 50-es évek közepétől a 70-es évek közepéig állt a vízügyi ágazat élén, melyet lényegében maga hozott létre. Korábban a meglévő vízgazdálkodási társulatokat államosították és több különböző minisztériumhoz kapcsolták. Ennek a széttagoltságnak a csődje katasztrófálisan nyilvánult meg az 50-es években az egyik árvíz során. Dégen a tapasztalatokból okulva a vízügyet egységessé, „önálló költségvetési fejezetté” változtatta, népgazdasági ágazattá szervezte. Elérte, hogy a vízügy a megyei közigazgatási szervezetek felett, regionálisan épüljön ki, önálló, az akkori átlagosnál jóval fejlettebb infrastruktúrája legyen. A vízügy jelentős fejlesztésekből és beruházásokból részesült. Dégennek sikerült elérnie, hogy a költségvetésből bőven jusson a művek megteremtésére, nagy tervekre, jobb fizetésekre, szolgálati lakásokra, technikára, emberekre. A forrásteremtést előmozdította, hogy a vízügyi igazgatóságok költségvetési szervként csak 10 % tb. járulékot fizettek, amely mellett vállalkozhattak is. Még elméleti háttérrel is kiépített a VITUKI és a tervező vállalatok létrehozásával.

Dégen sikerének okai közül első helyen talán a természeti katasztrófákkal fenyegető árvizeket kell kiemelni. A kérdezettek megemléknek az igen jó

politikai kapcsolatait is a legfelső politikai vezetéssel, elsősorban Fehér Lajos-sal. Hozzáteszik azonban, hogy Dégen a vízügyi politikát képviselte a kormánykörökben, míg utódai már a kormányzatot képviselték a vízügyben. Dégen a politikai lehetőségeket a szakma érdekében kihasználta és kivédte az ágazatra irányuló direkt politikai hatásokat. Döntéseiben politika helyett szakmai megfontolások játszottak szerepet elsősorban, szakembereket vett maga köré, még „osztályidegennek” számító elemeket is, ahogy azt vádként ellene később megfogalmazták. Államtitkárként is példamutató személyes elkötelezettséget vállalt a vízügy iránt: szerepet vállalt a mérnökök egyetemi képzésében, jelen volt az árvizeknél, személyi- és terepismeretekkel rendelkezett.

Azt lehet megállapítani, hogy a ma is meglévő vízügyi szervezeti kultúra alapvetően ugyancsak Dégen munkásságának eredménye. Megteremtette a „vízügyi szolgálatot” azzal, hogy olyan szakmai célokat és értékeket fogalmazott meg, amelyek áthatották és mozgatni tudták a szervezet minden szintjét, egységét és szereplőjét. A szakmaiság értékei célként tételeződtek, normákká váltak és elkötelezettségekké alakultak. A szervezeti kultúra eme modellje máig él, a szakmai értékekkel, célokkal való azonosulás a kérdezettek véleménye alapján napjainkban is magasnak tekinthető, ezt korábban a rendelkezésre álló materiális erőforrások bősége, a szakmai munka és fejlődés, a belső hierarchiában való mobilitás lehetőségei is elősegíthették.

Dégen bukásához valószínűleg több tényező együttes hatása járult hozzá. Elmúltak a nagy árvizek, a szervezet túlduzzasztottá, túlfejlesztetté, és nem utolsósorban túl autonómmá vált ahhoz, hogy az ellenlábás állami és pártkörök ezt zokszó nélkül tudomásul vegyék. Dégen menesztése után a vízügyben stagnáló átmeneti időszak következett kb. a 80-as évek közepéig, majd az egész ország fokozódó leromlásával összefüggésben gyorsuló hanyatlás, amit a vízlépcső körüli politikai csatározások tovább erősítettek. Dégen után a vízügy elveszítette kiemelt politikai jelentőségét, parkoló pályává, ugródeszkává vált többnyire nem szakember politikusok számára, akik nyilván nem is igen merték folytatni, amit elődjük elkezdett, hiszen ez már Dégen megbuktatásánál is érveket kínált ellene.

Az interjúkban a múlt és a dégeni aranykor azért nem csillog makulátlanul: itt-ott felsejlenek pl. hozzá nem értő és kiskirálykodó vezetők, állandó átszervezésekben megnyilvánuló szervezeti zavarok, szaktudás esetenkénti meg nem becsülése, informális hatalmi klikkek. Viszont úgy tűnik, ezek nem mentek a technológia rovására.

Az interjúkból képet kapunk a dégeni és a többi múltbeli „vizes” korszak vezetési stílusának társadalmi szintű jellemzőiről – melyek így nem csak vízügyi specialitások, de egyes vonásaik máig is fellelhetők a szervezetben.

Áthatja a vezetési stílust az akarat (voluntarizmus):

- a „káderutánpótlás” tervezése, mely egyes vezetők felülről kezdeményezett kreálásában, „futtatásában” jelentkezik;

- a hatalmi helyzetből meghozott döntések keresztülvitele: minden úgy legyen, ahogy a vezető elképzeli;

Áthatja a vezetési stílust a szubjektivizmus:

- politikai tényezők, kapcsolatok szerepe az előmenetelben: megyei pb, egyes politikai vezetők kívül, az üzemi négyzög a szervezeten belül;
- a munkahelyi vezető személyiségének szerepe, vagyis morálisan milyen a vezető, amit az egyik interjúalany úgy fogalmazott meg, hogy tisztességes vezető tisztességes embereket vesz maga köré;
- személyes megbízhatóság figyelembevétele.

Ezt a szubjektivizmust támasztja alá a vezetői „bukások” megjelenése az interjúkban, melyek szerint a vezető távozását eredményezi az összeveszés a felettes vezetővel, vagy a megyei pb-vel, ill. ha a patrónus is bukik, vagy valamilyen okból „ejtik” az illetőt. A távozások okai közt szakmai, emberi gyengeségek megemlíthetők is előfordul.

Végül a vezetési stílust áthatja esetenként a *maximalizmus*, mely nem a megfelelő, hanem a tökéletes munka megkövetelésében jelentkezik.

Az interjúkból képet kapunk a vezetési stílus szervezeti közegéről, jellemzőiről.

Félkatonaiság. Ez elsősorban bizonyos helyzetekben, ill. időszakokban válik jelentőssé, úgymint természeti csapások esetén vagy fenyegető bekövetkezésük esetén. „Teljes katonaiságról” nincs szó, mert pl. hiányzik a gondolkodás nélküli parancsvégrehajtás követelménye. Formai jellemzői: szóhasználat, egyenruha, alakiség, melyek mára eltűnőben vannak. Tartalmilag abban jelentkezik, hogy mások a beosztások és a hatáskörök védekezéskor, valamint – ideális esetben és különböző mértékben – fegyelemben, szótartásban, korrektségben, határidők és szolgálati út betartásában. Ennek a félkatonaiságnak technológiai indokai is megismerhetők: árvízkor gyors és határozott döntéseket kell hozni.

A soklépcsős hierarchikus szintek láncszerű összekapcsolódásai. Megfigyelhető a szervezeti hierarchiának az a jellegzetessége, hogy ha a vezető feljebb kerül, helyettese foglalja el az ő korábbi posztját, illetve a vezető kiválaszthatja utódját, helyettesét. Így szinte kiszámíthatóan követik egymást az emberek a vezetői pozíciók betöltésében.

Hozzáértés. Ideális esetben ez a végzettségnek, gyakorlatnak, szaktudásnak az elismerését jelenti, valamint azt, hogy a szervezeten belüli elismerésnek, előrejutásnak alapvetően szakmai, nem politikai előfeltételei vannak. Ennek technológiai oka, hogy igen fontos a terepismeret, a vízgyűjtők és vízjárások konkrét ismerete, valamint a technikai kivitelezés eredményességének és hibájának időbeli eltolódása.

A vezetési stílus konkrét típusai az egyes vezetők *habitusától* is függnnek. Ezek a habitusok az interjúk alapján nagy vonalakban korszakos jellegzetességeket is mutatnak, ami az egyéni habitusok makrotársadalmi hatások által történő generálódását valószínűsíti. Egy személy különböző időintervallumokban más-más vezetési stílust képviselhet, helyileg és egyéni nézőpont szerint is mutathatók ki eltérések.

A hősök kora. Ők kb. a dégeni időszak vezetői. Szakmai habitusok főbb vonalai, hogy egészen a megszállottságig szakmaszeretők, ugyanakkor szakmailag kiválóan képzettek, precízek és igényesek: mindenről tudnak, ismerik a terepet, határozottak és feladatcentrikusak. Emberileg többnyire joviálisak, patriarchálisak, leereszkedők: lefelé tegeződnek, érdeklődnek a családról, értik az egyszerű emberek nyelvét. Életkorukat figyelembe véve, lehet, hogy ezek nem is paternalista, hanem még dzsentroid attitűdök. Szakmai és emberi pozitív tulajdonságok többes együttjárása esetén valóságos személyes kisugárzást, karizmatikus képességeket is megemlítenek. Ezek a vezetők a maiak számára több esetben példaképként jelentkeznek.

A főtisztek kora. A hősökhöz képest ők már megszürikülnek. Az elbeszélések alapján habitusukat tekintve is nagyobb a szórás, vegyesebb a kép: a szakmailag kiválótól a hozzá nem értő, szervezetre oktroyált, kiszolgált pártkáderig, az emberileg korrekttől és kollegiálistól a rapszodikusig és az alkoholistaig terjed a skála.

A menedzserek kora. Ők a mai, kb. a rendszerváltással kezdődő korszak vezetői között találhatóak. Szakmájukat ismerő és szerető emberek, akiket a vízügy nehéz helyzete megoldások keresésére ösztönöz. Nyereségre törekvők, kapcsolatokat, partnerséget keresők, néha nem betűkhöz ragaszkodó, teamekben, projektekben gondolkodók, kommunikáció terén kifelé és befelé nyitást előmozdítók.

Míndez tehát csak nagyobb általánosságokban érvényes, mert egy adott habitus minden korszakban megtalálható. Ugyancsak minden korszakot átsző, – hol erősebben, hol gyengébben, – a társadalmi és szervezeti-technológiai jellemzők vezetési struktúrát formáló hatása, a többé-kevésbé autoriter, egy személyi felelős vezetés, a vezető körüli szűkebb csoport kialakulása, vagy a kinevezési sajátosságok: az, hogy ezek a vezető szubjektív akaratán alapulnak, határozatlan időre szólnak, vagyis addig, míg a vezető vissza nem vonja, nyugdíjba nem megy, vagy meg nem bukik. A napjainkban elterjedő, pályázatokon alapuló kinevezési rendszerről is feltételezhető néha, hogy csak leplezése a vezető korábbi elhatározásának. Ezek a szervezeti karaktervonások azonban a rendszerváltással bekövetkező időszakról mutatnak bizonyos oldódást.

Az elkészített 16 interjú lehetővé teszi néhány óvatos következtetés megfogalmazását.

Az ellentmondások ellenére is összességében úgy tűnik – itt azonban figyelembe kell venni a vizsgált szervezeti egységek számát, szintjét, területi elhelyezkedését, a megkérdezettek életkorát és pozícióját –, hogy a Dégen által kimunkált kulturális minták, a mindennapi kultúra és a vezetési stílus tekintetében egyaránt, napjainkig éreztetik hatásukat. Ami egy átlagos „szocialista” vállalattól vagy ágazattól megkülönböztette a vízügyet, hogy itt összességében talán a szakmai tudáspotenciál kiemelkedőbb volt és az MSZMP direkt beavatkozása a szervezet belső viszonyaiba kevésbé durván tudott érvényesülni, köszönhetően a dégeni alapoknak és a vízkárelhárítás társadalmi jelentőségének.

A vezetési stílust a makrotársadalmi hatásokon, technológián és egyéni habitusokon kívül befolyásolni látszik a szervezeti jelleg is: egy kisebb méretű, piaci ingadozásoknak jobban kitett, kemény költségvetési korlátok közt tevékenykedő vállalkozói szervezet feltehetően más szervezeti kulturális jellegzetességeket mutat, mint a nagy, gyámolított, puha költségvetési korlátok között működő, erősen hierarchizált társa.

A felmerült kérdések részletesebb megvilágítása, valamint több más probléma tisztázása csak a további kutatásoktól várható.

IRODALOM

- Bihari Mihály*: Reform és demokrácia. In: Fordulat és reform, a Medvetánc 1987/2. sz. melléklete, 165–227. o.
- Branyiczki Imre*: Szervezeti kultúrák empirikus vizsgálata. In: Közgazdasági Szemle 1989/1. 94–106. o.
- Fleischer Tamás*: Cápafogsor a Dunán: a dunai vízlépcső esete. In: Társadalomkutatás 1992/2–3. 28–46. o.
- ifj. Gyenes Antal – Rozgonyi Tamás*: Hierarchia a gazdasági szervezetekben. Bp. 1974.
- Havasi János*: A vizen nincs ujjlenyomat. In: Félmúlt. Bp. 1991. 127–149. o.
- Héthy Lajos – Makó Csaba*: Vezetés, vezető kiválasztás, ösztönzés. Bp. 1979.
- Jávor István*: A szervezetszociológia gondolati rendszerei. Bp. 1993.
- Kornai János*: Ellentmondások és dilemmák. Bp. 1983.
- Peters, Thomas J. – Waterman, Robert H.*: A siker nyomában. Bp. 1986.
- Szentpéteri István*: A modern szervezés intézmény- és elmélet története. Bp. 1983.
- Török Gábor*: Szervezeti kultúra, kommunikáció, vezetési stílus. Kézirat, 1994.
- Varga Domokos*: Vizek könyve. Bp. 1976.
- Varga Károly*: Az emberi és szervezeti erőforrások fejlesztése. Bp. 1986.

NEUMANN LÁSZLÓ

„KIZSÁKMÁNYOLT” TULAJDONOS-MUNKAVÁLLALÓK?*

Egy bútorgyártó kft esete

A közgazdasági irodalom közhelyének számít, hogy az „önigazgató” vállalatok és a munkástulajdon nem versenyképesek a hagyományos menedzsment irányította, „kapitalista” tulajdonú vállalattal szemben, mert stratégiai döntéseikben a foglalkoztatás szintje és az alkalmazottak bérnövekedése előbbre való a vállalat piaci alkalmazkodásánál, a tőke hatékony működtetésénél. Ez az érvelés gyakran megfogalmazódik a hazai privatizációs vitákban is, többnyire anélkül, hogy ismereteink lennének a privatizáció során munkavállalói tulajdonba került cégek gazdasági teljesítményéről, piaci magatartásáról, belső viszonyairól és valós gazdasági-szociológiai problémáiról. Az itt következő esettanulmány mindössze arra vállalkozik, hogy egy viszonylag korán privatizált vállalat példáján bemutassa: munkavállalói tulajdon mellett is lehetséges hatékony vállalati működés, piaci alkalmazkodás, sőt a rugalmas munkaerő-felhasználás stratégiai is megjelenhetnek.

Az 1991-es privatizáció, a munkástulajdon előtörténete

A munkavállalói tulajdonú Kft. elődje az országos bútoripari vállalat periférikus gyáregysége volt, ahonnan a központ rendre elszívta a nyereséget, cserébe viszont letelepítette öreg gépeit és munkaigényes termékeit. A korábbi önállósulási kísérletek után 1990-ben végre lehetőség nyílt a privatizációval egybekötött leválásra. Addigra a korábbi nagyvállalat kft-vé szervezte gyáregységeit, és a központ pusztán vagyonkezelő funkciót végzett. A gyáregység vezetőinek a központ likviditási zavarát sikerült kihasználniuk, mert végül is néhány millió forint azonnali bevétel fejében 1991 őszén hozzájárultak a privatizációhoz.

A gyáregység dolgozói megvásárlásának logikája hasonlít a később elfogadott MRP-törvényére annyiban, hogy a kedvezményesen megvásárolt vállalat saját, vásárlás utáni nyereségéből törlesztik a vételárat, csakhogy

*A kutatást az OTKA 4880. számú és az OKTK 877/94. számú projekt finanszírozta.

banki hitel helyett itt lízing-konstrukcióra nyílt lehetőség. A privatizáció nehezen átlátható jogi-pénzügyi konstrukciójának célja a kedvezmények maximális kiaknázása, a vásárlás készpénzigényének minimalizálása, és emellett a privatizálandó vagyonérték 30 millió alá szorítása volt, hogy ne kelljen az ügylet az ÁVÜ engedélyét megszerezni. Ezért alakították át a gyárat a 32,5 milliós törzstőkéjű Szekrény Kft-vé, aminek 90 %-át szerezték meg a munkavállalók két szálon: egy egyesületen és a kivásárlásra létrejött Vagyon Kft-n keresztül. Mindkettőben ugyanaz a 180 dolgozó vett részt.

Se a vezetők, se a beosztott munkavállalók konkrét, kezükben lévő pénzt, vagy saját megtakarítást nem fizettek be. Ezt mindig a gyári adminisztráció intézte különböző levonásokkal és átutalásokkal, a dolgozók legfeljebb a papírokat írták alá. A mai dolgozói közvélekedés megosztott abban, hogy ténylegesen saját befektetésüknek tekintsek-e ezt az akciót. Van olyan, aki így emlegeti („azért vágtunk bele, azért adtuk a pénzünket, mert reméltük, így jobb lesz, nagyobb lesz a pénzünk”), de a beosztottak többsége szerint azt az összeget úgysem kapták volna meg bérként, ha nincs napirenden a privatizáció. A privatizáció jogi konstrukciója átláthatatlan a beosztottak számára. A dolgozói tulajdon ilyen „fogantatása” részben meg is határozta a tulajdonos-munkavállalók későbbi hozzáállását, azaz tulajdonosként is könnyen bele-törődnek abba, hogy a cég vezetői gondolkozzanak és döntsenek helyettük, míg ők egyfajta úri huncutságnak tekintik a vállalatuknál számukra felkínált tulajdonosi titulust.

A vállalat gazdálkodása

Az 1991-es privatizáció óta eltelt időszakot is nagymértékben meghatározza a korábbi nagyvállalati forma idején kialakult termékszerkezet, gyártóeszköz és munkaerőstruktúra. A munkaigényes, nem automatizált gyártás és az egész üzem eléggé szerény kinézete szinte változatlanul fennmaradt. Az 1990 óta bekövetkezett változások inkább a piaci kapcsolatokban voltak meghatározóbbak. Ma döntő részben a belföldi kereskedőknek gyártanak – „a vidéki és pesti ízlésnek egyaránt megfelelő” –, viszonylag olcsó bútorokat. A kereslet és az árbevétel 1994-ig dinamikusan nőtt, 1995-ben viszont visszaesett.

A korábbi növekedés főleg a belföldön versenyképes termelői árnak volt köszönhető (melynek eredményeként fogyasztói áraik a külföldi cégeknél 40 %-kal, más hazai gyártóknál 15-20 %-kal olcsóbbak), illetve annak, hogy – legalábbis a korábbi időkhez képest – jelentős marketing erőfeszítéseket tettek: az értékesítés és a gyártás igyekszik a vevők igényeihez rugalmasan alkalmazkodni. Fokozatosan újítják meg a termékeket. Nincs profi iparművész tervezőjük, a vállalat szakemberei saját (vagy talán még inkább feleségeik) ízlése alapján fejlesztenek, és ez úgy tűnik, találkozik a vevők guszthusával is.

A termelés 1995-ös visszaesésének magyarázata a bútort piac szereplőinek változásában keresendő: egyaránt megjelentek a nyugati kereskedők (IKEA, Tutto-Mobili, Michelfeit) saját árukészletükkel és beszállítóikkal – vagyis gyakorlatilag semmit sem rendelnek a magyar bútorgyártóktól –, másrészt pedig a vállalat legnagyobb hazai vevője, a nagykereskedelmi vállalat tönkrement. Ez a budapesti piac elvesztését jelentette, s mára a vállalat mintegy 300 kiskereskedővel áll közvetlen kapcsolatban, saját marketing tevékenységet végez, és a termelés nagyobb részét (idén kb. egynolcadát) a gyár területén nyitott saját márkaboltban adja el.

A cég versenylőnye a kis állóeszköz értékben, és főleg az alacsonyan tartott bérköltségben keresendő. Az egész gyártelep eléggé lepusztult, a raktárak, a bemutatóterem tulajdonképpen nagyméretű műanyag sátrakban működik. Öreg, univerzális faipari gépeken dolgoznak zajos, környezet-szennyező technológiával. Épületekre, kisebb-nagyobb gépekre, környezetvédelemre, munkabiztonságra több tízmilliót lehetne költeni, akkor is, ha a gyártás mennyiségét vagy minőségét nem akarnák fejleszteni.

A vállalat szerény, 8–15 millió forint közötti adózott eredményt mutatott ki. A „reáleredmény” azonban ennél nagyobb, hiszen ehhez a lízing fizetést (négy év alatt mintegy 50 milliónyi tőke kivonást) is hozzá kellene vennünk. A Szekrény Kft. könyv szerinti vagyonértéke 120–130 millióra becsülhető, ha figyelembe vesszük a négy év alatt bekövetkezett fejlesztéseket, kintlevőségeket és készleteket.

Munkaügyi kérdések

Az árbevétel felfutását és a visszaesést is követte a foglalkoztatottak számának változása. A privatizáció évének 220-as létszáma előbb 400 fölé nőtt, majd 320-ra csökkent. 1994-ig elsősorban a termelés fizikai létszámában és az ahhoz közvetlenül kapcsolódó kiszolgáló területeken volt növekedés, mely főleg a két műszakra való áttéréshez köthető. Nőtt az értékesítéssel foglalkozók száma is. A termelő létszám 1995-ös csökkenésében is meghatározó a fokozatos visszatérés az egyműszakos termeléshez. Ez a létszámrugalmasság („numerical flexibility”) köszönhető a manufaktúra jellegnek, ahol többségben vannak a könnyen cserélhető betanított munkások, míg a tapasztaltabb munkaerő gyorsan átcsoportosítható más munkaposztokra („functional flexibility”). A létszám csökkenése azonban nem jelentett létszámleépítést jogi értelemben, mert a vállalattól távozók nagy részének egyszerűen lejárt a munkaszerződése és azt nem hosszabbították meg. A harmincnapos próbaidő után egy–tizenkét hónapra szóló határozott idejű szerződéseket kötnek, amit meghosszabbíthatnak, és van aki 2–3 éve már ilyen hosszabbítgatott szerződéssel van a cégnél. A munkások már szinte megszokták, hogy időről-időre „hozzák nekik a papírt” aláírásra. A határozott idejű szerződések a lét-

szám felét érintik, a betanított munkánál tipikusnak tekinthetők, de más területeken is előfordulnak és mindeddig jól szolgálták a piachoz való mennyiségi alkalmazkodást. Korábban elvéve alkalmazták ezt a megoldást, csak a privatizáció után lett igazán általános. Ma már csak kivételesen, a kvalifikált munkaerő egy részének esetében véglegesítik az embereket. A szerződéses rendszer nyilvánvaló árnyoldala a vállalati munkaerőgazdálkodás felől nézve a magas fluktuáció: 1994-ben havonta általában 20—20 kilépő, illetve belépő volt. Sok kiközvetített munkanélküli még a 30 napos próbaidő alatt kilép, illetve más esetekben a vállalat él az elküldés lehetőségével.

A munkaerő kb. fele-fele arányban osztható fel „véglegesítettekre” és „szerződésesekre”. Ez a különbségtétel meghatározó volt a tulajdonosi kör kialakulásában. Nagyjából ugyanis az a 126 fő tekinthető kulcsembernek a cégnél, akik mára a tulajdonosi társaságot alkotják, a többi könnyen lecserélhető, elküldhető, vagy éppenséggel felvehető a piaci munkaerőkínálatból. Főleg a szerződésesek távozásának köszönhető a tulajdonosok számának csökkenése.

A munkaerőpiac ebben a régióban is alapvetően megváltozott az utóbbi öt évben. A helybéli nagy ipari foglalkoztatók (élelmiszeripar, ruházati ipar, stb.) tönkrementek, így mára a bútorgyár lett a legnagyobb üzem. Az egyetlen ipari versenytárs éppen egy részben faipari kisüzem. Korábban a bútorgyári munkahelyeket nem tartották sokra, mára azonban a városban megbecsültek lettek. A vezetés igyekszik a munkanélküliség fenyegetettségét a belső viszonyokban a vállalat előnyére fordítani: fegyelmezni, de ugyanakkor egyfajta családias légkört kialakítani és hirdetni a nyomorúságos körülményekkel közös erőfeszítéssel megküzdők összefogását. A felvételnél előnyben részesítik a tulajdonos-alkalmazottak családtagjait. Az alacsony bérek mellett valahogy szinte mindenki kiegészíti jövedelmét: állatot tart, földet művel, ami köztudott a cégnél, és a vezetés által is eléggé tolerált módja a megélhetésnek.

A fizikai munkások bruttó keresetének havi átlaga 1994-ben 20 ezer Ft volt, vagyis 15—18 ezer forintot visznek haza. Ez 60—120 Ft közötti órabérből és prémiumból jön össze, ami átlagosan 5000 Ft/fő/hó, de differenciált, részlegen belüli elosztása a közvetlen termelésirányítóktól függ. A vállalat az alacsony pénzt igyekszik béren felüli juttatásokkal kiegészíteni, főleg olyanokkal, amelyek nem túl sok pénzbe kerülnek, de a dolgozók egyfajta vállalati gondoskodásként foghatják fel. Manapság nagyobb szabású nőnap ünnepséget, nyugdíjas találkozót rendeznek, mint a „kommunista rendszerben”. Összesen 31 féle pénzbeli és főleg természetbeni juttatással dicsekedhetnek, a hazavihető hulladék tűzifától az ingyen gyógyszerig, a jogi segítségnyújtástól az ebéd felszolgálásáig, vagy a szódavíztól a gyerek nyári üzemi gyakorlatáig. A rossz munkakörülmények megmagyaráznak bizonyos juttatásokat: az évenkénti munkaruha-cserét, üzemorvost, a forró teát. Ugyanakkor nem jut pénz a műhelyek kielégítő féli fűtésére. A téli gázszámlát drágállja a vezetés,

a műhelyek hőmérsékletét alacsonyan tartják. Van három olyan juttatás is, mely tényleges pénzkifizetés és jelentősebb összegre rúg: az osztalék-előleg, a törzsgárda és a jubileumi jutalom. Ezekre azonban csak a tulajdonos-munkavállalók jogosultak, mégha az utóbbi kettő formálisan tulajdonképpen a munkaviszonyhoz kötődik is.

A béremelések igen visszafogottak voltak. Az 1995-ös üzleti tervben mindössze 10 % béremelés szerepelt és 30 % osztalék a törzsbetétek után a tulajdonosoknak. Az év közepére már túl nagy volt az elégedetlenség. Végül az igazgató 20 % emelés mellett döntött, de ezt csak fokozatosan engedi érvényesülni szeptember elsejétől. Az üzemrészek egyfajta differenciált jutalmazásának számít, hogy időről-időre meghatározza, hogy hány embernél léphet életbe az emelés. Az üzemen belüli sorrend eldöntése azután a helyi vezető feladata. Így sikerült alaposan elhúzni a béremelést, meglehet, hogy a végeredmény éves szinten nem lesz magasabb 10 %-nál. Végül is a gyáregység, illetve a Kft. vezetése eddig sikeresen ellenállt a „bérnyomásnak”. Az 1990 és 1994 közötti felfutó periódusban a bérnövekedés összességében elmaradt mind az árbevétel, mind a termelékenység emelkedése mögött. (Ez idő alatt folyó áron az árbevétel kb. háromszorosára nőtt, az átlagbér kevesebb, mint duplájára. Az összehasonlító árakból számított termelékenység kb. 60 %-kal nőtt.)

A következő évi béralku kezdő lépéseként az igazgató decemberre „beke-ményített”. Indul az ajánlata 1996-ra mindössze 10 % osztalék és nulla béremelés. Azzal persze ő is tisztában van, hogy ez ellenállást fog kiváltani, de bízik benne, hogy ismét jó sokáig el lehet húzni a nehezen kialakított béremelés életbe léptetését. Bérviszafogó politikájában most talán számíthat a környezet támogatására: tágabb értelemben az országban végbemenő általános reálbér csökkenésre, szűkebb értelemben pedig arra, hogy helyi munkaerőpiaci versenytársuk, a faipari üzem éppen rossz évet zár, azaz ott sem lesz béremelés. A béreken megtakarított összeget szeretné kisebb-nagyobb beruházásokra fordítani, például CNC gépet venni egy olyan területre, ahol így a minőség javítható és az átállási veszteség csökkenthető, de még nem veszélyeztetni érzékelhetően a foglalkoztatást.

Az utóbbi 4—5 évben jelentős változás szinte csak a felső vezetők keresetében volt. Az ügyvezető igazgató bére havi 130 000 Ft, plusz 100 % prémium. Nagyjából ismerve a hasonló nagyságú vállalatoknál a vezetői kereseteket és a vállalatokon belüli jövedelemkülönbségek általános növekedését az országban, ez az összeg önmagában nem lenne meglepő. (Sőt, kifejezetten szerény, mondjuk egy budapesti székhelyű, vagy egy multinacionális vállalathoz képest, ahol ezt a pénzt osztályvezetői szinten is megadják.) Itt azonban a tulajdonosi szerkezet miatt az igazgató jövedelme jól ismert a vállalaton belül, azt több mint 100 ember képviselőjében szavazással erősítették meg! Kisebb jelentőségű változás volt ezzel szemben a középvezetők, szakértők jövedelmében, őket viszonylag jól megfizették korábban is. A manapság szokásosnál

jobban fizetik itt a művezetőket: 80—100 ezer Ft alapbért és prémiumot kapnak. Így a műhelyben a szakmunkás és a művezető között akár négyszeres keresetkülönbség sem megy ritkaságszámba. A bérek differenciálódásának országos tendenciája ennél a vállalatnál is nyomon követhető: míg 1989-ben a cégen belül a legkisebb és legnagyobb kereset aránya 1:6 volt, ez az arány fokozatosan 1:9-re nőtt.

Van ugyan szakszervezet a vállalatnál, de működésének alig láthatók a jelei. Kollektív Szerződést sem kötöttek, az igazgató által kiadott, a szakszervezettel „egyeztetett” Munkaügyi Szabályzatban rendezték a juttatásokat és az egyéb munkaviszonyt érintő részletkérdéseket. A beosztottak a tulajdonosi közgyűlésen ugyan felvetették, hogy kössenek Kollektív Szerződést, de a vezetés ezt mindeddig úgyesen halogatta. Az MSZOSZ Építők Szakszervezetéhez tartozó vállalati szervezet taglétszáma folytonosan csökken, most 52—53 fő.

A szakszervezet vezetője meglehetősen konfliktusos viszonyban volt az előző igazgatóval, aki elnyomta a szakszervezetet. (Hasonlóan jó néhány középvezetőhöz, személy szerint az ő helyzetét is lehetetlenné akarta tenni.) A szakszervezeti titkár mégis a dolgozói kivásárlás fő szervezőjévé vált, s a jelenlegi igazgató közvetlen munkatársa. Emellett egy személyben továbbra is szakszervezeti titkár, ügyvivője a tulajdonosi egyesületnek, elnöke az üzemi tanácsnak. Saját fogalmazása szerint a szakszervezet „elbizonytalanodott” a tulajdonszerzés után, ki kellene találni, hogy milyen szerepe lehet egy dolgozói tulajdonú vállalatnál. Miután a szakszervezet tagjai zömmel tulajdonosok is, „nincs miért harcolni, hiszen saját maguknak osztanak.” Egyfajta erkölcsi dilemmaként említi, hogy a szakszervezeti tagság összetételét figyelembe véve igazából a „kizsákmányoló” tulajdonosokat kellene képviselnie a nem-tulajdonos dolgozókkal szemben. Az utóbbiak – nagyrészt szerződésesek – természetesen nem tagjai a szakszervezetnek. Míg a szakszervezetet egyfajta tehetetlenségi nyomaték tartja életben, addig az üzemi tanácsnak semmilyen szerepe nem alakult ki.

Vállalati szervezet, menedzsment, munkaszervezet

A vállalat vezetésében 1993-ban volt váltás, a közel harminc évig a gyár-egységet, illetve a vállalatot vezető „kemény kezű” igazgató betegség miatt nyugdíjba ment. Utódjául simán megválasztották a főmérnököt, akiről köztudott volt, hogy pályázik a vezetői székre. Ő eredetileg faipari technikus, aki szintén vagy harminc éve van ennél a gyárnál. A vállalatot lényegében egy hattagú vezetőcsoport kollektív bölcsessége irányítja (ügyvezető, főkönyvelő, kereskedelmi-, termelési- és munkaügyi vezető, valamint az érdekképviseltek vezetője). Mindannyian hosszú évtizedeket töltöttek a cégnél, összeszokott csapat benyomását keltik. A munkamegosztás eléggé rugalmas, például az értékesítéssel mindannyian foglalkoznak, ha erre szükség van.

A szűkebb menedzsment testesíti meg a tulajdonosi érdeket, ők azonosulnak igazán ezzel a szereppel. Megjelenésük, irodáik vidékies egyszerűséget sugallnak, a hivalkodó menedzsment-külsőségeknek itt nyoma sincs. Az igazgató paternalisztikus vezetési stílusa egyszerre haverkodó is, megkéménységet, elszántságot is sugall. Úgy gondolja, hogy az egész kollektíva túlélése érdekében kell alacsonyan tartani a béreket, és akárcsak manapság az ország vezetése, ők sem képesek saját felségterületükön „a Mari nénik” életszínvonalát megőrizni.

A munkaszervezeten, bérezési eljárásokon lényegében nem változtattak a privatizáció óta. Az üzemben egyfajta szokásjogon, tapasztalaton alapuló csoportnorma alapján kérik számon a teljesítményeket. A csoportbeosztás, feladatkörök viszonylag rugalmasan változtathatók a megrendelések függvényében. A régóta itt dolgozó szakmunkások a műhelyükben előforduló összes munkafázishoz értenek, gyakorlatlanabb társaik munkájának „szervezését” is elvégzik. A túlórák, hétvégi műszakok is gyakoriak, amit a dolgozók szívesen vállalnak. Pedig valójában a túlóra csak ritkán jelent számukra többletjövedelmet, gyakoribbak a „csúsztatások”. A művezetők a gyártási programnak megfelelő, normák alapján számított bérkerettel gazdálkodnak, amibe a túlóráknak is bele kell férni. Ezért nem meglepő, hogy a munkások szerint, ha fizetnek túlrapótlékot, akkor valamelyik más keresetelem csökken és végeredményben a hazavihető pénz nagysága nem változik.

Legkönnyebben persze a prémium vonható meg, például attól, aki az adott időszak egy részében betegállományban volt, tehát elmondható róla, hogy táppénze csökkentette a programra rendelkezésre álló pénzt, miközben ténylegesen kevesebbel járult hozzá a program teljesítéséhez. Hiába kap néhány napra táppénzt, annál többet is veszíthet, ha a művezető ítélete alapján elesik az egész havi prémiumtól. Így azután nem csoda, hogy az emberek tényleges egészségi problémákkal sem engedhetik meg maguknak a betegszabadságot.

A munkafolyamatban lényegében nincs semmilyen megkülönböztetés tulajdonos és nem tulajdonos között, „a kiadott munkát egyformán el kell végezni és a számonkérés is ugyanolyan”. A vezetők véleménye szerint a „tulajdonosi tudat” nemigen fedezhető fel a mindennapi munkában, ma is ugyanúgy fél kettő körül abbahagyják a munkát, amikor a napi darabszámot teljesítették. A munkaintenzitás sem mondható nagyon megerőltetőnek, de a vezetők sem gondolják, hogy a munkatempó feszítése lenne elsődleges feladatuk. („Itt fával dolgoznak az embere, a minőségi asztalosmunkát nem lehet igazán hajtani.”)

Tulajdonosi kör, tulajdonosi döntések

A Vagyon Kft. bő négy év alatt kifizette a gépek és épületek lízingdíját és kivásárolta a Szekrény Kft. maradék 10 %-os üzletrészét is az államtól. Most

tehát a Szekrény Kft. valóságos vagyona a fejlesztésekkel, készletekkel, tartalékokkal együtt 100 millió forint feletti. A saját tőke nagy része tartalékva-
gyon.

Az eredeti 180 munkavállalóból álló tulajdonosi kör négy év alatt folyamatosan csökkent. Az okok: a munkaviszony valamilyen okból bekövetkező megszűnése, nyugdíjazás, rokkantsági nyugdíj. Bár eredetileg mindenkit a munkahely megőrzése motivált, amikor résztulajdont jegyzett, az idők során bebizonyosodott, hogy nem a tulajdon alapján döntöttek, amikor a szerződéseket nem hosszabbították meg, vagy elbocsátottak valakit. (1994-ben például 8 „munkafegyelem-sértővel”, 3 nyugdíjossal és 8 önként kilépővel csökkent a tagok létszáma.) Noha a nyugdíjasok megtarthatják részüket (így a volt igazgató ma is tulajdonos), mégis többen kifizették a részüket. Sőt, újabban már az is előfordult, hogy szorult anyagi helyzetben lévő dolgozók kérték, hogy részüket vásárolja vissza a vállalat azon a nagyon nyomott áron, amit a távozóknak fizetni szokott.

A Vagyon Kft. közgyűlési határozata nemcsak az üzletrészek külsők számára való értékesítését tiltja (ami természetesen mindig eminens érdeke egy vállalatban belüli tulajdonosi körnek), hanem az üzletrészek belső forgalmát is, azaz a vállalat dolgozói egymásnak sem adhatják el tulajdonukat. A szabályok szerint csakis a Kft. maga vásárolhatja vissza az üzletrészt és egy éven belül köteles kifizetni a vételárat a közgyűlés által megállapított árfolyamon függetlenül a vállalattól való távozás módjától. Ez az ár azonban igen alacsony, mert csak a privatizáció első menete után kialakult jegyzett tőke szerint számított résztulajdonokat fizetik ki névértéken. Így a távozók kifizetése eddig nem okozott jelentős anyagi terhet a vállalkozás számára. Nyilvánvalóan ez is volt a szabályozás fő célja, bár másfelől a kistulajdonosok is védve érezhetik így magukat a belső felvásárlási szándékokkal szemben, amit egyébként sokan feltételeznek a jobb módú tagokról, azaz a magasabb jövedelmű vezetők-ről. Az pedig már inkább a szabályozás „mellékhatásaként” értékelhető, hogy a belső forgalom tiltásával a vállalat nem-tulajdonos dolgozói sem vásárolhatnak, és a Kft. sem ad üzletrészeket nekik, ha időközben ez eredeti jogosultsági kritériumoknak már megfeleltek. A nagyon kedvezményes feltételek mellett üzletrész vásárlás tehát ennél a vállalatnál is egyszeri, a privatizációhoz köthető akció volt, melynek kedvezményezettjei kizárólag az adott időpontban a vállalatnál dolgozók közül kerültek ki.

Az óriási tartalékva-
gyon ellenére a Vagyon Kft. tőkéjét leszállították olyan arányban, ahogy az eredeti tulajdonosok kikoptak. Ez a mechanizmus – egy kicsit a szocialista szövetkezetekre emlékeztető – osztatlan közös vagyont hozott létre a gyakorlatban. Az egyes tagok részének névértéke így változatlan maradt, noha a tőkekoncentráció jól mérhető a részarányok – igaz csak árnyalatnyi – növekedésén. Most a legnagyobb egyéni rész 5 % felett van (az időközben nyugdíjba vonult privatizáló igazgatóé), a legkisebb munkásrészek 0,5 % körüliek. Eloszlásuk követi a vállalati hierarchiát, hiszen a jegy-

zés lényegében jövedeleमारányos lehetőség volt, amit csak a szolgálati idő módosított némileg. Az öt-hat emberből álló szűkebb menedzsmint részese-dése együttesen 20—25 % közötti. A beosztott dolgozók nincsenek pontosan tisztában az üzletrészek tényleges értékével. A közvélekedés szerint ez „nem olyan igazi, kézzelfogható tulajdon, mint a saját ház, mert csak papíron van meg”.

A dolgozók inkább szeretnék tőkeemelést, hogy tisztán láthassák, ténylegesen mennyi vagyonnal rendelkeznek. A tőkeemelés a Vagyon Kft.-ben azonban kockázatos a cég szempontjából, hiszen akkor az eltávozóknak a tényleges vagyonnak megfelelő árat kellene kifizetni egy éven belül. Ez a konfliktus várhatóan uralni fogja a következő közgyűléseket, noha az is meg-jósolható, hogy valószínűleg a vezetés tőkeemelés-ellenes álláspontja fog érvényesülni: azaz meggyőzik a többieket, ne ösztönözzék ily módon a töme-ges kilépést. (A munkanélküliség helybeli mértéke mellett egyébként kérdés, hogy valóban kilépnének-e az emberek egy nagy összegű, de tulajdonképpen könnyen bizonytalanná váló kifizetés reményében.)

Bár mindkét tulajdonosi szervezetnek ugyanazok a tagjai, a jogi forma különbségéből adódóan azok eltérően működnek. Az egyesületben minden tag szavazata egyformán számít, míg a Vagyon Kft.-ben az üzletrészek arányában szavaznak és a 100 000 Ft-nél kisebb részeket összevonják, a kistulaj-donosok csoportjai nevében csak egy-egy képviselő jelenik meg a közgyűlé-sen. Így is 80—90 meghívót kell kiküldeni a közgyűlésre. Az egyesületnek 7 tagú választmánya van, elnöke a szakszervezeti titkár. A jelentősebb tulajdoni arány (85 %) képviselő Vagyon Kft.-nek két ügyvezetője van: a Szekrény Kft. ügyvezető igazgatója és gazdasági igazgatója. A Felügyelő Bizottságoknak minden tagját a vállalaton belülről választották.

A tulajdonosi közgyűléseket évente kétszer rendezik meg: decemberben egy előkészítő fordulót tartanak, majd áprilisban fogadják el az előző évi beszámolót és a folyó évre szóló üzleti tervet. A tulajdonos-dolgozóknak ki-adott tájékoztató a mérlegben túl tartalmazza az ügyvezető beszámolóját is. Ez utóbbi érdekes műfaji keveréke a termelési jelentésnek, üzemi feladattervnek és szakszervezeti beszámolónak, ugyanis döntően a termelés részletkérdéseivel foglalkozik, illetve a tulajdonosok jövedelmével (a számukra fizetett bérral és osztalékkal). A dokumentum megpróbál a dolgozók számára fontos és átlátható kérdéseket taglalni és egyszersmind igyekszik egyfajta tulajdonosi azonosulást felkelteni. Ugyanez elmondható a FEB jelentésről, mely termelési feladatokat, magatartási normákat is megfogalmaz a dolgozókhöz szóló intel-mek formájában. (Például: „Érezzük sajátunknak a termékeket, mintha a mi lakásunk díszé lenne, .. a szállításnál kíméletesen bánjunk vele!” Máshol pe-dig: „Zárjuk ki magunk közül az enyveskezőket!”)

A közgyűlések a régi „termelési tanácskozásokra” hasonlítanak, ahol a szónok elmondja az előkészített, unalmas szöveget, számokkal teli beszámó-lót, egy-két javaslat és panasz elhangzik, majd megszavazzák az előterjesztést

és a tagok várják, hogy végre hazamehessenek. A dolgozók nemigen kérdeznak, mert a vezetők – mint mondják – úgyis mindig a gazdasági helyzetre hivatkozva „kimagyarazzák magukat”. Nincs igazi ellenállás, azt még az előző igazgatónak sikerült kiölnie. Ámde nyílt vezetői fenyegetés hiányában is eléggé bizonytalanok a kistulajdonosok. Tájékozatlanok a gazdasági kérdésekben és a társasági jogban és nincs szószólójuk, hiszen senki sem mer a vezetők ellen nyíltan fellépni és nincs olyan se, aki megszervezné a szétaprózott szavazatokkal rendelkezők összehangolt fellépését. Nem kis beletörődéssel mondják, hogy „úgy vernek át minket, ahogy akarnak”, legfeljebb egy-két „nagyszájú” gondolja, hogy mondhatja a magát, mert „amíg tulajdonos az ember, addig talán kevésbé kerülhet lapátra...”

A közgyűlések előtt a vezetők mindannyian megkapják az előterjesztések „ceruzás” változatát, külön tájékoztatják az egyesület választmányának tagjait és a kistrészes dolgozókat a Kft. közgyűlésén képviselő tagokat. A gondos előkészítés ellenére egész napos veszekedés alakult ki az 1992-es közgyűlésen. Sikeres, felfutó évet zártak és a minden döntést saját kezében tartó korábbi igazgató elleni elégedetlenségüknek adtak hangot a beosztottak. Nem kérdőjelezték meg alkalmasságát, de jóindulatúan egyfajta igazgatóságot akartak választani. Három-négy embert, akik két közgyűlés között is konzultálnak a menedzsmenttel, mégha nem is vesznek részt aktívan az operatív irányításban. Az igazgató persze hallani sem akart ilyesmiről, és lemondással fenyegetőzött. Nem gondolta komolyan persze, s végül sikerült a kérdést anélkül levetetnie a napirendről, hogy a tulajdonosok szavaztak volna e kérdésben. Tulajdonképpen senki sem gondolt igazán az igazgató leváltására, sőt a dolgozók igazából nem is voltak tisztában jogaikkal, nevezetesen azzal, hogy végül is mint tulajdonosok szavazatukkal döntési helyzetben voltak.

A közgyűlések központi kérdése természetesen a jövedelem. A vezetőknek eddig sikerült elfogadtatni, hogy közös érdek a privatizációs teher kigazdálkodása, ezért nem fizethetnek magasabb bért. Igyekeznek eredményként elismertetni, hogy a dolgozók mindig időben megkapták bérüket és számos – ma már korántsem általános – szociális juttatást élveznek. Ennél minden bizonnal hatásosabb eszköze volt a meggyőzésnek, hogy a tulajdonosok jövedelmét mindig is igyekeztek a pusztá bérkérdéstől függetleníteni, már 1993-ban fizettek némi osztalékot. 1994-ben 30 %-ra emelték a törzsbetétekre fizetett osztalékot és bevezették a decemberi 10 %-os osztalékélelőleget, amelyeket lényegében bérként kezelnek (vagyis kiszámolják, hogy ezzel együtt mennyi volt a tulajdonosoknál az órabér emelés.) Eszerint a tulajdonosok jövedelemnövekedése 1994-ben az osztalékélelőleggel együtt 27 %-os volt, míg a szigorúan vett bér a cégnél csak 9,4 %-kal nőtt. A tulajdonosi kör megkülönböztetett kezeléséhez tartoznak a speciális privilégiumok, így a már említett törzsgárda, illetve jubileumi jutalom.

Menedzser-dilemmák és munkásvélemények

A szűkebb vezető team ma már úgy vélekedik, hogy jobb lett volna egy tiszta menedzsment kivásárlásban megszerezni a vagyont, akkor nem kellene bajlódni százegynéhány tulajdonossal. 1991-ben ez azonban szerintük nem volt reális, az akkori politikai széljárás mellett csak a dolgozói tulajdonnak volt esélye. Kicsit irigykedve nézik a mai leplezetlen MBO-kat. A menedzsment minden bizonnyal képes lenne arra, hogy felgyorsítsa a tulajdon koncentrációját, magyarul, felvásárolja a kistulajdonos kétkezi dolgozók üzlet-résztét. Ennek érdekében némi anyagi áldozatra is képes lenne.

A belső nézetkülönbségek egyik pólusát az igazgató és a szakszervezeti titkár „dolgozó-párti” álláspontja jelenti. Ők a tulajdont ebben a formában akarják működtetni. A gyárat az ott dolgozók közösségének tekintik, olyanokénak, akik közös erővel akarnak boldogulni. Ez az összeszokott vezetői társaság nagyjából egy generáció tagjaiból áll, akik 20—30 évüket ölték a gyárba, és nyilvánvalóan nem képesek már nagyobb váltásra. Ők lényegében ahhoz értenek, amit most csinálnak: a bútorgyártáshoz, az emberek irányításához, esetleg kitanulják a kereskedelem és a pénzügyek fortélyait azon a szinten, ami a túléléshez kell. Nagyjából karrierjük csúcára értek, életművük csakis a gyár sikeres privatizációja és további fellendítése lehet. Ennek megfelelően élvezik is szerepüket, sikereiket, mégha az nem is több a külső megfigyelő számára, mint egy elmaradott, alacsony tőkeértékű vidéki kisvállalat túlélése feltűnően szegényes külsőségek között.

A privatizációval elnyert tulajdon sem elsősorban vagyont, jövedelmet jelent számukra, inkább pozíciót, az életpálya betetőzését. Ahogy az igazgató ironikusan megfogalmazta, neki „a hatalom jelent élvezetet, nem a pénz”. Vehetne luxusautót, de nem teszi, mert egyrészt nem is nagyon igényli, másrészt vezetői hitelét azonnal elveszítené. Újdonsült „kapitalista” szerepét némi öngúnnal kezeli, akárcsak vezetőtársai. Ez a generáció még a marxista politikai gazdaságtanból tanulta a kapitalizmust. Magukat szándékosan „kizsákmányolóként” emlegetik, talán mert ezzel az elidegenítő effektussal könnyebb feldolgozni a saját értékrendjükkel is ellentmondásban lévő valóságot, melynek kialakításán ráadásul ők maguk is igen aktívan munkálkodtak. A beosztottaikhoz fűződő paternalisztikus viszony esetükben mélyen átélt gondoskodást jelent, szó szerint vett munkaadói szerepet.

Van olyan felső vezető, aki szerint a széles dolgozói-tulajdonosi kör főlegesen vállalt teherétel, és az újabb privatizációs politika szellemében úgy gondolja, hogy eljött az ideje a kistulajdonok felvásárlásának. A beosztottak természetesen tartanak egy ilyen fordulattól, jól tudják, hogy a menedzsment eltökélt szándékának keresztülvitelét úgysem tudják megakadályozni. Tudják, hogy a „dolgozó érdekét senki sem képviseli”, nincs szószólójuk, mert mindenki fél a főnököktől. Az eddigi közgyűlések nyomán joggal úgy érzik, hogy befolyásuk nem érvényesül, a menedzsment mindig kimagyaráz-

za döntéseit. Ez az elmarasztalás egyaránt vonatkozik a nagyobb tulajdonra vágyó vezetőre és a „gondoskodó” igazgatóra, a „dolgozó-párti” szakszervezeti titkárra is. Nem fogadják el a bérvisszafogást, a takarékoság jegyében fenntartott rossz munkakörülményeket, amikor azt olyan érvelés mellett terjesztik elő, hogy „örüljenek, mert van még munkahelyük”. A privatizációval nemcsak a munkahely megtartásában reménykedtek, hanem azt várták, hogy mint tulajdonosok anyagilag is megbecsültebbek lesznek. Ezzel szemben azt tapasztalják, hogy reálbérük állandóan csökken, miközben a felső vezetők, közvetlen vezetőik és az „irodisták” jövedelme nő és ráadásul azok munkakörülményei is irigyeltek. Ők ugyan nem beszélnek kizsákmányolásról, viszont nehezményezik vezetőik – az övékhez képest kétségtelenül magas – keresetét. A vezetői gondoskodás őszinteségét megkérdőjelezzik, már-már a vezetők áru-lásaként fogják fel, hogy nem egyformán élvezik a közös erőfeszítések gyümölcsét. Úgy érzik, éppen elég áldozatot hoztak, ideje, hogy valamit vissza-kapjanak.

Persze ha arra keressük a választ, hogy kik az átalakulás „vesztesei”, akkor a tulajdonosi körön kívül is szét kell néznünk. Mert a tulajdonostársak viszálya talán elfedi, hogy az alkalmazottak mintegy fele nemcsak a tulajdonból van kizárva, hanem munkavállalói státusa is bizonytalan. S a cég falai között nem sok szó esik azokról, akik a helyi vállalatoktól elbocsátva munka nélkül maradtak és újra-elhelyezkedési esélyeik alig vannak a környék stagnáló gazdaságában.

GÁTHY VERA

EGY KELET-EURÓPAI NETWORK HÁROM ÉVE

A projekt

Az MTA Társadalmi Konfliktuskutató Központ Jóléti Pluralizmus munkacsoportja pályázatot nyújtott be Brüsszelbe, amelyet a COST A5 program keretében elfogadtak. Az Európai Együttműködés COST A5 projektje a tudományos és műszaki kutatás területén az *öregedés* és a *technológia* témakörében egy olyan kutatási program kifejlesztését támogatta, amely Kelet- és Közép-Európára, valamint a régióknak és a kontinens nyugati felének esetleges kapcsolataira összpontosított.

A hároméves program keretében a következő feladatokat kellett megvalósítani: 1. az idősek szükségleteinek felmérése; 2. *technikai újítás bevezetése* az otthon élő idősek számára, illetve új típusú házigondozás elősegítése; 3. a különböző, időseknek szolgáltatást nyújtó szereplők közötti network kiépítése; 4. network megteremtése a kelet-európai országok között.

Magyar empirikus kutatások egyértelműen igazolták, hogy az idősek 2—3 százaléka évente azért hal meg, mert telefon, illetve egyéb, biztonságot szolgáló technikai támasz híján nem kap időben segítséget. A magyar projekt ezért a külföldi tapasztalatok figyelembevételével olyan riasztórendszer bevezetését tervezte, amivel növelhető a *lakáson belüli biztonság*. A nyugati tapasztalatok bizonyítják, hogy különböző vészjelző készülékek révén az idősek biztonságosabban, hosszabb ideig élnek a saját megszokott környezetükben.

A kelet- és közép-európai régióból meghívott szakemberek, akik Lengyelországot, a Cseh Köztársaságot, Szlovákiát, Magyarországot, Szlovéniát és Horvátországot képviselték, megállapodtak a *Kelet-Európai Network* létrehozásában. Első lépésként szükség volt a közös problémák feltárására és az azonos terminológia tisztázására. Az idősek közismert egészségügyi és szociális helyzetének ábrázolása mellett például meg kellett határozni, hogy mit értünk az idősek belső és külső mobilitásán. A meghívott nyugati résztvevők számára érthetetlen volt, hogy a kelet-európaiak miért csak a lakáson belüli mobilitással kívántak foglalkozni. Ez érthetővé vált a lakáson kívüli közlekedés alapját jelentő keleti és nyugati infrastruktúrák összehasonlításakor, amikor világosan kiderült, hogy az idősek választási lehetősége sokkal flexibilibb az ilyen szempontból nálunk fejlettebb országokban.

Mind a keleti, mind a nyugati résztvevők elismerték az együttműködéshez szükséges információáramoltatás fontosságát, ami a nyelvi akadályok, a különböző hagyományok és múltbeli társadalmi berendezkedés miatt hiányzott.

A Kelet-Európai Network 1993 és 1995 között három műhelyvitát tartott. A Network az egyes országokban folyó projektekből összesen négy kötetre valót adott közre, amelyből kettőt a Jóléti Pluralizmus Munkacsoport szerkesztett.

Az *első szemináriumon* a résztvevők a jóléti modellekben és az idősök egészségügyi és szociális helyzetében és ellátásában meglévő heterogenitást hangsúlyozták és megállapodtak abban, hogy országukban elkezdik egy újfajta, az idősöket segítő technikai rendszer kialakítását. Három ország – a Cseh Köztársaság, Szlovénia és Magyarország – vállalta, hogy nagyjából hasonló rendszereket alakít ki.

A Network *második ülésére* ismét Budapesten 1994. decemberében került sor. Az itt elhangzott előadások a kísérleti riasztórendszerek bevezetéséről és annak sikeréről számoltak be a régió három jelzett országában. A Cseh Köztársaság a vészjelző rendszert a gyakorlatban is demonstrálta, Magyarország pedig a meghívott keleti és nyugati résztvevőknek bemutatta a néhány hónappal korábban Budapest III. kerületében felállított új rendszert, amellyel egy időben új típusú szociális idősgondozást vezettek be.

A Network *harmadik ülését* 1995. júniusában tartotta. Ez már igazi kelet-nyugati párbeszéd volt, kivételesen nagyszámú nyugati részvétellel és igen eleven, őszinte hangvételű vitával. Az elhangzott előadások technikai kérdéseket vetettek fel és ismertették a gondozás olyan teljesen új területeit, amelyek nem igényelnek rendkívüli eszközöket, csupán bizonyos problémák, pl. a demencia felismerését és gondozásának megszervezését. Ez még az olyan fejlett országokban is új szolgáltatás, mint amilyen az Egyesült Királyság.

A projektben részt vevők különböző tudományágakat képviseltek: voltak közöttük szociológusok, demográfusok, geriátriára specializálódott orvosok, a COST A5 elnöke egy finn orvos, helyettese pedig egy holland mérnök. Később további műszaki szakemberek csatlakoztak a Networkhoz és a harmadik ülés szakon már a nemzetek és szakterületek igen változatosan képviselték magukat alátámasztva, hogy mennyire fontos ugyanazt a témát különféle megközelítésekben megvizsgálni, az így nyert eltérő tapasztalatokat megvitatni. Talán éppen ez a *multidiszciplináris megközelítés* eredményezte a nyílt, őszinte vitát.

A kelet-európai Network néhány tanulsága

A három év alatt megtartott találkozók, konferenciák, viták és a megjelent publikációk rávilágítottak arra, hogy a volt szocialista országok együtt-

működése erősen formális és a tényeket tartalmazó információ korlátozott volt. Mivel igen sok tényszerű információcsere zajlott és a résztvevők megosztották egymással tapasztalataikat, végül kibontakozott a régió sokkal differenciáltabb képe. Különösen fontos volt, hogy némelyik nyugati szakember meglehetősen sommás képe változott meg a régióról, amely korábban távol esett a valóságtól. E képet olyan feltételezések is torzították, mintha keleten hiányozna a szakképzettség és a hozzáértés. Különösen zavaró volt, hogy szilárd meggyőződésük volt: lehetséges bizonyos nyugati modellek egy az egyben történő exportálása tiszta piaci tranzakció formájában. A keleti szakértők teljesen egységesen léptek fel az adott országok háttérének ismeretét nélkülöző adaptáció ellen.

A viták során az is kiderült, hogy bizonyos kevésbé kézzelfogható értékek fontos szerepet játszanak Kelet- és Közép-Európában, amelyek Nyugat-Európában nem töltötték be ugyanazt a funkciót. Ilyen az értelmiség, mint a politikai rendszer és a kormányzat kritikusanak szerepe, vagy a szocializmus régi értékei, mint például az egyenlőség, a teljes foglalkoztatottság, az ingyenes egészségügyi ellátás, a garantált nyugdíj, amelyek – mégha félreértelmezik is – a társadalom széles rétegeiben tovább élnek.

A viták során láthatóvá vált a lakáson kívüli mobilitásnál már érzékelt kelet-nyugati szakadék is, amely technikai szinten is nyilvánvaló és létezik a gondozásra vonatkozó információcserében is.

Világosan megfogalmazást nyert, hogy:

a) a volt szocialista országokban erősíteni kell a „szociális munkási attitűdöt” a gondozókban és az ezt célzó átképzésnek az alku, a tapintat, a bizalomépítés képességeinek erősítését, a türelem, a meggyőzés, a találgatás, az új kezdeményezések iránti nyitottság tulajdonságainak kifejlesztését kell szolgálnia. A gondozásnak ezek a vonásai azok, ahol örömmel fogadjuk a nyugati tapasztalatokat, amelyeket be kell vezetnünk a régió országainak gyakorlatába.

b) Erősíteni kell az állami, önkormányzati és nem állami karitatív szervezetek közötti kapcsolatokat.

A kelet- és a nyugat-európai résztvevők véleménye szerint a kelet-európai Network igen sikeres kísérlet volt, mert segítette a fogalmak tisztázásában, tartalmas kérdések megfogalmazásában, jól meghatározott problémák köre összehozott egy nemzetközi csoportot, hogy építsen hidat egymástól feletébb különböző társadalmak között. E tevékenységével szerényen hozzájárult az adott országok problémáinak megoldásához az idősellátás területén.

A kelet-európai Network sikerrel összpontosította a figyelmet az életmentő riasztórendszerekre. Az ilyen rendszerrel nem rendelkező, a Networkben részt vevő országok is tervezik hasonló jellegű szolgáltatás bevezetését.

A kelet-európai Network célkitűzése kezdettől fogva munkájának alapos dokumentálása és kiadványainak hozzáférhetővé tétele volt az Európai Kö-

zösség segítségével. Szándékában állt továbbá üléseire a lehető legtöbb nyugat-európai országot bevonni, így a workshopokon részt vettek Norvégiából, Svédországból, Finnországból, Spanyolországból, Portugáliából, Franciaországból, Írországból, Svájcban, Németországból, Hollandiából származó elméleti és gyakorlati szakemberek. Az érdeklődés évről évre nőtt a Network munkája iránt, ami arra enged következtetni, hogy tevékenységét érdekesnek tartották nemzetközi szempontból is, mivel össze lehetett hasonlítani az egyes országokban meglévő tendenciákkal.

A *Network* eddig elmondott eredményein túl a legnagyobb sikernek az tekinthető, hogy az ülésein elhangzottakat, vagyis a legfrissebb kutatási és gyakorlatban megvalósított eredményeket sikerült gyorsan publikálni, ezzel a résztvevőknek módjuk nyílt alaposan átgondolni a többiek nézeteit és felhasználhatták a kollégák adatait, elképzeléseit, hipotéziseit, illetve következtéseit a maguk további munkájában. A folyamatos és gyors publikálási lehetőségért a COST A5 elnökét, Dr. Vappu Taipalét illeti köszönet, aki a nemzetközi projekt számára biztosította a finn STAKES technikai lehetőségeit.

SECOND HAND

(Thoma László: Alternatívák nélküli társadalom. Gondolat Kiadó, 1995.)

Hogy mi közülük van a szakszervezeteknek a szubkulturális mozgalmakhoz? Nyugodtan mondhatjuk: nem sok. Hogy miképpen kerülhet mégis egy kötetbe Szöllősi Istvánné, a „pedagógusok menetének” Theorigne de Mericourt-ja és a 13 éves Marion, aki iskola után punkernek öltözik? Vagy a mindig választékosságra törekvő és jól láthatóan munkaébedeken „edződött” Nagy Sándor azzal a Stanley Clark-kal, aki könnyedén kijelenti: „Már az étellel sem tudok mit kezdeni, mert ocsmány és közönséges”? A válasz egyszerűen: így. Talán még pontosabban: itt.

Thoma László könyve, amely a szerzőnek a nyolcvanas évek elejétől napjainkig megjelent tanulmányából, publicisztikáiból ad válogatást, elentmondásokkal teli munka. Egyrészt alkalmazkodva a „korszellemhez”, egy újabb kétszázegynéhány oldallal növeli a rendszerváltás óta már az egeket ostromló válogatások sorát. Ezek olykor összecsapottságuk miatt a szűk családi kör érdeklődésénél tágabb olvasói közönségre nem igazán számíthatnak. Thoma kötete viszont messze kiemelkedik ezek sorából, ugyanis szerkesztettsége, elrendezettsége és mondanivalója már-már valódi könyvvé avatja.

Ebben az összefüggésben a fentebb említett „hogyan kerül a ...” típusú sajátosság a könyv nagy előnye, hiszen a szerző gondos válogatásának köszönhetően a munka megcsillant valamit abból, amit az „itt” válaszával kívántam érzékeltetni. Thoma László a könyv tanúsága szerint „tudományos kutatóként élte végig a kádári rendszer mélyülő válságát”, s ilyen minőségben a szubkultúrák, az ifjúság jelen- és jövőképeivel foglalkozott, olyan kérdésekkel, amelyek a politikai szociológia hazai ébredéséhez fontos lépéseket jelentettek. A könyv két bevezető tanulmánya (A lázadó kamasz, Az eladott ifjúság) a nyolcvanas évek elején látott napvilágot, és pontosan elárulja, hogy milyen akadémiai sors várhatott volna szerzőjére egy szélcsendesebb helyen és korban.

A további tanulmányok (amelyek közül „A hatalom szerepvávara” és a címadó „Alternatívák nélküli társadalom” gondolati színvonalában a kötet komoly értékei) már jelzik a szerző elfordulását a szűken vett tudományos témáktól, s átvezetnek a kötet második részében, a publicisztikai írásokat tartalmazó fejezetben tetten érhető napi politizálás mezejére. Mint a szociológus-politológus szerző bevezető cikkében utal rá, a rendszerváltással az értelmiség egy része a hivatkozott balzaci Lucien de Rubemprée szerepébe búj: „*otthagya a szűkös padlásszobát, ahol élete nagy regényét kezdte írni, cserébe az újságírói lét szellemi zsibvásárán jut pénzhez, befolyáshoz*”. Esméit, gondolatait, meggyőződéseit azonban Thoma – sokakkal ellentétben – nem felejtette el magával vinni.

Az intézményesülő hazai politikatudomány – amelyben Thoma László is egyetemi docensként vállal szerepet – egyik nagy dilemmája a politológus-lét kettőssége: a tudományos kutatás és a publicisztika. Az újságok, folyóiratok előszeretettel fogadják a szakértői elemzéseként tálalt publicisztikákat, ám a tudomány hírnevét nem minden esetben öregbítik ezek a pár flekkes – a színészi zsargont használva – „haknik”. Ismertséget, befolyást (és tegyük hozzá nyugodtan: anyagi biztonságot) azonban a száznéhány példányszámban megjelenő, olykor évekig kutatott és írt szakkönyvekkel nehéz szerezni, így aztán nem csoda, hogy a katedra mellett több hazai politológus rendre az újságok hasábjain is feltűnik. Thoma László könyve – és így az ebben közölt cikkek – a szerencsés kivételek közé tartoznak, a publikációk döntő többségében a szerző valóban támaszkodik a tudományos bázisra, elemzései pontosak és szakmailag megalapozottak, s amikor a politizálás veszélyes terepére téved, el tudja választani a katedrát a szószéktől (ezt jelzi egyébként a könyv kettős tagolása is: tanulmányok-publikációk).

Thoma László könyve azok érdeklődésére tarthat számot, akik nem gondolják, hogy a rend-

szerek váltása önmaguk állandó feladását kell hogy jelentse, akik biztosak benne – Jánosi Ferencsel szólva –, hogy az egyszer már elkészült rántottából nem készülhet tükörtojás. A szerző bevallott értékéknél szól a baloldaliságról, ám elemzéseinek középpontjában éppen a baloldali gondolkodás globális válsága és útkeresése áll, amely Magyarországon természetesen hatványozottan jelentkezik.

Megállapítása – „a hetvenes évek válság-hullámaina nem a szocializmus, hanem a kapitalizmus találta meg a választ”, „a baloldálnak ma nemhogy komolyan vehető, konkrét, gyakorlati alternatívája nincs, hanem erkölcsi és intellektuális ereje sem arra, hogy az áradattal szemben kapaszkodóra találjon” – egy olyan ember szellemi viaskodását jelzik, aki a „forradalom nélküli forradalom”, a „szegénységben fogant és új egyenlőtlenséget szülő demokrácia” viszonyai között az átalakulás veszteségeit kívánja reflektorfénybe állítani. Gondolatainak kiindulópontja a baloldal „1968-as árulás” utáni erkölcsi-ideológiai válsága, amely a rendszerváltás után olyan fokra jutott,

amely egyesek szemében már-már a baloldal végének víziójával vált egyenlővé. A szerző azonban úgy gondolja, hogy az úttévesztés után még van egy esélyük, hogy rátaláljanak a helyes útra, ehhez azonban önvizsgálat szükségeltetik: „*amire helyzetünk kényszerít, felkészíthet bennünket arra is, hogy nevünkben többé népeket és nemzetiségeket ne nyomhassanak el. S a forradalom, amely megtisztító viharral elsodorja a régi s az új urakat, rádöbbeníti a társadalmat arra, hogy a szíve a bal oldalon dobog*”.

A könyv egészét mégis egyfajta keserűség hatja át, az úttévesztés gondolatához különösen a bevezetőben (Keserű sör) társul önmarcangoló hangvétel: „*De életünk delén túl mit mondhatunk mi, akik nem kártyacsatákkal játszottuk el lehetőségeinket, hanem homályos reakciókban, füstös irodákban írtuk megrendelésre a cikkeket, „anyagokat” és „háttéranyagokat”, s second hand adogattuk el erkölcsi és szellemi energiánkat? Szakmailag persze megbízhatóbbak lettünk, de a Karinthy fiatalemberével nekünk is kínos a találkozás.*”

Török Gábor

EGY LETÜNT VILÁG NYOMÁBAN? AVAGY LESZEK KOLAKOWSKI: GLÓVNE NURTY MARKSIZMU. POWSTANIE-ROZWÓJ-ROZKLAD

(A marxizmus fő irányvonalai. Genézis-fejlődés és aláhanyatlás). Aneks. London. 1988. 1212 oldal.

Manapság Kelet-Európában nem divatos a marxizmus, nyugaton azonban teljesen más a helyzet. Ugyan a dogmatikus marxizmusoknak vége, az egyes szaktudományok területén a neo-marxizmus teljes polgárjogot élvező áramlat és irányzat. Mondhatnánk úgy is, hogy nyugaton marxizálni bizonyos színvonalat jelent. Kolakowski itt ismertetett munkáját a 70-es években Párizsban adták ki először és jellemző módon a kelet-európai rendszerváltások korszakának kezdetén e munkát lengyelül az Aneks kiadó ismételt kiadta 1988-ban Londonban. Kolakowski e munkáját – rövidített változatban több világnyelven is kiadták, de ez a legutóbbi lengyel nyelvű kiadás a legteljesebb a maga nemében. Kolakowski nagy tekintélynek örvend keleten és nyugaton is egyaránt és az 1968-ban Lengyelországból kiutasított szociológusok és filozófusok között az ő emigrációs munkássága a legteljesebb.

Kolakowski munkája lényegében három fő egységre: a marxizmus genézisére, kibontakozására és aláhanyatlására tagozódik.

A marxizmus genézisére vonatkozó fejezetben azt mutatja be, hogy a hegeli test és lélek dualizmusa alapján miként fejlődött és jelent meg az ezen a nyomdokon haladó marxista tudomány. A marxista tanok genézise kérdéseiben fő szerepet játszik – Ricardo és Adam Smith tanításai alapján – a marxi értékötlet elméletének keletkezése, a pénz és áruviszonyok fetiszizálódása, majd pedig a csökkenő haszon elméletének kidolgozása a gépesített kapitalista ipari termelés megjelenésével és a munkásság elnyomorodásával egy időben. Marx korai gondolatai – a munkásság szerepének felismerésén túl – a magántulajdon és a kapitalista állam tagadása körül forogtak. E stádiumban Engels szerepe az volt, hogy közvetítse a klasszikus antikvitás természetfilozófiáját az atomisztikus elképzelésekkel egyetemben.

A munka második, nagyobb fejezetében a marxizmus fejlődéséről, további kibontakozásáról ír. Kolakowski alapján mondhatnánk úgy is, hogy ennek kiteljesedési korszakát a revizionizmus képviseli Karl Kautsky, Rosa Luxemburg és Berstein tanai alapján. Ezen irányzatok nem államellenesek és azt hirdetik, hogy a kapitalizmus megreformálható. Ezen áramlat szerint a kiskapitalisták társadalma kialakítható, megvalósítható, és így a kapitalista állam is megreformálható. Az I. világháborút megelőző korszakban a munkásosztály elnyomódása nem volt olyan méretű, mint amikor Marx a Tőkét írta. Így főleg Berstein tanai tekinthetők alapvetőnek ezen kontextusban, ugyanis az említett korszakban a német munkásosztály a parlamentáris demokrácia viszonyai között élt és munkaidejének tekintélyes csökkenésével jelentős szabadidővel rendelkezett már akkor is.

Szintén a tanulmánykötet második egységében, a marxizmus fejlődésének korszakában jelentkezik az orosz marxizmus és egyben a bolsevizmus doktrínája. Már az anarchista Bakunynál, de a későbbi fenomenologikus Plechanovnál is megjelenik az orosz faluközösség, a „mir” gondolata, amely talán az őskommunizmus maradványa az akkori orosz falun. Erre a korra teljesedik ki Lenin tevékenysége, jelennek meg olyan írásai, amelyek a német természetfilozófiát közvetítik az orosz olvasó felé. Kolakowski úgy értesült, hogy Leninnek a Materializmus és empiriokritizmus című munkája – ahogy most is ismerjük – Sztálin által kezdeményezett brosúra kiadvány lett volna és Lenin ezen elképzelései sohasem láttak napvilágot teljes egészükben. E korai korszakban tevékenykedtek a legális marxisták, Sztruve és Tugan-Baranovszki, akik szintén hirdették, hogy a kapitalizmus megreformálható és ezzel is kapcsolódtak a bersteini tanokhoz. Úgyszintén az orosz marxista gondolkodás dilemmája, hogy a szocialista forradalom győzhet-e csak egy országban, vagy pedig ennek egyszerre az egész világon be kell következnie. Ez elsősorban Trockij elképzelése, a „permanens forradalom” elmélete esetében jelentős, ugyanis ő Leninnel szemben hangoztatta, hogy a szocializmus felépítése nem lehetséges, hogyha a szocialista forradalom csak egy országban győzedelmeskedik. Ez a dialógus – részint Sztálinnal is – addig tartott, amíg a 40-es években a KGB nem végzett vele mexikói emigrációjában.

A munka utolsó és harmadik részében Kolakowski elsősorban a marxizmus aláhanyatlá-

sának folyamatait elemzi és mutatja be. Kezdetben jelzi a hadikommunizmus és a NEP körüli ellentéteket és vitákat. A hadikommunizmus fázisa után – pl. a kronstadti tengerészek lázadása és ellenállása miatt is – meg kellett hirdetni a NEP-et, hogy az új bolsevik állam működőképes legyen. A hanyatlás és dekadencia periódusa, a vulgárizált sztálinizmus előtt kezdetben elsősorban Bucharin elképzelései a figyelemre méltók a NEP-korszakban, miszerint az egyéni paraszti gazdaságok fenntartásával is elérhető és megvalósítható a gazdasági fejlődés és modernizáció, majd végül ezt a gondolatkört a Sztálin által elrendelt tömeges kollektivizáció zárta le és fejezte le.

Szovjet-Oroszország vulgárizált sztálinizmusával szemben az aláhanyatlás fázisában a korabeli eurokommunisták tanait is interpretálja, így Antonio Gramsci, Lukács és a frankfurti iskola elképzeléseit mutatja be.

Kolakowski könyve feltétlenül nagy vállalkozás, de némi hiányérzeteket is kelthet az olvasóban. A munka elsősorban filozófiai indíttatású és ezért nem olvashatunk más marxizmusokról, nevezetesen a neo-marxista törekvésekről az egyes szaktudományágakban. Ugyan szaktudományi mozzanatok Kolakowskinál is előfordulnak, mikor pl. a lengyel Ludwik Krzywickire és Lafargue-re támaszkodva az őskommunizmust mutatja be etnológiai példák alapján, de ezen társadalom képe etnológiai talajon nagyon nehezen rekonstruálható Kolakowski előadása alapján.

Kolakowski kiindulási pontja egyértelműen a hegeli test és lélek dualizmusa és ezzel kapcsolatban bizonyos gondolati szájak összegubancoltan jelentkeznek nála. Lényegében és helyesen a marxizmust hegeli fenomenológiának és metafizikának tartja. A metafizikának a racionalizmussal és pozitívizmussal való kapcsolódási pontjairól viszont nem ír és beszél világosan. Ebben egyrészt az játszhat szerepet, hogy a hegeli és engelsi természetfilozófia a későbbi szovjet tudományban pragmatizáltan volt megismerhető, és ennek hatásaként az Engels: A természet dialektikája című könyvét is így olvastuk és interpretáltuk. Az már viszont teljesen más kérdés, hogy az engelsi természetfilozófiának van kapcsolódása a darwinizmushoz, Kolakowski azonban az ebből kisarjadó, ma is burjánzó szociálbiológia tudományára még csak nem is utal. Továbbá az is egészen világosan látható, hogy a természetfilozófia racionális elemei miként vezetnek a filozófiai pozitívizmu-

sig, a strukturális és funkcionális iskoláig, majd azok pragmatizált változatáig és magához a pragmatizmushoz, mely utóbbi terminust a szerző csak Habermasra való hivatkozás kapcsán említi. E kérdéskör egyik próbaköve éppen a magyar Lukács György filozófiájának kérdése. A pragmatizmus holisztikus egésze nála a „Totalitát” terminusa formájában jelentkezik. Úgyszintén vele kapcsolatban megemlíti, hogy Lukács nem sok sikerrel, de három kötetben megírta a maga ontológiáját, azonban elkerülte figyelmét e munkának az a része, mely Wittgenstein filozófiájával kapcsolatos és a természetfilozófiát – akár annak fenomenológiáját vagy transzcendentalizmusát – a pozitívizmusig vagy pedig az amerikai pragmatizmusig vezet el, ami például a frankfurti iskola és Marcuse esetében is bekövetkezett. Eszmetörténete feltétlenül deherozálja a marxizmust és ezt teszi olyan formában, miként a rövid marxista filozófiai ismeretek kézikönyveiben a fenomenológiát vagy pedig a transzcendentalizmust bemutatják. Eszmetörténete alapvetően a marxizmus kritikája, de úgy, hogy a „dial-mat”-ba való rövid bevezetések transzcendentalizmusának és fenomenológiájának síkján valahogy megreked, alapvetően idealisztikus hangvétellel.

Kolakowski munkásságának legnagyobb része az amerikai emigrációra esik. Annak ellenére,

hogy tevékenységét jobbra az USA-ban fejtette ki, az amerikai intellektuális környezet kis mértékben hatott rá. Így munkásságát ott folytatta, ahol korábban 1968-ban Lengyelországban abbahagyta, vagyis az amerikai pragmatizmus teljesen hatástalan volt munkásságára. Amikor pragmatizált filozófiai munkákat olvasunk, mindig úgy érezhetjük, hogy amit olvasunk, az mind igaz és természetes, majd azt kérdezzük, hogy az ilyen fajta állításokban mi az újdonság, hiszen annyira evidens. Kolakowskira viszont a pragmatizmus teljesen hatástalan volt, és mikor őt olvassuk, érezhetjük ennek jelentőségét. Mint ahogy említettük, a marxizmusnak nagyon sok fajtájú nyugati, neo-marxista megjelenési formája és fajtája van. Ezen szaktudományi áramlatokról Kolakowski vagy meg sem emlékezik, vagy ha igen, akkor is csak epizodikusán. A pragmatizmuson kívül a strukturális és funkcionális irányzatoktól is idegenkedik és látszik, hogy ebben a világban nem járatos. Pedig ezen irányzatok hozzájárultak ahhoz, hogy nyugaton a neo-marxizmus kialakuljon. Nagy kár, hogy ezen irányzatok mellőzésével munkássága jobbra eszmetörténeti jellegű és originális filozófiateremtéssel és alkotással adós marad.

Tagányi Zoltán

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda igazgatója
A nyomdai munkálatokat az AKAPRINT Nyomdaipari Kft. végezte
Felelős vezető: Lajtai Ferenc
Budapest, 1996. — Nyomdai táskaszám: 9622571
Felelős szerkesztő: Rozgonyi Tamás
Műszaki szerkesztő: Nyárádi Tamásné
Megjelent: 23 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0231 — 2522

Ára: 396, –Ft

Az Országgyűlési Könyvtár
állományából törölve.

A 4/9455

TÁRSADALOM KUTATÁS

1996
3-4

Akadémiai Kiadó·Budapest

Kiadóhivatal: 1117 Budapest, Prielle K. u. 19–35.
Szerkesztőség: 1068 Budapest, VI., Benczúr u. 33.
Szerkesztőségi titkár: Ajtai Gáborné
Tel.: 321-4830/126
Fax: 322-0207
E-mail: H8757 ROZGONYI@ELLA.HU

Előfizethető az Akadémiai Kiadó Rt.-nél, 1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19—35.
Telefon: 204-3976. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó Rt.
Famulus (Budapest, XIII. Újpesti rkp. 5.)
és Magiszter (Budapest, V. Városház u. 1.) könyvesboltjaiban.

A4/9455

Az Országgyűlési Könyvtár
állományából törölve.

TÁRSADALOMKUTATÁS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztőbizottság tagjai:

BOGNÁR JÓZSEF, KULCSÁR KÁLMÁN főszerkesztő,
HARMATHY ATTILA, SOMLAI PÉTER, SZALAI ERZSÉBET, TAMÁS PÁL

Szerkesztők:

GÁTHY VERA és ROZGONYI TAMÁS

SZERZŐINK

KULCSÁR Kálmán, akadémikus, az MTA Politikai Tudományok Intézetének igazgatója

BŐHM Antal, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos tanácsadó, MTA Politikai Tudományok Intézete

LAKI László, tudományos munkatárs, MTA Politikai Tudományok Intézete

NEMES Gusztáv, szociológus, Ph. D. hallgató, ELTE Szociológiai Intézet

BERKI Erzsébet, tudományos főmunkatárs, MÜM Munkaügyi Kutató Intézet

VÁRNAI Gábor, tudományos munkatárs, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpontja

SZÁNTÓ Miklós, nyugdíjas, szociológus

GÁTHY Vera, tudományos főmunkatárs, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpontja

SZAKÁTS Mara, szociológus, Erdélyi Híradó

BÁN Ervin, nyugdíjas, anyelvtudományok kandidátusa

SZENTGYÖRGYI Zsuzsa, egyetemi doktor, a Magyar Tudomány c. folyóirat felelős főszerkesztő helyettese

TARTALOM

Tanulmány

137	Kulcsár Kálmán	A jog és a modernizáció Magyarországon
153	Böhm Antal	Határ menti önkormányzatok (Önkormányzat, helyi társadalom, politikai részvétel néhány közép-európai országban)
170	Laki László	Falusias térségek, tömeges és tartós munkanélküliség és az alkalmi munka
-

Műhely

194	Nemes Gusztáv	Vadkeleti farmerek — avagy — Egy gazdaság útja a háztájizástól a vállalkozásig
214	Berki Erzsébet	Munkaügyi konfliktusok és önkormányzatok
235	Várnai Gábor	Latens és manifeszt előítéletek, politikai stigmatizáció, autonómia és fundamentalizmus a mai Magyarországon
-

Dokumentum

241	Szántó Miklós	A magyar szociológia újjászervezése a hatvanas évtizedben
-

Konferencia

298	Gáthy Vera	Új párbeszéd Közép-Európa és Japán között. Budapest, 1996. szeptember 16—18.
-

Könyvszemle

302	Szakáts Mara	„Leírások” a társadalmi nyilvánosság számára
307	Bán Ervin	Kevés iskolázottságú társadalmi rétegek nyelvezete
308	Szentgyörgyi Zsuzsa	A kultúra gazdasági ereje
-

CONTENTS

Papers

137	Kulcsár, Kálmán	Law and Modernisation in Hungary
153	Böhm, Antal	Local Governments at the Border (Local government, local society, political participation in some Central European countries)
170	Laki, László	Rural Regions, Massive and Lasting Unemployment, Occasional Jobs
-

Workshop

194	Nemes, Gusztáv	Farmers of the Wild East — or — the path of a farm from ancillary cultivation to enterprise
214	Berki, Erzsébet	Labour Conflicts and the Local Governments
235	Várnai, Gábor	Latent and Manifest Prejudices, Political Stigmatisation, Autonomy and Fundamentalism in Contemporary Hungary
-

Document

241	Szántó, Miklós	The Reorganisation of Hungarian Sociology in the 60s
-

Conference

298	Gáthy, Vera	New Dialogue between Central Europe and Japan. Budapest, September 16—18, 1996.
-

Book Review

302	Szakáts, Mara	"Descriptions" for social Publicity
307	Bán, Ervin	The Language of Less Educated Social Strata
308	Szentgyörgyi, Zsuzsa	The Economic Power of Culture
-

IN MEMORIAM

BOGNÁR JÓZSEF

Bognár József életpályája a magyar történelem egyik legnehezebb, radikális változásoktól és ellentmondásoktól terhes korszakát ívelte át. E hosszú történelmi szakasznak nemcsak szemlélője és elemzője, hanem sok vonatkozásban formálója is volt, mint Budapest eddigi történetének legfiatalabb polgármestere, miniszter, egyetemi tanár, kutató, tudós és politikus. A fejlődő világ egyik nemzetközi hírű és fontosságú ismerőjeként az 1960-as évektől kezdve szerepet játszott több afrikai és ázsiai ország közgazdasági gondolkodásának és gazdaságpolitikájának kialakításában is.

Bognár József egyik kezdeményezője volt a magyar gazdaságirányítás reformjának. A reformokat mindig is a magyar nép helyzete, életfeltételei javítása eszközeinek tekintette. Sohasem értett egyet azokkal, akik a piaci viszonyok fejlesztésének céljait az ország versenyképessége, teljesítőképessége javításának céljaitól elszigetelten, technikai feladatként kezelték.

Bognár József kiemelkedő tudósként, tudományos műhelyek vezetőjeként és a mindenkori gazdaságpolitikai vezetés tanácsadójaként egyaránt a nemzetközi gazdasági kapcsolatrendszer meghatározó trendjeiből, a magyar nemzetgazdaság sokoldalú függési rendszerének konkrét elemzéséből indult ki. Pragmatikusan gondolkodott. Azt vallotta, hogy csak a nyitott gondolkodásmód vezethet eredményre a tudományban éppúgy, mint a politikában. Világviszonylatban is az elsők egyikeként hívta fel a figyelmet az 1970-es évek elején arra, hogy a Bretton Woods-i rendszer összeomlása és az olajár-robbanások a világgazdaság működési mechanizmusainak alapjait érintő, korszakváltást hozó változások. Ugyancsak az elsők között ismerte fel és kezdte elemezni a világgazdaság globális kihívásait, mindenekelőtt a környezetvédelem és a világelelmezés problémakörét.

Tudományos tevékenységének nemzetközi elismeréseként 1980-ban tagjai sorába választotta a Római Club. 1982-ben a legismertebb tudósokat tömörítő World Academy of Art and Science, 1983-ban a genfi székhelyű International Social Prospect Academy, majd ugyanebben az évben az ENSZ Kutatási és Képzési Központja (UNITAR) kérte fel a kiváló tudományos személyiségek bizottságában (Panel of Eminent Persons) való aktív részvételre.

Bognár József tudósként és tudományszervezőként elévülhetetlen érdemeket szerzett a világgazdasági folyamatok magyarországi kutatásának megindításában, elmélyítésében és kiszélesítésében, a magyar közgazdaságtudomány nemzetközi integrálásában, a modern világgazdasági szemlélet magyar-

országi meghonosításában, fiatal kutatók szakmai pályájának megindításában.

Könyveiből és egyetemi előadásából generációk tanulhatták meg azt, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok elemzésénél és fejlesztésénél sohasem szabad szem elől téveszteni a nemzeti érdekeket, az ország sajátosságait. Különösen fontosnak tartotta a mezőgazdaság és az élelmiszergazdaság szerepét.

A 60-as években kezdett hozzá egy olyan tudományos műhely kiépítéséhez, amiben a világgazdasági folyamatok elemzése a politika befolyásától védett távolságban történhetett. Így létrejött az MTA keretében az a kutatási tevékenység, amire építve a magyar gazdaságpolitika külgazdasági kapcsolatrendszerét több évtizeden át észrevételeivel és tanácsaival befolyásolni tudta. (Az MTA elnökének döntése alapján 1965 tavaszán megalakult az Afro-Ázsiai Kutató Csoport, ami tevékenységének folyamatos bővülése eredményeként 1973-ban Világgazdasági Kutató Intézetté alakult át.)

Bognár József élete végéig dolgozott a Világgazdasági Kutató Intézetben. Alkotó kedvét, energiáját, hihetetlen memóriáját mindvégig megőrizte. Tudósként és emberként is jellemző rá, hogy 79 évesen kutatócsoportot szervezett és kutatási pályázatot nyújtott be „A világelelmezési krízis a XXI. században” címmel.

A JOG ÉS A MODERNIZÁCIÓ MAGYARORSZÁGON

I.

Jog és modernizáció: a két fogalom összekapcsolását sokan tekintik valaminő divatos, sőt ideológiai, s ebből adódóan *politikagyanús* műveletnek. Már maga a modernizáció kifejezés — pusztán megjelenésének idejével és alkalmazásának mikéntjével is — eleve több értelemben is alárendeltséget sugallt, s így bizonyos politikai konnotációt is kapott. Politikai értelmezés adódott pusztán abból a tényből, hogy *egyres társadalmakat — a fejlettebb, ún. centrumtársadalmakhoz képest periférián lévő társadalmakat — modernizálni kell. A modernizáció a centrumtársadalmak mintája alapján történhet, éppen azért, hogy a fejletteket elérhessék. Ebből következik, hogy valakinek vagy valaminek el kell végeznie ezt a műveletet a társadalommal. Végül — s ezt elég sok történeti példa jelzi — e „művelet” során a politika behatol a társadalom más életszféréiba is.* Ez az értelmezés azonban figyelmen kívül hagyja, hogy a modernizálódás nem csupán felzárkózás, hanem a társadalom belső változását is jelenti, s hogy minden modernizálódó társadalomnak saját adottságainak megfelelő, saját történelmével megalapozott úton kell járnia annak érdekében is, hogy a perifériáról vagy a félperifériáról a fejlett „centrumtársadalmakba” kerüljön.

Ennek megfelelően az idegenkedés forrása is legalább ennyire többre tő. Félelem a státuszoknak a társadalmi viszonyok változásából fakadó újrendezésétől és újraértékelődésétől, félelem az újhoz való alkalmazkodástól, a változásokból fakadó kényszertől, félelem a korlátlan piacgazdaság és szabadkereskedelem által „kitermelt” gátlástalan gazdasági magatartástól, az átalakulást amúgy is szükségszerűen kísérő érték- és normaválság, az anómia társadalmi turbulenciává és erkölcsi lealjasodássá válásától. Végül, a modernizáció — különösen első szakaszában — mindenképpen politikailag befolyásolt művelet, még ha végső soron a politika visszahúzóására is vezet. Ezt a visszahúzóást ugyanis nem kis mértékben éppen a politika közbejöttével, erősödésével kellett vagy kell elérni. Az ellentmondás nyilvánvaló, s az esetleg ideologikussá váló politika torzító hatása is. Az eltorzult modernizáció diktatórikus erőltetésének, pl. kelet-európai „szocialista” változatában, a *visszahúzóadás tényleges szándéka nélkül* erősödött a politika hatása a társadalom

különböző területein, amelyek ebből következően jelentős mértékben átpolitizálttá váltak. Ettől a jórészt ideologikus jellegű átpolitizáltságtól — Magyarországon pl. a többpárti rendszer születésének diszfunkcionális hatása folytán is — nagyon nehéz megszabadulni.

Napjaink centrumtársadalmainak többségében a modernizálódás túlnyomórészt a már kialakult polgárság viszonyaihoz kötöten, tehát *szervesen*, s — bár a kifejezés kissé eltúlzott — szinte automatikusan ment végbe. A fentebb említett problémák és következményei tehát ezekben a társadalmakban alig vagy nem politikai jelleggel merültek fel. Ám, ennyiben azonban a mai centrumtársadalmak némelyikében (gondolok itt pl. Japánra, Dél-Koreára) a modernizálás nem így történt, esetünkben azért, mert maguk is periférikus helyzetből kerültek a centrumba, jöllehet az európaiaktól eltérő tradíciókra is építhettek¹, a politikai kényszer valamilyen módon — különösképpen a folyamat kezdetén és első időszakában — szintén szerepet kapott.

Ha azonban a modernizálódás nem következik eleve és szervesen a társadalom viszonyaiból, márpedig, ha *a modernizációra, mint aktív cselekvést* magában foglaló művelésre szükség van, akkor ez nem is történhetett meg, úgy nem kétséges, hogy *a modernizátor szerepét a politikai hatalom vállalhatja, s általában vállalja is, s ez a művelet felülről lefelé megy végbe*. Abban az esetben pedig, ha egy társadalom nem csupán periférián van, hanem a külső *politikai kiszolgáltatottság* valamilyen formájának állapotában is, akkor ez a felülről ható művelet ráadásul *kívülről* erőszakolt vagy annak tűnik, s éppen ebből következően még inkább eltorzulhat. Az ilyen modernizációs törekvések már e pusztán tényből következően is többnyire szembenállást váltanak ki.

A valódi probléma azonban abban van, hogy a sikeres modernizációnak első, a tradicionális viszonyok közül való kiszakadásnak vagy nekilendülésnek értékelhető szakaszából — amely a történelem tanúsága szerint végbemehet akár tekintélyuralmi rendszerben is — el kell jutnia a második, az *önfenntartó fejlődés* szakaszába. Ebben a szakaszban a döntő tényező a társadalomnak az állandó kihívásokra választ adó adaptációs készsége, azaz a változások elfogadása, kezelése, s a hozzájuk való alkalmazkodás úgy, hogy az előmozdítassa a társadalom fejlődését. Ez pedig tartós sikerrel nem a felülről irányított reformokkal, hanem a társadalom aktivitásával, kreatív energiáinak felszabadulásával, ha tetszik, az *„alulról felfelé” irányuló mozgás általánosságá válásával, a társadalomnak a politikától való fokozott függetlenedésével következhet be. Szükségképpen demokratikus politikai rendszert és olyan társadalmi bázist, önálló és állami politikai hatalom ellensúlyozására képes polgárságot igényel tehát, amely ezt a politikai rendszert fenntarthatja.*

A modernizációnak a felülről lefelé szervezett reformokkal kialakított első szakaszba való átmenet sok nehézséggel jár, még akkor is, ha sikeresen megtörtént az átalakulás a tekintélyuralmi rendszerből a demokratikus politikai rendszerbe. E nehézségek egyik forrása — ha az átalakulás nem forradal-

mi úton, hanem békés módon, gyakorlatilag tehát a társadalom összes fontos, vagy az adott szituációban fontosnak tűnő politikai erőinek egyetértésével ment végbe — az a körülmény, hogy a gazdasági, politikai stb. viszonyoknak a modernizáció számára elengedhetetlen felszabadtatása és az új intézményi, jogi keretek kiépítése természetesen az *állam közreműködésével történik*. Gyakorlatilag lehetetlen tehát — az átalakulás más körülményeire is tekintettel, s legalább is egy időre — az állam jelentős mértékű szerepvállalását megkérdőjelezni. Így azután a túlnyomórészt továbbra is felülről lefelé irányuló átalakulási folyamatban éppen azok a társadalmi erők válhatnak tágabb értelemben *politikafüggővé*, szűkebb értelemben *államfüggővé*, amelyeknek ezt a folyamatot saját kezdeményezéssel kellene előrevinniük. Ilyen körülmények között nagyon nehezen változik az a politikai kultúra, amelynek átalakulása — más tényezőkkel együtt — a normatív kialakított politikai és jogi rendszer megvalósulásának egyik jelentős feltétele.

A társadalom modernizációja — ezt a kifejezést használom, mert a gazdaság önmagában, a társadalom átalakulása nélkül csak nagyon korlátozott mértékben modernizálható — a történelmi szituációtól függően *hosszú folyamat*. Magyarországon pl. elindult a 19. század első felében, megerősödött a század utolsó harmadától egészen az első világháborúig, majd a trianoni béke és következményei stagnálásra kényszerítették. A trianoni békeszerződés kedvezőtlen következményei azonban abban is megmutakoztak, hogy az ország innen számíthatóan kanyarodott el a nyugat-európai fejlődés tendenciájától, amely tudvalévően napjainkra az *euro-atlanti* közösség megszilárdulásában teljesedett ki, s került végül a második világháború után csaknem fél évszázadra az *euro-ázsiai* tényezőktől alakított pályára². A modernizálódás nekilendülését tehát a második világháború állította meg, a szocialista társadalom évtizedei terelték sok tekintetben tévútra, illetőleg torzították el, s a nyolcvanas évektől kezdődően térhetett új pályára.

Pusztán gazdasági szempontból nézve az is megállapítható, hogy *a gazdasági fellendülés és a modernizáció nem mindig jelentkezik azonos időben és helyzetben, jóllehet a modernizálódás szükségességéről éppen a gazdasági kudarchelyzet győzi meg a politikai erőket vagy egy részüket*. A közgazdasági irodalomban már nagyjából világos, ha a periférián élő társadalom — és ebből a szempontból a kelet-közép-európai régió nem különbözik a többiektől — gazdasági válsághelyzetben törekszik új típusú növekedési pályára, gyakorlatilag csak átmenetileg, rövid távra oldhatta meg a konszolidációt és a modernizációt is elősegítő növekedés problémáját. Régióink tehát hosszú távra, történelmi méretekben az utóbbi száz évben sem volt képes a szükséges strukturális megújulásra, ebből következően felzárkózásra és a globális folyamatokba való, tehát a saját gazdaságát és társadalmát is előrevivő beilleszkedésre sem, így a lényegét tekintve továbbra is periférián maradt. *Magyarországon* pl. a perifériából való kitörés lehetősége, ami egyúttal a modernizáció második szakaszára való rátérést jelentette volna, eddig valójában csak a 19.

század utolsó harmadától az első világháborúig terjedő időszakban csillant meg.

Végül még egy fontos tényezőt kell megemlítenem. A 19. században, de még a 20. század első felében is a modernizálódó államok — jóllehet az egységes világgazdasági rendszer kialakulása már jelentősen előrehaladt — alapvetően a nemzetállami, egy-két esetben erősebb vagy gyengébb kötelék-rendszert jelentő birodalmi keretek között élték meg ezt az átalakulást. Századunk második felére azonban a feltételek jelentősen megváltoztak. A második világháborút követően, de különösen az ún. szocialista világ átalakulása, a Szovjetunió felbomlása után ugyanis, a világ minden táján jelentkező integrációs jelenségek közepette, *a globális folyamatok sajátos, reálgazdasági, politikai, politikai intézményi és sok szempontból jogi — normatív hálójá jött létre.* Ez a háló nem csupán a nemzetközi kapcsolatok új paradigmájának felrajzolódására mutat, hanem egyrészt a centrumtársadalmak világát a korábbiakhoz képest kitágította és földrajzi elhelyezkedésében is jelentősen módosította, másrészt gyakorlatilag lehetetlenítette, hogy a félperiféria vagy periféria államai modernizációs törekvései továbbra is állami keretben maradjanak.

II.

Magyarországon *a modernizáció és a jog viszonyában* a fentebb említett tényezők hatása világosan kimutatható.

Abban, hogy a 19. század utolsó harmadától erőteljesen meginduló fel-lendülés — az időszakos válságperiódusok ellenére — valóban gazdasági, technikai és mindezekből következően jelentős mértékben társadalmi struktúrális átalakulás volt (olyan, amely a modernizáció továbbhaladásához szükséges polgárságot is erősítette), s mint modernizációs folyamat a legközelebb jutott el a centrum országok egyes mutatóiig, *a jogi szabályozás igen jelentős mértékben közreműködött. A modernizáció ugyanis csak a jobbiztonságot kifejező, lehetőleg teljes, de legalábbis elvi alapjaiban és túlnyomórészt a szabályozásában is koherens, átlátható jogi rendszerben teljesülhet ki. Ennek a koherenciának a normatív szabályozás, a megalkotásukat szolgáló és végrehajtásukban közreműködő szervezetek összefüggésében és gyakorlatában is meg kell mutatkoznia.* Csak ilyen jogi rendszerben válik kiszámíthatóvá az emberek és szervezeteik viselkedése, s viselkedésük következményei. Az ilyen jogrendszer megalkotásához, fenntartásához és működéséhez azonban politikai stabilitás szükséges. Ebből következik, hogy a modernizációt szolgáló jogi rendszernek adott esetben meg kell alkudnia a *politikai stabilitás* követelményeivel a történelmi-társadalmi szituáció politikai erőinek számbavétele alapján. Ezért használtam az imént a „túlnyomórészt” kifejezést, hiszen a periféria néhány politikailag is kifejeződő tradicionálisan struktúrális eleme nehezítheti

vagy kerülőútra kényszerítheti a modern jogi szabályozást, ha a politikai stabilitás érdekében szükséges kompromisszumok létrejönnek. Ez történt Magyarországon is a 19. század utolsó harmadában fellendülő modernizáció időszakában. Általánosan ismert példa, hogy miután modern magánjogi kódexet nem sikerült az Országgyűléssel elfogadtatni, a korszaki megoldások a bírói gyakorlat közreműködésével az 1875. évi XXXVII. tc., az ún. kereskedelmi törvény rendelkezéseiből, vagy a magánjogi törvénytervezetekből, esetleg közvetlenül a jogtudományból jutottak be a jogi szabályozásba.

Ebben a korszakban — jól ismert közjogi vitái ellenére — a modernizációnak a nekilendülő szakasza megkapta a számára szükséges, kiegyenlített ütemű és a jogbiztonságot kellő mértékben garantáló jogalkotást, biztosítva ezzel a folyamat számára szükséges jogi struktúrát. Itt kell megjegyezni, hogy mint más területeken (pl. a politikában) sem a cselekvők motivációi számítanak történeti szempontból, hanem a *létrehozott struktúrák*. Így a közjogi viták, a folyamat politikai percepciójában mutatkozó különbségek nehezítették ugyan, de alapvető és lényeges összefüggéseiben nem akadályozhatták meg a modernizáció első szakaszának megfelelő jogi rendszer kialakulását. (Jogi rendszerről beszélek, hiszen nem csupán jogszabályok megalkotása, hanem a modernizálódó társadalom számára többé-kevésbé megfelelő jogalkotási és jogalkalmazási szervezetek kialakítása is megtörtént.)

Ahogy a magyarországi modernizáció e szakasza tanulságos a modernizáció folyamata és a jog viszonyában mutakozható jelenségek szempontjából, úgy kínál — talán elsősorban éppen negatív vonásai miatt — lényeges tanulságokat az *ún. szocialista társadalom modernizációs kísérlete*.

A jogalkotás szerepét a társadalom alakulásában ugyanis kettős feltételrendszer köti. Mindenekelőtt a jogszabályok megszületését — s itt szándékosan nem használom a jogalkotás kifejezést — a társadalom viszonyai, jelenségei, folyamatai jelentős mértékben meghatározzák. Amennyiben jogalkotásról van szó — s ebben a kifejezésben bennfoglaltatik a tudatosság is — közrehat e viszonyok, jelenségek, folyamatok (ugyancsak több tényezőtől befolyásolt) politikai percepciója is. Nemegyszer megtörténik azonban, hogy *az uralkodó politikai erőket olyan ideológiák, illetőleg a valóságtól túlságosan távol eső víziók és célok vezérik, amelyek eleve meggátolják a társadalom folyamatainak helyes értékelését, vagy olyan érdekek hatnak közre, amelyek eltorzítják ezt az értékelést. Mindez közvetlenül jogalkotásra váltva, elviselhetetlenül nagy távolságot hozhat létre a normatív megfogalmazott jogszabály és a valóság között*. Ebben az esetben mind a társadalom érintett viszonyai, mind pedig az alakításukra törekvő jogszabályok eltorzulnak, a szabályozás diszfunkcionális következményekkel jár. Hangsúlyozom azonban, hogy *a jogi szabályozás is hat a társadalom viszonyaira, formálja jelenségeit*, s ha erre a fogadó társadalom érett, azaz az imént említett távolság nem nagy, akár *új folyamatokat is elindíthat*. Olyan új folyamatokat, melyek azután részben maguk teremtenek számukra megfelelő magatartásszabályokat, részben a megfelelő ítéletekkel újabb jogi szabályozást is kiváltanak.

A szocialista társadalom négy évtizede ebből a szempontból szinte laboratóriumként szolgált a jog és a társadalom összefüggéseit vizsgáló kutatók számára. E kutatások eredményeit több vonatkozásban megfogalmaztam már (Ld. pl. Kulcsár, 1985:281—332), ezúttal csupán kettőre kívánok rámutatni.

Az első egyetlen mondat. *A társadalom viszonyainak alakítására törekvő jogi szabályozás belső logikája, racionalitása csak akkor alakulhat ki, s főleg csak úgy, ha a szabályozás külső összefüggéseiben is racionális, azaz a társadalomban megvalósítható célok elérését szolgálja.* Ha pedig a jog belsőleg ellentmondásos és nem koherens a jogi rendszer egészével, akkor szabályai a társadalom magatartásában sem valósulhatnak meg. Példákat az említett időszak jogi szabályozásából talán felesleges is idéznem. A második jelenséget, bár a szakirodalomban az elsőhöz hasonlóan többször is jellemeztem, a jogalkotási gyakorlat máig is oly kevésbé veszi figyelembe, mint az elsőt. Köztudott, hogy az ember bizonyos szituációban cselekszik. Ha ezt a szituációt jogilag nem szabályozzák, összetevőit csak a társadalom reálfolyamatai és jelenségei, s az ezekből adódó szokások, erkölcsi szabályok alkotják, akkor a cselekvést túlnyomórészt — talán kissé leegyszerűsített kifejezéssel szólva — *a reális szituáció* formálja. Ha azonban a szituáció viszonyait, jelenségeit, s a folyamatot, amelyben létrejöttek, jogszabályok befolyásolják, akkor — képletesen szólva — a reális fölé *normatív szituáció* is épül, s erre a magatartásnak — legyen az emberi vagy szervezeti — tekintettel kell lennie. Hogy ez a normatív szituáció milyen távol van a valóságtól, ellentmondásos-e vele, s ha igen, milyen mértékben, mennyire részletesen szabályozott, netán túlszabályozott, milyen mértékben képes a jog belső logikáját megőrizni stb., nemcsak a szituációt alkotó normák megvalósulását határozza meg, hanem a társadalmi magatartás alakulását is. Elegendő csupán az 1968-ban elindított gazdasági reform több mint húsz éves politikai sorsára, szakaszaira, buktatóira, a különböző érdekek befolyásával is összefüggő szabályozási alkura, az így keletkező jogi szabályozás ellentmondásosságára, a normáknak meg nem felelő szervezetek közrehatására, végül mindezek következményeire és tanulságaira gondolni. Hogy csak két, ám lényegében egy forrásból származó jellegzetes következményt említsek: a jogi szabályozás jelentős részben vagy túlságosan elvont elvek gyűjteményévé vált, vagy pedig technikai szintre „süllyedt”, s mindezek folytán egyszerre inflálódott és devalválódott. Mindkét esetben *csökkent ugyan a jogszabály magatartásirányító ereje.* Az első esetben orientatív jellegűvé, a másodikban súlytalanává, gyorsan változtathatóvá vált. Olyanná, amelyet nem kötöttek a jogfejlődés hosszú idő alatt kialakult elvei. Az *azonos forrás* a jogszabály gyakran pillanatnyi és minden további megfontolás nélküli *eszközként* való felfogása.³

A magyar társadalom elmúlt negyven évében a jog tehát nem biztosíthatta a társadalom modernizációja számára elengedhetetlen jogbiztonságot. Nem sikerült a jognak a modernizálódó társadalom szempontjából egyaránt

fontos két funkcióját, a társadalom stabilitás- és változás-igényének kiegyensúlyozott érvényesítését elősegíteni. Igaz, ez elsősorban nem a jogon múltott, hanem a magyar társadalomtól idegen politikai rendszer és modernizációs folyamat természetéből és jelenségeiből fakadt. Ezek ugyanis nem biztosították a jog külső racionalitásának feltételeit, így belső racionalitása és logikája sok tekintetben szükségképpen eltorzult, s ezzel — éppen a modernizáció szempontjából — igen jelentős mértékben diszfunkcionálissá vált.

III.

A társadalom modernizációja és a jog viszonyában bekövetkezhető alapvető változás esélyét a rendszerváltás előkészítésének és első szakaszának időszaka hozta meg. (A rendszerváltás első, átmeneti időszakának az 1988 őszétől az 1990. évi választásokig terjedő periódust tartom.) A jog szerepe ebben az időben és ebből a szempontból elsősorban a politikai és a gazdasági életet egyaránt megkötő jogi természetű akadályok lebontása, s a politikai, valamint gazdasági cselekvés új kereteinek — legalábbis nagy vonalakban történő — kialakítása volt. Ez történt meg a *gazdaságban* az 1988. évi VI., a gazdasági társaságokról szóló, s az azt követő törvényekkel, a *politikában* pedig az 1989. évi II. és III., az egyesülési és a gyülekezési jogról szóló törvényekkel kezdődően elindult, s az Alkotmánynak az 1989. évi XXXI. törvényben foglalt alapvető és átfogó jellegű módosításával, illetőleg a vele kapcsolatos törvényekkel zárult közjogi jogalkotással. Ha pedig a gazdasági életre és a közigazgatásra vonatkozó szabályozás deregulációs eredményeit is tekintetbe vesszük, akkor világos, hogy a politikában, a gazdaságban, a társadalomban meglévő kreatív erők felszabeditása érdekében bevezetett *jogalkotás gyakorlatilag szabaddá tette az utat nem csupán a politikai értelemben vett rendszerváltás kiteljesedése, hanem a polgári gazdasági fejlődés és ezzel is összefüggésben a modernizáció folyamata számára is.* Azok az alkotmányos elvek, amelyek a jogfejlődés évszázados vagy évezredes értékei, az átfogó alkotmánymódosítással egy új és demokratikus politikai rendszer alapjait jelentik mind a mai napig, egyúttal meghatározzák a modernizáció érdekében használható jogi szabályozás jellegét és határait is.

Ezek a határok azonban az alkotmányos cselekvés határai. Értelmezhetőek és az alkotmánybíróság értelmezte is őket, felszínre hozva a keletkezésének politikai körülményei folytán nem mindig koherens alkotmánymódosítás mögött álló *láthatatlan alkotmány* egymással összefüggő elveit is. A korábbi, a demokratikus politikai rendszer és a piacgazdaság kialakulását jelentő jogszabályok lebontása és mindezek fejlődésének legfontosabb jogi kereteit megadó, „tisztábbá tett” út a maga alkotmányos határaival azonban önmagában még nem jelölte meg — néhány egyébként nagyon fontos általánosságon túlmenően (mint pl. a polgárosodás és a modernizáció szükséglete, s ezzel

összefüggésben az Európai Unióba való belépés fontossága, a privatizáció stb.) — azokat a *távlati célokat*, amelyek felé ezen az úton a magyar társadalom elindulhat. Márpedig az általános megállapítások egy része akár eszközként is felfogható. Ilyen értelemben eszköz lehet akár a privatizáció vagy az EU-hoz való csatlakozás is, s ezeknek az eszközöknek a jogi szabályozásban való értelmezése a céloktól, a célok valóságától függ.

A rendszerváltozással együtt járó modernizáció és a jog „helyes” viszonyának értékelése, s a jogrendszer egészének e viszony értékelésére alapozott fokozatos és folyamatos kiépítése rendkívül nehéz, a társadalom és a gazdaság mély ismeretét, a jogi technika szinte „mesteri” kezelését igénylő feladat. Az egész modernizációs folyamat talán legfontosabb jogi feltétele a már említett jogbiztonság. *A jogbiztonság azonban sajátos kontinuum, amely a jog uralmának az alkotmányosságban megtestesülő valóságától, a jogszabályoknak az alkotmánynak megfelelő megalkotásán és alkalmazásán keresztül egészen a jogi szabályozásnak megfelelő közbiztonságig terjed.* A rendszerváltozáshoz kötődő átalakulásnak rossz, szinte válságszituációt teremtő gazdasági feltételei azonban olyan jogi szabályozást is kiváltanak, amely ezt a kontinuumot több ponton, az alkotmányosság és a jogi szabályozás, a jogi szabályozás és a jogalkalmazás (az állampolgárokat tekintve a jognak megfelelő magatartás), végül a jogi szabályozás és közbiztonság között is megtörik.

A rendszerváltozás óta létrejött jogi struktúra — kialakításának motivációitól függetlenül — egészében (eltekintve tehát a politikai rendszert és a piacgazdaságot kialakító korábbi, legalapvetőbb jogszabályoktól) kevéssé módítja elő a modernizáció folyamatát.

Ennek összefüggései közül a legjelentősebb az a gazdasági válságszituáció, amelynek tényezői jórészt az úgynevezett transzformációs válsághoz kapcsolódnak, míg mások az eladósodásból, sőt bizonyos fokig a világgazdasági környezetből adódnak. A jogot ez annyiban érinti, hogy egy időben kell a válsághelyzetből kivezető út rövid távú és a modernizációt előmozdító hosszabb távú szabályokat megalkotni. Eddig — az 1990-ben és 1994-ben megtartott választások eredményei alapján megalakult kormányok kinyilvánított szándékai ellenére — sem sikerült ezt a két szempontot a jogi szabályozásban együttesen érvényesíteni. Példa lehet erre a csődre vagy a bankokra vonatkozó jogi szabályozás, illetőleg az Alkotmánybíróság döntése a személyi szám használatáról, amely európai mértéket meghaladó követelményt támasztott egy pénzügyi válsághelyzetben lévő országban.

A rendszerváltozás folyamatában azonban — túl a lebontás szakaszán — a célok megjelölése könnyen válhat *ideologikussá*. Ideologikussá abban az értelemben, hogy egyes általános emberi értékeken, esetleg a valóságos folyamatokban alakuló koncepciókon és alakítható jövőképen, ha úgy tetszik vízióon túlmenően a politikai erők könnyen kapcsolódhatnak akár eredetükből is adódóan valamilyen szilárd, koherens eszmerendszerhez, amelyet azután megkísérelnek a társadalomra „ráhelyezni” azzal, hogy politikájuk feltétlen

alapjává teszik. Az ilyen eszmerendszer — különösen, ha alternatívák nélkül működik — a gyakorlatban is megmerevedhet és foglyul ejtheti a politikát. Messzire vezetne, s ezúttal nem is feladatunk annak taglalása, hogy a magyar rendszerváltozás eddigi folyamatában milyen ideologikus politikák milyen következményekkel jártak vagy járnak. (Ld. Kulcsár 1994:33—78. és 1995a:7—14) Elégedjünk meg annak megállapításával, hogy *minden olyan jogi szabályozás, amely bármilyen ideológia konzekvens érvényesítésével nem a teljesítmény elsőbbségét szolgálja, s bármilyen — egyébként esetleg tiszteletre méltó elgondolástól vezettetve — a kreativitás kibontakozása ellen hat, eleve szembeáll a modernizálódás és ezzel együtt a polgárosodás folyamatával, ráadásul más vonatkozásban is diszfunkcionálissá válik.*

Mára már világos, hogy ez történt a kárpótlás és privatizáció viszonyában. A folyamat — ahogyan ez a jogirodalomban már ismert — „öntörvényűvé” vált, nem erősítette meg gazdaságilag a sérelmeket szenvedett egykori középrétegeket, nem változtatta őket vállalkozó vagy független polgársággá, hanem a legális és illegális közvetítő kereskedelem lett a haszonélvezője. Ahogyan azonban a *politika az ideológia foglya lehet*, úgy válhatnak a társadalom más, „öntörvényű” szférái a politika foglyává. Rendszerváltozás esetén természetesen nagy a kísértés a megváltoztatandó rendszert megelőző múltba, az *ancien régime ante* felé való fordulásra. Hiszen a tekintélyuralmi rendszer lebontása — különösen, ha az kívülről erőszakolt diktatúrát is jelentett — szinte magától értetődően tartalmaz restaurációs elemeket, ha esetleg csak a múlthoz való kapcsolódási pont keresésével is. (Csak példaként: így lett a köztársasági elnöknek az 1946. évi I. törvényben megállapított jogállása az 1989. évi alkotmánymódosításban megfogalmazott pozíciója mintájává, annak ellenére, hogy ez a jogszabály az országnak a fegyverszünet által korlátozott elvi, s a szovjet vezetés alatt működő szövetséges Ellenőrző Bizottság által gyakorlatilag korlátozott szuverenitása időszakában született.) Minthogy a korábbi időszak társadalmának sajátosságai akár mintaként is szolgálhatnak éppen a visszaállítani kívánt folyamatosság érdekében, az ideologikusan megalapozott politika pedig megnehezíti a modernizáció szempontjából használható elemek elválasztását e folyamattal korábban is szembenálló tényezőktől, a modernizáció víziójába könnyen vegyülhetnek olyan tradicionális elemek, amelyek akadályozzák a további folyamatot is. A megfogalmazásból talán kitűnik, hogy *nem minden tradicionális elem visszafogó tényező*, sőt egyesek figyelmen kívül hagyása, mert azok is a társadalom tényei, megnehezíthetik a jog szerepének érvényesülését a modernizáció folyamatában. Ezért veszélyes a *csak* a külső minták felé tekintés is, jóllehet az indokolatlan restaurációs törekvéseket a modern minták figyelembevétele kiegyensúlyozhatja is. A magyar modernizációnak az euro-atlanti integrációhoz való kapcsolása tehát ebből a szempontból is szerencsés. Igaz ugyan, hogy a modernizáció nemritkán indult — különösen a fejlődésben nagyon elmaradott országok némelyikében — valamilyen ideológia alapján. Végző soron

azonban az ideológia és a sikeres, a folyamat második szakaszába is eljutó modernizáció kizárják egymást.⁴ Annál több példa van viszont a sikertelen modernizáció által kiváltott fundamentalista ideológiák uralomra jutására, bonkatozzanak ki vallási, szocialisztikus vagy nacionalista alapon. *A modernizáció folyamatát tehát csak a valóságos folyamatokra és lehetőségekre épülő „vízió” vezérelheti, amely a mindennapi gyakorlatban alakulhat, képes módosulni az új kihívások és jelenségek hatására.* Csak ez adhatja meg a jogalkotás számára is azt a külső „racionalitást”, amely belső logikáját, konzisztenciáját, a társadalomban való megvalósulás képességét biztosíthatja. Ilyen vízióra, s a belőle fakadó *kormányzati koncepciókra* azonban szükség van, mert ha a politika „leszűkül” a napi szorításokból adódó feladatok pragmatikus megoldására, akkor távlat nélküli adminisztrációvá és érdekcsoportok zsákmányává válik.

Alapvetően ennek figyelembevételével állapítható meg, *mennyire vehető igénybe a jog a mai magyar társadalom modernizálódásában.* Vannak azonban más közreható tényezők is. Utaltam már arra a veszélyre, amely a felülről lefelé irányuló, politikafüggő vagy államfüggő modernizációból adódik, s amelyben a jog túlméretezetten jelentős szerepet kap, most azt kell hangsúlyoznom, hogy ettől nem mentes mai társadalmunk sem. Miközben a szocialista társadalomra jellemzőként említett két jelenség még távolról sem tűnt el, egy másik tényező, nevezetesen az a tény, hogy *a modernizálódás gazdasági válsághelyzetben folyik, szintén jelentős ellentmondást támaszt.* A jog ugyanakkor vétetik igénybe e válsághelyzet megoldására, mint amikor modernizációs elgondolásokat kell szolgálnia. Az ebből fakadó veszélyek különbözőek. A legkézenfekvőbb pl. — s ennek különösen hosszabb távú kormányzati koncepciók hiányában van esélye — *válsághelyzet megoldására kialakított szabályozás azonosítása a modernizációt elősegítővel.* Könnyen következhet ebből, hogy a válsághelyzettel kikényszerített intézményeket a modernizáció elemeinek tekintjük. A két szituáció együttes kezelése természetesen rendkívül nehéz. Az ideális megoldás, amely azonban nem mindig követhető, a modernizációs irány vagy modell felvázolása egy adott területen, s megszerezvén hozzá a lehető legszélesebb politikai és társadalmi konszenzust — mert ne feledjük, hosszú távú folyamatokról van szó — csupán annyi lépés megtétele, a jogi szabályozással is, éspedig megfelelő ütemben, amennyit az adott helyzet megenged. A példa az ilyen megoldásokra az államháztartási törvény lényeges társadalmi tartalmát jelentő nagy ellátó rendszerek korszerű kialakítása lehet.

Aligha vitatható, hogy egy korábbi társadalmi formációban, a paternalista állam gyakorlatában kialakított nagy szolgáltató és ellátó rendszerek változatlan működtetése még akkor sem lenne hosszú távra lehetséges, ha a mainál jóval kedvezőbb gazdasági helyzetben kísérelnék meg. Ez ugyanis lényegében a paternalista állam fennmaradását jelentené, éspedig a működéséből és a nagy rendszerekbe beépült sajátosságokból adódó összes

diszfunkcionális következményeivel együtt. Mármost egyik járható út a régi nagy rendszerek fokozatos leépítése a rendelkezésre álló pénzügyi lehetőségeknek megfelelő mértékben és ütemben, ahogyan ez eddig történt a kilencvenes években, főleg 1995-től kezdődően. Ebben az esetben azonban szükségképpen a finansziális igényektől függő lépések történtek, aligha alakulhattott ki koherens rendszer, sőt — tekintettel arra, hogy a rendszerváltozás a legalitás elvén alapulva történt — valóban nehéz lenne vitatni az Alkotmánybíróságnak a szerzett jogok védelmére épült jól ismert álláspontját. A társadalom modernizációját és a válságkezelést együttesen is szolgáló eljárás tehát csak az ellenkező logikával vezethet célra. Azaz az „államháztartás” egészének, a közigazgatásnak, s a nagy ellátó és szolgáltató feladatok együttes, valóban egységes, *rendszereszerű kimunkálásával*, amelyen belül meghatározhatók az állam feladatai *a rendszernek megfelelően hosszabb távra*, s a bevezetését szolgáló *átmeneti* időszakokra. Ebben a logikában a maguk helyén, az adott helyzetnek megfelelő rugalmassággal, tehát nagyobb hatékonysággal érvényesíthetők a pénzügyi helyzetből fakadó következmények is. Jó néhány esetben igazolódott már, hogy előzetes, a társadalmi szükségletek, folyamatok és viszonyok elemzésére épülő, *a változást tartalmilag és szerkezetileg is megalapozó modellépítés*, s a *következmények felvázolása nélkül* a pusztá erőforráscsökkenés (legyen az akár egyes egységek kivétele valamilyen rendszerből, akár létszámleépítés vagy a pénzügyi restriktió más eszköze) nem jelent megoldást. Csak megjegyzem, hogy az államháztartási törvény ilyen, a társadalmi tartalmának hosszabb távú elemzésére épülő kidolgozása és elfogadása nem csupán pénzügyi vagy a fentiekben említett politikai szempontból sürgető feladat. Több vonatkozásban is összefüggésben van a modernizáció természetének értelmezésével és ezzel együtt e folyamat menetével. Csupán néhány összefüggést példázóan említve, ilyen az állam szerepének felfogása a modernizációban, ilyen a kiépítendő rendszer teljesítményt előmozdító vagy éppen visszatartó hatása. Utoljára, de nem utolsósorban ilyen a modernizáció folyamatában rendkívül kényes kérdésnek, a szükséges, ám bizonyos mértéken felül diszfunkcionálissá váló jövedelemkülönbségek, általánosabban megfogalmazva a társadalmi egyenlőtlenségek kezelése. Világos ugyanis, hogy bizonyos mértékű különbségek nélkül nehéz a társadalomban a teljesítményorientációt, a kreativitást stb. előmozdítani, míg a túlságosan nagy különbségek lehetetlenítenek, adott esetben esélyt sem adnak éppen e rendkívül fontos jelenségek kibontakozásának a társadalom jelentős részében. A túlságosan nagy különbségek nem csupán felszámolják, vagy nem is engedik kialakulni a társadalom gerincét alkotó középrétegek polgári jellegét, hanem oly mértékben megrontják a társadalom egyensúlyát, ami már a minden modernizációs törekvés számára fontos *politikai stabilitást is meggingathatja*. (Ld. néhány latin-amerikai ország példáját.)

Az a tény, hogy napjainkban a modernizáció nem mehet végbe nemzetállami keretek között, jelentősen befolyásolja a jogalkotást is. Ezt az átalakulást vezérlő Németh-kormány éppen úgy felismerte, mint az említett két vá-

lasztást követő kormányok, így a magyar külpolitika első számú törekvésévé vált és így is maradt az európai vagy még pontosabban *az euro-atlanti integráció folyamataiba való betagozódás, s az integráció szervezetébe, elsősorban az Európai Unióba való belépés*. Ez a törekvés a modernizációt előmozdító jogi szabályozást alapvetően pozitívan érinti, sőt a belépéshez igényelt jogharmonizáció az alapelveket tekintve — elsősorban a közjogot érintően — már jórészt megtörtént. A harmonizációból következő további kívánalmak pedig, akár a meglévő jogrendszer szükséges mértékű eurokonformmá tételét jelentik, akár új, az Unióban már elfogadott, sok tekintetben „technikai” jellegű normákhoz való igazodást, nevezetesen (a követelményeket tartalmazó Fehér Könyvben megjelölt) új szabályozást kívánnak, alapvetően *húzóerőt* jelentenek a modernizálódás folyamatában. Az Európai Unió és Magyarország közötti fejlettségi viszonyok közötti különbségek azonban gyakorlatban ugyanolyan jelenséget produkálhatnak a jogi szabályozás számára, mint amelyet a válsághelyzet és a modernizáció szabályozási kívánalmai közötti eltérések jelentenek. (Itt kell megjegyezni, hogy a jogharmonizáció nem szükségképpen „jobb” vagy „modernebb” jogi szabályozást jelent, hanem az eurokonformitás igényeinek felel meg. Általános jogászai vélemény szerint pl. a versenyjogi szabályozás korszerűbb mint az „európai”.)

IV.

Hosszabb távra kiszámítható jogszabályok azonban, ha nem is minden szempontból kiszámítható, de stabil politikai helyzetben szülehetnek, a mi viszonyaink között a *konzolidált* demokráciában. Hogy mikor konszolidált a demokrácia, elméletileg vitatott kérdés, amelynek elemzése aligha tartozik ide. Vannak, akik elegendőnek tartanak két egymás utáni, a kormányváltozást eredményező szabad választást, ez a kritérium azonban túlságosan leegyszerűsített. A demokratikus átalakulással foglalkozó politikatudományi irodalom általában elfogadja Juan Linz meghatározását, amely szerint a demokratikus konszolidáció az ügyek olyan állapota, „amelyben a jelentős politikai szereplők, pártok vagy szervezett érdekek, erők vagy intézmények egyike sem mérlegeli, hogy van-e a demokratikus folyamathoz képest bármilyen más alternatíva a hatalom megszerzésére, és hogy ...egyik politikai intézménynek vagy csoportnak sincs jogcíme arra, hogy vétót emeljen a demokratikusan megválasztott döntéshozók tevékenységével szemben... Egyszerűen szólva, a demokráciát az „egyetlen játszmának kell tekinteni a városban”. (Linz 1990:156, Linz-Stepen 1996:15)

Ez azonban a konszolidált demokrácia minimuma, amely vitatható (ld. pl. O'Donnell 1996:39—47), sőt ez a minimum is csak akkor valósulhat meg, ha a politikai rendszer normatív, azaz jogszabályokban megfogalmazott és a valóságos világa között ideálisan nincs, ténylegesen is csupán minimális kü-

lönbség van: illetőleg — egyes teoretikusok véleménye szerint — ha az intézményi keretek közötti cselekvés az összes releváns erők decentralizált stratégiájának egyensúlyát is megteremti. (Przeworski 1991:26)

A magyar politikai rendszer rendelkezik ugyan a konszolidált demokrácia minimumának formális jegyeivel, de a sajátos veszélytényezők nem lebecsülendők. Samuel Huntingtontal egyetértve magam sem tartom lehetségesnek, hogy a sokat emlegetett „vörös veszély”, azaz a „kommunista” (inkább szocialista) politikai rendszer választások útján visszahozható. (Huntington 1996:8) Nem vált valósággá ez a veszély még Oroszországban sem, ahol ennek a rendszernek jóval mélyebb gyökerei vannak, mint Magyarországon, így nálunk a demagóg „riogatások” jelszótárába tartozik. Másfajta antidemokratikus ideológiát hordozó pártok választási győzelme, vagy a végrehajtó hatalom olyan túlsúlya, amely a választott kezébe koncentrálná — akár a törvényhozás felfüggesztésével vagy végletes eljelentéktelenítésével — a hatalmat (ld. pl. Oroszországot) veszélynek már realisabb, bekövetkezte mégis aligha várható. A politikai rendszer konszolidációja számára problematikus jelenségek adódnak azonban a gazdaság területén. Nem csupán a válsághelyzet és modernizáció együttes kezelése miatt, amelyre már utaltam, hanem a piacgazdaság kialakításának az európai fejlődéshez képest aszinkron jellege és az ebből fakadó következmények miatt. Ezek a következmények érezhetők a magyar pártstruktúrában és politikai magatartásban is.

Arról már többször szoltam, (ld. pl. Kulcsár 1995:8—14), hogy a magyar pártstruktúra eddig nem, vagy kevéssé jutott túl a keletkezésével összefüggő gyermekbetegségeken. Továbbra is elsősorban a mindenképpen elkülönülés görcsös igyekezete adja meg az önazonosság keresésének tartalmát, s ezzel egy időben a pártok sajátos „önfelértékelése” (Fricz 1994:89) ezt az elkülönülési hajlamot beviszi a társadalom különböző szféráiba, megosztván a közigazgatást, a kultúrát, a baráti, sőt családi kötelekeket is. Alapvető jellegzetessége maradt a kompromisszumra való hajlandóság alacsony foka. Az emóciók gyakran semlegesítik a racionalitást, s amint az a formálódó pártstruktúrában jellegzetes, minden retorika ellenére a pártérdekek megelőzik az országot, a nemzet érdekeit. Henry Kissinger ezt úgy fejezte ki, hogy „a lojális ellenzék fogalma — ami a modern demokrácia lényege — alig található meg” a hagyományos nyugati demokráciákon kívül, hiszen az utóbbi olyan érték-konszenzusra épül, amely határt szab a párthoz való tartozás érzésének. (Kissinger 1995:811) Ebből is világos, de nem árt hangsúlyozni, hogy *ez a mindenkori ellenzéktől is elvárt lojalitás nem az éppen uralmon lévő kormányhoz, hanem az ország érdekeihez, s az ebből adódó konszenzushoz kötődik*. Ilyen és más, hasonló tényezők miatt mind a mai napig nem sikerült az ország modernizációjának alapvető irányában, feltételeinek értelmezésében, az adódó leglényegesebb problémáinak megoldásában olyan politikai és társadalmi konszenzust elérni, amely a *hosszú távú, a kormányzati ciklusokon túlmenő céltudatos jogi szabályozás számára is alapot teremtené*. Hozzá kell

tennem: tulajdonképpen ezekre a tényezőkre, különösképpen a legfontosabb problémák megoldását érintő konszenzus hiányára is visszavezethető, hogy a kormányzati munkában háttérbe szorul a szakelem, s a kizárólag szakmai kérdések is átpolitizálódnak, különösen a jogalkotás országgyűlési szakaszában.

Annak idején az ifjabb William Pitt, a 18—19. század fordulójának nagyhírű brit miniszterelnöke kérdezte: „miképp bírja ki az értelem embere, ha a képviselőházba kell mennie?” Ma, az angol parlamentarizmus érett szakaszában már feltehetően nem fogalmazna így. Magyarországon azonban, éppen a *jognak a modernizációban betöltött sikeres közrehatása érdekében szükség van olyan a fenti értelemben vett politikai lojalitásra*, amelyet ha a pártérdekű politika nem tud biztosítani, akkor meg kell teremteni kialakításának és érvényesülésének a lehetőségét. Hogyan érhető ez el szervezett módon? Nem csupán ceterum censeoként mondom tehát, hogy az ország érdekét szolgálja az Országgyűlés olyan második kamarája, amelyben egyrészt másképpen artikulálva fejeződik ki a társadalom politikai akarata, bölcsessége, s amely másrészt csökkentené a mai Országgyűlés túlhatalmát, nagyobb egyetértésre készítené a Képviselőházban ma még sokféle pártérdekkel átszótt nézeteket az ország javáról, alapvető érdekeiről. Ez hozzájárulhatna ahhoz, hogy létrejöjjön a hosszú távra szóló jogi szabályozás számára szükséges politikai konszenzus, az a külső racionalitás, amely a jog belső logikájának érvényesülését, s minőségi szakmai kimunkáltságát is elősegítené.

JEGYZETEK

- 1 A konfucianizmus értelmezése és szerepe a távol-keleti országok modernizációjában legújabban vitatott kérdéssé vált. A vita jelentősebb csomópontjai: az egyén helye és értéke a konfucianus ideológiában, különösen újabb értelmezésében, van-e egyáltalán konfucianus állam mint olyan, mit jelent a konfucianizmus nagy tradíciójának megszakítottága a nyugati behatással a modernizáció számára, amely a behatolással szétört társadalmi struktúrára épülve alakult ki stb. E kérdésekre és a vita irodalmára is ld. Möller 1995:1—12, illetőleg Eun-Jeung Lee 1995:517—529.
- 2 A két fogalomra ld. Kulcsár 1992:30—31, 89, illetőleg Kulcsár 1995:18, 38.
- 3 A két szituáció fogalmára és a jog mint eszköz problémájára ld. Kulcsár 1987:444—478, 520—521.
- 4 A hidegháború befejeződését követően — elsősorban a fejlett világra és itt is az euro-atlanti kultúrára érvényesen — az ideológia politikai szerepének végét jósolták. „A liberális demokrácia elfogadása kialakíthatja az emberiség ideológiai fejlődésének végső pontját” (Fukuyama 1992:IX), Brzezinski a náciizmus és a marxizmus bukásában a valóság elől az utópiába menekülő megamitoszok végének esélyét látja (Brzezinski 1993:3—63), Drucker ugyancsak az ideológiák bukásához köti a szekuláris vallások, a társadalom által való üdvözülésbe vetett hit végét (Drucker 1993:7) és így tovább. Újabbban azonban nem csupán a „fejlődő” országok sokfajta fundamentalizmusa okoz problémát a mai világ értelmezőinek, hanem a nyugati politika bizonyos reideologizálódása is. (Ld. Rotte 1996:126—133.)

HIVATKOZÁSOK

- Brzezinski, Z.* (1993): *Out of Control*. Charles Scribueis Sons, New York.
- Drucker, P.* (1993): *Post Capitalist Society*. Harper Collins, New York.
- Eun-Jeung Lee* (1995): Max Weber und der "Konfuzianische Kapitalismus". In: *Leviathan*, 1995. Nr. 4.
- Fricz, T.* (1994): A magyar parlamenti pártrendszer jellemzése és tipizálása. In: *Törésvonalak és értékviszálások*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.
- Fukuyama, F.* (1992): *The End of the History and the Last Man*. The Free Press, New York.
- Huntington, S.* (1996): Democracy for the Long Haul. In: *Journal of Democracy*. Vol. 7. No. 2.
- Kissinger, H.* (1995): *Diplomacy*. Simon and Schuster, London etc.
- Kulcsár, K.* (1985): A jog szerepe a társadalmi változásokban — a jog változása. In: *Jog és törvényesség*. (Szerk.: Petrik F.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Kulcsár, K.* (1987): *Politikai és Jogszociológia*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Kulcsár, K.* (1992): *Modernization and Law*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kulcsár, K.* (1994): *Kontinuitás és átmenet*. Savaria University Press, Szombathely.
- Kulcsár, K.* (1995): Az európai integráció és Magyarország. In: *Külpolitika* I. évf. 3—4. sz.
- Kulcsár, K.* (1995a): A magyar modernizáció politikai összefüggései. In: *Valóság* XXXVIII. évf. 11. sz.
- Linz, J. A.* (1990): *Transitions to Democracy*. Washington, Quaterly, 13.
- Linz, J. and Stepan, A.* (1996): *Toward Consolidated Democracies*. In: *Journal of Democracy*, Vol. 7. No. 2.
- Möller, K.* (1995): *Das Konfuzius — Komplott*. In: *Leviathan*. 1995. Nr. 1.
- O'Donnell, G.* (1996): *Illusions About Consolidation*. In: *Journal of Democracy*. Vol. 7. No. 2.
- Przeworski, A.* (1991): *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge University Press, Cambridge
- Rotte, R.* (1996): *Die Reideologisierung der Politik und die Position der westlichen Demokratien*. In: *Politik und Gesellschaft*. 1996. Nr. 2.

LAW AND MODERNISATION IN HUNGARY

Summary

The modernisation of societies on the periphery along the pattern of core societies can only be done by someone, hence the politicisation of those societies, whenever the process of modernisation is not an organic one. It is only in the second phase that societies may gradually become independent of politics, but such a phase of self-sustained growth would require a democratic system and a bourgeoisie. Nevertheless, this phase also depends on the state. The modernisation of the society is a very long process and as Hungary has not been able to have a structural renewal, it has stayed on at the periphery.

The role of legal regulation is increasingly subordinated to the global processes of economy, politics, political institutions and law. Legal calculability and coherence are only possible under conditions of political stability. Legal regulation is rational only if it serves objectives that can be realised in the society. One of the most important legal conditions of modernisation is the security of law. Legal regulation may launch new processes but if it does not serve achievement and creativity it may well be dysfunctional.

A successful modernisation cannot only emulate an external pattern and cannot merely follow an ideology. However, vision is necessary as sheer pragmatism is dangerous.

At present Hungarian modernisation is taking place in an economic crisis situation, when crisis treatment is often missed for modernisation itself. At present party interests have precedence over the interests of the country. It should be remembered that a successful modernisation requires political loyalty.

BŐHM ANTAL

HATÁR MENTI ÖNKORMÁNYZATOK

(Önkormányzat, helyi társadalom, politikai részvétel néhány közép-európai országban)

A határ menti helyzet adottság. Kedvező feltételek esetén kölcsönös előnyöket jelenthet, átjárhatóságot, intenzív gazdasági és kulturális kapcsolatokat, etnikumok, vallások, népszokások, életformák kölcsönhatását — amelyek mind-mind felhajtó erővé válhatnak a határok mindkét oldalán. Kedvezőtlen feltételek esetén viszont az adott határok világokat választhatnak el egymástól, természetes etnikai, települési, sőt családi kapcsolatokat vághatnak szét, s települések tömegeit hozhatják mindkét oldalon elmaradott, isten háta mögötti helyzetbe.

Századunkban Európa mindkét lehetőségre számos példát nyújtott és nyújt. Ott, ahol tradicionálisan fejlett polgári társadalmak élnek egymás mellett, a határhelyzet előnyeit kölcsönösen kihasználhatják — lásd Svájc vagy a Benelux államok példáit. Ott viszont, ahol a polgári fejlődés megrekedt, vagy ahol ki sem alakulhatott polgári társadalom, a határmentiség többnyire kemény választóvonal, amelyet még zártabbá tesznek a gyakori etnikai konfliktusok és az előítéletek. Az *integrált Európa* pedig — az Európai Unió országaiban — afelé halad, hogy megszűnjének a határok.

Hazánk az elmúlt évtizedekben meglehetősen zárt határok közt létezett, nyugat felé vasfüggöny zárta el a normális kapcsolatokat, kelet felé pedig a térségre nehezedő történeti tradíciók következményei gátolták a különben „barátinak” deklarált szomszédsági kapcsolatok kialakulását. A határmentiség ilyen körülmények között *feltétlenül hátrányt jelentett*, hiszen volt olyan időszak, amikor még a határ menti területek meglátogatását is engedélyhez kötötték az állampolgárok számára. Az úgynevezett határsávoknak és látogatási engedélyüknek különböző fokozatai voltak a helyben lakók és az „idegenek” számára. Mindez természetesen sokat változott az ún. „puha diktatúra” időszakában, azaz a reform-folyamatok idején, azonban a *határ menti települések jelentős része mégis megmaradt elmaradott, depressziós helyzetében*. Ez azt jelentette, hogy ezeknek a településeknek a helyi társadalmá a folyamatos erózió következtében többnyire csak vegetált, elvándorló szakképzett,

iskolázott rétegei helyébe iskolázatlanabbak, szakképzetlenebbek költöztek, ha egyáltalán hajlandó volt valaki a vegetáló településeken letelepedni.

A rendszerváltás nyomán leomlott a vasfüggöny s megnyíltak a határok. Hogyan alakul a kedvezővé vált helyzetben a határ menti települések sorsa? Mit jelent ma a határmentiség? Milyen kedvező és kedvezőtlen jelenségeket tapasztalhatunk ma? Milyen a határ menti térségek településeinek helyi társadalma? Ausztria felvétele az Európai Unióba a Közösség határait kelet felé tolta ki. Az osztrák-magyar határ ma az Európai Unió és Kelet-Európa határa is. Hogyan érinti mindez az adott térségben élőket? Egyáltalán milyen a határ menti települések önkormányzatainak jelenlegi helyzete? Ilyen és ehhez hasonló kérdéseket vizsgál az a szociológiai felmérés, amely a Teleki Alapítvány keretében 1993-ban a hármashatárok településeivel és e települések helyi társadalmával foglalkozik.¹ A vizsgálatba négy alrégió — talán helyesebb kistájnak nevezni — településeit vontuk be: a magyar-román-ukrán, a magyar-szlovák-osztrák hármashatár településeit. (A vizsgálat a hármashatár érintkezési pontjától számított 30 km sugarú körből országonként legalább tíz-tíz falusi településre s településenként tíz-tíz több generációs családra terjed ki.)

A helyi hatalom működése — önkormányzati szisztémák

A vizsgált térség országaiban — Ausztria kivételével — a szocialista rendszer összeomlása után új politikai struktúra alakult ki. Az új hatalmi szerkezet értelemszerűen megváltoztatta a helyi hatalom intézmény-rendszerét és működési alapelveit is. A korábbi tanácsrendszer helyét önkormányzatok foglalták el és az állampártok által erősen kontrollált és centralizált tanács struktúra helyébe a jóval decentralizáltabb önkormányzati rendszer lépett. Bár nagy vonalakban ez a struktúra egymáshoz hasonlóan változott meg a vizsgált térség országaiban, mégis számos sajátosság jellemzi az önkormányzatok felépítését és működését.

Ausztria természetesen kivétel jól működő polgári társadalmával, civil-társadalmi szervezeteivel és önkormányzataival. Municipális közigazgatási rendszerük és modern lokális autonómiájuk gyökerei a múlt század közepéig nyúlnak vissza. 1849-ben fogadták el a *Provisorisches Gemeindegesetz* törvényét, amely önállóságot biztosított a municípiumok számára. (Ez a municipális rendszer leginkább a német közigazgatásnak felel meg.)

Természetesen a múlt század óta jelentős változásokon, reformokon esett át ez a rendszer. A legjelentősebb reformra 1960—70 között került sor, egyharmadával csökkentették a municípiumok számát. A 3998 településből 2665 közigazgatási egységet szerveztek ezzel a lépéssel. A változások lényegében egybeestek a nyugat-európai országok önkormányzati reformjaival és megfeleltek azoknak. Az önkormányzati struktúrát, a „*kommunale Selbstverdung*”-

ot tovább módosították — 1988-ban a municípiumok száma újabb 15 százalékkal csökkent, főleg az apró, ezer lakosnál kisebb települések összevonásával.² A jelenlegi szisztémában:

1000 lakosnál kisebb	613	municipium
1001—5000 lakosú	1537	
5001—20000 lakosú	161	
20001—50000 lakosú	13	
50001—500001 lakosú	8	
500001 lakosnál nagyobb	1	municipium.

Ezek a települések jelentik a közigazgatás legalsó szintjét, fölöttük található kilenc szövetségi tartománnyal a föderális, majd az állami szint.

A Maastrichti Egyezmény és az Európai Unióhoz való csatlakozás valószínűleg befolyással lesz erre a struktúrára, bár a szisztéma lényege megfelel az európai modellnek.

Magyarországon 1990 nyarán fogadta el a parlament az önkormányzati törvényt, majd annak megfelelően 1990 őszén tartották meg az első önkormányzati választásokat. A törvényt 1994-ben módosították, s ezután került sor a második önkormányzati választásra 1994 decemberében. Mindkét alkalommal a *független jelöltek* közül került ki a legtöbb polgármester és önkormányzat képviselő — arányuk 78—83 százalék. A különböző pártok jelöltjei és a pártszínekben indulók csak a maradék 17—22 százalékon osztozhattak.

Az önkormányzati törvény *lényegében minden település számára* lehetővé tette az önálló önkormányzat létrehozását, így az 1470 tanács helyébe több mint 3100 önkormányzat lépett. (Az önkormányzatok száma a második önkormányzati választások idején 3147 volt.)

Az önkormányzati törvény módosítása 1994-ben pedig utat nyitott a *kisebbségi önkormányzatok megalakítására*. 642 településen választottak meg helyi kisebbségi önkormányzatot, etnikumonként: a cigány kisebbségi önkormányzatok száma 422, a németeké 104, a horvátoké 41, a szlovákoké 31, a románoké 11, a szlovéneké 3. Rajtuk kívül bolgár, örmény, görög, lengyel, ruszin, szerb kisebbségi önkormányzat is alakult. Hasonló jellegű kisebbségi önkormányzatok a vizsgált országokban nem működnek.

A módosított törvény községi, városi, megyei jogú városi, fővárosi önkormányzatokat különböztet meg. A központi kormányzat és a helyi önkormányzatok között a megyék képviselik a középszintet.

Romániában a helyi közigazgatási rendszer két éve működik. Azóta a közigazgatási struktúra két szintből áll: központi és helyi szintből. Helyi szinten a megyei és a városi-községi önkormányzatok működnek, törvényességüket a kormányt képviselő prefektus látja el. A prefektus deklaráltan nem feleltet az önkormányzatoknak, azonban sok a vele kapcsolatos hatásköri vita.

A román önkormányzatok száma hasonló a magyar és szlovák önkormányzatok számához, s ez azt jelenti, hogy a kisebb településeken (1000 főn

aluli népességszám esetében) nem, illetve csak összevontan, nagyobb településeknek alárendelten működnek önálló önkormányzatok. A 2688 községi önkormányzat tehát ennél lényegesen nagyobb számú települést foglal magában. Hivatalosan mindössze 36, ezer főn aluli lakosságú települést tartanak nyilván. A helyi közigazgatás állapotát nyilvánvalóan befolyásolta az ún. „szisztematizálás”, amelynek keretében a kisebb településeket teljesen meg akarták szüntetni. Ugyancsak befolyásoló tényező a hivatalosan is 10 százaléknyi nemzetiség — főleg magyar, cigány, német — jelenléte.

Szlovákiában 1990 óta működik az önkormányzati rendszer, alapegységei a helyhatóságok. Összesen 2834 helyhatóság van az országban, köztük egészen kis népességszámú (16 lakosú) és egészen nagy népességszámú (441 400 lakosú) település is található. Az ország közigazgatása ezen felül 38 körzetre és 121 alkörzetre oszlik. A közigazgatás további reformja folyamatban van.

Az önkormányzati rendszer működésére nyilvánvalóan befolyással van a hivatalosan is 15 százalékot képviselő nemzetiség — közülük a legszámszerűbb a magyar, a cigány és a cseh kisebbség.

Szlovéniában az önkormányzati rendszer reformja szintén jelenleg van folyamatban. A helyi önkormányzatok száma mindössze 62, a vizsgálatban szereplő volt szocialista országok közül — az ország nagyságát is figyelembe véve — ez a struktúra a legcentralizáltabb, de ez felel meg szerkezetileg leginkább az európai mintának. A középszintű önkormányzatok teljesen hiányoznak, s ez erősen megnöveli az állami beavatkozás esélyeit a helyi társadalmakban. A jelenlegi struktúrában az átlagos önkormányzati egységben több mint 30 ezer állampolgár él, s ez túlságosan nagy, ezért is akarják a helyi közösségek számát megemelni. A jelenleg is folyó viták ezért éppen az optimális önkormányzati egység nagyságáról folynak — a területi átszervezésről már népszavazást is tartottak, ám a lakosság elvetette az átalakítást, ugyanis az új egységeket túlságosan kicsinek vélte. Az előterjesztésben 360 helyi közösség terve szerepelt — ez viszont, a jelenlegi másik végletként túlságosan elaprózta volna a közigazgatást.

Ukrajnában régiókra („oblaszty”), körzetekre („raion”), városokra, kisvárosokra és községekre épül a közigazgatás. Külön státust élvez a Krími Autonóm Köztársaság és két város: Kijev és Szevasztopol.

A jelenlegi alkotmány, amely még a Szovjetunió tagállamában készült (1977-ben), nem határozza meg világosan a helyi hatóságok felépítését, jogait, kötelezettségeit, következésképpen a jelenlegi területi felosztás „nem logikus, és nincs semmiféle történelmi vagy társadalmi alapja. Az új régiók jogait az fogja meghatározni, hogy az országban egységesített vagy szövetségi struktúra alakul-e ki. ...A helyi önkormányzat fogalmát és hatáskörét új alkotmánynak vagy törvénynek kell tisztáznia. Kulcsfontosságú, hogy a korábbi rendszert, amelyben a helyi igazgatás a kommunista pártbizottság gazdasági szerve volt, egy olyan demokratikus rendszer váltsa fel, amelyben az önkormányza-

tok a közhatalmat a választók érdekében gyakorolják.” — írja Pavlo Sheremeta, a kérdés ukrán szakértője.³ Az önkormányzatiságot jelentősen befolyásolja a nagyszámú kisebbség — a legnagyobb közülük a lakosság egyötödét kitevő orosz nemzetiség.

1. táblázat

A vizsgált országok önkormányzatokkal kapcsolatos fontosabb statisztikai adatai*

Ország	Népesség (millió)	Egy főre jutó GDP USD	Önkorm. száma	Az önkorm. részesedése a kgt-vetésből	Munkanélk. ráta (%)
Ausztria**	7,85	20000	2333	22,0	
Magyarország	10,4	3400	3108	31,2	7,8
Románia	22,8	2059	2996	12,2	15,0
Szlovákia	5,3	***	2853	13,23	13,8
Szlovénia	2,0	6186	62	nincs adat	9,0
Ukrajna	52,1	****	11521	29,1	0,5

* Forrás: Helyi önkormányzatok Közép-Kelet-Európában és a Független Államok Közösségében (Leíró jellegű tanulmányok gyűjteménye) Önkormányzati és Közszolgálati Intézet, Budapest, 1994.

** Az osztrák adatok forrása: E. Antalovsky, W. Pleschberger, Th. Weniger i.m, valamint Európa Regionális Földrajza (szerk.: Probáld Ferenc Bp. 1994.)

*** 63311 szlovák korona, mintegy 2400—2500 USD

**** Különböző források 900—2200 USD közötti értékeknek becsülik az ukrán GDP-t.

2. táblázat

Települések száma a lakosság nagysága szerint

Népesség sz.	Magyaro.	Románia	Szlovákia	Szlovénia	Ukrajna
—999	1688	36	1964	nincs adat	
1000—9999	1282	2687	817	3	10454 *
10000—49999	117	177	61	49	331 **
50000—199999	19	39	9	8	71
200000—999999	1	11	2	0	28
1000000—	1	1	0	0	5
Összesen	3108	2951	2853	nincs adat	10891

* 0—4999

** 5000—49999

3. táblázat

Helyi és középszintű önkormányzatok száma*

Önkormányzat	Magyaro.	Románia	Szlovákia	Ukrajna**
Községi	2924	2688	2717	9531
Városi	163	260	134	284
Megyei jogú városi	20	0	0	0
Kiemelt városi	0	0	2	0
Fővárosi kerületi	22	7	0	0
Megyei	19	40	0	0
Fővárosi	1	1	0	0
Összesen	3149	2996	2853	11521

* Forrás: Helyi önkormányzatok Közép-Kelet-Európában és a Független Államok Közösségében (Leíró jellegű tanulmányok gyűjteménye) Önkormányzat és Közszolgálati Intézet, Budapest, 1994.

** Ukrajnában nyilvántartanak még 923 kisvárosi, 485 körzeti, 153 a körzeteknek és a köztársaságnak alárendelt városi, 120 városi kerületi, 24 regionális és 1 autonóm köztársasági önkormányzatot.

Mint látható, a vizsgált országok önkormányzati struktúrája egymástól igencsak különböző. Történelmileg a legrégebb és legkialakultabb az osztrák szisztéma, amely egy organikusan fejlődő polgári társadalom igényeire — tegyük hozzá, európai igényekre — épült. A volt szocialista országok viszont — kevés kivétellel — a szocializmus összeomlása után alakították át többnyire tanácsi rendszerről önkormányzatra a helyi igazgatást. Ennyiben hasonló a helyzetük. S abban is, hogy a most éppen csak kiépülő önkormányzati struktúra szinte permanens reformok alatt áll. E folyamatot alkotmányozási és törvényhozási gondok motiválják, azaz valamennyi érintett országban a rendszerváltás menetéhez, mélységéhez, radikalizmusához, a demokrácia országos és lokális intézményeinek kialakulásához kapcsolódik az önkormányzatiság. S tekintettel arra, hogy a polgári fejlődés tradicionálisan különböző módon érintette meg ezeket az országokat, az önkormányzatiság kiépítésében is különböző szintekre jutottak el. Viszonylag kedvezőbb a helyzet azokban az országokban, ahol — mint például hazánkban — az önkormányzatiságnak és a polgárisodásnak voltak bizonyos előzményei. Ugyancsak előnyt élveznek azok az országok, ahol a leváltott rezsim utolsó hatalmi periódusában előkészületek történtek a közigazgatás reformjára.

Viszont gondot okoz a komparatív vizsgálódásokban az, hogy az egyes érintett országok különböző fogalmi apparátust használnak. Például a helyi társadalom, helyi közösség, municípium, önkormányzat, helyi tanács stb. fogalma és értelmezése országonként jelentős különbségeket tartalmaz. Nem

beszélve a közigazgatás egészének szisztémájáról, a különböző igazgatási szintekről, alá- és fölérendeltségről, valamint a struktúra vertikális és horizontális tagoltságáról. Ugyancsak nehezíti az összehasonlítást a rendelkezésünkre álló statisztikai információ, amelyet ugyan az adott ország hivatalos adataiból gyűjtöttünk, ám ezek különböző pontosságúak lehetnek, különösen az etnikumok arányainak, létszámának, valamint a munkanélküli rátának a kérdésében.

Mindezt szükségesnek tartjuk előrebocsátani ahhoz, hogy vizsgálni és feltérképezni tudjuk a hármashatárok térségében létező települések helyzetét.

A helyi hatalom működésének körülményei a vizsgált hármashatár menti településeken

Vizsgálatunk mintájába 43 osztrák, 40 magyar, 21 ukrán, 19 szlovák, 11 szlovén és 10 román, összesen: 144 település került be. E 144 településből 73 önálló közigazgatási egység, a többi azonban nem. Országoként az arányok jelentős mértékben különböznek, a mintában szereplő települések közül a magyarországi települések 77,5, az ukrainaiak 71,4, a szlovéniaiak 63,6, az ausztriaiak 41,9 százaléka önálló, szemben a romániaiak 10 és a szlovákiaiak 5,3 százalékaival. Természetesen a nagy különbséget a közigazgatási szisztéma eltéréseivel lehet magyarázni, ne feledjük, hogy az önkormányzatiság hazánkban is csak az elmúlt években növelte meg az önálló települések számát, arányát.

4. táblázat

Települések a polgármesteri hivatalokban dolgozók státusza és száma szerint (N és %)*

Munkatársak		A	M	SZN	R	SZL	U
a) főállásúak	0	–	1	–	–	–	–
	1–3	1	8	3	–	9	–
	4–5	11	12	3	–	2	2
	több mint	5	6	10	5	9	6
b) kinevezettek	0	–	–	7	–	–	–
	1–3	5	10	1	4	11	1
	4–5	9	11	1	4	2	8
	több mint	5	4	10	2	1	2
c) választottak	0	–	4	3	–	–	–
	1–3	6	6	2	6	5	15
	4–5	–	2	3	–	–	–
	több mint	5	1	1	3	3	1

Munkatársak		A	M	SZN	R	SZL	U
a) főállásúak	0	–	2,5	–	–	–	–
	1–3	2,3	25,0	27,3	–	47,4	–
	4–5	25,6	30,0	27,3	–	10,5	9,6
	több mint	5	13,9	25,0	45,4	90,0	31,8
b) kinevezettek	0	–	–	63,6	–	–	–
	1–3	11,6	25,0	9,1	40,0	57,8	4,8
	4–5	20,9	27,5	9,1	40,0	10,6	38,0
	több mint	5	9,2	25,0	18,2	10,6	33,9
c) választottak	0	–	10,0	27,3	–	–	–
	1–3	13,9	15,0	18,2	60,0	26,3	71,4
	4–5	–	5,0	27,3	–	–	–
	több mint	5	2,3	2,5	27,3	30,0	4,8

* A táblázat csak azokat a településeket tartalmazza, amelyekről van információ.

Ugyanakkor a szisztémabeli különbségek a centralizáltabb és a kevésbé centralizált igazgatási rendszert is érzékeltetik, s mindebből az adott ország demokratikus fejlődésére is következtetni lehet. Bizonyos fokig alátámasztja ezt az az adatsor is, amely az adott helyi igazgatásban dolgozó főállású kinevezett és megválasztott munkatársak arányát mutatja be. A mintában szereplő magyar települések 27,5 százalékában 1–3, 30 százalékában 4–5 és 25 százalékában 5-nél több főállású munkatárs dolgozik, ugyanakkor Szlovákiában 31,8, Szlovéniában 45,4, Ukrajnában 71,8 és Romániában 90,0 százalék azon települések aránya, ahol több mint 5 főállású munkatárs dolgozik. Ez még akkor is figyelemre méltó, ha a vizsgált térségekben fekvő települések lélekszáma különböző. A helyi hatalom nagyobb önállósága jóval kevesebb főállású munkatársat, hivatalnokot igényel, míg a centralizált irányítás szükségszerűen megnöveli a helyi adminisztrációt, s vele együtt a bürokráciát is.

Ugyancsak fontos mutató lehet a *helyi polgármesterek és jegyzők nemzetiségének aránya* is. Hozzá kell fűznünk, hogy a vizsgált települések mind egyikében — Ausztria és Szlovénia kivételével — jelentős számú, esetenként többségi magyar lakosság található. Az arányok önmagukért beszélnek. A magyarországi településeken a polgármesterek 85 százaléka magyar (7,5 százaléka vend, 5 százaléka szlovén, 2,5 százaléka német nemzetiségű), a jegyzők 95 százaléka magyar. A szlovéniai településeken a polgármesterek 90,9, a jegyzők 54,2 százaléka szlovén, Szlovákiában a polgármesterek 26,3, a jegyzők 21,1 százaléka szlovák — itt a polgármesterek 68,4, a jegyzők 36,8 százaléka magyar —, Romániában viszont a polgármesterek 60 százaléka magyar —, (40 százalék román), a jegyzőknek 100 százaléka román. Mint ismeretes, a polgármester választás útján, a jegyző kinevezéssel került be a helyi hatalomba.

5. táblázat

Települések száma a polgármesterek és jegyzők nemzetisége és a szóbeli és írásbeli ügyintézés nyelve szerint (N)

		Polgármester	Jegyző	Ügyintézés nyelve	
				szóbeli	írásbeli
Ausztriában	osztrák	18	15	18	18
	horvát	–	3	–	–
Magyarországon	magyar	34	38	36	40
	vend	3	–	3	–
	szlovén	2	–	1	–
	német	1	–	–	–
	horvát	–	1	–	–
Romániában	magyar	6	–	2	–
	román	4	10	8	10
Szlovákiában	magyar	13	7	10	4
	szlovák	5	4	8	14
Szlovéniában	szlovén	10	6	10	10
	szerb	1	–	–	–
	magyar	–	2	1	1
Ukrajnában	magyar	13	nincs adat	3	3
	ukrán	3		9	8
	szlovák	1		1	1
	orosz	–		5	6

A helyi ügyintézés nyelvét vizsgálva némi különbséget tapasztalhatunk a szóbeli és az írásbeli ügyintézés nyelve között. Az írásbeli ügyintézés a legtöbb országban a többségi nyelv, csak Szlovákiában, Ukrajnában és egy településen Szlovéniában találunk eltérést. A szóbeli ügyintézésben — Ausztria kivételével — minden országban használhatják a kisebbségi nyelveket, bár ez országonként igen különböző fokú engedményt jelent. Mint fentebb említettük, Ausztria és Szlovénia kivételével a térség többi országában a vizsgált területeken főként magyarok élnek, többséget alkotva az adott településeken.

Etnikum, vallás és politikai részvétel a vizsgált térségben

A határ menti térségek lakói etnikailag és vallásukat tekintve meglehetősen tarka képet mutatnak. Ausztriában a mintában szereplő települések 86 százaléka (37 település) túlnyomó többségében osztrák etnikumú, azonban részben itt, s nagyobb részt a hiányzó 6 településen magyarok, szlovének,

szlovákok, csehek, vendek, németek és horvátok is élnek. A magyar települések túlnyomó többségében (85 százalék — 34 település) magyarok élnek, de szlovén, német, cigány és vend kisebbség is található, főleg a többi hat településen. Romániában négy település magyar, hat román többségű, s mellettük németek, cigányok, ruszinok is élnek a térségben. A szlovákiai településeken túlnyomórészt magyarok laknak (73,7 százalék — 14 település), négy településen szlovákok vannak többségben, de bennük ukránok, cigányok, ruszinok, románok és oroszok is élnek. Szlovéniában a többségi szlovén lakosságú települések (81,8 százalék — 9 település) mellett két magyar többségű település is található, valamint osztrák, horvát és szerb kisebbség. Ukrajnában is a magyar lakta települések vannak többségben (85,7 százalék — 18 település), két ukrán, egy szlovák többségű település, valamint román, cigány, cseh és orosz kisebbség is van a térségben.

A kép tehát tarka, mintegy szimbolizálja a kelet-európai térség etnikai sokszínűségét. Hasonlóan sokszínű a vizsgált települések *vallási összetétele* is. A magyarországi településeken református, római katolikus a többség, s van egy görög katolikus többségű település is. Romániában görögkeleti, görög katolikus, református és római katolikus, Szlovákiában római katolikus és református, Szlovéniában római katolikus és evangélikus, Ukrajnában pedig református, római katolikus, görög katolikus és pravoszláv vallásúakat találunk a vizsgált településeken.

A határok mentén tehát így találkoznak és keverednek egymással etnikumok, vallások, kultúrák. Kölcsönhatásuk önmagában is a helyi társadalom erőforrásává válhatna, azonban — mint tudjuk — napjainkban inkább az elválasztás, az intolerancia, a másság gyűlölete jellemzi Kelet-Európát. Ez különösen az országos szintű politikai életet jellemzi. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a határ menti isten háta mögötti településeken tradicionálisan, békésen, viszonylag nyugodt körülmények között élnek egymás mellett a különböző etnikumú, vallású, kultúrájú emberek. Az együttélést ők természetesen veszik, talán mert tudják, hogy egymásra vannak utalva, vagy azért, mert létfeltételeik azonosak, s generációkon át megtanulhatták, mennyire értelmetlen a gyűlölködés.

Ami a lakossági participációt illeti, megkérdeztük, hogy részt vettek-e a mintában szereplők a legutóbbi választásokon. A magyar települések lakosságának részvételi aránya például az 1990-es parlamenti képviselő választásokon 67—89 százalék között mozgott, a helyhatósági választások esetében 81—93 százalék volt, az országos részvételi aránynál jóval magasabb. Jobban értelmezhető ez, ha összevetjük a politikai pártok taglétszámával és működésével. Igen nagy a régiók közötti különbség abban a tekintetben, hogy *működnek-e egyáltalán politikai pártok* a településen, vagy sem. Szlovákia területén minden vizsgált településen működik (működnek) politikai párt(ok), a romániai települések 90 százalékán — ugyanakkor, ellenpontként az ukrán települések 95,2, a szlovének 90,9 és a magyarok 67,5 százalékán semmilyen

politikai párt nem található. A kép ebből a szempontból is tarka — Magyarországon a vizsgált 40 településből csak 13-ban vannak politikai pártok, ám ezekben hatféle párt is működik, a tíz romániai településen ötféle párt, Szlovákia településein hatféle, Ukrajnában négyféle, egyedül Szlovénia jelent kivételt egyetlen településén egyetlen párttal. A pártok között Romániában, Ukrajnában, Szlovákiában több etnikai alapon szervezett párt is van — ezek többsége magyar.

Azoknak az aránya, akik valamely politikai pártnak is tagjai, hasonló képet mutatnak. A mintánkban szereplő települések lakossága közül Ukrajnában 90, Magyarországon 1,7, Szlovéniában 5,9, Szlovákiában 8,5, Romániában pedig 14,0 százaléka tagja valamely politikai pártnak. Az utóbbi két esetben a jól működő kisebbségi pártok fontos érdekvédelmi funkciót töltenek be — minden bizonnyal ezzel magyarázható a nagyobb részvételi arány. Ami pedig Magyarországot illeti, köztudott, hogy számos településen — többnyire a depressziós térségek apró falvaiban — teljességgel hiányoznak a politikai pártok. Más a helyzet a civil szervezetek esetében. Magyarországon a vizsgált települések közel felében működnek egyesületek, egyesületek, s más kulturális szervezetek, Ukrajnában ez a vizsgált falvak kétharmadát, Romániában egyharmadát, Szlovákiában háromnegyedét, Szlovéniában négyötödét jellemzi. S a lakosság egy része tevékenyen részt is vesz ezeknek a munkájában — a legtöbben a romániai településeken, a legkevesebben a hazai falvakban. Valószínűleg ez is a kisebbségi helyzettel és léttel magyarázható.

Infrastruktúra és szolgáltatás a határ menti településeken

Feltételeztük, hogy a határmentiség, különösen az infrastruktúrában és a szolgáltatásban jelent súlyos hátrányokat a vizsgált térségekben. Persze itt azért nem árt ismételtlen figyelembe venni azt, hogy egyáltalán nem mindegy, hogy *egy-egy országban belül melyik* határ menti térséget vizsgáljuk. Ami Magyarországot illeti, közsímet a Nyugat-Kelet lejtő, amelynek mentén egyértelműen romló gazdasági és társadalmi viszonyokat regisztrálhatunk: kelet felé haladva növekvő munkanélküliséget, rosszabb anyagi és gazdasági feltételeket, s természetesen halmozódó infrastrukturális gondokat. Hasonló lejtő található Szlovákiában, s még Ausztriában is — viszont Ukrajna, Románia és Szlovénia esetében ez kevésbé jellemző, illetőleg másként működik.

Itt természetesen azt is figyelembe kell venni, hogy *mi van a határ túloldalán*, s ebben a tekintetben igen nagyok a különbségek az osztrák-magyar-szlovén, vagy a magyar-ukrán-szlovák relációban. Ugyanis egy fejlettebb gazdaság, magasabb szintű infrastruktúra és szolgáltatás mindenképpen hatással van a határ másik oldalán lévő településekre még akkor is, ha megkísérlik hermetikusan elzárni a két térséget egymástól.

A különbségek másik típusát az egyes országok *fejlettségének különbségei* motiválják. (A vizsgált országok közül kétségkívül Ausztria a legfejlettebb, majd Szlovénia és Magyarország a sorrend — lásd az egy főre jutó GDP nagyságát — 1. táblázat.) Kézenfekvő a feltételezés, hogy a fejlettebb gazdasági környezetben a periférikus részeket is jobban be tudják kapcsolni a belső és külső kereskedelmi, kulturális és egyéb cserékbe, s így a határ menti térségek is piaci kapcsolatokhoz juthatnak. És fordítva, a gazdasági zavarok, a piac és egyéb kapcsolatok hiánya leginkább a periférikus helyzetű településeket sújtja.

Vizsgálatunkban információkat gyűjtöttünk a legalapvetőbb infrastruktúrális ellátottságról és a szolgáltatás állapotáról, többek közt az úthálózat minőségéről, a víz-, villany- és gáz ellátottság színvonaláról, az iskolák és kulturális intézmények működéséről, valamint a különféle boltokkal, vendéglátó egységekkel való helyi ellátottságról. Ebből a széles információmennyiségből mutatunk be néhány jellegzeteset az alábbiakban.

Villannyal való ellátottság tekintetében úgy gondoltuk, hogy nem lehetnek nagy különbségek a vizsgált területek között, hiszen a letűnt rezsim egyik vesszőparipája éppen a villannyal való ellátottság volt, s így feltehetően minden település be van kapcsolva az országos elektromos hálózatba. (Arról nem is beszélve, hogy századunk végén Európában — még annak a keleti részén is — elemi szükségletnek és feltételnek számít a villannyal való ellátottság.) Nos, abban a tekintetben, hogy a vizsgált településeken *van-e vezetékes villany*, nem is tapasztaltunk különbséget — a teljes mintában mindössze egyetlen település akadt (Romániában), ahonnan hiányzott a vezetékes villany. Viszont, ha azt is megnézzük, hogy a települések *minden lakóházába* bevezették-e a villanyt, már egészen mást tapasztaltunk. Magyarországon és Ukrajnában a települések 87,5 illetve 85,7 százalékának minden lakóházában van villany, Szlovéniában 36,4, Romániában 20 százalék a megfelelő arány, Szlovákiában pedig nem volt olyan település a mintánkban, ahol minden házban lenne vezetékes villany. Még a térség legfejlettebb országában, Ausztriában is találtunk 7 olyan határ menti települést, ahol nincs minden házban villany.

6. táblázat

Települések, ahol minden házban van vezetékes villany (N és %)

A	M	R	SZN	SZL	U
36 (83,7)	35 (87,5)	2 (20,0)	4 (36,4)	0 (0,0)	18 (85,7)

A villannyal való ellátottság persze még nem jelent *stabil* elektromos szolgáltatást, a folyamatos ellátás zavarai, az áramkimaradások sokat ronthatnak a különben meglévő szolgáltatás színvonalán. A mintánkban szereplő

7. táblázat

**Az áramkimaradások gyakorisága a vizsgált régiókban
a vizsgált települések százalékában**

	A	M	SZN	R	SZL	U
Nincs áramkimaradás	16,3	17,5	45,5	20,0	31,6	9,5
Ritkán előfordul	83,7	80,0	45,5	60,0	68,4	81,0
Hetente egyszer v. többször	–	2,5	9,0	20,0	–	9,5

településeken ezért nemcsak az áramkimaradásokról, hanem a kimaradás gyakoriságáról is informálódtunk.

Mint látható, a vizsgált régió településeinek nagy többségében — ha ritkábban is — de előfordulnak áramkimaradások. Viszonylag kevés olyan hely van, ahol ilyesmi nem fordul elő — Szlovénia és Szlovákia települései vannak ebből a szempontból a többiekénél jobb helyzetben.

A víz- és gázszolgáltatást illetően lényegesen rosszabb a helyzet a vizsgált térségek mindegyikében. (Ausztriáról nincsenek hasonló adataink.)

8. táblázat

**Azon települések aránya, ahonnan hiányzik a víz- és a gázszolgáltatás,
a vizsgált települések százalékában**

	M	SZN	R	SZL	U
Nincs községi vízmű (vízvezeték)	2,5	18,2	70,0	36,8	95,2
Nincs motoros szivattyús kút	35,0	27,3	20,0	26,3	19,0
Nincs községi (artézi kút)	65,0	54,5	90,0	63,2	52,4
Nincs vezetékes gáz	95,0	100,0	100,0	68,4	61,9

A vízellátás tekintetében a magyar határszéli települések vannak a legkedvezőbb helyzetben, majd a szlovén és szlovák falvak következnek. Ukrajna és Románia falvai jóval kedvezőtlenebb helyzetben vannak. Viszont a gázzal való ellátottság Ukrajnában és Szlovákiában kedvezőbb, Szlovénia és Románia vizsgált falvaiban teljességgel hiányzik. S bár igen nagy különbségeket regisztráltunk országok szerint, azért az megállapítható, hogy az alapvető infrastrukturális ellátottság — Ausztria kivételével — igencsak a perifériára jellemző képet mutatja mindenütt. Ezt alátámasztják a *telefon- és postaszolgáltatásra* vonatkozó adataink is.

Postahivatal a magyar, ukrán és szlovén falvak összességében található — viszont a távhívó hálózatba a falvak többsége nincs bekötve, különösen a

9. táblázat

Települések, ahol működik postahivatal és a település be van kapcsolva a távhívásba (N és %)

	A	M	R	SZN	SZL	U
Postahivatal	18	36	2	9	10	18
Távhívási lehetőség	43	19	1	1	0	9
	A	M	R	SZN	SZL	U
Postahivatal	41,9	90,0	20,0	81,8	52,6	85,7
Távhívási lehetőség	100,0	47,5	10,0	9,1	0,0	42,9

szlovák, a román és a szlovén településekről hiányzik (vagy hiányzó) ez a szolgáltatás. Ausztriában viszont mindenütt vannak közületi és privát előfizetők, valamint nyilvános telefonok is viszonylag magas számban.

Nem jobb a helyzet, ha az *oktatás és a kulturális ellátottság* helyzetét vizsgáljuk. A magyar falvak többségében működik művelődési ház és könyvtár, viszont mintegy harmadukban nincs iskola — a hetvenes évek iskolakörzetesítésének eredményeként. Mozi pedig alig egytizedükben van csak.

10. táblázat

A határszéli települések oktatási és kulturális helyzete (%)

Települések aránya, ahol működik	M	SZN	R	SZL	U
általános iskola	60,0	18,2	80,0	78,9	95,2
mozi	12,5	100,0	60,0	84,2	47,6
könyvtár	92,5	81,8	40,0	5,5	95,2
művelődési ház	87,5	27,3	40,0	0,0	85,7

Szlovéniában moziból és könyvtárból jó az ellátottság, viszont a művelődési házak és az iskolák a szlovén falvak többségéből igencsak hiányoznak — ezt természetesen magyarázza az a tény, hogy viszonylag kis távolságra vannak egymástól a jellegzetes aprófalvak. Ukrajnában az iskolai, könyvtári és a művelődési házi ellátottság kedvező, viszont mozi csak minden második faluban található. Romániában a falvak többségében működik iskola, viszont jóval kevesebb helyen van könyvtár és művelődési ház, ami éppen a kisebbségi lét egyik fontos eleme lehet. Szlovákia helyzete némileg hasonló a romániaihoz, iskola és mozi tekintetében kedvező, viszont könyvtár és művelődési ház nem nagyon található a vizsgált falvakban.

Sokat elárul a régiók helyzetéről az orvosi ellátottság is.

11. táblázat

A vizsgált települések orvosi ellátottsága (%)

Települések aránya, ahol van	M	SZN	R	SZL	U
állandó orvosi rendelés	52,5	18,2	70,0	36,8	76,2
időszakos orvosi rendelés	47,5	9,0	–	5,3	19,0

S nézzünk meg néhány kereskedelemre, vendéglátásra vonatkozó mutatót is! Meg kell jegyeznünk, hogy a felvétel csak az üzlethelyiségek számára vonatkozik, a minőséget nem volt alkalmunk számszerűsíteni — viszont az adott térségben járva-keelve tapasztalhattuk.

12. táblázat

A vizsgált települések kereskedelmi, vendéglátói ellátottsága (%)

A településen van	M	SZN	R	SZL	U
élelmiszerbolt	27,5	18,2	30,0	89,6	81,0
iparcikk szaküzlet	12,5	9,1	40,0	36,8	52,4
vendéglő, étterem	35,0	36,4	20,0	73,7	42,9
italbolt	90,0	100,0	70,0	68,4	42,9

Az adott térség településeiről végezetül még két konkrét adatot szeretnénk bemutatni. Az egyik a településen lévő elhagyott, *üres házak* számára, a másik a térségben élő *munkanélküliekre* vonatkozik. Mint feltételeztük, a határ menti települések többnyire depressziós zónákba tartoznak, ahonnan — ha csak tehetik — elvándorolnak az emberek. A szocialista rendszerben ezeket a vidékeket tömegesen hagyták el a képzettebb, fiatalabb lakosok, leginkább az értelmiségiek. E települések társadalma időről-időre létszámában lecsökkent, minőségében leromlott, mivel a konvertálható tudású, felkészültségű, iskolázottságú rétegek helyét kevésbé iskolázott, kevésbé képzett rétegek foglalták el. A régi helyi társadalomból tulajdonképpen csak azok maradtak helyben, akik nagyon kötődtek a településhez, és azok, akiknek nem volt hová menniük. A csere így is kedvezőtlen volt a térség települései számára. A mobilitás eredményei: üres, elhagyott házak, leromlott állapotú helyi társadalmak. Még a fejlettebb régiókban is tapasztalható ez a marginalizálódás.

Sajnos nem állt módunkban az érintett települések lélekszámát is figyelembe venni, sem itt, sem a 14. táblázatnál.

A másik mutató a munkanélküliség lehet. Ezek a területek többnyire távol esnek a piacoktól — így a munkapiactól is. A munkanélküliség ezért jóval magasabb az országos átlagnál.

13. táblázat

A vizsgált térség településein üresen álló házak száma országonként

	Települések száma	Üresen álló házak száma	Egy településre jutó átlag
Ausztóriában	38	407	10,7
Magyarországon	35	273	7,8
Szlovákiában	16	402	25,1
Ukrajnában	11	54	4,9
Romániában	5	104	20,8
Szlovéniában	11	140	12,7

Az adatok aligha igényelnek kommentárt. Ez a lehangoló helyzet egyértelműen a *perifériát* jelenti, sőt amennyiben Kelet-Európa egésze perifériának tekinthető, akkor a periféria perifériájának. A többszörösen hátrányos helyzet,

14. táblázat

Munkanélküliek száma a térség településein országonként

	Települések száma	Munkanélküliek száma	Egy településre jutó átlag
Ausztóriában	34	999	29,3
Szlovéniában	11	49	4,4
Magyarországon	40	2910	72,7
Szlovákiában	18	2692	149,5
Ukrajnában	19	404	21,2
Romániában	10	1837	183,7

az infrastruktúra elmaradottsága minden tekintetben nyilvánvaló. S ez *nemcsak a jelenben* meghatározó tényező, hanem az adott régió falvainak a jövőjét is döntően befolyásolja, egyfelől azzal, hogy ezek a részek igencsak kiesnek az adott ország belső gazdasági, kulturális, információs és egyéb kapcsolataiból, másfelől pedig azzal, hogy ez a helyzet a határokon keresztül mindenfajta — különben természetes igényű — integrációs kapcsolatnak komoly akadályát képezi.

JEGYZETEK

- 1 A projekt címe: Multietnikumú régiók és a határmentiség. A kutatást Éger György, Hadas Miklós és Bőhm Antal irányítja.
- 2 E. Antalowsky, W. Pleschberger, Th. Weniger: The Austria National Report. In.: Democracy and Local Governance (Ed.: Jacob, Ostrowski, Teune) Matsunaga Institute of Peace 1993. 27—49.
- 3 Pavlo Sheremeta: Fontos tudnivalók Ukrajna helyi önkormányzatairól. In: Helyi önkormányzatok Közép-Kelet-Európában és a Független Államok Közösségében Budapest, 1994. 227.

BÖHM, ANTAL

LOCAL GOVERNMENTS AT THE BORDER

(Local government, local society, political participation in some Central European countries)

Summary

Location near the borders is a condition that may mean mutual advantages, intensive economic and cultural relations, but it may also mean adverse consequences of watertight separation, cutting through natural ethnic, village, and even family ties.

The paper tries to show how the destiny of settlements along the borders changes after the opening up of the borders. At present the Austro-Hungarian border is also the eastern border of the European Union. On the basis of the survey conducted in 1993 and supported by the Teleki Foundation it tries to show how the local societies of settlements at the meeting points of three inter-state borders fare after the systemic change. The four regions under survey are: the settlements along the Hungarian-Romanian-Ukrainian, the Hungarian-Slovakian-Ukrainian, the Hungarian-Slovene-Austrian and the Hungarian-Slovakian-Austrian triple borders.

LAKI LÁSZLÓ

FALUSIAS TÉRSÉGEK, TÖMEGES ÉS TARTÓS MUNKANÉLKÜLISÉG ÉS AZ ALKALMI MUNKA*

Köztudott, hogy munkanélküliség és munkanélküliség között jelentős különbségek vannak. Más az a munkanélküliség, amely mögött évszázados iparosodás, több generációs ipari munkásság és városiasodás húzódik meg, és merőben más az évtizedekkel ezelőtt a falusi településeken létrehozott vidéki ipartelepítés felszámolása nyomán kialakult munkanélküliség. Ez utóbbi jellemzője, hogy ezeket az ipari üzemeket az addig mezőgazdasági jellegű, foglalkoztatási gondokkal küszködő és infrastrukturálisan fejletlen településeken és területeken hozták létre, a helyi lakosság tömegeit indítva el ezzel az ipari munkássá válás és falun lakás sajátos megélhetést, életmódot és munkakultúrát nyújtó „fél-proletár” útján.

Nos, az elmúlt évben kutatássorozatot indítottunk egy olyan falusias körzetben, ahova a hatvanas-hetvenes évek szocialista ipartelepítése nyomán budapesti nagyvállalatok üzemeket hoztak létre, majd a kilencvenes években — tehát néhány évvel ezelőtt — felszámolták ezeket és dolgozóikat elbocsátották. A vizsgálat arra keres választ, hogy vajon mi történik e településekkel és az üzemekből elbocsátott lakossággal a jelzett, mintegy húszévi ipari fejlődés megtörése után. Egyfelől milyen új „fejlődési” pályára kerülnek a települések, és ez milyen foglalkoztatási és megélhetési lehetőségeket, továbbá életemélyeket kínál az itt élők számára, másfelől kérdés az is, hogy az érintettek milyen egyéni-családi erőforrásokkal rendelkeznek, ezeket mennyire tudják felhasználni helyzetük megváltoztatására és megélhetésük javítására.

Miután a vizsgált mikrokörzetben az üzembeszárásokat és az elbocsátásokat követően tömeges és tartós munkanélküliség alakult ki, a kutatás természetesen kiterjedt a „szürke gazdaságra” is, melyben az alkalmi munka fontos szerepet játszik. Tanulmányunkban az alkalmi munka kérdéskörét kíséreljük meg körüljárni részben a falusi élet és a mezőgazdasági termelés sajátosságai, részben a munkaadók, részben a munkavállalók és részben a helyi elöljáróságok oldaláról, remélve, hogy így teljesebb és értékelhetőbb képet tudunk nyújtani e sokat vitatott társadalmi jelenségről.

*A kutatás a Közösen a jövő munkahelyeiért Alapítvány támogatásával készült. A vizsgálatban részt vett Simon János szociológus.

(A kutatásra az Alföldön került sor egy, a szocialista iparosítással elért mikro-körzetben: öt községben és egy, az elmúlt években várossá nyilvánított településen. A kérdőíves vizsgálat a jövedelempótló támogatásban részesülőkre (420 fő) és az alacsony iskolázottságú húsz év alatti (173 fő) fiatalokra terjedt ki.)

A tartós munkanélküliek általunk vizsgált csoportjai meglehetősen óvatosan és tartózkodóan nyilatkoztak a nem hivatalos munkaerőpiac kínálta munkaalkalmakról, másként fogalmazva a „szürke” és-vagy a „fekete gazdaságbeli” kereseti lehetőségekről. Az óvatosság sok mindennek betudható: a személyes bizalmatlanságtól kezdve, a politikai, a kormányzati és hivatali tényezők rosszálló és elítélő hozzáállásán, a nem hivatalos közvélemény ambivalens véleményén át, egészen a munkaügyi szervezet kilátásba helyezett büntető szankcióiig. Így aztán nem meglepő, hogy a jövedelempótló támogatásban részesülőeknek, illetve az alacsony iskolázottságú regisztrálatlan fiataloknak mindössze kétötöde (39—40 %) nyilatkozott úgy, hogy a faluban és a környéken mód nyílik „alkalmi munka” végzésére. E munkák zöme a mezőgazdasághoz kapcsolódik, és ebből adódóan idényjellegűek: tavasztól ősziig növelik a helyi munkaalkalmak kínálatát.

Még óvatosabbá váltak az érintettek akkor, amikor megkérdeztük tőlük, hogy a munkanélkülivé válásuk óta végeztek-e alkalmi munkát, ugyanis a jövedelempótlósok 72 százaléka határozott „nem”-mel felelt a kérdésre, de a többiek is zömében (24 %) csak annak a beismeréséig jutottak, hogy „ritkán” vállaltak ilyen munkát.

A rendelkezésre álló adatok szerint a legtöbben (36 %—36 %) „ismerősöknél” és „szomszédoknál”, illetve „önálló gazdáknál” és más „vállalkozóknál” szoktak alkalmi munkát vállalni, de egy kisebbség (7 %) azt állította, hogy „állami intézmény” volt a megbízója.

Az óvatosság — ha lehet — még inkább fokozódott akkor, amikor aziránt érdeklődtünk, hogy a „munka ellenértékét miben szokta kapni”, amennyiben az érintettek kétötöde (42 %) nem válaszolt a kérdésre. A tartalmi válaszokból aztán az derült ki, hogy a munkaerőpiac ezen szegmensét is a pénz uralta, de mellette a „terménnyel” való fizetség is előfordult, továbbá a „pénz és termény”, a „pénz és étkezés” kombinációi, valamint a „viszontmunkával” való kiegyenlítés is. Ami a pénzbeli kereseteket illeti, megállapítható, hogy a nap-számbérek meglehetősen nyomottak voltak: a mezőgazdaságban 500—600 forint között fizettek egy napra — a többség számára ez volt az elérhető legmagasabb kereset —, míg az építkezéseknél 800—1000 forintot lehetett keresni.

Mint jeleztük, az alacsony iskolázottságú regisztrálatlan fiatalok háromötöde szintén azt állította, hogy a faluban és a környéken nincs lehetőség alkalmi munkára, továbbá, hogy ő személy szerint sohasem vállalt ilyen munkát

(64 %). Ugyanakkor köztük a legmagasabb azoknak az aránya (13 %), akik elismerték, hogy „gyakran” dolgoztak alkalmi munkásként.

Nos, az alkalmi munka ténylegesen jóval elterjedtebb a vizsgált térségben és így a tartós munkanélküliek között is, mint ahogy ez a kérdőíves adatfelvételtől kiderül, azonban csend és hallgatás lengi körül a témát, ha „külső” érdeklődik iránta. Persze mindenki tud róla valamit, és úgy „általában” sokféle információhoz hozzá lehet jutni, ahogy azonban közeledünk a konkrétumokhoz, úgy egyre bizonytalanabbá válik minden. És, ahogy felmerül a kérdezett személyes részvételének a kérdése, úgy a beszélgetés hőmögésbe csap át. A rendelkezésünkre álló adatok alapján úgy látjuk, hogy a fenti megnyilatkozások és viselkedések mindegyike — az óvatosság; a bizalmatlanság; az ambivalens beállítódás; a szóban elítélő, de a valóságban támogató magatartás; a munkaerőpiac ezen szegmensének „általában” való jó ismerete és a tényekre való „gyenge” emlékezés — jól érthető és értelmezhető a lokális munkaerőpiac állapotának, a megélhetési lehetőségeknek, a hagyományoknak, valamint az ügyletben érintett szereplők beállítódásainak, érdekeinek stb. az ismeretében. A továbbiakban e kérdéskör néhány általunk fontosnak tartott folyamatára és összefüggésére hívnánk fel a figyelmet.

Az alkalmi munka és az önkormányzatok

A lokális hatalom megjelenítői — polgármesterek, jegyzők, helyi képviselők — mindent tudnak a munkaerő-kereslet és a munkavállalás ezen szegmenséről, de bölcsen hallgatnak róla. Pontosan tudják, hogy ki, mikor és mire keres alkalmi munkásokat; ismerik a különféle munkafajtákban kialakult árfolyamokat; pontos képük van a legkeresettebb személyekről, és nagyjából arról is, hogy ki mennyi munkát vállalt és végzett. Ha nehéz is őket szóra bírni ebben a kérdésben, végül is súlyos érveket sorakoztatnak fel ambivalens viselkedésük magyarázatául. Ambivalensek, hiszen nekik elvileg hivatalból kellene fellépniük az alkalmi munkások és az őket „szürkén” foglalkoztatók ellen, de ezt többnyire mégsem teszik, és úgy mennek el a jelenség mellett, mintha az a világ legtermészetesebb dolga volna.

Mindenekelőtt azzal érvelnek, hogy településükön a tényleges munkanélküliség jóval magasabb, mint az egyébként sem alacsony hivatalos munkanélküliség.

„...Hát én sajnos arra számítok, hogy állandósul ez a szint, a munkanélküliség magas szintje. A hivatalos adatok olyan 24—25 százalékos körüli munkanélküliséget jeleznek, de a nem regisztrált munkanélküliek miatt ez még nagyobb, jóval 30 százalék feletti. De vannak olyanok, akik megkockáztatják, hogy majdnem 50 százalékos a munkanélküliség...”

„Kérdés: Tehát vannak olyan emberek, akik nem jelennek meg sehol a regisztrációban, és nem is kapnak semmit?

Válasz: Sajnos vannak.

Kérdés: Ők kicsodák?

Válasz: ... mint faluhelyen általában, jellemző volt, hogy a nő otthon maradt a családnál, nevelte a gyerekeket, ellátta a ház körüli teendőket. Tehát mostani középkorú asszonyok, akik 40—50 évesek, illetve más korosztályban is vannak ilyenek, akik alkalmi munkát végeztek és nem szereztek jogosultságot. Ők továbbra is ellátatlanok. Gyakorlatilag egykeresős családok voltak, ahol a férj viszonylag jól keresett, volt állandó munkahelye. A feleség otthon nevelte a gyerekeket. Akkor történik a tragédia, ha a férj munkanélküli lesz, mert a munkanélküli járadék vagy a jövedelempótló támogatás nem elegendő a család megfelelő szintű ellátásához... És egyre többen vannak olyanok, ahol a férj és feleség is jövedelempótlós. Most több mint ötszázan kapnak jövedelempótló támogatást...”

(Jegyző)

„Kérdés: Az aktív korú népesség hány százaléka munkanélküli?

Válasz: Sohasem szerettem a statisztikai adatokat. Szépen kihozzák, hogy a faluban a munkanélküliség 25—30 százalék körül van. Én ehhez nyugodt lelkiismerettel, és felelősségem teljes tudatában, hozzá merem még tenni ugyanezt az értéket, és így talán 60 százalék. Igen... 60 százalékért lehet vállalni a felelősséget.

Kérdés: A különbség miből adódik?

Válasz: Sok egykeresős család volt. Nincsenek regisztrálva. Én azt mondanám, hogy kár így fogalmazni, hogy munkanélküliség, inkább azt mondanám, hogy jövedelemnélküliség. A jövedelemnélküliség a faluban most, teljes felelősséggel állíthatom, hogy a munkaképes korosztályoknál 60 százalék.”

(Polgármester)

Egyszóval a helyi előjárók azzal érvelnek, hogy a településükön nagyon magas azon családok száma és aránya, amelyekben csak a férj jogosult valamilyen munkanélküli ellátásra, továbbá azon családoké is gyorsan emelkedik, amelyekben a férj és feleség is tartós munkanélküliként már csak jövedelempótló támogatást kap, mely ellátások összegéből e családok nem, pontosabban csak nagyon alacsony szinten tudnak megélni. Mint ahogy ez utóbbi interjúnak alanya fogalmazott: ne a „munkanélküliségről” beszéljünk, hiszen esetünkben ez a fogalom nem írja le adekvátan a problémát. Beszéljünk inkább a „jövedelemnélküliségről”, a „szegénységről”, arról, hogy miként és milyen színvonalon lehet megélni a munkanélküli járadékból és jövedelempótló segélyből, vagy jó esetben 5—7 ezer forintos egy főre jutó családi

jövedelemből. És persze beszéljünk ezen tömeges élethelyzetek következményeiről. Arról például — és ez az érvelésnek fontos eleme —, hogy az érintett települések önkormányzati vezetői úgy érzik, hogy magukra maradtak a problémával és tehetetlenek annak kezelését illetően. Ahogy az egyik polgármester megfogalmazta: „mi elviselői vagyunk ennek az állapotnak...” Ezekben a településeken ugyanis nemcsak a helyi üzemekből elbocsátott munkanélküliek gondjaival kell szembenézniük az önkormányzatoknak, hanem az ország távoli vidékeiről elbocsátott heti és havi ingázók emiatt hazatelepültek tömegeinek problémáival is. Nem tehetnek arról, hogy a tömeges és tartós munkanélküliség éppen az ő településükön ért el „rekordmagasságokat”, ugyanakkor nincs semmiféle olyan eszköz a kezükben, amellyel változtatni tudnának a kialakult helyzeten. Az önkormányzatnak nincs olyan „tulajdona” és nincs olyan „kötségvetése”, amelyből képes lenne „vállalkozni, meg munkahelyet teremteni”, sőt az éves költségvetési keret a meglévő intézmények szintentartására sem elegendő. Ráadásul a 30—50—60 százalékos tényleges munkanélküliséggel és „jövedelemnélküliséggel” hosszú távon együtt kell élniük, mivel a munkanélküliség megjelenését követő ötödik évben is hiányoznak az új beruházások, és így a helyi munkaerő-kereslet nem fog bővülni a közeljövőben. A jelzett élethelyzeteknek sokféle következményei lehetnek és vannak.

„Van egy-két személy vagy család, amelyik ugyan nem hajléktalan, csak ilyen lumpennek nevezhető, aki kukázik meg kéreget, gyűjti az üres üvegeket. Ezeknek kialakult túlélési technikáik vannak, és nem okozott nekik gondot ez a változás. Ugye a középréteg, aki tudta, hogy minden hónap elején megkapja a fizetését, van biztos jövedelme és tudta, hogy ennyi OTP-t kell fizetnie, ennyi marad, és beosztotta a hónap végéig. Amikor először olyan helyzetbe került, hogy a munkanélküli segély már nem volt elegendő arra, hogy a hitelt kifizesse, illetve a családnak élelemre is maradjon, akkor elkezdte felélni a tartalékait. Most értünk arra a pontra, hogy már a családok túlnyomó része felélte tartalékait, mert már eladták a színes tévét, a videót, a szép bútort. Tehát az elszegényedés a jellemző. Kérdés: Ennek látható jelei vannak?

Válasz: Látható jelei... Például télen nagyon sok gyönyörű padlásteres és kétszintes épületben már ki volt kapcsolva a központi fűtés, és az egész család a konyhában lakott, ahol egy kis szenes kályhával melegítettek... A másik, ami nagyon ijesztő, hogy egyre több családban otthon van a férj és feleség a nap 24 órájában és fantasztikusan megemelkedett a válások száma. Érdekes ez, mert ugye eddig a férj-feleség együtt jártak dolgozni, napközben dolgoztak, este hazamentek, megbeszélték saját gondjaikat, működött a házasság intézménye. Amikor reggeltől estig, estétől reggelig össze

vannak zárva, nem tudnak mit kezdeni magukkal, sajnos akkor kijönnek az apró dolgok is. Például nem tudja elviselni, hogy a felesége nem tud mosolyogni. Ilyen is volt. Itt problémázott a férj, hogy borzasztó, hogy tíz évi házasság után őrá nem tud mosolyogni... Nő az alkoholisták száma is. El kell ismerni, hogy sajnos lényegesen megnőtt az alkoholisták száma. Ez is erre vezethető vissza...
Kérdés: A polgármesteri hivatalba bejönnek az emberek, vagy az utcán mondják el gondjaikat?

Válasz: Az utcán is találkozunk, meg ide is bejönnek. Ennyi családi problémával még sohasem kerestek meg bennünket... személyes ügyekkel is bejönnek, segítségek kérnek, tájékoztatást kérnek az emberek. Tehát egyre inkább jellemző, hogy úgy mondjam ilyen lelki-segélyszolgálatként is működünk időnként... Hát az esetek túlnyomó többségében nem tudunk segíteni. De azt hiszem, hogy nem is ez a lényeg, ...mert sok embernek annyi is elég, hogy meghallgatják és valakinek elmondhatja a gondját..."

(Jegyző)

Az érintett településeken tehát az eddig kezelhetetlen és így tartóssá vált tömeges munkanélküliség következményeként megjelent a kéregetés, a falusi „középrétegek” elszegényedésének, a tartalékok felélésének, télen a lakás egyetlen helyiségébe (konyha) való összehúzódásának a jelensége, aztán a válások és az alkoholisták számának a növekedése is.

A polgármesteri hivatalokba bekerülő egyéni és családi problémák természetesen nem mindig és mindenütt zajlanak le békés „lelki-segélyszolgálatként”, ahol a hangsúly nem a konkrét segítségen, hanem a „meghallgatás” van. Gyakran síró segélykérés és szájalomkeltés, máskor vádaskodó, fenyegető, asztaldöngető zajos konfliktusok alakját öltik a tartós munkanélküliek és az önkormányzatok képviselőinek spontán találkozásai, ahol nemegyszer a helyi hatalom éppen a hivatalban tartózkodó tagja a „kockázató” vagy „szenvető” fél.

„...Most ilyenek, hogy adjam ki a jövedelempótló terhére, mert gyereket kell orvoshoz vinni, mert meghalt valaki, temetni kell. Tegnap ezzel jött egy férfi, hogy adjam ki. Kiadtam. Megyek valahova ke-rekpárral délben és látom, hogy jön befele, holnap délelőtt temeti a bátyját. És ugye a sírásóknak vitte — azt mondta, hogy a temetésre kell — és vitt 20 liter bort, meg 3 liter pálinkát... A lényeg az, hogy szóval minduntalan bebizonyosodik, hogy engem a jóhírneműségem miatt törbecsalnak. És utána, amikor tényleg gyógyszerre kellene, meg a gyereket vinni az orvoshoz, akkor meg már nem adok, mert akkor is azt gondolom, hogy a kocsmára kérte. Szóval ilyen situációk is vannak. Konfliktushelyzetek... Most higgyek neki? Tény-

leg gyógyszerre kell, és adjam ki? Ha nem adom ki és tényleg beteg lesz a gyerek, még valami újságíró-t szerez magam mellé és kanyarítanak egy frappáns cikket a megyei lapban, hogy milyen könyörtelen a polgármester. Nem esik meg a szíve a beteg gyereknek, majdnem meghalt a gyerek stb. ...

Kérdés: Milyen ezeknek az embereknek a közérzete? Apatikusak? Lázadók?

Válasz: Is, is. Mindenfajta típus megtalálható. Van olyan, aki az asztalt rám akarja borítani, mert elutasítom. Meg előadja az egyes számú gondos családapai jelenetet, holott tudom, hogy nagy csibész..."

(Polgármester)

Szóval nem is mindig az asztaldöngető konfliktus okozza a legfőbb gondot, alkalmanként nagyobb kockázatot rejtenek magukban a szánalomkeltők „ravaszkodásai”. Ha ugyanis nem valós kérelemre utal ki segílyt az illetékes előljáró, akkor azért kell elvinnie a balhét; ha viszont valós kérelmet utasít el, mert már többször is „átverték”, akkor meg ezért.

A vázolt gondokkal és problémákkal való tartós együttélésnek aztán van egy további jól látható jele a vizsgált településeken. Nevezetesen a népesség fogyása, még pontosabban az, hogy a lakosság csökkenése a munkanélküliséget követően felgyorsult. A helyi előljárók pontosan tudják, hogy ez mit jelent, és a jelenség társadalmi szelekciós következményeivel is tisztában vannak. Vagyis azzal, hogy a fiatalabb, képzetesebb és vállalkozóbb kedvű lakosság vándorol el, és az idősebb, az iskolázatlanabb, a kevésbé törekvő és igénytelenebb rétegek maradnak. És természetesen a helyi önkormányzat érdekelt is a munkanélküli segílyben, járadékban vagy jövedelempótló támogatásban részesülő alkalmi munkavállalásában, még ha az nincs is bejelentve. Érdekelt, hiszen a járadékok és segílyek összegéből nem lehet megélni, az a pár ezer forint pedig, amit az alkalmi munkáért kapnak, nem teszi gazdaggá őket, többnyire csupán nem nyomorognak annyira. Aztán érdekelt azért is, „... mert ekkor ezeknél a család ellátása meg van oldva, és addig sem nekem kell a rendkívüli segílyt adni az élelemre. Itt ilyenkor az embernek be kell hunynia a szemét.” (Jegyző) És végül érdekelt azért is, mert az érintettek legalább „dolgoznak”. Lehet, hogy kissé patetikusnak hangzik a „dolgozni” szó, de a helyi előljárók a tartós munkanélküliséggel való négy-öt évi együttélés, és ennek egyes társadalmi csoportok életére, életvitelére, munkamoráljára, hangulatára stb. gyakorolt hatásai ismeretében jobban örülnek a bejelentetlenül végzett alkalmi munkának, mint a semmittevésnek.

Mindent egybevéve, úgy látjuk, hogy a helyi hatalom képviselőinek az alkalmi munka megítélésével kapcsolatos ambivalens beállítódása és viselkedése súlyos és valós érveken nyugszik, és számunkra teljességgel érthető, hogy a település lakosságának adott élet- és megélhetési viszonyai között

miért állnak a törvényel szemben a „túlélés” oldalára. Ez konkrét és átvitt értelemben is értendő: konkrétan az egyes személyek és családok, átvitt értelemben a település egészének viszonylatában.

Az alkalmi munka és a munkaadók

Ha a kérdést az *(alkalmi) foglalkoztatók* oldaláról közelítjük meg, akkor sem lehet mindig egyértelműen megítélni a helyzetet. Mindenekelőtt azért nem, mert a foglalkoztatásnak-munkavállalásnak ezek a formái természetes módon beépültek a falusi társadalom újratermelődési menetébe, és az ott folyó termelésnek és gazdálkodásnak integráns részét képezték és képezik ma is. Ugyanis a politikai rendszerváltással, azzal, hogy az egyik napról a másikra, a „redisztributív” és a gazdasági-pénzügyi folyamatokat „puhán” kezelő állam helyébe az „adóztató” és a gazdasági-pénzügyi ügyleteket „keményen” kezelni szándékozó állam kívánt lépni, a falusi termelési, gazdálkodási és megélhetési folyamatokban egy ezzel minden tekintetben adekvát áttörést az áru- és pénzviszonyok irányába nem sikerült, mert nem sikerülhetett elérni. Sőt, éppen mert gyökeresen átalakítani kívánta a gazdaság és ezen belül a mezőgazdaság egészének tulajdon-, intézmény-, szervezeti-, érdek- és foglalkoztatási viszonyait, sokan átmeneti helyzetbe kerülve vagy tartósan kiszorultak a munkaerőpiacról, vagy új megélhetési-gazdálkodási formák után voltak kénytelenek nézni, mely formák éppenséggel nem az áru- és pénzviszonyok megerősödése irányába mutattak. Ellenkezőleg, a naturális önellátás, illetve a kevert, vagyis a naturális és a pénzügyi gazdasági ügyletek sajátos és zagyva világát éltetik tovább és erősítik.

Nos, a rendelkezésre álló adatokból úgy tűnik, hogy alkalmi munkára mindig is lehetőség és szükség volt a vizsgált településeken, főként a mezőgazdasági csúcsmunkák idején. A téeszésítés ezen nem változtatott, hiszen kezdetben a gépesítés nem érte el azt a szintet, amely „kiválthatta” volna az ilyen típusú munkaerő-igényeket, később pedig a háztáji árutermelés elterjedése csak növelte az alkalmi munka iránti szükségleteket.

„Ha a sertésről beszélünk, akkor óriási jelentőségű volt, — ez már a nyolcvanas években, a hetvenesekben még nem — szóval felfutóban volt a háztáji. 1981-ben, 82-ben önálló földekre tettük a háztájit. Tehát önálló főágazattá alakult, és ebben nemcsak a tagok háztáji termelését fogták össze. Ez volt a kisebbik feladat, hiszen — amint mondtam — itt 10—12 ezer sertést forgalmaztunk. Összeszedtük a faluból, a környékről és a szövetkezeten keresztül ment...

Kérdés: Ebben nemcsak a téesz-tagok vettek részt?

Válasz: Mindenki. Bárki részt vehetett. Kihelyeztük neki a sertést...

A végén már támogattuk a sertésólak építését is.

Kérdés: Mennyit vállaltak az emberek?

Válasz: ...Nézze, nekem is volt 150 egyszerre a portámon. Hát én is leadtam kétszáz valahányat egy évben. Ha tíz ember lead ennyit, az már kétezer. Szóval 40—50 fő volt legalább, aki 10—20—30 vagy 40 dísznóval foglalkozott egyszerre. És persze volt ember, aki évente csak 5—6-ot adott le...

Kérdés: A csirkénél is hasonló volt a helyzet?

Válasz: Az óriási volt. Az volt a legszervezettebb akciónk. Azzal nagyon távoli településekre is elértünk. Majdnem annyit helyeztünk ki, mint amennyit a szövetkezet termelt. Felment 1 millió 300 ezerre is. Erre külön hálózat volt.

Kérdés: Mettől-meddig ment a csirke?

Válasz: A kiteljesedés a 80-as évek elején volt és a befuccsolás 90 körül. 90-ben még vegetált...

Kérdés: A növénytermesztésben volt hasonló akciójuk?

Válasz: Ugye, alanyi jogon járt a háztáji — egy-két hold — és ezekben voltak ilyen próbálkozások... A hetvenes években volt babtermesztés. A babnak itt nagy hagyománya volt. Aztán nyolcvan körül beszélgettünk, hogy mi lenne, ha menne a hibridkukorica... Először viszonylag rosszul sikerült, de aztán lassan visszatért és most már a csúcson vagyunk. 300 hektár van jelenleg, ebből 140 hektár a tagjainké... 85-től hatan-heten vállalkoztak próbaképpen hagymával, paprikával... 1983—84 körül összeálltunk páran és kerestünk egy dinnyést...

Kérdés: Hányan voltak?

Válasz: 24—25-en voltunk és csináltuk pár évig, olyan 20—30 hektáron..."

(Mezőgazdasági szakember)

Egy másik település mezőgazdasági szakembere hasonló folyamatokról számolt be.

„.....Amikor én a szövetkezetbe kerültem, tehát a 80-as évek elején, csak a munkabér volt. Tulajdonképpen a mi korosztályunk volt az, amelyik igyekezett ezt valahogy szétfeszíteni... Akkor honosodott meg a szabad háztájiban történő gazdálkodás. 1980—82-ben lehetett az áttörés.

Kérdés: Új növényi kultúrákat is meghonosítottak?

Válasz: Hát, addig hagyomány volt a kukoricatermesztés a háztájiban. 1980—81-ben mákkal kezdtünk el foglalkozni, amivel aztán elmentünk 50—60 hektáros nagyságrendig.

Kérdés: A háztájiban?

Válasz: Igen. Kezdetben hatan-nyolcan csináltuk.

Kérdés: Elsősorban a vezetőréteg?

Válasz: A szakemberek. De kínosan vigyáztunk arra, hogy a fizikai dolgozók is jöjjenek. Ők esetenként óvatosabbak voltak... Aztán jött a hagyma, a pritamin paprika, egy kevés kis dinnye... később a burgonya. Az állattenyésztésben, amikor megszűntek a korlátozások, a sertést integráltuk. Volt olyan időszak, amikor a településről mintegy 10 ezer darab sertést adtak be... A nyolcvanas évek második felétől a csirkeintegráció ment. Mintegy 30 fő foglalkozott csirkével 3 és 6 ezres nagyságokban.

Kérdés: A korabeli viszonyokat tekintve ez elég jelentős fizetéskiegészítést jelentett?

Válasz: Feltétlenül. Csak a magam példáját mondanám, mert hát ebben vagyok a legbiztosabb. Nem egy évben előfordult, hogy én egy holdon vagy egy hektáron termelt hagymából több tiszta jövedelemhez jutottam, mint mondjuk az egész éves munkabérem volt."

(Mezőgazdasági szakember)

Az idézetekből tehát az derül ki, hogy a nyolcvanas években jelentős volumenű árutermelést lebonyolító gazdálkodási formák alakultak ki a térszek által integrált háztájikban, és itt tág tér nyílt az alkalmi munkára. Nyilvánvaló, hogy az egy holdon hagymát termelő mezőgazdasági szakember csak úgy napszamosokkal végeztette a munkacsúcsok idején jelentkező feladatokat, mint a hasonló nagyságú földterületet birtokló gépész vagy tehenész. Hasonló lehetett a helyzet más növényi kultúrák; a paprika, a dinnye, vagy a mák esetében is, ha a terület nagysága meghaladta a család és rokonság által megművelhető nagyságot. Ugyanígy a többszázás disznó- vagy a több-ezres csirkefarmokon is bőven adódhatott mód alkalmi munkára. Ezekért a munkákért természetesen 10—15 évvel ezelőtt is fizetség járt — többnyire már ekkor is pénzzel fizettek —, de ezeket az alkalmi munkákat senki sem tiltotta, sehol sem kellett bejelenteni, és senki sem adózott utána. A félreértések elkerülése végett hangsúlyoznánk, hogy nem arról van szó, hogy a nyolcvanas években a falvakban mindenki a fentiekben jelzett nagyságrendű háztáji árutermeléssel foglalkozott, hanem csupán arról, hogy sokan termeltek olyan volumenben, amely igényelt — ha csak alkalmilag is — külső munkaderőt. Ha úgy tetszik, a vállalkozó tévész-tagok és más falun lakók mellett kialakult az alkalmi munkákat vállaló tévész-tagok és falusiak csoportja is.

A válságjelenségek hatására a téészekben már a nyolcvanas évek végén elkezdődtek a leépítések: ipari és szolgáltatási melléküzemágakat szüntettek meg, és ráfizetéses állat- és növénytermesztési ágazatokat számoltak fel. A kilencvenes évek elején aztán a rendszerváltást követő politikai intézkedések — például szövetkezeti és kárpótlási törvény — összefonódva a gazdasági válsággal, a külső és belső piacok összeomlásával, jelentősen átalakították az

ágazat működését. Témánk szempontjából rövidre zárva a következményeket: nagyon is különböző vagyoni- és élethelyzetek alakultak ki, és nagyon is eltérő termelési, szervezeti és megélhetési formák jöttek létre. Ráadásul ezek időben is rendkívüli változatosságot mutattak. Például bizonyos formák legfeljebb egy-két évig ideiglenesen léteztek; mások megjelentek, aztán eltűntek, majd ismét megjelentek; megint mások csökönyösen tartják magukat, de tartalmuk már számottevően átalakult. Az elmondottak többek között azt jelentik, hogy a több száz hektáros magángazdaságok mellett az 50–60 hektáros családi gazdaságok is kialakultak, de legtöbbször csak pár hektár földet birtokolnak. Ez utóbbiak közül sokan az utódszövetkezettel kooperálva művelik-műveltetik a földjeiket, különféle kapcsolódási és integrációs formákban. Ezeknek az embereknek egy része munkanélküli. Rajtuk kívül számosan vannak olyanok, akik vagy túladtak a kárpótlási jegyeiken, illetve részarány-tulajdonukon, vagy nem is rendelkeztek ilyennel, és így munkanélküliként ezen a piacon már csak a munkaerejüket tudják eladni, vagyis a munkaerőpiac ezen szegmensében ők már csak munkavállalóként jelennek meg.

Mindenesetre meglehetősen zagyva helyzetek jöttek létre, ahol a pillanatnyi státus alapján nehéz eldönteni, hogy ki munkaadó, ki munkavállaló, és ki jelenik meg mindkét szerepben ezen a piacon.

„...Körülbelül olyan két és fél évet voltam GYES-en, amikor kaptam az értesítést a termelőség-szövetkezettől, hogy próbáljak magamnak munkahelyet keresni, mivel nem tudnak tovább munkát biztosítani.

Kérdés: Melyik évben történt ez?

Válasz: 1991-ben. Hát felajánlották, ha netán nem sikerül munkahelyet találnom, akkor ők tudnak egy olyan ajánlatot tenni, hogy mint egyéni gazdálkodó dolgozhatok a téesz szervezését belül. Ez annyit jelentett, hogy biztosították számomra egy bizonyos földterületet és ezen kellett gazdálkodnom. Természetesen a termés értékesítése a téeeszen keresztül történt. Itt igen nagy csalódás ért. Elvállaltam abban a reményben, hogy talán a megélhetésemet biztosítani fogja, és még mindig jobban járok, mintha munkanélkülivé válok, mivel munkahely nemigen volt ekkor... Éppen ezért elvállaltam, de ekkor még nem tudtam, hogy mi vár rám; hogy nincs piaca egyes termékeknek, a költséget pedig éppúgy rátették. Az egész család ezen dolgozott, a férjemet ekkor kértem ki a gazdaságból — mivel őneki még ekkor volt munkahelye —, mert egyedül nem tudtam volna a betakarítást megoldani. A családban többünknek volt ilyen földterülete, tehát a családtagok hol az én földemen, hol a család többi tagjának a földterületén dolgoztak, illetve, amennyire elbírtam a pénztárcáink, napszámost is fogadtunk a betakarításkor. Év végén, amikor megkaptuk az elszámolást, nagyot kellett csalódnunk, mivel nagyon mínuszba futottunk, függetlenül attól, hogy betakarí-

tottuk a termést, leadtuk a téészen keresztül, de haszon nemigen származott belőle. Tehát az én megélhetésem sem volt meg, nem-hogy kettőnké.

Kérdés: Mit termeltek?

Válasz: Mákot, paradicsomot, fűszerpaprikát, pritamin paprikát, krumplit.

Kérdés: Mekkora földterületen?

Válasz: Olyan 2,5 hold volt. Az volt a szerencsénk, hogy mindemellett volt 2 hold háztáji, amibe hibridkukoricát termeltem. Ez akkor nagyon jól hozott, és így a mínuszomat letudták belőle vonni, illetve megélhetésem abból volt fedezve.

Kérdés: A felsorolt növények közül mi nem vált be?

Válasz: Tulajdonképpen bevált volna mind, hiszen nagyon szép volt a termés. De a paradicsomot abszolút nem vitték el, azon csak a költség volt. Otthagyták, hogy keressünk magunknak piacot. Tehát nem volt piac... Én személy szerint 63 ezer mínuszba voltam. Nem számolva az üzemanyagot, meg a napszámot, meg a segítségnek az aznapi kaját..."

(Jelenleg állásban lévő érettségizett fiatalasszony)

Mint az elbeszélésből kiderül, a téészből elbocsátottak egy számottevő csoportja 1991-ben a munkanélküli járadék mellett, vagy helyett, a mezőgazdasági termelés és gazdálkodás egy új sajátos megélhetési formáját választotta. Ez akkor sokuk számára nem is tűnt annyira újnak, sajátosnak és főként kockázatosnak, mivel előtte részt vettek a háztáji vállalkozás valamilyen formájában, és feltételezték, hogy ez is annak a mintájára fog működni. A helyzet annál is kevésbé látszott jelentős változásnak addigi életükhöz képest, mert ugyan elvesztették a téészbeli biztos állásukat, miután azonban a „nagy pénz” sohasem innen, hanem a háztájiból jött, úgy kalkuláltak, hogy a biztos pénz szerepét átveszi a munkanélküli járadék és/vagy a háztájin túl vállalt további földterületek megműveléséből származó bevétel. A háztáji meg hozza az eddigi plusz jövedelmet, és ha szerencsésük van, akkor a felvállalt földekről további plusz bevételekre is számíthatnak.

Mindenesetre az első látásra furcsának tűnhet, hogy a pár hektár földön, saját költségen kockáztatva termelő munkanélküli „kényszer-vállalkozók” a rokoni-szomszédügyi viszontsegítségen túl napszamosokat is foglalkoztatnak, már amennyire a pénztárcájuk engedi. Végül is a furcsaság feloldható, ha a fentiekben használt új társadalmi státuszokat (munkanélküli, földtulajdonos, vállalkozó stb.) nem a piacgazdaságokban bevett értelemben használjuk — mint ahogy a hazai törvények és előírások feltételezik —, hanem a sajátos hazai viszonyok figyelembevételével. A helyzet ugyanis az, hogy a rendszer-váltás során létrejött a fenti, vagy a hozzájuk hasonlóan nehezen definiálható lét- és vagyoni helyzetű falusiak csoportjai, melyek az alkalmi munka piacán

hol munkaadókként, hol munkavállalókként, alkalmanként pedig mindkét szerepkörben megjelennek. A rendelkezésre álló adatok mindenestre azt sejtetik, hogy velük még hosszú ideig számolni kell, márpedig az itt jelentkező szükségletek az alkalmi munka jelentős szegmensét jelentik.

Miután a helyi önkormányzatok is a vállalkozások irányába keresik a kiutat, így mindennemű mezőgazdasági termelést és vállalkozást támogatnak, következésképpen nem fűződik érdekük ahhoz, hogy akadályozzák a csúcsmunkák idején jelentkező alkalmi munkák iránti szükségletek kielégítését.

Kérdés: Sokan próbálkoznak a faluban mezőgazdasági termeléssel?

Válasz: Hát vannak, akik próbálkoznak, de nem sokan. Olyan 30—40 fő, akik saját szakállukra, saját erőfeszítésre, a családra támaszkodva... meg most hirdették meg, hogy gépeket kedvezményes kamattal lehet kapni. De, hogy a tőkét, a saját erőt hozzá tudják-e tenni, az egy nagy kérdés. Végül is 30—40 család vegetál csak. Tehát úgy van, hogy megspórolja a műtrágyát, megspórolja a talajmunkát, elég, ha egyszer végigmegy a kis fogasboronával és nem kell kétszer végigmenni, a növényvédőszer megtakarítja, nem veszi meg a jó minőségű vetőmagot..."

(Polgármester)

Szóval a „vegetáló” magángazdáknál is jelentkeznek a csúcsmunkák idején az alkalmi munkások iránti szükségletek, de hogy ki él jobban; a gazdálkodó vagy az alkalmi munkás, éppúgy nehéz eldönteni, mint a 20-as, 30-as években.

Ezek után nézzük az alkalmazás-alkalmaztatás néhány további elemét.

„Kérdés: Milyen napszámért lehet keresni?

Válasz: Hát én tavalyi számokat tudok, amit hallottam, meg hát magam is alkalmaztam. Nekem is voltak napszámosságaim. Mondjuk 800-tól 1300 forintig.

Kérdés: Reggelit, ebédet szoktak adni?

Válasz: Hát ez alku kérdése. Ha éppenséggel reggelit vagy ebédet nem is — bér olyan is van, ha mondjuk történetesen a ház környékén dolgozunk —, de egy stampedli reggel mindenkinek kijár, meg üdítőital vagy sör.

Kérdés: Minőségi munkát el tudnak várni ezektől az emberektől?

Válasz: Hát ez embere válogatja. Tehát, ha valaki úgy alkalmaz — nevezzük nevén — napszámosság, hogy kiviszi, itt van csináljátok, az körülbelül olyan is. Ha viszont a gazda is ott van velük, és lehetőség szerint több éves ez a kapcsolat — számít rá mind a két fél —, akkor minőségi munkát is elvárhat az ember.

Kérdés: Ön milyen munkára alkalmazott embereket?

Válasz: Hagymánál.

Kérdés: Milyen munkafázisoknál?

Válasz: Kapálás. Többször kell kapálni, felszedés, és aztán tisztítás.

Kérdés: Három-négy emberrel meg lehet oldani?

Válasz: Igen.

Kérdés: Milyen rendszerességgel tud munkát biztosítani?

Válasz: Hát, tavaly négyszer kapáltam a hagymámat. Ez azt jelenti, hogy négyszer 1—2 napot. Aztán egy nap alatt felszedtük, és egy másik 3—4 nap volt a tisztítás.

Kérdés: Gondolom, hogy mindenkinek kialakult a köre, akikkel...?

Válasz: Nem biztos, hogy mindenkinek. Én igyekeztem kialakítani.

Kérdés: Ezen túl melyek azok a tevékenységek, amikre a napszámok számíthatnak?

Válasz: Hát, napszámos szezonban időben kell szólni, hogy akkorra szabaddá tudják tenni magukat. A növénytermesztés ápolási munkáitól kezdve a szüret környékéig szinte folyamatosan kapósak. Aki olyan munkát végez, az pillanatok alatt a feledés homályába merül. De a jobbak, akik tényleg megdolgoznak a pénzért, azok kapósak.

Kérdés: A kapósabbak körülbelül hány munkanapot dolgoznak egy évben?

Válasz: Hát olyan 100—150 napot.

Kérdés: Ezeknek az embereknek vannak más megélhetési forrásaik is?

Válasz: Én inkább finomabban fogalmaznék. Hozzám nem is igazán napszamba járnak. Kifizetem őket..., de én annál sokkal többet adok nekik. Ezek olyanok, hogy már nyugdíjas, aztán olyan, hogy takarítónői beosztása van, vagy házaspár, hogy a férje nyugdíjas, a feleség pedig világlélemben háztartásbeli volt... Kiforrott társaság, és én nem is keresek másokat..."

(Mezőgazdasági szakember)

Az elmondottakból a munkaerőpiac ezen szegmensének működéséről több fontos dolog is megtudható. Például az, hogy ezen a munkaerőpiacon is minősítik és egyben szelektálják a résztvevő munkaerőt. Nem jó és nem kell válogatás nélkül bárki, és aki nem képes élni a felkínált lehetőséggel — vagyis nem végzi el a feladatokat a munkaadó által elvárt mennyiségben és minőségben — az erről a piacról is kizárja magát, illetve ide is csak „alkalmilag” tud bekerülni. Aztán azt is megtudjuk, hogy az alkalmazás egyik szempontja az adott munkafeladatok — ez esetben növényi kultúrák — ismerete és azok elvégzésében való jártasság. Az egy-egy munkaadó mellett kialakuló alkalmi munkások köre részben ezért „állandósul”, mert a betanítás itt is vesződés, idő és pénz. És természetesen fontos tényező a bizalom és a kiszámíthatóság

is, mely ezeket az alkalmi munkakapcsolatokat „állandósítja”, hiszen mindkét fél számít a másikra. Az alkalmi munkás bekalkulálja éves teendői, munkavállalásai és biztos „bevételi forrásai” közé, a „munkaadónak” pedig nem kell azon töprengenie, hogy kit hívjon, kivel próbálkozzon, egyáltalán az adott mezőgazdasági munkát optimális időben el tudja-e végezni. Utalás történik arra is, hogy az „alkalmi munka” ezen „állandósult” formái a munkaadó és munkavállaló között mintha túllépnének a formális munkakapcsolatokon — „...hozzám nem is igazán napszámba járnak...” —, és személyes, familiáris felhangot kapnak. Ezt erősíti a közös munka, amennyiben a munkaadó együtt dolgozik alkalmi munkásaival.

Aztán azt is megtudhatjuk az elbeszélésből, hogy a „kapósabbak” évente akár 100—150 napon át is munkához juthatnak ezen a piacon. Ha ezt az adatot összevetjük a közelmúlt, tehát a 70-es évek azon hivatalos adataival, melyek szerint a mezőgazdasági aktív keresőknek mindössze 70—80 százalékát tudták csak egész évben foglalkoztatni, és mintegy 10 százalékát csupán néhány hónapig (89 nap), akkor e területen is láthatóvá válik a folytonosság. A vizsgált településeken tehát nem kevesen voltak olyanok, akik a rendszerváltás előtt is többnyire a mezőgazdasági csúcsmunkák idején jutottak folyamatosabb munkához, vagyis az „alkalmi munka” integráns és természetes része volt ennek a világnak, és az általa kínált megélhetési módoknak és lehetőségeknek.

A rendelkezésre álló adatok alapján úgy látjuk, hogy ez a „természetes” állapot továbbra is fennáll, hiszen a rendszerváltás nyomán tömegesen jöttek létre, illetve állandósultak olyan élet- és vagyoni helyzetek, megélhetési módok, amelyek a kínálat oldaláról is szükségessé teszik a munkaerőpiac ezen szegmensének működését.

Az alkalmi munka és a munkavállalók

Adataink tanúsága szerint az alkalmi munkát vállalók köre anyagi-vagyoni helyzetét, iskolázottságát, képzettségét, rászorultságát, életvitelét, munkakultúráját stb. tekintve hasonlóképpen differenciált, mint az e piacon munkát kínálóké. A munkaerőpiac e szegmensének történeti előzményeit ismerve, ezen aligha csodálkozhatunk, hiszen — mint jeleztük — bizonyos csoportok munkavállalóként már régen bekapcsolódtak az itt folyó termelésbe, míg más csoportok csak munkanélkülivé válásukat követően kényszerültek munkaerőjüket, szaktudásukat eladni.

„A településen olyan 2300 körül vagyunk. Ebből az aktív korúak létszáma körülbelül 1050 fő és ebből munkaviszonyban van 451 fő. Most ennek a 451 főnek körülbelül 70 százaléka 14—18 ezer bruttó fizetésért dolgozik és csak 30 százaléka kap magasabb fizetést. Te-

hát a dolgozó 70 százalék nem keres túl sokat. És sokan vannak, akik elgondolkoznak: ő nettó kap 12 ezret, ha munkanélküli járadékot kap vagy jövedelempótlót a polgármesteri hivataltól, akkor pedig 6720 forintot így is, úgy is megkap. És sajnos sokan vannak ebben a rétegben, akiknek ez a 6720 forint is elég, mert mellette még végez valami alkalmi munkát és akkor kitelel vele. Nyáron meg valamivel tudja pótolni.

Kérdés: Milyen korú emberek ők? Idősebbek, középkorúak?

Válasz: Mindenfajta rétegből van, és ezt nem lehet sem etnikumhoz, sem korhatárhoz kötni, mert az ujjaink sem egyformák, az emberek csoportjai sem egyformák. Most van egy olyan tendencia, ami tapasztalható, hogy a regisztrált munkanélküliekből és a jövedelempótlósoktól menekülnek át a szociális törvény adta különféle lehetőségekbe... valaki elmegy orvoshoz, alaposan megvizsgálják, és az orvos megállapítja, hogy az egészségcsökkenés mértéke meghaladja az 50—60—70 százalékot. És akkor szociális járadékot kap, mint rokkant. Már 150 személy is van a településen, aki kapja ezt a járadékot..."

(Polgármester)

Az interjú alapján három fontos összefüggésre hívnánk fel a figyelmet. Először is arra, hogy az alkalmi munkára való rászorultságot a munkavállalás-munkanélküliség törésvonal mentén nem lehet megítélni, mivel a kevéske munkaviszonyban lévők zöme is olyan keveset keres — „14—18 ezer brutót...” —, hogy abból nem vagy csak nagyon alacsony szinten tudja eltartani családját. Az alkalmi munkaerőpiacon tehát a hivatalosan dolgozók egy számottevő csoportja is potenciális vagy tényleges munkavállalóként van jelen. Másodsor arra, hogy bizonyos lakossági csoportok eddigi jövedelmeik nagysága és összetétele, továbbá életvitelük és igény szintjük alapján mérlegelik a hivatalos munkavállalás és a hivatalos munkanélküliség közti előnyöket és hátrányokat, és nem kevesen előnyösebbnek tartják a hivatalos munkanélküli állapot után járó nem túl magas járadék vagy segély kombinálását az alkalmi munkával, mint a hivatalos munkavállalást. Témánk szempontjából nem az a kérdés, hogy ők törvényesen, etikusan vagy racionálisan döntöttek-e vagy sem, hanem az, hogy a mérlegelés ebben az alternatívában és ilyen tömegeken egyáltalán miért vetődhetett fel. Magyarul ennek valami alapjának kell(ett) lennie.

És végül az a tény is fontos információkat hordoz, hogy a tartós munkanélküliek számottevő csoportjai nem a munkavállalás, hanem a leszázalékolás, a rokkantnyugdíjazás irányába keresik a kiutat szorult helyzetükből. Tekintettel arra, hogy ezekből a járadékokból szintén nem vagy csak nagyon alacsony életszínvonalon lehet megélni, az érintett nagy létszámú csoport szintén növeli a munkaerőpiac ezen szegmensének kínálatát. Ez azt jelenti

tehát, hogy miután a nyugdíjazás e formájával az érintettek megélhetése egyáltalán nincs megnyugtatóan megoldva, a munkaerőpiacról ténylegesen nem távoztak, ellenkezőleg, ténylegesen a munkaerőpiaci kínálatot növelik. Nos, ha közelebbről szemügyre vesszük a kínálati oldalt, akkor egyfelől találunk egy alacsony igény szintű és munkakultúrájú csoportot, amelyet a kívül-állók különböző módon írnak le, eltérő társadalmi kategóriák alá sorolnak be.

„...mint említettem, korábban a régi téészből kivált két csoport. Az egyikben talán hatvanhatan, a másikban talán ötvenen lehetnek.

Kérdés: A szövetkezettől nem is nagyon bocsátottak el embereket?

Válasz: Dehogynem. Sokat elbocsátottak. Ez a két csoport a régi téészből vált ki. Ugye az volt, hogy ismerték egymást az emberek és azt mondták, hogy te kellesz nekünk, te nem kellesz nekünk. Azt mondták, hogy köszönjük a jelentkezésedet, de már betelt a létszám.

Kérdés: Jobbára kvalifikált munkaerőt...?

Válasz: Hát kvalifikált, meg azokat, akik tényleg tudnak és szeretnek dolgozni. Azokat. Végül is itt maradt egy réteg, amelyik egyik csoportnak sem felelt meg.

Kérdés: Körülbelül hányan?

Válasz: Becslésem szerint egy 80—90 fő. Ez egyik csoportnak sem kellett...

Kérdés: Hogyan látja az ő helyzetüket?

Válasz: Nagyon reménytelen a helyzetük, mert ugrásszerű változásra nincs kilátás. Ha be is indul itt a téesztakészítés, és egy második műszak is indul, oda azokat veszik fel, akiket már ismernek. Na, most, ha ezek megunják ezt a 6700 forintos segélyt, akkor tavasszal elmennek valahová, valamilyen céghez dolgozni, vagy pedig itthon maradnak, ha van egy-két hold háztáji föld. Mert a 20—30 aranykorona értéket megkapta, és nem adta el. Említettem, hogy van egy másik 20—30 aranykoronás réteg — többnyire az a lumpenproletár réteg —, amelyik nagyon gyorsan eladta a maga 20—30 aranykoronáját...”

(Polgármester)

„Kérdés: Nehéz munkát végeztek?

Válasz: Nem volt nehéz. Hát nehéz volt, amikor olyan időjárásban kellett csinálni. Például, amikor szakadt az eső, akkor is menni kellett, a sárban mezítláb. Bokáig érő sárba, mert az uborka nem maradhat rajta, mert hogyha egy napot késik, akkor már az első osztályú uborkából harmadosztályú uborka lesz. Huszonnégy óra alatt akkorát nő.

Kérdés: Naponta hány órát dolgoztak?

Válasz: Reggel hattól délután négyig. Aki akart, az este hatig maradhatott.

Kérdés: Ebédszünet volt?

Válasz: Volt. Hát az ember úgy osztja be magának az idejét, hogy akkorára leszedem a soromat, vagy ha akarok, egy másik sorba állok. Ez attól függ, hogy hány ember van. Az embertől függ, hogy ki hogy dolgozik, elvégzi-e a munkát becsületesen vagy pedig felét rajta hagyja. De akkor nincs látszatja a munkának.

Kérdés: Számított, hogy ki mennyit adott be naponta?

Válasz: Szóval volt olyan, hogy szóltak, hogy na, most nem órabért fizetünk, hanem teljesítménybért. Ez csak próba volt. És akkor rájöttek, hogyha az ember teljesítménybérbe dolgozik, sokkal többet keres, mintha órabért fizetnek. Ekkor van értelme, hogy az ember hajtson.

Kérdés: Mennyivel kerestek jobban?

Válasz: Sokkal többet. Háromszor annyit körülbelül.

Kérdés: És akkor mindenki hajtott?

Válasz: Hát akkor is volt, aki nem hajtott. Mert ő úgy volt vele, hogy nekem ennyi pénz elég, azt kész.

Kérdés: Sokan megelégedtek kevesebbel?

Válasz: Persze. Megelégedtek azzal, amennyit kaptak... volt olyan, hogy valaki délben megunta és hazament. Tessék kérem, dolgoztam hattól délig. Azt mondja, hat óra hosszat, hatszor nyolcvan az négyszáznolcvan. Adott egy ötszázast; azt jó, elment haza. Ennyi volt az egész. Volt, aki este hatig dolgozott, annak már másképp jött ki az összeg. Na, de aki délig dolgozott, annak a munkájába nem volt köszönet, mert rajta hagyta a felét. És ha másnap másik ember kapta meg a sorját, akkor hatalmas uborkák lógtak rajta. Nem is haladt benne attól függetlenül, hogy órabért kapott. De, ha valaki rendesen, becsületesen elvégzi a munkáját, akkor leszedi és nem hagyja ott. Aki nem bír ki egy egész napot, hogy dolgozzon, hát akkor ne is jöjjön ki, akkor maradjon otthon..."

(Munkanélküli)

Az idézetek tanúsága szerint nemcsak az ipari üzemektől történt elbocsátásnál fedezhető fel bizonyos munkakultúrabeli, életviteli, szelekciós megfontolások — például, hogy előbb a „megbízhatatlanokat”, a „részegeseket”, a „lógósokat” stb. küldték el —, hanem a téveszbeli leépítések során is. Az egyik településen láthatóan volt 80—90 ember, aki nem kellett egyik önszerveződő utódszövetkezetnek sem, amennyiben mindkét helyen szelekciós szempont volt a szakképzettség mellett, hogy tudjon és szeressen dolgozni az illető. Ezek az emberek zömében a 20—30 aranykoronányi résztulajdonukon is gyorsan túladtak és felélték annak ellenértékét.

E réteg viselkedésének megítélésében nem azt tartja lényegesnek a helyi közvélemény, hogy az a pár hektár tulajdon ténylegesen milyen értéket képviselt, vagy abból a család megélhetése biztosítható lett volna — egyöntetű a vélemény, hogy nem —, hanem a mentalitást, amely a tulajdonrészt azonnali felélését eredményezte. A szükségletek azonnali, és minden más megfontolást nélkülöző kielégítését. E „lumpenproletár” rétegnek minősített lakossági csoport jellegzetes munkakultúráján sem a rendszer- és tulajdonváltás, sem a munkahely elvesztése, sem a munkaerőpiacról való tartós kiszorulás, sem a járadékok alacsony szintje, sem a szegénység nem változtatott alapvetően, hiszen a beszámlók szerint közülük többen még a munkanapot sem tudják és/vagy akarják végigdolgozni. Másként fogalmazva: szegénységük és rászorultságuk ellenére az alkalmi munka lehetőségével is csak aktuális szükségleteik kielégítése erejéig élnek. Egyfelől időben csupán annyit dolgoznak, hogy az aznapira való meglegyen — „...délben megunta és hazament...” az ezért járó ötszáz forinttal —, másfelől munkaintenzitásukon az órabérről a teljesítménybérezésre való áttérés sem változtatott — „...nekem ennyi pénz elég, azt kész...”.

Figyelemre méltónak tartjuk azt is, hogy a polgármester és a munkanélküliként velük együtt dolgozó alkalmi munkás „kolléga” mennyire hasonlóan írja le e réteg viselkedését, és itt — a fentiekén túl — a motiválatlanság és a motiválhatatlanság jelenségére is gondolunk. Arra a munkakultúrabeli sajátosságokra, amely sem a termelési technológia betartásával, sem a mennyiségi és minőségi követelményekkel, sem a munkaadónak emiatt történő károkozással, sem a kolléga napszámosok érdeksérelmével — tehát, hogy másnak kell helyettük a munkát elvégezni másnap —, sem a magasabb kereset lehetőségével nem törődik. Ezt a beállítódást írja le szemléletesen a „... nekem ennyi pénz elég, azt kész”. Amikor tehát a helyi hatalomnak az alkalmi munkával kapcsolatos ambivalens viselkedése kapcsán arról szóltunk, hogy a polgármesterek és jegyzők örülnek annak, hogy ezek az emberek egyáltalán munkát vállalnak valahol, akkor elsősorban az elmondottakra gondoltunk. Ezeket az embereket tiltani a munkától — mégha az alkalmilag végzett bejelentetlen munka is — hát...?

A munkaerőpiac vizsgált szegmensének természetesen vannak más beállítódású, életvitelű és munkakultúrájú szereplői is.

„...utáná szereztem munkahelyet Pesten egy ismerős által. Felkerültem és ott lehúztam több mint egy félét. Tavaly októbertől ez év májusáig bírtam dolgozni. No most, hát egy-két dolog közbejött, itt a család is, meg minden.

Kérdés: Megnősült közben?

Válasz: Igen. Ez év januárjában nősültem. Hát megszületett a fiam is, itthon is segíteni kellett. Meg a pénzt ott is már nagyon rossz volt...

Kérdés: Hazajött, és itthon mit csinál?

Válasz: Van ez a kis munkanélküli, de ez is lejár most ebben a hónapban. Hát intézném ezt a családi pótlékot..., végül is öt hónapos a gyerek, de még azt sem tudtuk elintézni. Már négy hónapja van folyamatban. Most érdeklődtem, és azt mondták, hogy meg se kapták a papírjaimat. Úgyhogy most perpillanat az a helyzet, hogy van nekem ez a 8—10 ezer forint munkanélküli és abból élünk hárman.

Kérdés: A felesége...?

Válasz: Munkanélküli volt...

Kérdés: Alkalmi munkát szokott vállalni?

Válasz: Végül is mostanában kell.

Kérdés: Ismerősöknél?

Válasz: Szólnak, hogy nem tudnák-e elmenni segíteni.

Kérdés: Szomszédok, ismerősök?

Válasz: Hát azok is, meg ha úgy jön valaki. Hát kénytelen az ember. Öt hónapja tényleg mi se családi pótlékot, se GYES-t nem kapunk. Ebből a 10 ezer forintból mit tudok tenni? A gyerekeknek enni kell adni, meg törlesztés a lakásra...

Kérdés: Milyen munkákat szokott vállalni?

Válasz: Ami van. Mindegy... most mezőgazdasági munkák vannak. Ha van alkalom, akkor ki szoktam menni.

Kérdés: Most uborkával foglalkozott?

Válasz: Igen. Most jöttem vissza, mert ott szerződéssel voltam. Tegnapelőtt voltam bent, mert egy ideig megszüntettem a munkanélkülit.

Kérdés: Mennyi ideig tartott a szerződés?

Válasz: Hát egy hónapig, mivel hogy az uborka... Mert ugye úgy volt, hogy ebben a hónapban is végig uborkázunk, de mivel nincs uborka, mert az időjárás közbeszólt, meg hát az uborka is beromlott. Így meg kellett szüntetni a szerződést. Éjszakás voltam, válogattam. Amit leszedtek nappal, azt éjszaka válogattuk.

Kérdés: Hányan dolgoztak ott?

Válasz: Nyolcan.

Kérdés: Napi hány órát?

Válasz: Este hattól reggel hatig.

Kérdés: Mennyit keresett?

Válasz: 15 ezer forintot. Hát végül is jó volt a pénzem. Mindegy, hogy dolgozni kellett, de legalább pénz volt...

Kérdés: Most máshol is tud munkát szerezni? Mert hallom, hogy van hibrid kukoricájuk...

Válasz: Hát szóltunk nekik, ha még beleférnének...

Kérdés: A szülei tudnak valamit segíteni?

Válasz: Nem. Ők is elég rossz...

Kérdés: A szülei is munkanélküliek?

Válasz: A fater rokkantnyugdíjas. Asztmája van, fullad. A muter munkanélküli.

Kérdés: Hány évesek?

Válasz: A muter 44, a fater 47.

Kérdés: Hol dolgozott az édesapja?

Válasz: Itt a Szilikátnál, ott volt valamikor. A porok meg minden, olyan üvegszálás dolgokkal foglalkoztak, és az a tüdejére ment neki. Fullad, ha egy kicsit dolgozni kell, akkor tényleg majdnem megfullad...

Kérdés: És a felesége szülei?

Válasz: A feleségemnek meghalt az apja, úgyhogy végül is csak az anyja él neki, és van még egy kiskorú húga.

Kérdés: Anyósa dolgozik?

Válasz: Nem. Özvegyi nyugdíjat kap.

Kérdés: Testvérei vannak?

Válasz: Igen.

Kérdés: Hol laknak?

Válasz: A bátyám az egyik közeli utcában lakik, az öcsém még otthon vannak. Van négy öcsém, egy óvodás, egy iskolás, az egyik öcsém már dolgozik, a másik az munkanélküli...

Kérdés: Télen mit fog csinálni?

Válasz: Semmit. Télen mit tud az ember csinálni? Havat hányni, más munka nem nagyon lesz. Ezek a mezőgazdasági munkák befejeződnek, utána semmi. Itt más munka nem lesz.

Kérdés: Fűtőanyagot be tudott szerezni?

Válasz: Hát van valamennyi... hát már most is be kellett gyűjtanom, mert lehűlt az idő és ne fázzon a gyerek. A múltkor megfázott, gondolom, hogy egy kis huzat érte, akkor háromszor kellett gyógyszert kiváltani. Mind a háromszor másfajtát írtak fel, hogy meggyógyuljon. Már akkor nem volt annyira megfázva, vitaminhiánya volt, és több mint ezer forintot csak gyógyszerre adtunk ki. Most már minden este be kell fűteni, hogy ne hogy megfázzon a gyerek. Nem tudom mi lesz? Hát az biztos, hogy én se ülök itthon tétlenül, mert ameddig tudok, megyek. Jó, hát nincs megengedve, de hát mit csináljak 10 ezer forintból. Hiába megyek be a polgármesteri hivatalba rendkívüli segélyért, mit kapok? Egy hónap után 2 ezer forintot. Mit csináljak vele? Akkor van 12 ezer forintunk. És akkor az a gyerekre meg a rezsire elmegy.

Kérdés: Mit szokott ebédelni?

Válasz: Mikor mit.

Kérdés: Télire szoktak krumplit vásárolni?

Válasz: Ha krumpliszedés van, akkor behordjuk... Hát egy vödör, amit el lehet hoznunk. Úgyhogy ez van. Ezeket összegyűjtöttük. Ha még azt is megvenném a boltba, akkor...

Kérdés: Húst szoktak enni?

Válasz: Ritkán.

Kérdés: Naponta esznek főtt ételt?

Válasz: Hát persze... egy kis leves, vagy akármí. Hát ez siralmas. De mit lehet tenni? Azt tudja az ember tenni, hogy ez nem lehet... és megy dolgozni, mert akkor most éhenhaljon? Igaz, ha megtudják, megvonják a segélyt. Hát megvonja ezt az 5 ezer forintot is, ami lesz már a jövő hónaptól? Ezt hiába vonja meg. Ha még ezt is megvonja, akkor tényleg mit csináljon az ember? Igaz, hogy ezt tiltsák, tiltsák, de most van 10 ezer forintunk... Most egy hónapig megint nem kapok egy vasat se. Sehonnán tíz fillért sem, mivel megszűnt ez a szerződéses munka az uborkázásnál. Na, majd egy hónap múlva kapok, októberben kapok. De ebben a hónapban egy vasat se kapok, tíz fillért se. Hát akkor mit tudok csinálni? Megyek. Mese nincs.

Kérdés: Mindennap el szokott menni?

Válasz: Hátha minden nap nem is, de tegnap el tudtam menni.

Kérdés: Tegnap mit csinált?

Válasz: Hagymát pucoltam. Hát ez kint van, elég messze, olyan 10 kilométerre. Kiforgatják, és meg kell pucolni és zsákba rakni..."

(Munkanélküli)

Úgy gondoljuk, hogy az elmondottakhoz aligha szükséges valamit is hozzátenni, hiszen ennek a 26 éves, általános iskolát végzett fiatalembernek az élethelyzete és megélhetési körülményei sokmindent megmagyaráznak abból, ahogy ő a járadékosok számára „tiltott” alkalmi munkához hozzáállt. Ennek kapcsán mindenekelőtt hangsúlyoznánk, hogy nem „lumpen” ez az ember, nem „dolog- és munkakerülő”, hanem dolgozni akar és felvállal mindent „ami van”. (Ezt támasztja alá az az idézetben nem szereplő tény is, hogy 1993-tól egy évig Tengizben vállalt munkát, és ebből a keresetből a faluban vett egy 4 x 4 méteres szobából és 2,5 x 4-es előszobából és folyosóból álló vályogházat, amelynek a részleteit ma is törleszti.)

Kiemelnénk azt is, hogy ő a „taktikázók” közé sem tartozik, akik a munkaügyi hivatal és az állam „átverésével” kívánnak mindenáron „ingyen” pénzhez jutni, hiszen a munkanélküli járadékát megszakította, és a nyárra több hónapos szerződést kötött egy munkaadóval. Nem tehet róla, hogy az időjárás és az uborkaültetvény pusztulása miatt idő előtt visszamondták a szerződését. Ezen túl harmadmagával élt 10 ezer, ha dolgozott 15 ezer forintból — mint jeleztük a ház után havi törlesztése is volt —, és megélhetéséhez sehonnán sem várhatott segítséget. A szülői generáció: a 47 éves leszázalékolt

apja, a 44 éves munkanélküli anyja, akiknek ráadásul óvodás és iskolás gyerekeik is vannak, vagy az özvegyi nyugdíjából szintén kiskorú gyermekét nevelő anyósa nincs olyan helyzetben, hogy hathatós segítséget tudna nyújtani neki és családjának. Az önkormányzattól is legfeljebb havi 2 ezer forint rendkívüli segélyre számíthat, mivel az önkormányzatnak sincs elég pénze a rászorultak segélyezésére. (Az adott időszakban havonta 700 ember kapott segélyt a településen, ebből körülbelül 500 fő jövedelempótló támogatást.)

Nos, ez a fiatalember az interjúban vitatkozik a törvénnyel és az azt megjelenítő hivatallal, és a saját igazába vetett hittel némileg dacosan — és a maga módján lázadóan — olyan kérdéseket vet fel, amelyekre a törvény nem ad választ: „Hát ez siralmas. De mit lehet tenni? Azt tudja az ember tenni, hogy ez nem lehet... és megy dolgozni, mert akkor most éhenhaljon? Igaz, ha megtudják, megvonják a segélyt. Hát megvonja ezt az 5 ezer forintot is, ami lesz már a jövő hónaptól? Ezt hiába vonja meg. Ha még ezt is megvonja, akkor tényleg mit csináljon az ember? Igaz, hogy tiltsák, tiltsák, de most van 10 ezer forintunk. Most egy hónapig megint nem kapok egy vasat se... Hát akkor mit tudok csinálni? Megyek. Mese nincs.” Egyszóval az ő számukra az a probléma, hogy szabad-e egy munkanélküli járadékosnak alkalmi munkát vállalnia bejelentés nélkül, nem a törvény tiszteletének, betartásának vagy betarthatóságának a kérdése, nem csupán morális kérdés, sokkal inkább létkérdés. Azzal függ össze, hogy sem a 10 ezer forintos járadékból, sem a 7 ezer forint körüli jövedelempótló támogatásból nem tud harmadmagával megélni. E helyzetből egyedüli kiutat lát: munkát kell vállalnia, mégha törvénytelen is az; mégha tiltják és szankcionálják is azt.

Ha ezen a ponton visszagondolunk a helyi önkormányzat e problémával kapcsolatos ambivalens viselkedésére, akkor fel kell tennünk azt a kérdést, hogy ilyen és hasonló esetben a polgármestereknek, a jegyzőknek vagy a munkaügyi hivatal munkatársainak van-e erkölcsi alapjuk a törvény szerint eljárva szankcionálni az érintett munkanélkülit? Mi az alapja az alkalmi munkától való „eltiltásnak”, ha az önkormányzat az érintett eseti segélyre való rászorultságát nem vitatva havonta legfeljebb 2 ezer forintot tud kiutalni nekik? Annyit, amennyit az két-három napi alkalmi munkával megkeres, és a munkanap végén még egy vödör krumplit is hazavihet, a család téli ételmeztetését megoldandó. Aztán az is kérdés, hogy mi abban a jó és hasznos, ha az önkormányzat a törvény szellemében olyan munkanélkülieket is „lebeszél” a munkáról, akik dolgozni akarnak. Vajon nincs elég olyan tartós munkanélküli ezeken a településeken, aki noszogatásra, netán kényszerre sem igen akar dolgozni, és akinek a havi 5 ezer forint is elég?

És persze kérdés az is, hogy ilyen esetekben az önkormányzatnak érdemes-e felesleges konfliktusokat provokálnia az érintett munkanélküliek körében. A polgármesterek és jegyzők pontosan tudják, hogy az alapprobléma kezelésének és megoldásának a kulcsa nincs az ő kezükben, a tartós munkanélküliekkel pedig hosszú távon nekik kell együtt élniük. Vagyis minden hivatali-hatalmi szigor, amely nem hordozza magában a megoldás alternatíváját

— legyen mégoly törvényes is — provokálván az érintetteket, felesleges konfliktusok tömegét zúdítaná azokra az önkormányzatokra, amelyek ez ügyben szeretnének annyira kivülállók maradni, amennyire csak lehet. Láthatóan olyan társadalmi helyzetről van szó, amikor a törvény nem adekvát a valósággal, és amikor a törvényhozók a jog eszközeivel próbálnak olyan társadalmi állapotokat szabályozni, amelyeket csak így nem lehet. Nemcsak az a gond, hogy a helyi hatalom képviselői — már csak helyzetükből adódóan is — közelebb állnak a lakossághoz és annak megoldatlan és általuk megoldhatatlan gondjaihoz, mint a törvényhozó és végrehajtó hatalomhoz és a központi állami bürokráciához, hanem az is, hogy a településükön élő tartós munkanélküliek közt tömegesen olyan megélhetési módok és létformák fordulnak elő, amelyek erkölcsi értelemben kihúzzák a talajt a törvény alkalmazása alól. Másként fogalmazva, a vázolt és hasonló élethelyzetekben nincs morális alapja a törvény végrehajtásának, amit a munkanélküliek éppúgy tudnak és/vagy érznek, mint a helyi előljárók.

Mint jeleztük, az alkalmaztatásnak és a munkavállalásnak ezek a formái a mezőgazdasági termelésnek, tágabban a falusi társadalmak létezésének természetes velejárói voltak és ma is azok. A több száz négyszögöles telkektől a néhány holdas töredékföld nagyságig a piacra is, vagy elsősorban a piacra termelő kvázi-gazdaságok csak alkalmilag és csak néhány napra igényelnek külső munkaerőt. Így a munkaerőszükségletek kielégítésének és az alkalmaztatási-munkavállalási alkuknak a szabályai sokkal inkább a falusi társadalmak mindenkori gazdasági, társadalmi és erkölcsi állapotának a függvényében alakultak, mint bármely törvényhozó vagy végrehajtó hatalom intenciói és előírásai szerint. Tehát ebben az összefüggésben nemcsak az a kérdés, hogy a központi előírások miként hajthatók végre, miként ellenőrizhetők és kényszeríthetők ki a helyi bürokrácia által, hanem főként az, hogy az a társadalmi-gazdasági környezet, amelyet a törvény feltételez, mint valóságot, adekvát-e a tényleges (falusi) viszonyokkal és/vagy azok minden szegmensével. Ha ugyanis nem vagy csak részben — mint ahogy ez napjainkat jellemzi —, akkor a két világ illesztésében-illeszkedésében zavarok mutatkoznak, melyek kezelése — mint igyekeztünk bemutatni — messze túlmutat a jog és az általa használt eszköztár hatókörén.

LAKI, LÁSZLÓ

RURAL REGIONS, MASSIVE AND LASTING UNEMPLOYMENT, OCCASIONAL JOBS

The paper presents the results of a survey conducted in 1995 in a rural region in which factories were built by big industrial enterprises of the capital in the 60s and 70s, then were closed down a couple of years ago. The unemployment thus created raises the question what kind of "new" development opens for these settlements and what happens to the local youth in the labour market. As lasting and massive unemployment is a characteristic feature of the region, the paper reveals the role of "grey" and "black" economy played and the behavioural patterns evolved by labour as well as by the employees.

NEMES GUSZTÁV

VADKELETI FARMEREK

— avagy —

Egy gazdaság útja a háztájiizástól a vállalkozásig

A rendszerváltáskor a keresztény nemzeti kormányzat célul tűzte ki a magyar mezőgazdaság szerkezetének reformját. Ma, öt évvel a termelőszövetkezetek átalakulása és az első földárverések után mégis azt kell mondanunk, hogy a mezőgazdasági termelés nem alakult át alapvetően. A termőterület kétharmadát még mindig a régi nagyüzemek művelik meg, és bár összesen több mint 1,2 millió magángazdaság állít elő valamilyen formában élelmiszert, ezeknek csak a 10—15 %-a gondolhat árutermelésre. Ráadásul egy 1995-ben végzett vizsgálat szerint még a csakugyan árutermelőnek nevezhető — évi 500 ezer Ft feletti értéket előállító — gazdaságok többsége is megragadt a hagyományos paraszti viszonyok között, csupán e gazdák 20—30 %-a tekinthető olyan vállalkozónak, aki elindult a szabadpiaci viszonyokhoz való alkalmazkodás meglehetősen rögzös útján. (Harcsa, Kovách, 1995) Az eredeti célhoz, a családi gazdaságoknak a magyar mezőgazdaság uralkodó üzemformájává válásához tehát nem sikerült lényegesen közelebb jutni. A kocka azonban el van vetve. A földek magánkézbe kerültek, a hajdani háztáji gazdák, az agrárértelmiség és az ipari ingázóból munkanélkülivé vagy rokkantnyugdíjassá vált egyszerű falusi lakosok között is szép számmal találunk olyanokat, akik a mezőgazdaságban keresik a boldogulás lehetőségét. A jövő szempontjából nagyon fontos kérdés, hogy ezek a redisztributív körülményekhez és a tsz-ek „gyámolításához” szokott gazdák hogyan tudnak alkalmazkodni a rideg piaci viszonyokhoz, ahol kockáztatni kell, és ahol nemcsak nyerni, de veszíteni is könnyen lehet.

Az alábbi esettanulmányban egy három gazda társulására épülő mezőgazdasági vállalkozás történetén keresztül kísérlem meg bemutatni, hogy mennyi munka, milyen szakmai, kapcsolati, anyagi tőke, és miféle ügyeskedések, kisebb-nagyobb szabálytalanságok lehetnek szükségesek egy működőképes gazdaság beindításához; hogy a piaci környezet és a gazdasági szabályozók alakulásának következtében hogyan, milyen irányban változnak ma is a gazdálkodás feltételei.

A tanulmány alapjául szolgáló interjúkat 1996 áprilisában készítettem. Az információk túlnyomó többsége a három gazda egyikével, T-vel folytatott beszélgetésből származik, így a gazdaság történetének alakulását is elsősorban az ő szemszögéből fogom bemutatni.

A környezetről

A vizsgált vállalkozásnak otthont adó település egy 1600 lelkes, nagyon jó mezőgazdasági adottságokkal rendelkező¹ falu. A közeli városból a múlt század második felében kiköltöző lakosság életében mindig központi jelentősége volt a mezőgazdaságnak, bár a tsz-szervezés után sokan ingáztak a környező ipari üzemekbe is. Szinte mindenki foglalkozott háztáji gazdálkodással, a csúcson évi tízezer hízót adtak le az Állatforgalmi Vállalat helyi telepén. A föld és a mezőgazdaság olyan tevékenységként élt az emberek tudatában, ami megfelelő feltételek mellett mindenkinek tisztességes megélhetést nyújthat. Ezt erősítette az is, hogy 1989-től kezdve a tsz elkezdte bérbe adni a kezelésében lévő földeket. Egyre többen vágtak bele a nagyobb volumenű gazdálkodásba, a földprivatizáció kezdetekor a falu határából már több mint 2000 hektárt műveltek a magángazdák.

Ezek után érthető, hogy a földprivatizáció, valamint a körülötte lévő sérelmek és különféle bonyodalmak², ellentétben az ország egyes rosszabb adottságú vidékeivel, itt jelentős változásokat hozott a község életében. Végül eredményben azok tudtak jelentősebb földterületekre szert tenni, akiknek volt befektethető tőkéjük és időben észbe kaptak. Mára „beállt a földpiac”, gyakorlatilag nem lehet földet vásárolni, pedig sokan minden pénzt megadnának érte³. Néhány éven belül várható még egy nagyobb arányú földtulajdonváltó hullám, ha a kisebb gazdák nem bírják a versenyt a nagyokkal, és ah a föld ára elér valamilyen elfogadható szintet⁴. Jelenleg, az ipari munkahelyek jó részének megszűnése után sokan próbálnak a földprivatizáció során szerzett néhány hektáros birtokuk révén komolyabb kiegészítő jövedelemhez vagy éppen megélhetéshez jutni. Ennek ellenére mára kirajzolódni látszik annak a 10—15 nagyobb, tőkeerős gazdaságnak a köre, amely a közeljövőben a falu 7000 hektáros határának túlnyomó részét minden valószínűség szerint birtokolni fogja. Ezek közül is az egyik legjelentősebb üzem T-ék vállalkozása.

A „gazdáról”

T. 1962-ben született. Szülei mindketten nincstelen szegényparaszti családból származnak, és a falu azon kevés számú lakói közül valók, akik teljesen elszakadtak a mezőgazdaságtól. Édesapja a pécsi uránbányában dolgozott,

így interjúalanyunk is Pécssett nevelkedett, csak 1976-ban, a szülők válása után került haza a szülőfalujába. Mezőgazdasági szakközépiskolába járt, érettségi után, bár megtehetette volna, nem tanult tovább. Szíve szerint focista szeretett volna lenni, 14 éves korában első osztályú ifjúsági csapatban játszott Pécssett. Furcsa módon ez a fiatalkori hobbi segítette később odahaza jó álláshoz. A falu termelőszövetkezetének elnöke nagy focirajongó volt, mindenáron össze akart hozni egy jó csapatot. Így kapott T. alig 18 évesen agronómusi állást a tsz-ben a csapatkapitányság mellé. A szerencse forgandó, a csapat nem került fel a bajnokságba, a „kapitánynak sem ment már olyan jól”. T. erősen inni kezdett, és egyre lejjebb csúszott a ranglétrán, úgyhogy 1989-re egészen a fűtőségig vitte lefelé. E csaknem tízéves negatív karrierpályája alatt azonban, mint később kiderült, szakmai tapasztalatot és a környező mezőgazdasági üzemekben rengeteg ismerőst szerzett, amivel mai egzisztenciájának alapjait rakta le.

Kezdetől fogva a tsz-től kapott szolgálati lakásban lakott és a háztáji termelésből is kivette a részét. Két hektár földön termelt csemegekukoricát, ami a nagybani piacon eladva tisztes bevételi forrást jelentett a '80-as évek közepén. Emellett olykor disznókat is hizlalt leadásra, s mivel a takarmányt kedvezményes áron, vagy éppen ingyen kapta a tsz-ből, ebből is igen jelentős kiegészítő jövedelemre tett szert. 1989-re a tsz-szel együtt a háztáji gazdaságok is bizonytalan helyzetbe kerültek. T-nek ekkorra már felesége, gyermeke volt, feltétlenül valami új mellékes jövedelem után kellett néznie. Ezzel egy időben a szövetkezet likviditási gondjainak enyhítése érdekében a tsz vezetése úgy határozott, hogy az esetleges érdeklődőknek nagyobb földterületeket is bérbe adna. T. és két társa a többi falubelit messze megelőzve ebben látta meg a boldogulás új lehetőségét.

A gazdaság beindítása

Hármuk szövetkezése tulajdonképpen a véletlenen múlt. 1988 őszén T. unokatestvére O. először valaki máshoz fordult azzal a javaslattal, hogy a tsz-ben 10 000 Ft-ért eladó traktor megvásárlásába beszálljon. Az illetőnek nem volt pénze „ekkorra befektetésre”, így esett, hogy a két rokon együtt vette meg és hozta csaknem egy hónapos munkával működőképes állapotba a 15 éves lerobbant MTZ-t, későbbi közös vállalkozásuk első kézzelfogható darabját. Már a gép szerelése közben elkezdtek tervezgetni a jövő gazdagságát. Egyidősek, mindketten a tsz-ben dolgoztak. T. mezőgazdasági technikus, így ért a gazdálkodáshoz, ráadásul sok kapcsolata volt, O. pedig „ügyes gyerek”, gép-szerelő, jól ért a traktorokhoz meg mindenféle vasmunkához, tud hegeszteni, esztergálni, vízvezetékot szerelni, egyszóval jól kiegészítették egymást. Mégis mindketten úgy gondolták, hogy szükségük lenne még egy társra. Választásuk F-re, a közeli állami gazdaság kombájn-szerelőjére esett. Tudták róla,

hogy megbízható, hogy nagyon jó szakember, náluk tíz évvel idősebb lévén sok a tapasztalata, és ami szintén nem mellékes, igen jó összeköttetései vannak az ÁG-nál. Hosszas rábeszélés után sikerült meggyőzni arról, hogy a fejenként körülbelül 100 000 Ft-os befektetést igénylő vállalkozásba érdemes belevágni.

Végül mindannyian kölcsönt vettek fel az OTP-től és 1989 tavaszán 30 hektár kukoricaföldet béreltek a tsz-től. Ők voltak a szövetkezet első komoly bérlői, a többi gazdálkodó — talán a piaci bizonytalanság és a mezőgazdaság általános válsága miatt — nem követte a példájukat, még a következő évben sem akadt a faluban konkurens vállalkozó. A bátorság meghozta a gyümölcsét. Ezt a 30 hektárt három évig bérelték a szövetkezettől, mindháromszor kukoricát vetettek, és mindháromszor viszonylag jónak mondható (60 q/ha) termést takarítottak be. Ráadásul ebben az első három évben a munkák, a vetőmag, a műtrágya, a vegyszer, a gázolaj nagy részét feketén szerezték be a környező tsz-ek valamelyikéből vagy az ÁG-ból. Induláskor az egy MTZ-n kívül semmilyen gépük nem volt, mindent kölcsön kellett kérni. Mivel mindhárman a mezőgazdaságban dolgoztak, és ekkoriban még úgy-ahogy működtek a nagyüzemek, semmi sem okozhatott gondot. Mindenütt voltak kapcsolataik, pár liter borért, pálinkáért, valamilyen „csere-szivességért”, esetleg némi pénzért cserében mindent el lehetett intézni, így a költségek minimálisra csökkentek és gyakorlatilag majdnem a teljes árbevétel haszonként jelentkezett. Ez azt jelentette, hogy az akkori körülbelül 800 Ft-os mázsánkénti kukoricaár mellett három egymást követő évben évi 1—1.5 millió Ft hasznuk volt a földbérleten.

Ebben az időben még mindhárman állásban voltak, volt tehát állandó jövedelmük, és mivel nagy lehetőséget láttak a magángazdálkodásban, a profit túlnyomó többségét (80—90 %-át) minden évben visszaforgatták a gazdaságba. A falu szélén vásároltak egy nagy gazdasági udvarral rendelkező házat, vettek még egy traktort és egy régi lánctalpas erőgépet, ekét, vetőgépet, műtrágyaszórót és más szükséges munkagépeket. Ezeket az eszközöket többnyire a környező öt tsz valamelyikéből szerezték be, általában nagyon olcsón és nagyon rossz állapotban, de ugyanezekről a helyekről az utolsó csapágytól a teljes motorig feketén hozzájuthattak bármilyen alkatrészhez is, a szükséges szereléseket pedig a megfelelő szakértelem birtokában saját maguk el tudták végezni.

1991-ben, a privatizáció kezdetén, amikor a falu többi gazdálkodója még csak kezdett észbe kapni, T-ék lóhosszal vezettek mindenki előtt. Igaz, hogy eszközeik többsége elavult, selejtezésre érett darab volt, igaz, hogy gazdálkodásuk jórészt az egyre bizonytalanabb helyzetben lévő nagyüzemekhez fűződő kapcsolataikon alapult, de mégiscsak **volt** egy működő gazdaságuk, volt tőkéjük, és voltak magángazdálkodói tapasztalataik, bizonyosan tudták, hogy megéri a mezőgazdasággal foglalkozni.

Privatizáció és átalakulás (— avagy — halászat a zavarosban)

1991—92 alapvető változásokat hozott a falu életében. A földárverések, a tsz-átalakulások, a gomba módra szaporodó vállalkozások, a szinte hetente változó törvények és a rohamosan növekvő munkanélküliség zűrzavarában meglehetősen nehéz lehetett eligazodni. Az összevisszaságból adódó lehetőségek közül a meginterjúvult gazdáknak is sikerült néhányat megragadni, másokat elszalasztottak. Utólag nehéz rekonstruálni az akkori elképzeléseket és motivációkat, de annyi bizonyos, hogy a további terveket illetően nézeteltérések voltak közöttük. T. egészen nagy, több száz hektáros gazdaságot szeretett volna létrehozni, és azt főállású magángazdaként üzemeltetni, két társa azonban meg akarta tartani a munkahelyét és csak korlátozott bővítésbe egyeztek bele.

Az első komoly lépést a tsz-vagyon nevesítése és részleges privatizációja tette lehetővé. 1991-ben a törvények három hónapig megengedték, hogy a tényleges szövetkezeti tagok⁵ egyénileg is kivihessék vagyonrészüket a tsz-ből pénzben, állatban, épületben, vagy valamilyen eszközben. Mint ország-szerte, ebben a faluban is viszonylag kevesen éltek ezzel a lehetőséggel. Ennek egyik fő oka az lehetett, hogy a kilépés a tsz-tagság és többnyire az akkor még meglehetősen biztosnak tűnő állás megszűnését is jelentette, de sok helyen a szövetkezeti vezetés manipulációja és az idő rövidege is akadályozta a privatizációt. (Mire az emberek észbe kaphattak volna, addigra a törvényt megváltoztatták, azóta csak új szövetkezet alapítása esetén lehet kivinni a vagyonjegyek értékét, ami a mai viszonyok között nem kecsegtet túl sok sikerrel.)

A mi hármasmagunkból egyedül T. vállalkozott a tsz-szel való szakításra, ő azonban nagy bátorsággal vágott bele. Nem elégedett meg a saját vagyonrészével, hanem a szövetkezet néhány kívülálló tagjától a névérték 30 %-án felvásárolta a birtokukba került vagyonjegyet, mindezt „uzsorakamatra” felvett OTP kölcsönből. Ez a konstrukció mindenkinek előnyös volt. A kívülálló számára talált pénz, hiszen egyébként semmi reménye nem lett volna arra, hogy akár egy forintot is lát belőle valaha, T. pedig ezen a módon az értékük 30 %-án juthatott hozzá a szövetkezetből kihozott vagyontárgyakhoz. Végül is összesen 2 millió Ft értékű vagyonrészt vásárolt fel körülbelül 600 000 Ft-ért. Ennek fejében 840 000 Ft értékű részjegyért (csupán 250 000 Ft-ért!) megvette azt a családi házat, amit addig szolgálati lakásként használt, ezenkívül vett még egy jó állapotú MTZ traktort két munkagéppel, és végül 26 db leselejtezett tehenet, amelyeket nem is látott, mert azonnal eladta őket a vágóhidra. Ez utóbbiakért több mint 700 000 Ft-ot kapott, így rögtön vissza tudta fizetni a felvett hitelt. Ha kicsit utánaszámolunk, kiderül, hogy két hónap leforgása alatt, teljesen legálisan, gyakorlatilag ingyen jutott hozzá egy szép nagy családi házhoz, három mezőgazdasági géphez és még maradt is 100 000 Ft készpénze az üzlet után. T. minden bizonnyal az unokáinak is büszkén meséli

majd ezt a milliókat érő húzását, amihez csakugyan nem kis merészség kellett, hiszen az is előfordulhatott volna, hogy értéktelen dolgokat sóznak rá a szövetkezetből, az adósság pedig a nyakán marad. Az induláskor korántsem volt bizonyos a dolgok ilyen szerencsés kimenetele.

A tsz.-vagyonrészek privatizációja kapcsán még egy jó üzletet csinált a gazdaság, ez azonban már távolról sem volt olyan legális, mint az előző. Az egyik falubeli a vagyonjegyén egy jó állapotban lévő kombájnt vett ki a szövetkezetből. Nem volt szüksége rá, mert *„nem volt egy deka földje se, meg nem is értett a gazdálkodáshoz, egyszerűen jó összeköttetései voltak és ez jutott neki a vagyonrészt cserébe”*. A gép a valóságban milliókat ért, de mivel gyakorlatilag ingyen jutott hozzá, és mert sürgősen szüksége volt a pénzre, az illető számla nélkül, 425 ezer Ft-ért kínálta fel a kombájnt T-éknek megvételre. A vásár nyelbeütése után T. hamis bélyegző segítségével egy nem létező cég nevében 3 millió Ft-os hamis számlát állított ki a maga számára, és *„visszaigényelte”* a most már — legalábbis papíron — 3 millióért vásárolt gép után járó ÁFÁ-t, ami 750 ezer Ft-ot tett ki. Ez a *„kis szabálytalanság”* egy több milliót ér *„ingyen-gép”* mellett tehát 325 ezer Ft készpénzt is hozott a gazdaság konyhájára.

A következő évben még egy nagy értékű gépre sikerült szert tenniük. A tsz.-tól vettek 30 000 Ft-ért egy jó állapotban lévő T-150-es erőgépet, amiből éppen csak a motor hiányzott. Ez egy komoly, modern munkagép, alig fogyaszt többet egy MTZ-nél, mégis több mint kétszer olyan erős. (Példának okáért szántáskor két és félszer szélesebb ekét lehet elhúzni vele, mint egy régi traktorral, mindössze 4 l/ha plusz fogyasztás mellett.) A gép új ára már akkor 2 millió Ft felett volt, és a motor is több százezer Ft-ba került volna, ha a rendes árért vásárolják meg. Erre nem volt pénzük, így a közeli laktanyában vettek bele 10 ezer Ft-ért egy használt, de jó állapotban lévő lopott Rába motort. Egy hónapot dolgoztak vele, mindent át kellett benne alakítani, új speciális alkatrészeket kellett csinálni, de végül is sikerült összeépíteni a két szerkezetet. A földmunkák javarészét azóta ezzel végzik el, jól működik attól eltekintve, hogy konstrukciós hiba miatt az egyik alkatrészt évente ki kell cserélni, ami évi 30 ezer Ft kiadást és két napi munkát jelent.

A fentiek mellett folytatódott az a gyakorlat is, hogy a bevétel többségét visszaforgatták a gazdaságba: újabb gépeket vettek, rendbehozták a gazdasági épületeket, ólakat építettek, törlesztették a korábban a művelési költségekre, vagy valamilyen gépvásárlásra felvett hiteleket. Az ügyeskedések és a *„rendes beruházások”* révén 1994 végére oda jutottak, hogy az ekétől a teherautón és a műtrágyaszórón keresztül egészen a kombájnig a szántóföldi művelés minden szükséges kelléke a birtokukban volt. Volt felszerelt műhelyük, szerszámaik és az összes gépükhöz rengeteg pótalkatrészük, melyeket feketén szereztek be még a *„boldog békeidőkben”*. Ezek az idők azonban hamar véget értek. 1992-re a hajdan kifogyhatatlannak hitt beszerzési források csaknem teljesen elapadtak. A tsz.-ből kft lett, az ÁG-ban megszigorodtak a szabá-

lyok és az ellenőrzések. Azóta vetőmagért, műtrágyáért, gázolajért, mindenért a rendes árat kell kifizetni.

„Minden évben viszem a pénzt a táskában és fizetek, mint a katonatiszt. Mintha a fogamat húznák. De hát '92-re nekünk már csinos kis vagyon összegyűlt, megvolt minden gépünk. Ha ez nem lett volna, ma nem tudom, mi lenne velünk. Én a nulláról indultam '89-ben, nem volt egy forintom, egy deka földem, még házam se. Ha most kéne kilépni a tsz-ből és nekikezdeni ennek az egésznek, hát avval az erővel akár a Dunának is mehetne az ember...” (T.)

A földprivatizációban T-ék már nem voltak olyan sikeresek mint a géppark bővítése terén. Ebben bizonyára közrejátszott, hogy mindannyian zselércsaládból származnak, egyikük sem kapott vagy örökölt kárpótlási jegyet. A probléma azonban valószínűleg mégsem a kárpótlási jegy hiányából adódott, hiszen az országosan elterjedt „zsebszerződéses módszerrel” bárki vehetett földet, akinek pénze volt. A sikertelenségben inkább az játszhatott szerepet, hogy nemcsak ők, de még a felmenőik is világ életükben alkalmazottak voltak. Saját földjük sosem volt, és a családi hagyományból adódóan sem jelentett számukra presztízskérdést a föld birtoklása. Hármuk közül egyedül T. ismerte fel a földtulajdon jelentőségét, azt, hogy a jövőben a művelhető föld mennyisége fogja meghatározni a vállalkozás bővítési lehetőségeit. Ő minél több földet szeretett volna venni, de a többiek leszavazták. Csak háromszor 50 ha földet voltak hajlandók elfogadni, és ultimátumot adtak T-nek, hogyha többet vesz, akkor vége a közös gazdálkodásnak.

„Itt óriási nagyot hibáztunk, és utólag verem a fejem a falba. Én azt mondtam: menjünk rá! Ha akkor rám hallgatnak, volt annyi pénzünk, hogy most ötszáz hektárunk lehetne. Azt mondták, hogy nem kell, mit képzelek én. Mondták, hogy három év múlva ingyen adják a földet, mert nem kell senkinek a föld. Meg ilyen régi, hülye dumájuk volt. Azóta is akárhányszor eszembe jut, előnt a méreg, majd nem minden nap benne van a levesben. És itt hagytam magam befolyásolni. Utólag azt bánom, hogy akkor nem szálltam ki, és nem egyedül csináltam tovább. Mert ha úgy csinálom, akkor most egyedül lenne háromszáz hektár földem. Tehát akkor magyarul: óriásit hibáztam, amit soha nem fogok magamnak megbocsátani.” (T.)

Végül is a kárpótlásból és a részarány-nevesítésből együtt összesen 70 ha földtulajdont szereztek (a többségét mások nevéen vették az árveréseken) és további 130 hektárra tartós bérleti szerződést kötöttek a tulajdonosokkal. Mint a tanulmány elején már említette, a földek nagyon hamar elkeltek és két

évvel később már hiába próbáltak az eredeti ár hat-hétszereséért földet venni, nemcsak hogy el nem adott senki, már a bérelhető területek is régen elfogytak. Az utóbbi négy évben kevesebb mint 10 hektárral sikerült növelni a birtokot, pedig mindent elkövettek a bővítés érdekében.

Ez volt az a pont, ahol a falu három-négy gazdálkodója eléjük került. 1991-ben még mindenki kétéves késésben volt T-ékhez képest, de néhány olyan vállalkozó, akinek megvolt a szükséges szakértelme, tőkéje, és főleg átgondoltabban és tervszerűbben látott hozzá a gazdaság kiépítéséhez, a nagyobb, esetenként több száz hektáros földtulajdon birtokában pár év alatt maga mögött hagyta a falu elsőnek indult magángazdáit. (Ők egyébként egy kivétellel mindannyian a régi tsz felső vezetői közé tartoznak, a kivétel pedig a jelen esetben csakugyan „erősíti a szabályt”, ugyanis évtizedek óta ő a falu és a környező mezőgazdasági nagyüzemek állatorvosa, vagyis szintén „közel volt a tűzhöz”.)

A sors furcsa fintora, hogy 1994-ben a mi három gazdánk szinte egyszerre veszítette el az állását (T. a tsz-ből való kilépés óta benzinkutasként dolgozott), és a vállalkozás maradt számukra az egyetlen megélhetési forrás. A gazdaság azonban nemcsak ekkor, hanem már 1991-ben elkezdett átalakulni. A régi, a tsz-szel szimbiózisban élő háztáji jellegű üzemtől, ha nem is egészen tervszerűen és nem is mindig a legésszerűbb döntéseket hozva, de elindultak a valósi vállalkozóvá válás irányába. Annyi bizonyos, hogy mind a szemléletmódjuk, mind pedig gazdálkodásuk jellege megváltozott. Néhány év alatt a mezőgazdasági üzem kiegészítő jövedelemből főállássá, a magángazdálkodás pedig mellékes tevékenységből élettervvé vált a számukra.

A külterjes szántóföldi termelés bővítésének azonban ekkorra határt szabott a termőterület szűkössége. E vidék hagyományos terményei a hatalmas táblákon, nagyüzemi módszerekkel előállított gabonafélék (búza, árpa, kukorica) az ipari növények közül pedig a napraforgó. A vetésforgó ugar-évében lucernát, herét, vagy valami más pillangós takarmánynövényt szoktak vetni, aminek egy részét lekaszálják, más részét pedig beszántják. A földek általában nagyon jó minőségűek (nem ritka a 30 aranykoronás szántó sem) a több évtizedes műtrágyázás, a foszfor, a kálium és más fontos anyagok pótlásának elmaradása azonban sok helyen „kiölte” a földet, így az átlagtermések csak 50—60 q/ha körül vannak a különféle gabonákból. Három ember számára tehát egy 200 hektáros birtok, ha csak a szántóföldi művelésre szorítkoznak, sem elegendő munkát, sem elegendő jövedelmet nem ad a mai körülmények között. Így a mi gazdáinknak is ki kellett találniuk valamit.

Az első lépés a disznóhizlalás volt. '93-tól minden évben vásárolnak 100—150 darab választási malacot és felhizlalva adják őket tovább. Mivel a tápot a saját terményükből ők maguk keverik az állatok számára, nincsenek annyira kitéve a piac változásainak, mint a kizárólag disznótartásra szakosodott vállalkozók, de a felvásárlási árak szeszélyes ingadozását ők is megérik. Volt olyan évük, amikor ez a tevékenység alig hozott némi hasznot a konyhára.

Tavaly viszonylag nagy területen próbálkoztak borsótermesztéssel. Sikertől két borsószedő kombájnt vásárolniuk a szövetkezettől és szerződést kötöttek a Paksi Konzervgyárral a termés átvételére. Ez nem is lett volna rossz üzlet, hiszen a jó minőségű terményért jó árat fizettek, a borsó azonban nagyon kényes növény. Ha nem pontosan az érési időben szedik le, akkor túlságosan puha, egyszóval sok baj van vele. Ráadásul nem volt elég, hogy az egy hónapos szüret alatt mindhárman szó szerint éjjel-nappal dolgoztak, és testileg-lelkileg teljesen kimerültek, a gyár jó két hónap késéssel fizette ki őket. Néhány hétig arra is volt némi esély, hogy egyáltalán nem kapják meg a nekik járó pénzt, ami a vállalkozásuk teljes csődjét jelentette volna. Ezt a kockázatot nem vállalták még egyszer, ősszel eladták a két kombájnt és visszaálltak a hagyományos növények termesztésére. Ezt indokolta a gabonafélék árának soha nem látott mértékű, tavaly őszi emelkedése is.

Mivel azonban a megművelt területet továbbra sem sikerült növelniük, mindenképpen szükség volt valamilyen változtatásra a gazdaság működőképességének fenntartása érdekében. Hosszas megfontolás után az állattartás kibővítése és ezzel párhuzamosan a földművelés intenzívebbé tétele mellett döntöttek.

Intenzitás és több lábon állás

Gazdáink új célkitűzése a termésátlagok növelése lett, ehhez próbáltak meg minden lehetséges eszközt előteremteni.

1995 őszén a borsókombájnokért kapott kétmillió forintból beszerezték a még hiányzó gépeket, és vásároltak egy locsoló-berendezést. Most már csak új gépeket vesznek: *„megvan rá a pénzünk és elegünk lett az állandó szerelésből”*. Régebben gyakran rontott a termésátlagokon az, hogy a tsz későn jött megszerezni, aratni, vagy éppenséggel a műtrágyázás maradt el elegendő pénz hiányában, a föld nem kapta meg azt, ami jár neki. Ma ilyesmi nem fordulhat elő velük, hiszen most már csakugyan megvan szinte minden szükséges gépük, s így a munkákat a kellő minőségben és időben tudják elvégezni. Az elérhető legjobb vetőmagokat használják. (Ez a magasabb termésátlag mellett a kukoricánál például azért is fontos, mert egyes nemesített fajtákat aratás után nem kell száríttatni, s ezzel akár több százezer Ft-ot is meg lehet spórolni.)

Ezek a fejlesztések, bár nagyon jelentősek, a föld „kiéltsége” miatt önmagukban mégsem lennének elegendők a tervbe vett hektáronkénti 100 mázsás termés eléréséhez. A több évtizedes műtrágyahasználat negatív hatását csak szerves trágyázással lehet ellensúlyozni. Ez volt az egyik fő oka annak, hogy T-ék tavaly ősszel belevágtak egy marhatartó-tejtermelő gazdaság kiépítésébe. A szerves trágyából meglehetősen sok, körülbelül 4—500 q kell egy hektárra, viszont a műtrágyával ellentétben nincs szükség rá minden

évben, elég 3—4 évente kiszórni. Ezzel a szisztémával a 200 hektáros birtok folyamatos és bőséges szerves trágyázásához 60—70 darab szarvasmarhára van szükség, e szám elérése a végső cél. Kezdetnek 14 fejőstehenet sikerült vásárolniuk, az állomány az azóta eltelt egy év alatt a növényekkel 20 fölé szaporodott. Az eddig keletkezett kb. 10 000 q trágyát ezen az őszen szeretnék kiszórni, ezzel a munkával azonban van egy kis gondjuk. Szerves trágya-szórót és hozzá való markológépet ugyanis még nem sikerült venniük. A kettő összesen nagyjából 1,5 millió Ft-os beruházást jelent, eddig nem volt rá szükség, most viszont nagyon hiányzik a gazdaság eszköztárából. Mivel ebben az évben nem volt ennyi pénzük, a bérlés vagy a munka mással való elvégzetése pedig szintén nagyon sokba kerülne, az idén úgy oldották meg ezt a kérdést, hogy megegyeztek az egyik falubeli gazdával: a trágya kiszórásáért cserében ingyen bevetnek neki 10 hektár kukoricát, úgyhogy előtte megszántják és a vetőmagot is ők adják hozzá. A következő nagyobb beruházás azonban biztosan a hiányzó gépek beszerzése lesz.

A trágya mellett a marhatartás másik, nem kevésbé fontos hozadéka a tejből származó stabil havi bevétel. A szántóföldi gazdálkodás hagyományos dilemmája a likviditás folyamatosságának fenntartása. A növénytermesztésből csak évente egyszer, aratás után származik árbevétel, a termelés költségei ugyanakkor egész évre elosztva jelentkeznek. Ezek megelőlegezéséhez nagy forgótökere van szükség, ami gyakran hiányzik.

„Régen a parasztok úgy éltek a faluban, hogy mikor bejött a termésük ősszel, akkor tudták azok az emberek, hogy azt a kis pénzt a következő aratásig be kell osztani. Ugye mit tanultunk meg mi, meg a tőlem húsz évvel idősebbek is, akik már ebben a Kádár-rendszerben nőttek föl? Hogy hónapról hónapra kell beosztani a fizetést. És ugye itt száz százalék, hogy az ember a pénzt a következő fizetésig elkölte. Mikor megkaptuk a termés árát novemberben, akkor mondanom se kell, volt egy kis fejlesztés a családban is, a gépezetben is, és tavaszra már nem volt egy fillérünk sem. Újra csak mentünk a nagy kölcsönöket fölvenni, hogy kihúzzuk újra aratásig. És akkor én azt mondtam a fiúknak, hogy ez így tovább nem megy, inkább állattenyésztéssel ötvözzük a mezőgazdaságot. Most havi bevétel van. Nem sok, amit kapunk, szűk 200 000 forint a tejpénz egy hónapban, de ebből mindhármunknak jut fejenként 66 000 Ft. Nem nagy pénz, de kenyérre, tejre elég, és tudom azt, hogy jövő fizetéskor megint van 66 000 forintom. Most nyugodtabb a családi légkör is, hogy van valami állandó bevétel. Mert ha a tehén nem lenne, már régen nem lenne pénzünk most sem, megint mehetnénk a bankba. Már elegendem volt. Amióta házas vagyok, most már tizenegy éve, mindig volt kölcsönünk. Ez az első év, hogy nincsen, és ha egy mód van rá, akkor nem is szeretnék felvenni soha többet.” (T.)

Az első 14 tehén darabonként 120—160 ezer forintba került. Viszonylag jó minőségű holstein fríz állományt sikerült beszerezniük. Egy tehéntől évi 5—6000 liter tejet fejnek le, ami 9 hónapos fejési időszakkal számolva átlagosan napi 20 l tejet jelent állatonként. Ez hazai kistermelői viszonylatban nem rossz eredmény, a cél azonban első osztályú, napi 40—50 l tejet adó állomány kitenyésztése. Ennek érdekében a lehető legjobb minőségű spermával „rakatják be” a teheneket. Ez ugyan esetenként tízszer annyiba (4—5000 Ft.) is kerülhet, mint a legolcsóbb megoldás, de így megvan a reményük arra, hogy ha felnevelik és beállítják a születő üszőborjakat, akkor a mostani átlagos állományt 5—6 év alatt a kívánt szintre tudják felhozni. (Áprilisban az eredetileg vásárolt tehenek mellett volt már hat növendékük, öt tehén pedig vemhes volt.)

Gyorsabb és talán célravezetőbb megoldás lett volna, ha már eredetileg a legjobb minőségű állatokat vásárolják meg, ehhez azonban nem volt elegendő pénzüik. Egy ilyen „40 literes” tehén előhasú korában belekerül 220 000 Ft + ÁFÁ-ba, ennek ők kevesebb mint a feléért is vettek tehenet, a „mai eszükkel” azonban mégis a drágább megoldást választanák.

„Mindig érdemesebb a jobbat megvenni. Csak azt bánom, hogy nem így kezdtük, de hát nem értettünk hozzá. Most gondold meg, nekem 34 éves koromig nem volt tehenem, de a két társamnak se. Most meg, ugye mi van itt faluban, meg mindenhol a környéken? Az emberek hordják a csarnokba a tejet. Mi mit csináltunk? Azonnal vettünk egy hűtőt. A tejet fejés után másfél órán belül le kell hűteni, mert ha nem hűtöd le, akkor elromlik a minősége. Ha a csarnokba viszed, ott adnak 30 Ft-ot egy literért. Ha otthon te magad lehűtöd és onnan viszi el a kocsí, akkor kapsz érte 42 Ft-ot. Gondold meg. Ugyanazt a takarmányt etetem, ugyanaz a tehenem tejel, a hűtőgép fogyaszt napi 50 Ft ára áramot és én 12 Ft-al többet kapok a tejnek literéért. 100 000 Ft-ba került a hűtő, éppen tegnap vettünk egy újat, egy 500 litereset. Havi 5—6000 liter tejnél, amennyi nekünk most van, két hónap alatt megtérül az ára...

...Na most számolj egy kicsit. Ha már eleve jobb teheneket vettünk volna, akár kölcsönre is, akkor most havi 200 000-rel több lenne a bevételünk a tejből, egy év alatt simán visszaadtuk volna a kölcsönt, és utána már egy olyan jó tehén nem 200 ezret, hanem egy fél milliót hoz a konyhára egy évben. Most meg várhatunk 4—5 évet, míg ebből az állományból lesz valami, meg lehet, hogy nem is lesz az olyan sose, amilyen kéne. Szóval mindenképpen érdemes a jobbat megvenni, még ha nehéz is. Az őszön a termény árából mi is veszünk majd még vagy tíz tehenet, azok már ilyen tenyésztett, jó fajta előhasú üszők lesznek...” (T.)

Tavaszig istállóban voltak a tehenek, éppen ottlétem idején készültek áttérni a fejőházas, szabadtartásos technológiára. Ez azt jelenti, hogy az állatok egész évben a szabadban vannak egy nagy karámban, ahol csak egy féloldalról nyitott „esőbeálló” védi őket az időjárás viszontagságaitól, és csak a fejés idejére viszik be őket az eddig istállóként, ezután pedig fejőházként funkcionáló épületbe. Ennek a módszernek az az egyik nagy előnye, hogy így nem minden nap, hanem csak havi egy-két alkalommal kell kitrágyázni az állatok alól (ez is elvégezhető gépi erővel), ami nagyban lecsökkenti a szükséges munkabefektetést. Emellett a tehenek is jobban érzik magukat szabadon, tisztábbak, egészségesebbek és több tejet is adnak. Az ehhez szükséges beruházás 1 millió Ft-ba került, ami a vasszerkezet és a felhasznált anyagok árát jelenti, gyakorlatilag minden munkát ők maguk végeztek el. (T. elmondása szerint ha ezt a beruházást megrendelik valami cégtől, az legalább 4—5 millió Ft kiadást jelentett volna.)

Ebben az évben a gépvásárláson és a tejgazdaság infrastruktúrájának megteremtésén kívül még egy nagyobb fejlesztést hajtottak végre a gazdaságban. Építettek egy 3000 q befogadóképességű, részekre osztható gabonarakárt és vásároltak hozzá egy rögzített rakodógépet. Ez lehetővé teszi, hogy csaknem a teljes termést be tudják tárolni (ezenkívül is jelentős tárolókapacitás áll a rendelkezésükre), ami azt jelenti, hogy meg tudják várni, amíg az árak, az aratáskor szokásos esés után újra felemelkednek. (Tavaly 4 ezer q búzát adtak el az árrobbanás előtt, ami 4 millió Ft veszteséget jelentett a számukra.)

A gazdák szemléletváltozása, az eddig felhalmozott tőke és tapasztalat, valamint az utóbbi egy évben végrehajtott fejlesztések révén a gazdaság mára minden bizonnyal képessé vált arra, hogy magas színvonalú, intenzív termelést folytasson, és hogy valódi racionális vállalkozássá váljon, amely talán „világpiaci viszonyok közt” is képes megállni a lábán.

Az alábbiakban azt veszem sorra, hogy 1996 tavaszán pontosan miből állt a gazdaság, milyen volt a munkabeosztás és az akkori állapot szerint milyen kiadások és milyen bevételek voltak várhatók erre az évre.

Gazdasági leltár 1996

A gazdaság műszaki infrastruktúrája nagy vonalakban a következőkből áll:

- két nagyteljesítményű erőgép (egyik a régi lánctalpas, ezt már nem nagyon használják, a másik a T—150-es, ezzel végzik a munkák orosz-lánrészét, de kicsit unják már az állandó szerelést, amint lehetőségük adódik, szeretnék lecserélni);
- két MTZ traktor (az egyik éppen hogy használható, a másik viszont majdnem teljesen új), két- és négykerekes utánfutók;
- mindenféle szükséges földmunkagép (ekék, simító, borona, tárcsa, rotációs kapa, gyűrűshenger, vetőgépek, műtrágyaszóró, hamszter,

fűkasza, bálázó, stb.) Ezek nagy része jó állapotban van, csupán néhány gépet kellene kicserélni (elsősorban a bálázót). Ami hiányzik, az a szerves trágya szóró és a hozzá való markológép;

- egy jó állapotú kombájn az összes szükséges felszereléssel;
- új öntöző berendezés
- IFA teherautó
- felszerelt műhely és mindenféle pótalkatrész az összes gépekhez;
- egy tanya raktárépületekkel, karámmal, fejőházzal, ólakkal, hodálllyal, magtárral, stb.

A jelenleg a kezelésükben lévő 200 ha földön az idén: 80 hektár búzát, 60 hektár kukoricát, 6 hektár őszi árpát, 4 hektár lucernát és 42 hektár napraforgót termesztenek, 8 hektárt pedig a földek végében lévő legelők, kaszálók tesznek ki.

Az állatállomány a következőkből áll: 14 tehén (ezek közül csak 9-et fejnek, a többi vemhes-apasztós); 6 növendék üsző (ezeket nem akarják eladni, továbbtenyésztésre szánják őket); márciusban leadtak 100 db 100—125 kilogrammos hízót a vágóhídon; 50 db birka (ezeket csak saját fogyasztásra tartják, mindhárman nagyon szeretik a birkahúst, legfeljebb néha lakodalom idején adnak vagy ajándékoznak el közülük egyet-egyet a faluban).

A munka megosztása a következőképpen zajlik: A mezőgazdasági szakmai dolgokat (vetésforgó tervezése, vegyszerezés, talajművelés, trágyázás, a különféle munkák időzítése stb.) T. irányítja, a gépekkel végzett effektív munkából mindhárman kiveszik a részüket. A gépek szerelése és karbantartása egyértelműen a két társ feladata, de az építkezéseknél már T. is besegít. A különféle beszerzéseket és az értékesítés körüli munkákat közösen végzik, de általában T. irányítja az ügyeket, legtöbbször ő tartja a kapcsolatot az üzletfelekkel, és a leggyakrabban ő utazik, ha valamilyen alkatrészt, vagy éppen vegyszert, műtrágyát messziről kell hozni.

A mezőgazdasági ágazatban munka leginkább csak a szántás, a vetés és az aratás idején van, ez egy évből csupán néhány hetet, legfeljebb egy-két hónapot tesz ki. Ilyenkor mindannyian hajnaltól éjszakáig dolgoznak, akár napi 16 órát is. Egész évre vetítve mégis sokkal több munka van az állatokkal. Ez „nyugodtabb”, de folyamatos elfoglaltság, nem lehet kihagyni egyetlen napot sem. Hármuk közül legalább kettőnek minden reggel ott kell lenni a fejszénél, amihez hajnali négykor kell felkelni. Minden nap kell itatni, etetni, de a legnagyobb munka mégis az istálló tisztántartása volt, ezért a szabadtartás bevezetése most nagy könnyebbséget jelent mindannyiuk számára.

A földművelés, az állatállomány gondozása és a gazdaság körüli többi tennivaló gyakorlatilag mindhármuk munkaerejét teljes egészében leköti, annyira, hogy saját konyhakert művelésére és saját fogyasztásra szánt aprójószág tartására egyáltalán nem is marad idő, a konyhában szükséges dolgokat többnyire pénzért vásárolják meg a faluban. A nagyobb munkákba, főleg

a mezőgazdasági munkacsúcsok idején besegítenek a családtagok, néha foglalkoztatnak egy-két napszámot, és elég nagy hangsúlyt kap a reciprocitás is.

A reciprocitással kapcsolatban egyébként meglehetősen eltérő dolgokat hallottam a faluban megkeresett többi gazdálkodótól. Volt aki azt mondta, hogy ő már többször megégette magát, nem kapta vissza a segítséget, vagy éppen többet vártak tőle, mint amit ő gondolt adni, így aztán most már inkább nem bocsátkozik ilyen tranzakciókba, „*jobb, ha mindent megcsinálok magamnak, ha valami kell, azt meg inkább kifizetem, abból legalább nincs veszedés.*” Közbülső hozzáállásnak lehetne nevezni azt, amikor a partnerek imitálják az üzleti viszonyt, megalkusznak a pontos árban, de nem fizetnek, csak mindketten felírják az összeget és a következő cseremunka értékét leszámítják belőle.

T. szemléletére a következő, általa mesélt történet a jellemző: „*Képzeld el, hogy mikor '80-ban alapoztunk, jön az egyik bácsi hozzánk segíteni. Én mondtam neki, hogy 'Lajos bácsi maga miért jön? Nem hívtam magát.'* Azt mondta: '*Ide figyelj fiam — azt mondja —, én 1957-ben építettem, akkor a nagypapád vót három napig segíteni, én most jövök, hogy visszasegítsek.'* Most ez jutott eszembe erre a cserére. Az öreget nem hívtam, és 23 év után három nap eljött ott a házamnál dolgozni azért, mert a papám '57-ben náluk ott volt. Érzed ezt, érzed ezt a lelkiismeretességet?

És a velem egykorúak legtöbbszörében is benn van ugyanez. Mert érted, ha én elmegyek neki vegyszerezni, akkor nem számoljuk ki pontosan, hogy ezért most kapnék 66 000 vagy mit tudom én 72 000 forintot. Körülbelül én is tudom, meg ő is tudja, nem vagyunk hülyék. És akkor majd ha nekem kell valami, tudom, hogy számíthatok rá. Szóval csak körülbelül számolunk, de azért számon tartjuk, hogy kinek mivel tartozunk. Ha ma elmegyek segíteni, lehet, hogy csak három év múlva kapom vissza, de előbb-utóbb mindenképpen visszajön az a munka.” (T.)

A falu gazdáinak többségéhez hasonlóan ők is állandó munkakapcsolatban vannak 3—4 másik gazdálkodóval, akikhez valamelyiküket többnyire rokoni, vagy mély baráti szálak fűzik, vagyis a kölcsönös haszon mellett elsősorban a régi ismeretség az alapja annak a bizalomnak, ami a „körülbelüli cseréket” lehetővé teszi.

T-éktől többnyire különféle földmunkákban és szerelésekben kérnek segítséget. Nekik, mivel mindenféle gépük megvan, ilyesfajta viszontsegítésre csak akkor van szükségük, ha valami hirtelen elromlik és a munkát nagyon sürgősen kell elvégezni. Vannak azonban a viszonzásnak más lehetőségei is. Az egyik állandó partnerüknek benzinkútja van, ott szokták letankolni a mun-

kák ellenértékének egy részét, egy másik falubeli gazda, aki nem vállalkozóként, hanem egyszerű kistermelőként üzi az ipart, az ő nevükre iratja az ÁFÁ-s számlákat, a visszaigényelt ÁFÁ-n azután megosztóznak, a számla értéke pedig természetesen T-ék befektetésének minősül és csökkenti az adóalapjukat.

Költségek és bevételek

A gazdaság pénzbeli kiadásainak túlnyomó többségét a 200 hektár föld művelési költségei teszik ki. A legtöbb pénz gázolajra, műtrágyára és vetőmagra megy el.

Egy hektár művelési költségei a következőképpen alakultak az idén:

— A jelenlegi géppark igénybevételével a szántástól a bálázásig az összes földmunkák elvégzéséhez⁶ körülbelül 130 liter gázolajra volt szükség hektáronként (kb. 13 000 Ft/ha). Ezenkívül a gépekhez összesen 160 000 Ft értékű motor- és sebességváltó-olajat vásároltak, ami egy hektárra vetítve 800 Ft-ot jelent. Más kiadásuk a gépekkel kapcsolatban (mivel a szereléseket maguk végzik és a pótalkatrészek is megvannak) nem nagyon volt, tízezer forintos nagyságrendben költöttek különböző kisebb alkatrészekre.

— Egy hektár szántóra elvileg 4 q nitrogénműtrágyát kell kiszórni (a mai ára 3200 Ft/ha), ők valamivel kevesebbet használtak fel. A vetésforgó miatt nem trágyázták mind a 200 hektárt. Még az őszen vettek egyenesen a gyárból, kedvezményes 2500 Ft/q áron 500 q műtrágyát, és ezenkívül valamelyik mezőgazdasági nagyüzemből még az idén is sikerült szerezniük 130 q pétisót féláron, 1500 Ft/q-ért, így az idei műtrágyázásra körülbelül 8000 Ft-ot költöttek hektáronként.

— A vetőmagok minőségére külön hangsúlyt fektettek, a legdrágább a kukorica volt (ebből 9000 Ft volt egy hektárra való) átlagosan 5—6000 Ft-ot költöttek rá hektáronként.

Ezek a művelési költségek tehát körülbelül 28 000 Ft-ot jelentenek egy hektárra nézve, ami az idei 188 hektár bevetett szántóval számolva 5,3 millió Ft körül van. Ehhez jönnek még egyéb költségek (vegyszerek, szállítás, ha nem győzik a munkát egyedül, akkor a napszámosok bére, stb.) és a 130 hektár föld bérleti díja. (Ez utóbbi ötéves szerződésben van rögzítve, aranykoronánként 27 kg búza, ami a földek 25 aranykoronás átlagminőségével és a búza tavaly augusztusi 1200 Ft-os árával számolva hektáronként kb. 8000 Ft-ot jelentett az idén, vagyis az összes bérelt földért nagyjából 1 millió Ft-ot fizettek ki.)

A fentiek szerint az idén a földek művelési költsége hektáronként 35 000 Ft-ot tett ki, ami *összesen 7 millió Ft* kiadást jelentett a gazdaság számára. Az idei volt az első olyan év, amikor nem voltak likviditási gondjaik, nem kellett kölcsönt felvenniük, hanem a költségeket az utolsó fillérig fedezni tudták az őszi bevételekből.

Az állatállománnyal kapcsolatban (ha az új állatok vásárlását nem folyó kiadásnak, hanem beruházásnak tekintjük) gyakorlatilag alig van kiadás. Az abrak, a széna, az alomnak való szalma mind megterem a gazdaságban, költeni csak oltásra, állatorvosra kell, de ez talán még tízezer Ft-ot sem tett ki az elmúlt egy évben, ami a művelési költségekhez képest gyakorlatilag elhanyagolható.

A hektáronkénti 35 000 Ft költség tavaly nyári árakon még 30 q, az idén várható árakkal számolva viszont már legrosszabb esetben is csak 13—15 q termény értékének felel meg, az e feletti termés gyakorlatilag haszonként könyvelhető el. T. szerint az idén közepes termés várható, ami 80 mázsás átlaggal számolva a 140 ha szántón összesen 11 200 q búzát-kukoricát jelent. Ebből a terményből tartják az állatokat, a felesleget pedig eladják.

A 100 db sertés felhízolásához kb. 6—700 q termény kell. Egy tehén napi 10 kg abrakot eszik, ez a következő egy évben — a növénydekeket és a 10 darabos fejlesztést is beszámítva — 35 állatra a biztonsági tartalékkal együtt kb. 1400 q terményt jelent.

A művelési költségek „árát” és az állatokkal feletetett mennyiséget leszámítva tehát óvatos becslés szerint is legalább 6000 q gabonát fognak aratáskor betárolni, majd eladni akkor, amikor a legjobb árat kaphatják érte a piacon. (Ez előreláthatólag 16—18 millió Ft profitot jelent csak a gazdaság gabonatermesztő ágazatában.) Ehhez jön még a 42 ha napraforgóból származó bevétel (erről áprilisban semmit sem tudott mondani a gazda, túl korán volt még ahhoz, hogy megbecsülhesse a termést) és az állatokon vett haszon, ami a kb. 2,5 millió Ft tejből származó bevételt és a 100 db disznóért kapott pénzt jelenti. (Ez utóbbit nem sikerült pontosan megtudni, de valószínűleg a tejbevételhez hasonló nagyságrendű összeg lehetett.)

A fentiek szerint tehát a vállalkozásból a termés és az árak függvényében az idén igen jelentős, valószínűleg több tízmilliós nagyságrendű profit várható. A tervek szerint a pénz többségét most is a gazdaság fejlesztésére fordítják majd. Gépeket, állatokat vásárolnak, esetleg tovább bővítik a tárolókapacitást és megpróbálnak valamennyi földet is venni, legalább 100 hektárra lenne még szükségük ugyanis, hogy gépeik és saját munkaerejük kapacitását ki tudják használni.

A gazdálkodóknak a pénzzel és a gazdaság bővítésével kapcsolatos szemléletét jól illusztrálja a következő idézet. „...*Mert az elején még*

úgy volt, hogy muszáj volt mindent visszaforgatni a gazdaságba, haza soha nem hoztam semmit. Megvettem a házat, de nekem nem volt színes tévém, nem volt hűtőládám, mert nem jutott rá. Most nem mondom, most vehetnék videokamerát is. Már holnap bemehetnék, vehetnék, de sajnálom rá a pénzt, mert inkább veszek még egy tehenet. Tehát érted, hogy mondom?...” (T.)

Külön említést érdemel az a forma, ahogyan a gazdák a vállalkozást működtetik. 1990-ben mindhárman külön-külön váltották ki a vállalkozói igazolványt, akkor ez a forma látszott a legelőnyösebbnek. (A bevétel így többfelé oszlott, igénybe vették a kistermelőknek járó egymillió Ft-os adókedvezményt, az előlotti bevételt pedig szétírták a rokonságban, így gyakorlatilag nem kellett személyi jövedelemadót fizetniük. Ezt még az idei adóbevalláskor is így csinálták, jövőre azonban ehhez a kiskapuhoz már egyrészt túlságosan sok lesz a bevétel, másrészt jó esély van a kedvezmény megszüntetésére is, úgyhogy ha nem sikerül kitalálniuk valamit, akkor az idén nyereségük jó részét be kell fizetniük adóba.) Most, hogy a vállalkozás „kinőtte magát”, már szívesen csinálnának valamilyen közös céget — leginkább talán egy betéti társaságot — ezt azonban évről évre kénytelenek elhalasztani. A csúszás oka az, hogy ha megszüntetnék a vállalkozásaikat és a vagyont átvinnék az új BT-be, akkor azt az ÁFÁ-t, amit az utóbbi években vásárolt és még le nem amortizálódott gépek után igényeltek vissza, újra be kellene fizetniük az adóhatóságnak. A BT ugyan a bejegyzés és „némi” várakozási idő után visszakapná a kérdéses (jelenleg milliós nagyságrendű) összeget, ez azonban mindenképpen azt jelentené, hogy az állam fél-egy éven keresztül kamatmentesen használná a pénzüket, amit „ennél jobb helyre is el tudnak tenni”. Két-három évet kell még várniuk addig, amíg legalább a nagyobb beruházást jelentő gépeket „leamortizálják” és így mentesülnek az ÁFA visszafizetése alól.

További terveikkel kapcsolatban annyit sikerült megtudnom, hogy az együttműködésük jelenleg jól működik és úgy tűnik, hogy hosszú távon fenn fog maradni. Amíg nem tudnak újabb földterületeket vásárolni vagy bérelni, addig a tehenészet jelenti számukra a lehetséges „menekülési” utat. Azonban ezzel nagyon sok a munka, nem értenek hozzá igazán és nem is szeretik, csak kényszerből csinálják. Arra számítanak, hogy néhány éven belül újra megindul a földek forgalma, akkor majd eladják a teheneket, a pénzen földet vesznek és teljesen visszatérnek a gabonatermesztéshez.

Néhány megjegyzés

T-ék vállalkozásának eddigi történetében három világosan elkülönülő szakaszt vélek felfedezni.

Az 1989—91 közt eltelt első három évben vállalkozásuk nem különbözött lényegesen a tsz-időkben megszokott, integrált háztáji gazdálkodásnak attól a

fajtájától, ami már kifejezetten ártermelésre irányult, és aminek hasznából a '80-as évek falusi családi házainak nagy részét felépítették. Mindhárman „rendes” állásban dolgoztak, a vállalkozás csak mellékfoglalkozást s egyben mellékjövedelmet jelentett a számukra, talán csak a profit volt valamennyivel több az egyébként megszokottnál. A háztáji disznó- vagy marhahizlaláshoz hasonlóan ez a gazdaság is teljesen specializált volt, kicsi volt a bukás kockázata, és nem igényelt a gazdától túlságosan nagy befektetést, hiszen kapcsolataik révén csaknem minden nyersanyagot és munkát ingyen kaptak meg. Felfedezhető azonban egy igen jelentős különbség a „normál háztájizáshoz” képest, nem is annyira a gazdálkodásban, mint inkább a gazdák mentalitásában. A '80-as évek elejének hajdani „mezőgazdasági vállalkozóival” ellentétben ők nem élték fel a bevételt, hanem visszaforgatták a vállalkozásba. Nem autót vettek, hanem traktort, nem házat építettek, hanem istállót. Céljuk nem elsősorban életszínvonaluk pillanatnyi emelése volt, a beruházások révén a minden jel szerint „mélyrepülésre” készülő mezőgazdasági nagyüzemektől való függést próbálták meg minimálisra csökkenteni. Az első két-három év alatt — talán nem teljesen tudatosan, inkább csak a pillanatnyi lehetőségek csábításának engedve — sikerült egy új, önálló egzisztencia alapjait lerakniuk.

Gazdálkodásuk első szakaszának vége egybeesett az egész magyar mezőgazdasági szervezet megváltozásával, ami a privatizációt, a piacok, az értékesítési rendszerek és a mezőgazdasági nagyüzemek átalakulását jelentette, és a vidéki lakosság egy részének szélesedő lehetőségeket, másoknak pedig munkanélküliséget és létbizonytalanságot hozott.

A vizsgált gazdaság történetének *1992—95 közötti második szakaszára* az útkeresés és a további tőkehalmozás jellemző a leginkább. Ez alatt a szűk négy év alatt kikapogatták a korlátaikat és a lehetőségeiket. A törvénytelenység határát gyakran súrolva, néha át is lépve, igazi átgondolt tervezés nélkül, szinte észrevétlenül sodródtak bele egy egyre komolyabb termelőeszközökkel rendelkező vállalkozás létrehozásába és működtetésébe. A kezdeti bizonytalankodás — ami a jövőre nézve meglehetősen nagy károkat okozott a vállalkozásnak — leginkább a földprivatizációhoz való viszonyukban érhető tetten. (Ha kicsit utána számolunk, akkor kiderül, hogy az idén már több lesz egy hektár egy éves bérleti díja, mint amennyiért annak idején megvásárolhatták volna.)

Ez az az időszak, amikor megjelent a valódi konkurencia, amikor a tűz közelében lévő régi tsz-vezetők is „beszálltak a ringbe”. Ezután már a mi gazdáink sem voltak egyedül a pályán, versenyezniük kellett a földért, a piacért, a munkaerőért, megtették az első lépéseket az igazi vállalkozóvá válás felé. Néhányan az újonnan jövők közül kapcsolataik, információik, családi hagyományaik, vagy egyszerűen csak határozottabb, átgondoltabb stratégiájuk révén hamarosan megelőzték őket. Ettől kezdve követhető minták álltak már előttük, nem kellett mindent „nekik kitalálni”, fokozatosan megszűnt a bizonytalanságuk, és egyre határozottabb elképzeléseik voltak a jövőről. Több

különböző terménnyel is próbálkoztak, sikerült csaknem teljessé tenniük a gépparkjukat, terjeszkedésüknek azonban áthághatatlanak tűnő korlátot szabott a földterületek szűkösége. Közben főállásuk elvesztése miatt egyértelművé vált a gazdálkodáshoz való viszonyuk, mindenképpen a vállalkozásból kellett megélniük. Ezeknek a változásoknak a következtében új irányt vett a gazdaság fejlődése is: egyre tervszerűbben és magabiztosabban láttak hozzá egy intenzív, több lábon álló mezőgazdasági vállalkozás kiépítéséhez.

A *harmadik szakasz* döntő momentuma a hosszú távú tervezés, első jelentős eseménye pedig a tejgazdaság kiépítésének tavaly őszi elhatározása és az első tehének megvásárlása volt. Ha jól meggondoljuk, még ebben a lépésben is ott találjuk a tétovázás és az irracionalitás nyomát, hiszen, bár kezdettől fogva első osztályú állományt szerettek volna, nem a legjobb tehéneket vették meg, mert „sajnálta kiadni egyszerre annyi pénzt”. Mégis, a továbbtenyésztés, a tejhűtők beszerzése, a szabad tartásra való áttérés és az újabb, most már első osztályú tehének megvásárlásának szándéka, a magtárépítés, a gépbeszerzések és a földminőség javítására tett kísérletek azt mutatják, hogy gazdáink egyre átgondoltabb és racionálisabb döntéseket hoznak, vagyis megtalálták azt az utat, amit követni akarnak.

A gazdaság a műszaki infrastruktúra, a munkaszervezés, a pénzkezelés (likviditás megőrzése) és a profitráta szempontjából is egyre jobban hasonlít egy valódi piaci vállalkozáshoz. Ugyanakkor a biztonság érdekében a specializált „nagyüzemi” termeléstől egy jó nagy lépést tettek vissza, a hagyományos paraszti gazdálkodás, az állattartás és a növénytermesztés megfelelő arányú ötvözése, a több lábon állás felé. Pénzügyeiket fizetett, profi könyvelő tartja rendben, de még nem sikerült megtalálniuk az igazi, hosszú távon kifizetődő vállalkozási, adózási formát. Tudják, hogy mennyi pénzt fektethetnek be, de nem végeznek pontos gazdaságossági, haszonmegoszlási számításokat. Akad még tehát tennivalójuk bőven, de — hacsak a külső körülmények nem változnak meg radikálisan — a vállalkozás hosszú távon is mindenképpen életképesnek látszik. A mi három gazdánkat ennek ellenére nem gondolom igazi, modern értelemben vett piaci vállalkozónak. Ők voltak „az első fecskék”, de amíg nem láttak maguk előtt követhető mintát, nem tudták meghozni a szükséges döntéseket. Nem voltak saját ötleteik, vagy ha voltak is, nem valósították meg őket. Kimaradtak a földprivatizációból, s így elvesztették az esélyüket arra, hogy megtarthassák vezető szerepüket. Egész múltjuk, mentalitásuk következtében, és talán egy kicsit azért is, mert hármuk elképzeléseit kellett összeegyeztetni s így nehezebben születnek a döntések, átengedték a helyüket azoknak, akik jobb kapcsolatokkal, több információval rendelkeztek és átgondoltabb stratégiával indultak el a vállalkozóvá válás útján.

JEGYZETEK

- 1 A határban nem ritkák a 30—35 aranykoronás szántóföldek sem.
- 2 A földárverések kezdetekor például csak nagyon kevés gazdának volt még kárpótlási jegye, így eleinte nem volt licit, a legjobb földek a minimumon, vagyis 500 Ft/ak áron keltek el. Ezzel szemben azok, akik később jutottak hozzá a jegyükhöz, már csak sokkal drágábban, vagy éppen egyáltalán nem tudtak földet venni. Hasonló bonyodalmak adódtak a részarány-tulajdoni földalap felosztásánál is. Mindez sok feszültséget keltett a lakosság körében.
- 3 A nagyobb gazdák inkább venni szeretnének mint eladni, a kicsik pedig vagy bérbe adták a földjüket, és várják, hogy még feljebb menjen az értéke, vagy pedig maguk is belevágtak a gazdálkodásba.
- 4 Ez akár több százezer forint is lehet hektáronként.
- 5 A kivülállók — tehát azok, akik korábban kiléptek a szövetkezetből, a földjükért váltságot kaptak és mondjuk az iparba mentek el dolgozni — ki voltak zárva ebből a lehetőségből.
- 6 A földmunkák sorrendben a következők: szántás, simítózás, kombinátorozás, műtrágyaszórás, kombinátorozás, vetés, gyűrűshengerezés, vegyszerezés, (a kukoricát még egyszer vagy kétszer megkombinátorozzák, a búzánál ez nincsen) aratás, bálázás, tarlótárcsázás.

BERKI ERZSÉBET

MUNKAÜGYI KONFLIKTUSOK ÉS ÖNKORMÁNYZATOK¹

Bevezetés

Az államháztartási szféra munkaügyi kapcsolatainak és a szektorális érdekegyeztetés sajátosságainak, valamint az 1993—1995. időszak munkaügyi érdekvitáinak elemzése² arra hívta fel a figyelmet, hogy az önkormányzatok és érdekszövetségeik — különösen a munkaügyekben betöltött — szerepének tisztázatlansága a munkaügyi konfliktusok megoldásában is nehézségeket okoz.

Jelen tanulmány azoknak a munkaügyi vitáknak az elemzésével foglalkozik, amelyekben az önkormányzatok valamilyen módon érintettek. Mint ismeretes, a munkaügyi vitákat érdekvitákra és jogvitákra oszthatjuk. A dolgozat egyfelől ezt az osztályozási szempontot követi. Másfelől viszont nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt, hogy az önkormányzatok többféle, speciális jogviszonyban álló csoporttal állnak kapcsolatban és a viták mindezen csoportok vonatkozásában felmerülhetnek. A munkaügyi viták megoldása/megoldhatósága erősen függ attól, hogy mely munkavállalói csoport vonatkozásában jelentkeznek, helyi, ágazati vagy szektorális szinten merülnek fel, és a jogviták vagy az érdekviták körébe tartoznak. A jelenlegi jogrend által lefedett és le nem fedett viták eseteit mutatja be az 1. sz. táblázat.

A táblázatban a „van” azt jelenti, hogy a vita a gyakorlatban létezik, jogilag értelmezhető és a jog azt kezeli is. A „nincs” azt jelenti, hogy a vita létezhet ugyan, de a rendezésben az önkormányzatoknak nincs szerepe, vagy a vita nem is létezhet. (Ezek az esetek nem tárgyai a dolgozatnak.) A „kellene” azt jelenti, hogy a vita a gyakorlatban létezik, az önkormányzatok érintettek benne, de jog szerint nem vitapartnerek (vagy csak kivételes esetekben, amelyekre később térünk ki³).

1. sz. tábla

Az önkormányzatok szerepe a munkaügyi vitákban

Jogviszony (Jogszabály)	Érdekvita			Jogvita		
	Munkahely	Ágazat	Szektor	Egyén	Ágazat	Szektor
Munkavállaló (Mt.)	kellene	kellene	nincs	van	nincs	nincs
Közalkalmazott (Kjt.)	kellene	kellene	van	van	nincs	nincs
Köztisztviselő (Ktv.)	van	van	van	van	nincs	nincs
Polgármester (Pttv.)*	nincs	nincs	nincs	van	nincs	nincs
Szolgálati (Sztv.)**	kellene	kellene	van	van	nincs	nincs

* A Fegyveres szervek hivatásos állományú tagjainak szolgálati viszonyáról szóló törvényjavaslat-tervezet alapján. 1995. október.

** Az 1990. évi LXVII törvény a polgármesteri tisztség egyes kérdéseiről.

A táblázat értelmezéséhez tartozik, hogy a „Szektor” összefoglaló kategóriaként használjuk, mint amely több ágazatot foglal magában⁴, az ágazatot pedig úgy, ahogy a hétköznapi szóhasználat, pl. közoktatás, egészségügy, villamosenergia-ipar stb., vagyis ágazat alatt csak e részterületeket értjük. A „Munkahely” és az „Egyén” használata a táblázatban a legalsó szint jelölésére értelemszerűen következik abból, hogy egyéni érdekvita mint kezelendő probléma nem létezik, ha mégis, akkor jogvitává kell transzformálni, valamint nem létezik munkahelyi jogvita sem, csak egyéni jogvita.

Az alábbiakban a vitákat ebben az összefüggésrendszerben elemezzük. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért a vita fajtáin belül jogviszony szerint halad az anyag. Tekintettel arra, hogy a statisztikai elemzés módszerei a vizsgált téma vonatkozásában nem állnak rendelkezésre, a vitákat nem ismerjük teljes körűen, a problémákat egy-egy eset kapcsán, illusztratív jelleggel mutatjuk be. Azokra az elvileg lehetséges esetekre, amelyekről nem áll rendelkezésre empirikus anyag, csak lábjegyzetben utalunk.

I. Érdekviták

1. Munkavállaló és önkormányzat

1.1. Munkahelyi érdekvita

Eset: 1995. május 5-én a Fővárosi Közlekedési Dolgozók Demokratikus Szakszervezete (Liga) sztrájkbizottságot alakított, mivel nem sikerült megállapodásra jutni a metrókocsi vezetők béremelésének ügyében. Június 13-án sztrájkot helyeztek kilátásba, mivel a kelet-nyugati metrón ugyan megegyeztek az idej béremelésekben, de velük nem egyeztették a megállapodást. A

metrókocsi vezetők kifogásolták, hogy nem kapták meg a 38 Ft-os órabéremelést, amit a felszíni vezetők megkaptak, csak 26 Ft-ot. A cég jogi képviselője figyelmeztette őket, hogy ha jogellenesnek ítélik a sztrájkot, akkor a szakszervezeti vezetők a legszigorúbb szankciókra számíthatnak. (A vállalatnál március 24-én érvényes bérmegállapodást írtak alá, amely azt rögzíti, hogy az ágazatok fejkvóta alapján kapnak bérfeljlesztést. A metrókocsi-vezetők viszont nem kapták meg az átlagos 36 Ft-ot, hanem 27,72-t (segédvezetők 25,85 Ft-ot). A munkaadó szerint a 6 órás munkaidő és magas keresetek nem indokolnak magasabb béremelést, egyébként is betartották az elveket. A vállalat a bérmegállapodást kollektív szerződés-jellegű megállapodásnak tekinti és bírósághoz fordult a sztrájk jogellenességének megállapítására. A metró vezetése foglalkozott a gondolattal, hogy sztrájk esetére külföldi metróvezetőket alkalmaz. A szakszervezet szerint ez nem lehetséges. Július 12-én elhatározták, hogy a sztrájkot egyelőre nem tartják meg, mivel a Fővárosi Bíróság nem foglalt állást a sztrájk jogszerűségének kérdésében, habár a határidő (peren kívüli eljárás) akkor már 10 napja lejárt. A szakszervezet nem jogvitának, hanem érdekvitának tartja az ügyet, míg a munkaadó jogvitának. A bíróság végül úgy foglalt állást, hogy a metróvezetők nem sztrájkolhatnak az általuk is aláírt kollektív szerződés ellen. A szakszervezet álláspontja szerint a bíróság, mivel több mint 10 nap után döntött, nem pártatlan az ügyben, valamint nem arra válaszolt, amire kellett volna, mert a szakszervezet nem a bérmegállapodás megváltoztatását, hanem az üzemegegyeségi bérmegállapodás létrejöttét szeretné elérni, a vállalat álláspontja pedig ebben az ügyben nem változott. Július 20-án a szakszervezet és a vezetés megegyezett abban, hogy a kelet-nyugati metró saját bércerkeretéből új teljesítményösztönző bérezést vezessen be, a szakszervezet pedig eláll a sztrájkjától.

Ez az eset formálisan nem tartozik az önkormányzatra. Egy olyan munkahely, amelynek munkavállalói a munka törvénykönyvének hatálya alá tartoznak, az önkormányzattól különböző munkáltatóval — vállalatvezetővel — rendelkeznek és a kollektív tárgyalásokat vele kell lefolytatniuk. Lehet azonban az önkormányzat tulajdonos, és mint ilyen rendelkezhet arról, hogy az általa biztosított forrásokat hogyan használja fel a vállalat vezetése, vagyis — ha formálisan nem is — fenntarthatja magának a kollektív tárgyalások feletti kontroll jogát. Ebből következően be is avatkozhat a tárgyalásokba, illetve a vitába. Egyes esetekben ezt megtette, mert a kérdést elég nagy horderejűnek ítélte, míg ebben az esetben nem.

A probléma tehát az, hogy formalizálható-e, mint munkáltatói jog, az önkormányzatnak ez a tulajdonosi joga, vagy nem. Véleményem szerint a viták megelőzése céljából az önkormányzatot be kellene vonni a kollektív tárgyalásokba, vagy az önkormányzatnak a források elosztása előtt kellene tárgyalásokat folytatnia a hozzá tartozó vállalatok munkavállalóinak képviselőivel. Ezeknek a tárgyalásoknak kellene megelőzni a kollektív szerződések megkötését, ill. az éves bérmegállapodásokat. Ha ugyanis az önkormányzat-

tal mint finanszírozóval egyezségekre lehet jutni ezekben a kérdésekben, akkor a munkahelyi kollektív tárgyalások számára kijelölődne az a tér, amelyen belül lehet egyezkedni, és amelynek határait senki nem akarhatja jogszerűen megsérteni.

1.2. Ágazati érdekvita

Eset: 1995.05.19. A Villamos-ipari Dolgozók Szakszervezeti Szövetsége (VDSZSZ) és a Bányaiipari Dolgozók Szakszervezete (BDSZ) sztrájkbizottságot alakított a villamosenergia-ipar privatizációja miatt. Suchman Tamás privatizációs miniszter 22-én találkozott a VDSZSZ—BDSZ sztrájkbizottsággal. A tárgyalások kimenetelétől függően figyelmeztető sztrájkot helyeztek kilátásba. Május 29-én folytatódtak a tárgyalások, a miniszter ígéretet tett arra, hogy minden vonatkozó jogszabályt betart. Június 12-én megkötötték a villamosenergia-ipari kollektív keretszerződést. Aláírók a VDSZSZ és a BDSZ. A sztrájkbizottság változatlanul működött. 27-én kétórás figyelmeztető sztrájkot kezdeményezett a VDSZSZ, mert a kormányzat nem tárgyalt velük a privatizáció humánpolitikai követelményeiről. Június 28-án egyeztetést tartott a VDSZSZ és a Magyar Villamos Művek Rt. (MVM Rt.), de nem sikerült megállapodni az elégséges szolgáltatásban. A szakszervezet és a munkáltató közötti vita elmérgesedni látszott a korábbi jó hangulat és a kollektív szerződés megkötése ellenére is. Július 4-én megegyezést írt alá a kormány (Suchman Tamás privatizációs miniszter) és a VDSZSZ a privatizáció garanciáiról. Így a sztrájk elmaradt. Azt nem sikerült elérni, hogy a szakszervezet a pályázatok elbírásában részt vegyen, és továbbra sem ért egyet a külföldi tulajdonnal. A megállapodás szerint a privatizációs bevétel 5 %-ából foglalkoztatási alapot képeznek, a dolgozók az MVM Rt. 6—10 %-ának megvásárlására kapnak jogot.

Ebben az esetben ágazati érdekvitának vagyunk tanúi. A vita tárgya a privatizáció elvei és a hozzá kapcsolódó garanciák. Az önkormányzatok mint tulajdonosok, ezeken a tárgyalásokon nem vettek részt, holott korábban kivekedtek maguknak néhány százalék tulajdonrészt az ágazatból, aminek okán részt kellene venniük az egyeztetésben a tulajdonos oldalán.

Gyakorlatilag az önkormányzatoknak nincsen köztük a villamos-ipari ágazatnak a dolgozat írásakor készülődő sztrájkjához sem, egyelőre azonban nincs tudomásunk arról, hogy ezekben a tárgyalásokba valaki bevonta őket, vagy maguk kinyilvánították volna részvételi szándékukat.

Kérdés, hogy részt kellene-e venni az önkormányzatoknak ezekben a tárgyalásokban, vagy nem. Formailag könnyebb a kérdésre a válasz: igen, mivel tulajdonosok. A konfliktus megelőzése, ill. rendezése szempontjából azonban ez a részvétel irreleváns, mivel az önkormányzatoknak nincs hatásköre arra, hogy a vita megoldását befolyásolják. Sem a privatizáció, sem a bértárgyalások kimenete nem önkormányzati kérdés. További probléma, hogy az önkormányzatoknak nincsen olyan jellegű szövetségük, amely képviselhet-

né őket a tárgyalásokon, egyesével pedig nem lehet őket bevonni. Ebből következően — véleményem szerint — ezekbe a tárgyalásokba az önkormányzatokat a formai feltétel fennállása ellenére sem kell bevonni.

2. Közalkalmazott és önkormányzat⁵

2.1. Ágazati érdekvita

Eset⁶: Az Egészségügyi Dolgozók Demokratikus Szakszervezete (EDDSZ) 1995. október 26-i országos vezetőségi ülésén sztrájkbizottságot alakított. Október 19-én levélben foglalták össze követeléseiket. Ezek: 35 % bér, 10 % dologi költségfedezet-emelés. A levelet a miniszterelnöknek, az Országos Egészségbiztosítási Pénztárnak (OEP) és a népjóléti miniszternek juttatták el. November 11-én demonstrációt tartottak az Országház előtt. Az október 19-i döntés alapján felkészültek egy esetleges figyelmeztető sztrájk szervezésére. A helyi sztrájkbizottságok egyenként állapotok meg az intézményvezetőkkel az elégséges szolgáltatásról. November 2-án tárgyalt az EDDSZ sztrájkbizottság és a kormányfő. December 13-án az EDDSZ alapszervezeti tanácsa az országos sztrájk elhalasztása mellett döntött. A készültséget a tb költségvetés elfogadásáig fenntartják. A küldöttek 15 %-a a sztrájkra szavazott. A szakszervezet a kormányfő és a miniszter aláírásával kért garanciát a 26—28 %-os béremelésre és a 19—22 %-os működési költségemelésre. 1996. március 11-én megállapodást kötött az EDSSZ és az NM a béremelésről. 26 %-ban állapodtak meg, hiányzik 5—5,5 md Ft, amit kórházbezárásból kellene előteremteni. Az emelésből 5 % személyre szóló a szociális szférában, a többi az intézményekre van bízva. Az EDDSZ és a PSZ későbbi döntése miatt nem lehet aláírni. A március 26-i EDDSZ tanácsülés úgy döntött, hogy a sztrájkbizottság feloszlik, mert a népjóléti miniszter szerint majdnem biztos, hogy ki lehet fizetni májusban az emelt béreket. A munkahelyi sztrájkbizottságok fennmaradnak, mert a helyi bérharc most kezdődik még. Április 16-án az Egészségbiztosító és a NM aláírta az egészségügyiek béremelését garantáló megállapodást. Eszerint az első emelt bért júniusban fizetik, nagyrészt általános, kisebb hányadban differenciált béremelés formájában. A leutalt összegeket tilos dologi kiadásra fordítani.

Mint ebből az esetből is látható, az önkormányzatok, sem azok szövetségei nem jelennek meg partnereként az egyeztető tárgyalásokban. Az elégséges szolgáltatásról való megállapodás is az intézményvezetőkkel történik majd, annak ellenére, hogy a szolgáltatás biztosítási kötelezettség, az önkormányzati törvény alapján az önkormányzatokat és nem az intézményvezetőket terheli. Ugyanakkor — változó intenzitással és formában — szerepel az ügyben minden érintett, a kormány, a szakminisztérium, az OEP.

Véleményem szerint — a munkahelyi érdekvitákkal analóg módon — itt is szükség lenne az önkormányzatok bevonására, méghozzá az ágazati kollek-

tív tárgyalások szintjén. Ágazati kollektív tárgyalásokat, ill. megállapodásokat azonban a jelenleg hatályos jog szerint nem lehet folytatni/kötni, így nincs olyan fórum, ahová az önkormányzatokat be lehetne hívni. Az ágazati kollektív tárgyalásokba csak akkor lehet bevonni az önkormányzatokat, ha azok az önkormányzatok⁷, amelyek adott ágazathoz tartozó költségvetési szervvel rendelkeznek, meghatalmaznak valamely képviseleti szervet (szövetséget) ilyen lefolytatására, megállapodások megkötésére.

2.2. Szektorális érdekvita

Egyelőre ehhez a vitafajta-hoz sincs olyan konkrét eset, amely az egész szektort átfogta volna, elemzését mégsem mellőzhetjük.

Az eddigi legátfogóbb konfliktus a közalkalmazotti törvény szerinti intézmények 1994. január 1-i törvény szerinti bevezetésének elhalasztására tett kormányzati kísérlet, amelyet nem a Költségvetési Intézmények Érdekegyeztető Tanácsa (KIÉT) mint szektorális érdekegyeztető fórum, hanem a sztrájbizottság és a PM tárgyalásai oldottak meg. Ezekbe a tárgyalásokba az önkormányzati szövetségeket formai okok miatt nem lehetett bevonni, ezért részben a KIÉT napirendjeinek keretében tárgyaltak róla, részben pedig a PM külön egyeztetést folytatott az önkormányzati szövetségekkel azután, hogy a sztrájbizottságnak betervezett javaslatai szerint lényegében az önkormányzatok terhére akarta megoldani a bevezetést. A sztrájbizottságot azonban ebben az esetben csak a Pedagógusok Szakszervezete (PSZ), a Pedagógusok Demokratikus Szakszervezete (PDSZ), a Közgyűjteményi és Közművelődési Dolgozók Szakszervezete (KKDSZ) és később a Liga Egészségügyi Szövetsége (LESZ) küldöttei alkották.

Ebből az a tanulság adódik, hogy a KIÉT keretében a „normális ügymenet” során meg nem oldott problémák munkaügyi vitákat generálnak, de azokat nem tudja a KIÉT maga megoldani, mivel a sztrájbizottság megalakítása utáni egyeztetési kötelezettség nem a KIÉT oldalai között, hanem — ágazati munkáltató hiányában — a kormány által kijelölt munkáltató és a sztrájbizottság képviselte szakszervezetek vonatkozásában áll fenn. A KIÉT összetételéből logikailag következik, hogy a kamarai és az önkormányzati oldal együttesen alkotja azt a munkáltatót, aki a gyakorlatban tárgyalóképes lehetne a szakszervezetek konföderációjával. Így a viták vagy egy szinttel feljebb — a kormányhoz —, vagy egy szinttel lejjebb — ágazati szintre — csúsznak. Azoknak a vitáknak a megoldását azonban, amelyek ezen a szinten jelentkeznek, annyira közelről érinti a kormány (PM) és az önkormányzatok közötti osztozkodás, hogy amíg e két partner nem egyezett meg valamiben, addig a szakszervezetek sem tudnak velük megegyezni.

Az a probléma viszont, ami az önkormányzatok, a kormány és az intézményvezetők között fennáll, ezekben az érdekvitákban nem munkaügyi, hanem finanszírozási jellegű, ezért igazából illogikus e három fél között folyta-

tott vitának a szakszervezetek jelenlétében, munkaügyi fórumon való lefolytatása. Amíg ez konzultáció, addig a kérdés nem ilyen éles, de amikor a felek megállapodásra törekszenek, akkor ez a fajta felállás nem felel meg a munkaügyi logikájának.

3. Polgármester és önkormányzat érdekvitája⁸

A polgármesterek és az önkormányzatok érdekvitája alapvetően egyéni érdekvita, amit a jog nem kezel, ezekre is érvényes azonban, hogy az érdekeltek részben egyéni megoldások keresése útján oldódnak meg, részben pedig jogvitává transzformálódnak. Az egyéni megoldások „látványosabb” változatairól inkább értesülhetünk, mivel a polgármesterek és a képviselőtestület között eldurvult konfliktusok megjelennek a sajtóban. Ezek zöme azonban nem munkaügyi vita, hanem valamely más helyi probléma, aminek munkaügyi vonzata akkor keletkezik, amikor a polgármester munkaviszonya is érintetté válik.

Az ennek kapcsán kialakuló jogvitákkal a későbbiekben foglalkozunk.

4. Fegyveres testületek és önkormányzatok érdekvitája⁹

4.1. Ágazati érdekvita

Eset: 1995. augusztus 16-án Gálos Imre, a Hivatásos Tűzoltók Független Szakszervezete (HTFSZ) ügyvivője bejelentette, hogy az országos vezetőség úgy döntött, szeptember 5-én délelőtt demonstrációt tartanak a Felvonulási tér-Parlament útvonalon, mert kevesellik a 22 ezer forintos átlagfizetést, sokallják a munkaidőt. Nincs szaktörvényük és nem kapnak veszélyességi pótlékot. A tűzoltó-szakszervezet vezetőjének nyilatkozata szerint korábban 25 %-os bérfeljesztést kértek a minisztériumtól, amely csak 15 %-ot fogadott el, míg a PM csak 0—5 %-ot tart elfogadhatónak. Petíciót nyújtanak át Gál Zoltánnak, a parlament elnökének. Szeptember 1-én a tűzoltó-demonstrációval kapcsolatban hamis hír hangzott el a rádióban, miszerint az elmarad. A demonstrációt szeptember 5-én 10 órai kezdettel megtartották. Petíciójukban 15 %-os béremelést kértek, valamint azt, hogy a munkájukat veszélyesnek nyilvánítsák a mostani „könnyű fizikai munka” minősítés helyett. Némi rendbontás mellett a tüntetés lezajlott.

Mint látható a fenti esetből, a Hivatásos Tűzoltók Független Szakszervezete addig, amíg a tűzoltóság a BM felügyelete alá tartozott, a minisztériummal való tárgyalásokon próbálta védeni a tűzoltók érdekeit. A konfliktusban a kiindulópont a BM-mel folytatott eredménytelen bértárgyalás volt. E tárgyalások terepe a Belügyi Érdekegyeztető Tanács, amely kétoldalú testület, benne az önkormányzatok nem vesznek részt¹⁰. Amennyiben itt megjelennek önkor-

mányzati érdekek a munkáltató oldalán, úgy azokat a BM közvetíti mint e speciális ágazat irányító szerve. Ez a közvetítés nem okozott zavart addig, amíg a tűzoltóság a BM felügyelete alá tartozott. A tűzoltóságok önkormányzatokhoz kerülésével a helyzet gyökeresen változik. A szolgálati törvény tervezetének 274. § szerint a törvényben rögzített bértáblázattól a helyi önkormányzatok a tűzoltók javára mind alapilletményben, mind pótlékban eltérhetnek. Így a tűzoltóság vonatkozásában előáll az a helyzet, ami ma a közalkalmazotti szférában általában van, (a szerkezet teljességgel analóg) az ágazati érdekegyeztetés lehetősége ezzel megszűnik, miközben az önkormányzati hátskör miatt erre nagyobb szükség lenne, mint valaha.¹¹

Szektoriális szinten eddig nem lehetett megoldani egyetlen ágazati érdekvitát sem. Minél több lesz azonban a szektoron belüli analóg struktúrájú ágazat, annál nagyobb az esélye annak, hogy az ágazati viták szektorális szintre tolódnak. Erre utal az 1995. őszén kibontakozott általános, főként közalkalmazottakat és fegyveres testületeket megmozgató demonstrációs hullám is. Ugyanakkor a finanszírozási szerkezet miatt ezeket a vitákat soha nem lehet majd a PM bevonása nélkül megoldani, ami gyakorlatilag azt jelenti, hogy a munkáltató szerepében kénytelen megjelenni a kormány.

II. Jogviták

A munkaügyi jogviták magyarországi szabályozásának az a specifikuma, hogy nem létezik kollektív munkaügyi jogvita. Ennek okán az érdekképviseleti szerv és a munkáltató közötti jogvita is egyéni jogvita, amelyben a szakszervezet nem mint a munkavállalók kollektív szervezete, hanem mint személy jelenik meg.

További következmény, hogy azokat a jogvitákat, amelyekben ugyanazt az eljárást kell lefolytatni, nem egy esetben azonos az egyik perbeli fél is, egyenként kell lefolytatni. A bíróságok ezekben az esetekben élhetnének a perek összevonásának lehetőségével, az esetek többségében azonban — általában ismeretlen okoknál fogva — ezt nem teszik meg.

Az alábbiakban tehát csak egyéni jogvitákat elemezhetünk¹². A jogviták természetéből következik, hogy ezekben a felperes és az alperes konkrétan megnevezett személy. Ennélfogva az önkormányzatok érintettsége két szinten jelenik meg. Vagy perbeli fél az önkormányzat, vagy a per tárgya és a vonatkozó ítélet érinti az önkormányzatot. Először azokat az eseteket tárgyaljuk, amikor az önkormányzat perbeli fél. Mivel az önkormányzat nem lehet perbeli fél szolgálati jogviszonnyal kapcsolatos vitákban, így ez a kör teljességgel hiányzik. Feltűnően nagy viszont azoknak az eseteknek a száma, amikor köztisztviselők fegyelmi ügye válik per tárgyává. A közalkalmazottak jogvitáiban is csak elvétve fordul elő az önkormányzat bevonása, ezeket külön elemezzük.¹³ Terjedelmi okoknál fogva az Alkotmánybírósági Határozatok elemzésétől eltekintünk.

1. Az önkormányzat perbeli fél

1.1. Munkavállaló és önkormányzat

Eset I.: A pert egy önkormányzathoz tartozó vállalat vezető beosztású munkavállalója azért indította, mert nem szabályosan mondott fel neki az önkormányzat. A képviselő-testület ugyanis határozatot hozott arról, hogy a felperesnek fel kell mondani, majd e határozatot megküldte a felperesnek. Felperes e határozat kapcsán nem tett lépéseket, így alperes azt gondolhatta, hogy a felmondást tudomásul vette. Formailag azonban a tényleges felmondás csak később történt meg (4 hónap múlva) és felperes ezt követően 30 napon belül a bírósághoz fordult, a jogorvoslat jár neki. Első fokon a bíróság megítélte felperesnek a szabálytalan és a szabályos felmondás között eltelt időre járó bért és annak kamatait. A megyei bíróság az ítéletet helyben hagyta. A Legfelsőbb Bíróság alperes felülvizsgálati kérelmére megállapította, hogy az nem alapos, a megyei bíróság ítéletét helyben hagyta.

Eset II.: A városi önkormányzat képviselő-testülete határozott időre kinevezte felperest egy vállalat igazgatójává, majd fegyelmissel elbocsátotta. A per tárgya a fegyelmi határozat megsemmisítése volt. A bíróság első fokon felperes munkaviszonyát helyreállította, elmaradt munkabér és kamat címén megítélt egy összeget. Mindkét fél fellebbezett, felperes az összeg felemelését kérte, alperes pedig azt, hogy a kiesett bér miatt keletkezett kárba annak máshonnan megtérült részét számítsák be. A másodfokú bíróság az összeget lecsökkentette és az indoklásban kifejtette, hogy az önkormányzat képviselő-testülete munkáltatói jogokat gyakorol, ezért ebben a vonatkozásban az önkormányzat jogképessége itt valósul meg. Alperes felülvizsgálati kérelemmel fordult a LB-hez, mert álláspontja szerint a pert meg kellett volna szüntetni amiatt, hogy a képviselő-testület nem jogképes. Az LB szerint a kérelem alapos. A képviselő-testület nem lehet alperes, miután ezt maga is tudta, az első fokú eljárás előtt figyelmeztetnie kellett volna erre a szereplőket. Felperesnek az eljárást a saját közüzemi vállalatával szemben kellett volna megindítani. (Megjegyezzük, hogy felperes ennek volt az igazgatója.) Ennek alapján az LB a munkaügyi bíróságot új eljárás lefolytatására kötelezte, minden ítéletet hatályon kívül helyezte. Az új eljárás keretében felperesnek joga van megmondani, ki ellen akar pert indítani.

Eset III.: Felperes (vállalat-igazgató) munkaviszonyát alperes (képviseelő-testület) rendkívüli felmondással megszüntette. A munkaügyi bíróság első fokon visszaállította felperes munkaviszonyát. Alperes fellebbezett. A megyei bíróság megállapította, hogy a felmondás megalapozott volt. Felperes felülvizsgálati kérelmet nyújtott be. Az LB ugyanazt a határozatot hozta, mint az Eset II.-ben.

Látható, hogy mindhárom eset önkormányzathoz tartozó vállalat Mt. hatálya alá tartozó vezetője és az önkormányzat képviselő-testülete között

zajlott, mindhárom esetben elbocsátásról volt szó. Mindhárom perben felperes nyert, illetve az egész jogi processzust újra kellett kezdeni, többek között azért, mert a fellebbviteli fórumok korábbi határozatai ellenére az önkormányzat képviselő-testülete jelent meg a perekben félként, ami jogi képtelenség az alábbiak szerint: „Perben fél az lehet, aki a polgári jog szabályai szerint jogok illelhetnek meg és kötelezettségek terhelhetnek. Az önkormányzat képviselő-testülete nem jogi személy, nincs perbeli jogképessége, ennek folytán perben félként nem vehet részt (1952. évi III. tv. (Pp.) 48. §, 1990. évi LXV tv. 9 § (1)—(2) bek.)”¹⁴.

A bíróság ilyenkor lehetőséget ad a felperesnek új alperes megnevezésére és a jogvita tényleges lebonyolítására. (A második eset ebből a szempontból teljesen kezelhetetlen.) Kérdés azonban, hogy ha a munkáltatói jogkört ezekben az esetekben a képviselő-testület gyakorolja, akkor az ebben a körben megtett intézkedései miatt miért is kellene valaki mást perbe vonni, aki a támadott intézkedést már csak azért sem követhette el, mert arra csak a képviselő-testület az intézkedés megváltoztatására utasíthatja, és ezen jog birtokában a perben félként szerepelhetne. Más kérdés, hogy a bíróság a képviselő-testület határozatát semmissé nyilváníthatja, mint olyant, amely ellenkezik a jogszabályokkal. Ebben a helyzetben a képviselő-testületnek magának korrigálni kell a döntését, vagyis a jogorvoslat megszületik. Határozat ellen azonban nem lehet pert indítani.

Bizonyára lesz majd ennek a paradox jogi helyzetnek megoldása valamilyenkor. A munkaügyek szempontjából mindössze annyi a tanulság, hogy ma olyan személy gyakorol munkáltatói jogokat, aki maga nem jogi személy és akit a munkaügyi bíróságon jogszerűen nem lehet perbe vonni ezen jogok helytelen gyakorlása miatt.

1.2. Közalkalmazott és önkormányzat

A munkaügyi jogvitáknak ez a köre az, amelynek elemzéséből a valóságra nézve a legkevesebb információt nyerhetjük. Azoknak a vitáknak ugyanis, amelyeknek a háttérében az önkormányzat-közalkalmazott viszony áll, a megjelenési formája a közalkalmazott-intézményvezető jogvita, amelyeket viszont azért nem áll módunkban elemezni, mert ezekről semmiféle, a téma szempontjából használható statisztika nem készült. Így meg kell elégednünk azokkal az esetekkel, ahol a közalkalmazottal szemben az önkormányzat áll. Ezek az esetek azonban nagyon jellegzetesek.

Eset I.: Fogászati asszisztens vitatta, hogy adott évben nem járna neki a 13. havi illetmény. A perben az önkormányzat hivatala volt az alperes. Az önkormányzat arra hivatkozott, hogy felperes fizetés nélküli szabadságon volt. A Kjt. szerint a 13. havi illetmény akkor jár, ha a közalkalmazotti jogviszony legalább 6 hónapig fennállt. (A hivatal szerint ez azt jelenti, hogy ezalatt dolgozni is kell.) A bíróság döntése értelmében a vonatkozó paragrafus szó

szerint értendő, vagyis a 13. havi illetmény kifizetésének nem feltétele a tényleges munkavégzés. (Ilyen munkaügyi vita több is volt a vizsgált időszakban, de azokban nem az önkormányzat volt az alperes.)

Eset II.: Házi orvos felperes kérte a perben a bíróságot, hogy az önkormányzat képviselő testületének fegyelmi határozatát semmisítse meg. A házi orvos a fegyelmit azért kapta, mert megtagadta egy adatlap kitöltését, ugyanígy vállalkozó szeretett volna lenni, amihez ez az adatlap nem kellett. A fegyelmit mint közalkalmazott kapta. Az orvos vitatta, hogy közalkalmazott lenne, arra hivatkozott, hogy mint az önkormányzat alkalmazottja, nem lehet közalkalmazott, csak köztisztviselő. A per az első szakaszban a képviselő-testület alperessége mellett folyt. A fellebbviteli bíróság képtelen volt a beadott anyagok alapján megállapítani, hogy az orvos közalkalmazott-e, mivel nem volt semmilyen bizonyíték arra nézve, hogy a helyi önkormányzat költségvetési szervet működtet. A házi orvos egyedül látta el az orvosi teendőket, ha volt is költségvetési szerv, annak nem volt sem vezetője, sem beosztottja. Mindennek következtében a LB állásfoglalásában az első és a másodfokú bíróság ítéletét is helyénvalónak találta, miszerint a fegyelmi jogos és okszerű volt, ugyanakkor arra a megállapításra jutott, hogy mind az első, mind a másodfokú bíróság olyan hibákat követett el az eljárás során, amelyek miatt perújra-felvételnek lehet helye, ha azt a felperes kezdeményezi.

Az első eset — és a számtalan végkielégítési és besorolási per, amikre ebben az anyagban nincs precedens — tanulsága véleményem szerint az, hogy az önkormányzat, illetve a költségvetési szervek, ha egy mód van rá, nem fizetnek meg bizonyos, jog szerint járó juttatásokat. Kockáztatják inkább a jogszerűtlen magatartást, ezzel a pert és egy sokkal nagyobb összeget, de már beléjük ivódott a minden áron való takarékoság reflexe. Az intézményvezetők és az önkormányzatok között dúló konfliktusok odáig juttatták — az egyébként bizonyára törvénytisztelő — vezetést, hogy lépten nyomon vitatják azt, ami jog szerint jár a közalkalmazottaknak. Ez arra hívja fel a figyelmet, hogy az önkormányzatok és az intézmények együttműködése nemcsak a kollektív szerződések és a bérmegállapodások ügyében, hanem még a finanszírozás kérdéseiben sem megfelelő.

A második eset magán hordozza szinte mindazokat a problémákat, amelyeket a Kjt. és a Ktv. a jogalkalmazók számára jelent¹⁵, hiszen itt a munkaügyi probléma nem volt vitás. Mégis, két fórumon át a Legfelsőbb Bíróságig jutott az ügy, majd ott kiderült, hogy a pert előlről kell kezdeni. Ez a per ugyanis olyan alapkérdéseket érint, mint hogy ki közalkalmazott, milyen/hogyan/kinek munkáltató az önkormányzat, mi az a költségvetési szerv. Úgy gondolom, hogy ha a rendelkezésre álló jogszabályokból csak három szinten, két bíróság és az LB közreműködésével lehet a válaszokat megtalálni, akkor ezek a jogszabályok legalábbis nehézkesek.

1.3. Köztisztviselő és önkormányzat

Eset: Egy körjegyző ellen a körjegyzőséghez tartozó egyik község polgármestere fegyelmi határozatot hozott, olyan ügyben, amelyben a körjegyző fegyelmi felelőssége volt a kérdés. A körjegyző a fegyelmit azzal támadta meg, hogy ellene fegyelmi határozatot csak a képviselő-testület hozhat. Első és másodfokon a körjegyző megnyerte a pert. Az ügyben állást foglaló Megyei Főügyészség az ítéletet helyben hagyta, de a másodfokhoz képest az indoklást megváltoztatta. A Legfőbb Ügyészség ugyanígy cselekedett. A felülvizsgálati eljárásban a Legfelsőbb Bíróság a következőképpen foglalt állást: a körjegyző kártérítési felelőségének megállapítására a tagközségek képviselő-testületei együttesen jogosultak, akik ezt a jogukat a polgármestereknek delegálhatják, de csak a polgármestereknek együtt van joguk határozat hozatalára. Ennek folytán a fegyelmi eljárást újra le kell folytatni.

A köztisztviselők részvételével folyó munkaügyi vitáknak több tanulsága van, bár határozat az önkormányzatok vonatkozásában a vizsgált időszakban csak ez az egy volt. Nem valószínű, hogy a köztisztviselők általában munkafegyelem dolgában kevésbé állnának helyt a többi munkavállalói csoportnál. Mégis — a köztisztviselőkkel kapcsolatban sok jogvita fegyelmi ügyből indul és ebben a tárgyban adta ki a legtöbb határozatot a Munkaügyi Kollégium is.¹⁶

Mindez — a fenti esettel együtt — abból következik, hogy a köztisztviselő és a munkáltató (önkormányzat vagy állami szerv) közötti vita első menetben fegyelmi eljárásban dől el, majd az így született fegyelmi határozatokat támadják meg a bíróságon. A munkáltató kezében tehát erős fegyver van a Ktv. szerinti fegyelmi eljárás formájában, amelyet azonban nehéz jogszerűen alkalmazni. Ezzel szemben a munkavállalónak a hosszabb, költségesebb és nehezkesebb bírói út áll a rendelkezésére. Ezzel nem akarom azt állítani, hogy a fegyelmi eljárásban a köztisztviselő nem tisztázhatja magát, hiszen nem ismerem a megtámadott és a meg nem támadott fegyelmi ügyek arányát, valamint a fegyelmi eljárások és a jogviták kimenetelét. Egy statisztikai elemzés adhatna csak választ arra a kérdésre, hogy az itt vázolt eset és a határozatok összetétele a fegyelmi eljárás szabályainak nehéz alkalmazhatóságára, vagy a köztisztviselő és a munkáltató közötti viták hatalmi szóval való lezárására vezethető-e vissza.

1.4. Polgármester és önkormányzat

Eset I.: A képviselő-testület felmondással megszüntette a polgármester munkaviszonyát, mert ő nem volt hajlandó társadalmi megbízatásként ellátni a polgármesteri feladatokat. Első fokon a felperes polgármester nyerte meg a pert. A másodfokú bíróság az első fokúval egyezően, de kiegészített indoklással hozott ítéletet. Eszerint az a kérdés, hogy a polgármester főállású mun-

kaviszonyban vagy társadalmi megbízatásként látja-e el a feladatot, meg-
egyezés kérdése. A hosszú indoklás és annak kiegészítése röviden úgy foglal-
ható össze, hogy a polgármester nem köztisztviselő, valamint a munkaviszo-
nyát csak az 1990. évi LXVII tv.-ben¹⁷ tételesen felsorolt esetekben lehet meg-
szüntetni.

Eset II.: A képviselő-testület fegyelmi eljárást folytatott a polgármester
ellen, majd határozatában annak személyi alapbérét csökkentette. Az első
fokú bíróság a polgármester keresete alapján a fegyelmit hatályon kívül he-
lyezte — megállapította, hogy a polgármester nem vétkes az ügyben. A má-
sodfokú bíróság hatályon kívül helyezte az első fokon hozott ítéletet és meg-
szüntette a pert. A Legfelsőbb Bíróság állásfoglalása szerint az 1992. évi
XXIII. tv. (Ktv.), az 1990. évi LXVII. tv. (Pttv.) és az 1990. évi LXV. tv. (Ötv.)
egybevetése alapján kellett volna ítéletet hozni és másodfokon a pert nem
szabadott volna megszüntetni. Ennek folytán a LB a másodfokú bíróság vég-
zését hatályon kívül helyezte és az ügy érdemi elbírálására kötelezte e bírósá-
got.

Ezekben az esetekben végül is érdektelen, hogy ki nyert. Az első esetben
egy érdekvitá jogvitává válásának is tanúi vagyunk. Mindkét eset tanúsítja
azt, hogy a polgármester sajátos jogállására vonatkozó szabályokat nehéz
alkalmazni, holott a polgármesterek és az önkormányzat közötti vitákban ezek-
nek a szabályoknak fontos szerepük van. Emellett a polgármesterek egyre
gyakoribb lemondásai a polgármester és a képviselő-testület közötti konflik-
tusok mélyülésére utalnak. A lemondás és a felmondás ezekben a konfliktus-
helyzeteket a felek nem tudják megoldani, de annak is, hogy ezek megoldásá-
hoz a jog nem nyújt kellő segítséget. Ezekben az esetekben feltűnő az is,
hogy a bírósági határozatokban és a LB állásfoglalásában nem esik szó arról,
hogy a képviselő-testület nem lehet perben fél.

1. sz. Melléklet

Bíróági határozatok

(Közalkalmazotti, köztisztviselői, bírósági, szolgálati jogviszony és polgármester)

Forrás: Magyar Törvénytar 22/1. kötet (1994. júniustól), Bírósági határozatok 1993. 1—12 és 1994. 1—6. sz.

Kelt, szám	Munkaviszony	Felperes	Alperes	Tárgy	Végzést kiadó fórumok	Ítéletek	Állásfoglalás
1993. 396	Mt.	vezető	önkormányzat	felmondás	első fok másodfok LB	felperes nyert helybenhagyta helybenhagyta	Az ügyben a határidők betartása volt kérdéses. Miután a munkáltató a formai követelményeket megszegve szüntette meg a munkaviszonyt, a bíróság felperest eredeti munkakörébe visszahelyezte és az elmaradt munkabért kammattal megítélte.
1994. 291	köztisz.	tisztv.	hivatal	köztisztviselői jogviszony hossza	első fok másodfok	alperes nyert felperes nyert	A szolgálati időbe nem számít bele az egyetemi tanulmányokból a 6 hónap, így felperes a Ktv. hatálybalépése után töltötte be a 30 éves szolgálati időt, így neki jubileumi jutalmat kell fizetni.
1994. 348	köztisz.	tisztv.	adóhivatal	13. havi illetmény	első fok másodfok LB	felperes nyert helybenhagyta helybenhagyta	A 13. havi illetmény akkor is jár, ha az év folyamán egyébként kaptak jutalmat, prémiumot vagy egyéb juttatást.
1994. 349	közalk.	nevelő tanár	nevelőotthon	alacsonyabb beosztásba helyezés	első fok másodfok LB	felperes nyert helybenhagyta peren kívül helybenhagyta	A Kjt. és a vonatkozó rendeletek hatályba lépése előtt a beosztás megváltoztatását az 1967. Mt. szerint lehetett jogszerűen lebonyolítani.
1994. 350	közalk.	fogászati asszisztens	polgármesteri hivatal	fizetés nélküli szabadság alatt is jár a 13. havi illetmény	első fok másodfok LB	felperes vesztett helybenhagyta megváltoztatta	Nem kell tényleges munkavégzés, csak legalább 6 havi jogviszony fennállása a 13. havi illetményhez.

Kelt, szám	Munkaviszony	Felperes	Alperes	Tárgy	Végzést kiadó fórumok	Ítéletek	Állásfoglalás
1994. 400	közalk.	tanító	iskola	fizetés nélküli szabadság alatt is jár a 13. havi illetmény	első fok másodfok LB	felperes nyert megváltoztatta helybenhagyta az elsőfokút	Nem kell tényleges munkavégzés, csak legalább 6 havi jogviszony fennállása a 13. havi illetményhez.
1994. 401	közalk.	színész	színház	a Kjt. életbelépésével a határozott időtartamú munkaviszony határozatlan idejű közalkalmazotti jogviszonnyá alakul	első fok másodfok LB	felperes vesztt helybenhagyta helybenhagyta	Nem lehet a határozott idejű munkaviszonyból határozatlan idejű közalkalmazotti jogviszony, mert az Mt. erről szóló paragrafusa nem alkalmazható.
1994. 457	köztisz.	körjegyző	polgármester	fegyelmi ügyben hozhat-e határozatot a polgármester, vagy csak a képviselő-testület	első fok másodfokon megyei fő- ügyészség legfőbb ügyészség LB	felperes nyert helybenhagyta az indoklás nem jó indoklás megváltoztatása indoklás megváltoztatása	Körjegyző kártérítési felelősségének megállapítására a tagközségek képviselő-testülete együttesen jogosult, ezt a jogukat a polgármestereknek delegálhatják, de egyedül nem hozhatnak határozatot.
1994. 459	közalk.	16 eü. dolgozó	Eü.-i intézmény	A Kjt. életbelépése utáni 2 hónap múlva privatizálták a munkahelyet, a közalk. jogviszony megszűnt ezért, nem kaptak 13 havi illetményt	első fok másodfokon LB	felperesek nyertek helybenhagyta helybenhagyta, az esedékességet módosította	A 13. havi illetmény jár, mert a korábbi munkaviszony is beszámít és a közalk. jogviszony augusztusban szűnt meg, de csak januárban válik esedékessé a kifizetés, amikor a 13. havi illetményt egyébként kifizették.
1994. 460	Mt.	igazgató	megyei önkormányzat	rendkívüli felmondást vitató igazgató perében a megyei közgyűlés az alperes	első fok másodfokon LB	felperes nyert ellentétes alperest a perből elbocsátotta, új eljárásra kötelezte a bíróságot	A képviselő-testület nem lehet alperes, erre a bíróságnak felperest figyelemzetnie kellett volna.

Kelt, szám	Munkaviszony	Felperes	Alperes	Tárgy	Végzést kiadó fórumok	Ítéletek	Állásfoglalás
1994. 515	Mt.	igazgató	megyei tanács, ill. közgyűlés	fégyelmi útján történt elbocsátás után az elbocsátás ellen	első fok másodfokon LB	felperes nyert helybenhagyta alperest a perből elbocsátotta, új eljárásra kötelezte a bíróságot	A munkaügyi bíróság szerint ugyan az igazgató nem vétkes, de a per nem folytatható le a közgyűlés alperességével, a képviselő-testület nem lehet alperes, erre a bíróságnak felperest figyelmeztetnie kellett volna.
1994. 703	köztisz.	mérnök	hivatal	Ktv szerinti alapilletmény átmeneti megállapítása	első fok másodfokon LB	felperes nyert ellentétes helybenhagyta	A köztisztviselői illetményt 1995. jan.1.-ig kellett elérni, az átmeneti illetmény megállapításakor felperes nem keresett kevesebbet, mint korábban, ezért a kereset nem megalapozott — a korábbi munkabér és pótlék ezúttal alapilletmény, illetménykiegészítés és illetménypótléokra változott, összegében ugyanannyi.
1994. 704	bírósági tv.	F. Bíróság	8 főelőadó	Bírósági tisztviselői besorolás	munkaügyi döntőbizottság első fok LB újra első fok másodfok LB	alperesek nyertek helybenhagyta Új eljárásra kötelezte a munkaügyi bíróságot alperesek kérelmének helyt adott helybenhagyta ellentétes	A besorolás, ha erre a munka jellegének függvényében többféle is lehet, attól függ, hogy a munkaidő nagyobb hányadában milyen feladatot kell ellátni.
1995. 65	Közalk.	tanár	gimnázium	F fokozatba való besorolás két diploma alapján	első fok másodfokon LB	felperes nyert ellentétes ellentétes a másodfokkal	A besorolásnál mindkét „összefüggő” diplomát figyelembe kell-e venni, a 6 év a teljes közalkalmazottinak elismert jogviszony-időtartamra vonatkozik. (Csak az 1993. évi C tv. 3. §-sal megállapított Kjt 63. § (5) hatályba lépéséig volt így.)

Kelt, szám	Munkaviszony	Felperes	Alperes	Tárgy	Végzést kiadó fórumok	Ítéletek	Állásfoglalás
1995. 67	Közalk.	nyugdíjas	munkáltató	Jubileumi jutalom az időközben hatályba lépett Kjt. alapján	első fok másodfokon LB	felperes veszített helybenhagyta helybenhagyta	Nem kérhető a jubileumi jutalom azon az alapon, hogy a nyugdíjazás miatti felmondási idő alatt hatályba lépett a Kjt., mert az esedékesség idején a korábbi Mt. rendelkezés volt hatályos.
1995. 68	Szolgálati	tiszt	Nemzetbiztonsági Hivatal	Fegyelmi úton történő elbocsátás	első fok másodfokon LB	megszüntette a pert, mert nem illetékes helybenhagyta helybenhagyta	Az AB 578/B/1992.AB határozata értelmében nem alkotmányellenes az 1971. évi 10. Tvr. 48. § (1)–(2), ami szerint nem perelhető a fegyelmi elbocsátás polgári bíróságon, mivel maga a 10. Tvr. erre nem ad lehetőséget.
1995. 132	Közalk.	házi orvos	képviselő-testület	Fegyelmi határozat megsemmisítése, amit a házi orvos azért kapott, mert vállalkozó orvos akart lenni, ezért nem töltötte ki a házi orvosi státusz fenntartásához szükséges adatlapot.	első fok másodfokon LB	felperes veszített helybenhagyta helybenhagyta	A bíróságok ugyan megsértettek egy sor paragrafust, de az ítélet mégis az, hogy a fegyelmi az adatlap kitöltésének megtagadása miatt okszerű és jogos. Perújrafelvételnek lehet helye.
1995. 190	Közalk.	ének-kar-fenntartó	énekes	Folyamatosan határozott idejű munkaszerződéssel foglalkoztatott munkavállaló jogviszonyának átalakulása közalkalmazotti jogviszonnyá	munkaügyi döntőbizottság első fok másodfok LB	a munkaviszonyt határozatlan idejűre változtatta helybenhagyta ellentétes, kiegészítette helybenhagyta	A Kjt. 87. § (1) alapján akkor is lejár a közalkalmazotti jogviszony, ha egyébként maga a közalkalmazotti jogviszony a 21. § (1) értelmében ab ovo határozatlan idejű.
1995. 256	Közalk.	sofőr	ktg.-vetési szerv	végkielégítés rokkantsági nyugdíjba kerüléskor	első fok másodfokon LB	felperes veszített helybenhagyta helybenhagyta	Nem jár végkielégítés nyugdíjazáskor. Felmentéskor, egészségügyi okot kivéve szintén nem jár. De az egészségügyi ok itt csak közvetett, a rokkantnyugdíj is nyugdíj.

Bírósági elvi határozatok

(Közalkalmazotti, köztisztviselői jogviszony, polgármester)

Forrás: Magyar Törvénytar 22/1. kötet

Év	Jogviszony	Felperes	Alperes	Tárgy	Végzést kiadó fórumok	Ítéletek	Állásfoglalás
1993.		polgármester	képviselő-testület	felmondás	első fok másodfok	felperes nyert helybenhagyta	Nem lehet felmondani a polgármesternek azzal az indokkal, hogy a tisztséget társadalmi tevékenységként kell ellátnia és ő azt nem vállalja.
1993.	közalk.	tanár	igazgató	felmentés	első fok másodfok LB	felperes nyert ellentétes helybenhagyta	Csökkenő gyereklétszám miatt nem lehet felmenteni, csak ha a tárgy oktatása megszűnik, amire képzése van.
1993.	köztisz.	MDF tisztségviselő	köztársasági megbízott	párttisztség és köztisztviselői jogviszony	első fok	felperes veszített	Ha a köztisztviselő párttisztséget visel, a közszolg. jogviszonya automatikusan megszűnik a 30 nap türelmi idő lejártával.
1994.	közalk.	tanító	igazgató	besorolás	első fok másodfok	felperes nyert ellentétes	Csak akkor sorolható magasabb fizetési fokozatba, ha a jogszabályban előírtnál magasabb fokú szakképzéssel rendelkezik.
1994.	közalk.	közalk.	munkáltató	13. havi ill.	első fok másodfok	felperes veszített ellentétes	Ha 6 hónapnál tovább volt keresőképtelen, akkor is jár a 13. havi illetmény.
1994.	köztisz.	tisztv.	munkáltató	jubileumi jutalommal kapcsolatos munkaviszony hossza	első fok másodfok	felperes veszített ellentétes	Nem számít bele a munkaviszony hosszába a tanulmányi idő, ezért a Ktv. hatályba lépése után telt le a 30 év; jár a jutalom és annak kamatai.
1994.		polgármester	képviselő-testület	fegyelmi eljárás	első fok másodfok LB	felperes nyert ellentétes, a pert megszüntette másodfokot az eljárás lefolytatására kötelezte	A polgármesterrel szembeni fegyelmi eljárásra nem a Ktv., hanem az 1990. évi LXVII. tv. vonatkozik, amely a polgármesteri tisztség egyes kérdéseiről szól.

Év	Jogviszony	Felperes	Alperes	Tárgy	Végzést kiadó fórumok	Ítéletek	Állásfoglalás
1994.	köztisz.	MK munkatárs	hivatal	fegyelmi eljárás	első fok másodfok LB	felperes veszített helybenhagyta helybenhagyta	Fegyelmi eljárásban nem lehet a fegyelmi tanács tagja, aki más minőségében szerepel az ügyben, a tárgyalásról a feleket 48 órával előbb értesíteni kell.
1994.	közalk.	ig.h.	igazgató	30 éves jubileumi jutalom követelése a közalk. jogviszony 33. évében a kjt. hatálybalépése miatt	első fok másodfokon LB	felperes nyert ellentétes helybenhagyta	Nem keletkezik visszamenőleges hatállyal jogosultság a szabályozás megváltozása miatt.
1993.	közalk.	gyepmester	Közterület-felügyelet	fegyelmi ügyből származó munkaügyi per folyamatban volt a Kjt. életbelépésekor	első fok másodfokon	felperes veszített ellentétes, a pert meg kellett szüntetni	A Kjt. életbelépése miatt annak megfelelően újból le kell folytatni a fegyelmi eljárást.
1994.	Mt.	közüzemi vállalat igazgatója	képviselő-testület	fegyelmi határozattal való elbocsátás	első fok másodfokon LB	felperes nyert módosította alperest elbocsátotta és felperesnek lehetőséget adott új alperes megnevezésére	A képviselő-testület nem jogképes, ezért nem lehet alperes. Az állami vállalatokról szóló 1977. évi VI. tv. szerint a közüzemi vállalat jogi személy és munkáltató. Lehetne alperes.(?)

2. sz. Melléklet

Munkaügyi Kollégiumi Határozatok

(Közalkalmazotti, köztisztviselői jogviszony és polgármester)

Forrás: Magyar Törvénytár 22/1. kötet Bírósági elvi határozatok

Száma	Tartalma
MK 84.	A munkaköri besorolás kérdésében keletkezett munkaügyi jogvita elbírálása során közömbös, hogy a döntés folytán a munkáltató túllépi-e létszámkeretét vagy beralapját.
MK 1.	A közalkalmazotti jogvitát elbíráló bíróság a Kjt. 45. § (2) b)—c) pontja szerinti fegyelmi büntetés végrehajtását felfüggesztheti.
MK 91.	Több fegyelmi büntetés kiszabása esetén a büntetések végrehajtását egymástól függetlenül fel lehet függeszteni.
MK 20.	Köztisztviselőnek anyagi hátrányt okozó fegyelmi büntetés is kiszabható és emellett kártérítési eljárás is lefolytatható.
MK 62.	Köztisztviselővel szembeni fegyelmi eljárás az elkövetéstől számított 3 éven belül és a felfedezéstől (vétkes személye is) három hónapon belül indítható meg. (Közalk. is.)
MK 63.	Köztisztviselő halála esetén a fegyelmi eljárást meg kell szüntetni.
MK 64.	Munkaügyi bíróság nem súlyosbíthatja a köztisztviselők és közalkalmazottak fegyelmi büntetését és nem határozhat olyan büntetésről, ami a vonatkozó törvényekben nincs benne. (Közalk. is.)

JEGYZETEK

- 1 A dolgozat az OKTK III./a. 953/95. I. támogatásával készült. Témavezető Orolin Zsuzsa.
- 2 L. ezekről: Berki Erzsébet—Orolin Zsuzsa: Munkaügyi konfliktusok az államháztartási szférában. MKI Kézirat 1995.
- 3 Ilyen eset pl. az intézményvezető közalkalmazottak esete.
- 4 Abban az értelemben, ahogy a Ladó Mária—Tóth Ferenc: Helyzetkép az érdekegyeztetésről. ÉT—PHARE 1995. c. anyagban találjuk.
- 5 Munkahelyi érdekvitára ebben a körben nincs példa. A példa hiányának több oka van. Egyrészt a munkahelyi érdekviták empiriája hiányzik a kutatásból. Másrészt az önkormányzati költségvetési szervek munkahelyi érdekvitáiban nem jelenik meg az önkormányzat mint partner, mivel nem munkáltatója a „beosztott” közalkalmazottnak. Harmadrészt ha van ilyen vita, akkor az vagy ágazati, ill. szektorális érdekvitává, vagy jogvitává transzformálódik, így ott kell tárgyalni. Ugyanakkor közismert, hogy az érdekviták jelentős részben az önkormányzati finanszírozási rendszer, ill. az eszközök szűkössége folytán keletkeznek, és megoldásuk is nagymértékben az önkormányzatokon múlik. Csak utalni szeretnék a közoktatásban a számos besorolási problémára, az iskolai kollektív szerződések megkötésére, a közalkalmazotti keresetekre.

- 6 Ebből az esetből bőségesen áll rendelkezésre empiria, természetét tekintve ide tartozik az összes közalkalmazotti ágazati szakszervezet által kezdeményezett, sztrájkfenyegetésekkel, demonstrációkkal alátámasztott vita.
- 7 Vagy legalábbis valamely reprezentatív többség, amely lehetőséget ad a megállapodás kiterjesztésére. A kiterjesztés ugyan itt még nehezebb kérdés, mint a versenyszférában.
- 8 Köztisztviselő és önkormányzat közötti munkahelyi érdekvita és ágazati érdekvita esetére sincs példa. Tekintettel arra azonban, hogy a köztisztviselői munkahelyeken nincsen kollektív szerződés, bár munkáltató és szakszervezet is van, a felmerülő érdekelletéteknek három kimenetele lehetséges. Egy: az érdeksérelmet elszenvedő fél belenyugszik abba, hogy sérelem érte; kettő: a szakszervezet közvetítésével vagy anélkül, egyéni úton rendezik a sérelmet, vita nélkül; három: az érdekvita jogvitává transzformálódik. Ezek arányairól azonban nincsenek adatok. Emellett rendkívül fontos az, hogy a Köztisztviselői Érdekegyeztető Fórum (KÉF), mint intézmény többek között épp ezen érdekviták kezelésére vállalkozott. Talán nem véletlen, hogy ott nincs vita, ahol van egy, a vitakezelés követelményeinek adekvát intézmény.
- 9 A munkahelyi érdekvita itt is hiányzik. A fegyveres testületek és rendvédelmi szervek sajátos munkaügyi kapcsolatokkal bírnak, alapvetően nem az önkormányzatok hatáskörébe tartoznak, finanszírozásukban sem az önkormányzatoktól függnék, bár vannak olyan szervezetek, mint pl. a rendőrség, amelyeket az önkormányzat támogat. A fegyveres szervek közül egyedül a tűzoltóság az, amelyet 1995-ben az önkormányzatokhoz csatoltak. Ennek következtében helyi szinten csak a tűzoltóság munkahelyi érdekvitái érintik az önkormányzatokat, de erre egyelőre precedens nincs. Nem kétséges azonban, hogy lesznek érdekviták, mivel a tűzoltóság önkormányzati felügyelet és finanszírozás alá kerülése analóg struktúrát hozott létre pl. a közoktatás működési struktúrájával, amely számtalan helyi konfliktustól terhes. A helyzet tisztázatlanságaira jellemző a Siófok város Önkormányzata kontra BM per, amelyet a BM azért indított, mert a siófoki önkormányzat nem vette át a tűzoltó-parancsnokságot.
- 10 A BÉT működéséről I.: Ladó Mária—Tóth Ferenc: Helyzetkép az érdekegyeztetésről. ÉT—PHARE 1995., valamint Orolin Zsuzsa—Soósné Dobos Mária: Szociális partnerek részvétele a kormányzati szervek konzultatív testületeiben. PHARE Kézirat 1993.
- 11 A szektorális érdekegyeztetés problémáiról I. Berki—Orolin: Az önkormányzati érdekszövetségek helye az érdekegyeztetésben. OKTK tanulmány 1995.
- 12 Az itt figyelembe vett jogviták forrásai: Magyar Törvénytár 22. kötet: Alkotmánybírósági határozatok. Munkaügyi bírósági határozatok. Munkaügyi bírósági elvi határozatok.; Bírósági határozatok 1993. 1. sz.—1994. 6. sz.
- 13 A feldolgozott bírósági határozati anyag az 1993—1994. évre teljes körű, 1995-ben a 256. sz. határozatig terjed. A határozatok főbb jellemzőit ld. az 1. sz. mellékletben közölt táblázatban.
- 14 Magyar Törvénytár XXII/320/1.
- 15 L. erről: Berki—Orolin: Munkaügyi kapcsolatok az államháztartásban és: Munkaadói szerep az államháztartási szférában. MKI Kéziratok, 1994.
- 16 A vizsgált időszakban publikált öt bírósági határozatból, amelyben köztisztviselő szerepel, kettő fegyelmi ügy. A hét Munkaügyi Kollégiumi Határozat közül öt köztisztviselők fegyelmi ügyeivel foglalkozik. (Ld. a 2. sz. mellékletben.)
- 17 1990. évi LXVII. tv. a polgármesteri tisztség egyes kérdéseiről.

VÁRNAI GÁBOR

LATENS ÉS MANIFESZT ELŐÍTÉLETEK, POLITIKAI STIGMATIZÁCIÓ, AUTONÓMIA ÉS FUNDAMENTALIZMUS A MAI MAGYARORSZÁGON

— axiómák, teoretikus prekoncepcionális tézisek —

Bevezetés

A mai Magyarországon lezárulóban van az ún. *rendszerváltás* folyamatának az intézmények és a hatalmi szerkezet átalakítását jelentő szakasza. A „rendszerváltás” szóval megnevezett átalakulási folyamatnak azonban csak mostanában kezdődik meg az a szakasza, amely a mélyben, ránézésre láthatatlan módon zajlik le. Igen sok feltáratlan és kevésbé vizsgált jelenséggel van/lesz dolgunk, s ezek túlnyomó része olyan, drasztikus vagy kevésbé drasztikus trend-váltást tartalmaz, amelyek vizsgálatához igazából még az empirikus módszerek is csak „null-szériában” vannak meg. Mivel az esetenként irracionálisba is átcsapó jelenségek fontossága nagy, szükségesnek látjuk ezek mélyebb és hosszabb távon is folyamatos kutatását. A jelen kutatási terv nem vállalkozik többre, mint a kérdések felvetésére. Részletesebb és a lehető legnagyobb mértékben koherens anyagot ne várjon az olvasó, ezt egy későbbi kutatási program tartalmazhatja.

Autonómia és fundamentalizmus

A kutatási tervnek ebben az első fejezetében foglalt munkarész egyszerre két funkciót tölt be. Egyfelől összefoglalja, koordinálja a további négy, konkrétan fejezetben foglalt tevékenységeket és kijelöli azok perspektivikus helyét, másfelől pedig logikai-fogalmi analitikus háttérrel és értelmezési keretet jelent azok számára. Mindezen túl megjelöl egy (további) konkrét kutatási térrénumot is, mégpedig a társadalmi transzformációs folyamatok látens és manifeszt kritikus pontjainak vizsgálatát.

A kutatás axiómái, definíciói és hipotézisei

(a) A társadalom nem írható le zárt rendszerként, hanem csak nyitott rendszerként, amelyben folyamatosan átalakuló, egymással relációban lévő és kvázistacioner (önmagukat változatlanul reprodukáló) fázisukban zártnak tekinthető rendszerek vannak¹.

Csányi rendszerét a klasszikus és racionális termodinamika különbségére építi fel. Az elemi információ-quantumoktól a társadalomig terjedő (reprodukciós) ciklusok zárt rendszer esetében a legnagyobb valószínűség, tehát a maximális rendezetlenség, nyitott rendszer esetén a legkisebb valószínűség, tehát a maximális rendezettség elvén épülnek fel. A nyitott rendszer esetén a rendszeren kívül definiált még egy „forrás”, egy „nyelő” és más, „külső” rendszerek is, amelyek a „saját” rendszerrel relációban vannak, így elkerülhetik egymást, konfliktusban állhatnak egymással, egyesülhetnek, szétválhatnak, uniót és metszetet hozhatnak létre, stb. A zárt rendszer a nyitott rendszer alelete, mégpedig kvázistacioner fázisú ciklusban. Mivel kutatásunk egy egyáltalán nem kvázistacioner ciklusban lévő társadalmi helyzetben folya, hanem éppenséggel ciklusváltás idején, a fenti axióma figyelembevétele adódik.

(b) Az átalakulás és reláció relativisztikus, azaz a társadalmi egységek és a társadalmi átalakulási folyamatok kölcsönösen függenek egymástól².

Az einsteini relativitáselmélet alkalmazásának tekinthetjük Wallerstein felfogását a világtársadalom-tudományról, amelynek kutatási egységei mindig függenek a kutatott folyamatoktól. Eszerint pl. a nemzet csak bizonyos összefüggésekben, társadalmi körfolyamatok esetében releváns kutatási egység (pl. a nemzeti piac, identitás szempontjából), más esetekben irreleváns (egyes lokális kommunikációs sémák, kulturális értékek, a szimbolikus univerzum-kép vagy akár az effektív tőke-, presztízs- és munkaerőpiac szempontjából). Kutatásunk témája megköveteli, hogy többféle egységgel dolgozzunk, és ne csak a nemzetet vegyük figyelembe, hanem az országon belüli fizikai-szegregációs és szimbolikus határokat, valamint az országhatárokon átnyúló nagyobb egységeket is.

(c) A kölcsönös függés egy olyan tér-idő kontinuumban létezik, amelynek van egy ismert tartománya — ez az ismert locus-okból és az ismert múltból/jövőből³ áll — és van egy ismeretlen tartománya.

Az ember nem egy elvont téridő-kontinuumban él, hanem e számára adott és általa alakított személyes, átélt térben és időben. Ez mindig a jelenben és „itt” van. Személye téridő-kontinuum ciklusokból áll, amely ciklusok — mint fentebb láttuk — relációban állnak egymással. A már oszthatatlan belső mag, középpont és az ismert világon túli világ, a

kezdet és a vég, mindig ismeretlen marad, akár kozmológiailag tekintjük a dolgot, akár a mitikus univerzum eredet- és végítéletmitoszai szerint. A reális univerzum azonban mindig tágul és újabb és újabb ciklusokat olvaszt magába a szimbolikusból és mindig átlépi saját határait, azaz az ember nem degeneratív lény, hanem képes a transzmutációra. Ha figyelembe vesszük, hogy jelenleg a legfontosabb kérdések a világméretű, európai, nemzeti, csoport- és személyes határok átjárhatósága körül merülnek fel, axiómánkat célszerű érvényesnek tekintenünk.

(d) Az ismert és ismeretlen tartomány határai egyéneenként és társadalmi egységeként eltérő térben és időben húzódnak⁴.

Bolyai kihagyott egy axiómát Euklidész geometriájából, se ezzel az euklidészi geometria vált alesetévé a Bolyai-geometriának. Bolyai szerint egy pontból több párhuzamos is húzható egy egyeneshez, a párhuzamosok közül az egy bizonyos szögtartományon belüliek pedig találkoznak egymással. A társadalmi térre és időre alkalmazva az analógiát, az itt és a most, azaz a konkrét jelenvalóság nem pontszerű, hanem (szög)tartomány-jellegű. Azaz a múlt és a jövő, az itt és az ott (közel és távol) két részre oszthatók: arra a részre, ami a tartományon belül van, és így ismert, és arra, ami azon kívül van, azaz — már és még — ismeretlen. Mivel az ember beszélő lény, azaz véleménye elhangzik és (politikai) akarattá válik, ugyanakkor pedig „szegélylakó” lény, azaz nem egyszerűen csoportban, hanem csoportok metszetében élő lény, a személyiséstől a politikai szféráig terjedően térben szegmentált és időben „(szög)tartomány”-jellegű jelenségeket vizsgálunk. Ma, amikor a ciklusváltás idején a múlt és jövő, a belső és külső („hozzánk tartozó” és „idegen”) kérdései igen élesen felmerülnek és a manipulációs formák (demagógia, indoktrináció, propaganda, misztifikáció) egyre erősebbek, az „ismeretlen” kisajátítják, ez az axióma figyelembe veendő.

(e) A határ nem meghatározott, azaz a szemlélő (kutató) és a szemlélte tárgy (társadalmi jelenség) viszonya csak valószínűségi kijelentésekkel írható le⁵.

A Heisenberg-féle bizonytalansági reláció szerint a megfigyelő és a megfigyelt tárgy kölcsönösen befolyásolják egymást, s annak valószínűsége, hogy a megfigyelés helyes vagy hibás, állandó. Társadalomtudományi értelemben ez azt jelenti, hogy értékmentes társadalomtudomány nincs, hogy a vizsgált jelenség és a kutató személyes univerzuma befolyásolják egymást. Mivel azonban a megfigyelés helyességének valószínűsége állandó, azaz nem léphető át, ennek az állandónak az elérésekor új tárgyat, azaz vizsgálati egységet kell választani. Ezért a kutatás egy-egy fázisa nem akkor fejeződik be, amikor a mérési eredmény már „abszolú-

te pontos”, hanem akkor, amikor új egység válik szükségessé, azaz új kérdések merülnek fel. A válasz egy kérdésre mindig egy új kérdésben fogalmazódik meg. Ha nem így tennénk, hanem egy ponton — akár előre kijelölten — befejezettnek tekintenénk a munkát, előzetes ítéleteink — Allport-tal élve — előítélletté merevednének, mérési eredményeink pedig dogmákká. A kutatás elkezdésének és abbahagyásának kritériuma tehát a rá vonatkozó igényekben fogalmazódik meg.

(f) Az eddigi axiómáknak megfelelő módon leírható és értelmezhető egyéni és társadalmi jelenségeket *autonómnak*, az ezeket kizárókat *fundamentálisztikusnak* tekintjük.

Az autonómia azt jelenti, hogy az ember folyamatosan — ciklikusan — kinyílik az ismeretlen felé, s a rá kiszabott törvény „végrehajtási utasítását” folyamatosan — ciklikusan — átalakítja. A fundamentalizmus pedig azt, hogy ezt nem teszi, egy „végrehajtási utasítást” egyszer s mindenkorra a törvény rangjára emel, abszolút érvénnyel ruház fel — a minden-ség „fundamentumává” teszi azt —, s ezért nemcsak hogy kizárja a rajta kívüli világot, hanem magát is a romlásba dönti, kollapszusba esik és csak (részleges) megsemmisülés után indulhat el az autonómia útján. A mai helyzetben az előítéletességtől a politikai stigmatizációig terjedő skálán ennek a generális kollapszusnak a jeleit fedezhetjük fel, s éppen ez kutatásunk tárgya.

(g) A fundamentalisztikus jelenségek „fekete lyukként” kilépnek, az autonóm jelenségek pedig „fehér lyukként” belépnek a világba, s ezért a fejlődés mindig egyensúlyos állapotokon keresztül és mindig *ciklikusan* megy végbe.

A modern kozmológia szerint — de a régiek szerint is — a fekete lyukban eltűnő anyag/energia — az ún. téridő-singularitáson át — ismét belép ugyanabba vagy egy másik univerzumba, s ez a belépési pont a fehér lyuk. Ez a téridő-singularitás a transzmutációs pont. A modern kvantummechanikában e jelenség megfelel az elvileg áthatolhatatlan potenciálfalon való, teljes megsemmisülés nélküli átlépésnek, az ún. alagút-effektusnak. Társadalomtudományi értelemben ez az átlépés azt a nyilvánvaló dolgot jelenti, hogy a válság, a kollapszus nem abszolút pusztulást jelent, hanem az új élet születésekor elpusztuló „placentát”, azaz a kollapszus után (re)strukturalizáció is végbemegy. A szociológiai diagnózis azonban nem képzelhető el (paradox) terápia nélkül, hiszen nem értékmentes. Munkánk során a diagnózis nem a „nagy világegyenlet” felállítását, hanem konkrét tematikus méréseket-elemzéseket, a terápia pedig nem „világmegváltást”, hanem politológiai értékeléseket-írásokat és az egyetemi szociológusképzés keretei közötti oktatást jelent.

A kutatás célja

Az eddigiekből következőleg a kutatás célja — legyen a magyarországi válság mégoly mély és mégoly gyorsan mélyülő is — nem egy tétel gyors bizonyítása vagy cáfolata, hanem a *diagnózis* és a *terápia* — mégpedig a (g) axióma magyarázatában foglaltak értelmében. Hasonlással élve: nem a betegséget, hanem az embert diagnosztizáljuk, s nem a betegséget, hanem az embert gyógyítjuk.

Végső soron és magas absztrakciós szinten megfogalmazva a kutatás célja a kollapszus és a (re)strukturalizáció diagnosztizálása és a transzmutáció terápikus segítése. Mert bár maga a transzmutációs pont — éppen mert a téridőn kívül van — megragadhatatlan, megelőzi és követi egy folyamat, ami már megragadható, az annihiláció és az explózió folyamata. (Ahogy — Asimov által megfogalmazottan — az eltűnő fekete lyukból nagyon is látható fehér lyuk, új anyagokat/energiákat kibocsátó szupernova, az új élet alapja lesz.) Magyarországon, Európában, de az egész világon is nagy léptekkel halad előre egyre több csoportban a kollapszus folyamata, gyakran már elérte az annihiláció és az explózió stádiumát is, de még nem nagyon látható a (re)strukturalizáció. Mindenki maga száll pokolra — mégha mások miatt kénytelen is ezt tenni — és maga is jön föl onnan, de minden mitológiai pokoljáró hőst segített valaki megtalálni az utat. Magyarországon ma egyre több a görbetükör és a rémkép, egyre kevesebb a mikroszkóp és a távcső, s egyre több a pokoljáró deheroizált hős és egyre kevesebb, aki legalább egy-két utcasarokig ellát.

Mindez azonban konkrétan jelenik meg, konkrét kutatási hipotézisek, célok és elért eredmények formájában.

A kutatás jelenlegi szakaszának iránya

A mostani kutatás folytatását képezi a több évvel ezelőtt elkezdett autonómia- és fundamentalizmus-kutatásnak. Az első fázis zárójelentése elkészült. Ez az első fázis survey-módszerrel ért el részeredményeket a kommunikáció, a nemzeti és faji előítéletek, illetve általános attitűd-vizsgálatok terén.

A mostanra javasolt II. fázis célja az, hogy az eredeti kutatási tervben foglalt témák egy részét tovább finomítsa, s más eszközökkel érjen el újabb eredményeket.

E kutatási fázis célja a gettósodás folyamatának vizsgálata, mégpedig *belülről*, nem a befogadó közeg szempontjából egyszerűen, hanem annak az öffenntartó kultúrának a fényében, amely a Lipótváros zsidóságára és a Józsefváros cigányságára jellemző.

A lipótvárosinak nevezett asszimilált zsidóság létrehozta intézményeit, amelyek működőképesek, identitástudata erősödik és egyre inkább leveti magáról az évezredek stigmákat. Ebben az értelemben kifelé jön a gettóból.

A józsefvárosinak nevezett cigányság gyakorlatilag saját intézmények nélkül él, identitástudata zavart, s egyre több stigmát kényszerül felvenni. Ebben az értelemben befelé megy a gettóba. A kutatás e második fázisának célja e két folyamat leírása, összehasonlítása és következtetések levonása.

A kutatás terve

A kutatás során az alanyi szociológia eszközeit alkalmazzuk: résztvevő megfigyelés, mélyinterjú-sorozatok készítése, irodalom-feltárás és -figyelés, az interjúk dokumentálása, a résztémák tekintetében részjelentések írása, publikációk és végül kiadvány megjelentetése. A metodika követi az Oscar Lewis által kidolgozott elveket.

A résztémák a következők:

- (a) szervezetek, kooperativitás
- (b) intézmények, referencia-csoportok
- (c) kulturális minták, eredet-tudat
- (d) vallási sztereotípiák — életfilozófia
- (e) kozmológia, jövőkép
- (f) társadalmi kapcsolatok, kommunikációs hálózatok
- (g) konfliktusok bent és kint
- (h) megélhetés, létfenntartási stratégiák
- (i) a befogadó közeghez való viszonyulás
- (j) szegregáció
- (k) stigmák — előítéletek
- (l) politizálás (policy-k)

JEGYZETEK

- 1 Csányi Vilmos: Az evolúció általános elmélete. Bp. 1978. Ld. még: Kondratyev-ciklus
- 2 Albert Einstein: A relativitás általános elmélete. Immanuel Wallerstein: A modern világgazdasági rendszer kialakulása. Bevezetés. Bp. 1983. Tamás Pál: Centrum-periféria viszonyok a tudományban. Jel-Kép, 1990/4.
- 3 Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. A nemzet historikuma. Bp. 1974. Hamvas Béla: A világválság. Bp. 1983. Isaac Asimov: A robbanó napok. Bp. 1987. William J. Kaufmann, III.: Relativitás és kozmológia. Bp. 1985.
- 4 vő.: Az euklidészi és a Bolyai-geometria különbsége. Szabó Miklós: A többség hatalma és a kisebbség joga. Érdek és politikai akarat viszonya a modern demokráciafelfogásban. Bp. 1989. Tamás Gáspár Miklós: A szem és a kéz. Bevezetés a politikába. Bp. 1983.
- 5 vő.: a Heisenberg-féle bizonytalansági reláció.

SZÁNTÓ MIKLÓS

A MAGYAR SZOCIOLÓGIA ÚJJÁSZERVEZÉSE A HATVANAS ÉVTIZEDBEN*

Módszertani „bevezetés”

Szükségét érzem annak, hogy — egy módszertani „felvezetés” keretében — tisztázzam e tanulmány célját, körülhatároljam tárgyát és megjelöljem azokat a támpontokat is, amelyek számomra a feldolgozás „hogyan”-ját is meghatározták.

Huszár Tibor *„Hajnal István és a magyar szociológia intézményesítése”* című tanulmányában¹ szerepelnek a következő — idézőjelbe tett — mondatok. „A berendezkedett Kádár-rendszer — viták közepette és ideológiai opciókat fogalmazva — utat nyitott a szociológia korlátozott intézményesedésének” és hozzáfűzi, hogy „ezen folyamatok ellentmondásos története még megírásra vár.”

Esszém, amely a hatvanas évek szociológiáját dolgozza fel, ennek a társadalomtudományi közéletünkben ismételten elhangzó igénynek kíván eleget tenni és megpróbál megfelelni. Ez is része történeti örökségünknek és tapasztalataim szerint jórészt ismeretlen terület a szociológusok újabb nemzedékei számára is, hát még a szociológia iránt érdeklődő értelmiségi holdudvar számára. Mutatja ezt a sajnálatos állapotot az az 1987-ben lefolyt vita, amelyet a Szociológiai Bizottság rendezett a nyolcvanas évek szociológiájáról, két ismert kutató, — a szociológusok immár harmadik nemzedékéhez tartozó — Somlai Péter és Tamás Pál anyagai alapján. Írásában Somlai az intézményes kezdeteket a hatvanas évek végére tette, Tamás — kérdőjelesen — az MTA Szociológiai Bizottságának megalakulását 1969-ben vélte megelni.

Erre a korszakra is érvényes, amit egyébként Saád József írt a tizes-húszas évek szociológiájáról, a szakmai közösségek széthullása-szétverése és a megváltozott tudománypolitikai szempontokhoz való idomítása következményeiről. „Ettől fogva a szakma történeti azonosságtudatának alakulásában nagy szerepe lett az elfelejtéseknek, kiiktatásoknak, felfedéseknek, rehabilitálásoknak: a történeti kép jórészt az erőszakos elitcserék következményeinek megfelelően és/vagy az állami ideológiákkal konform tudomány- és értelmi-

* Készült az OTKA támogatásával.

ségpolitika függvényében formálódott”². És mélységesen igaz Huszár keserű megállapítása is: „A magyar szociológia keletkezés-történetét a *töredezett folytonosság* jellemzi.”³

Amikor 1963-ban a Szociológia Kutatócsoport mint akadémiai intézmény, működni kezdett, ezt azzal a büszke öntudattal tette, hogy a megalakult önálló műhely a magyar szociológia „otthona”. Természetes, hogy az első pillanattól fogva kereste saját identitását, igyekezett meghatározni viszonyát a többi társadalomtudományhoz, mindenekelőtt a filozófiához, amelynek köldökzsinórjáról szakadt le, amelynek „anya-intézetében” megfogant, amelyből születésekor kivált.

Az adott valóságot vizsgálva vette észre, sorolta fel: miben azonos és miben különbözik olyan idősebb „felnőtt” testvéreitől, mint a társadalomstatisztika és demográfia, amelyeknek hosszú intézményi múltjuk, tekintélyük, pénzük, saját folyóiratuk volt. És megvitatta, milyen legyen és lehet kapcsolata olyan „féltestvérekkel”, mint a szociográfia, amely társadalom-leírások irodalmi foglalata vagy riportázs, de nem szaktudomány.

A Kutatócsoport tagjai különböző területről gyűltek egybe. Egy részük tudatosan választotta, mások sorsként elfogadták ezt a lehetőséget. Nem voltak még szociológusok, nem ez volt a tanult szakmájuk, hiszen ezt a kutatóhelyet szinte a semmiből szervezték újjá, a szociológia évtizedekig „szünetelt”, nem volt egyetemi diszciplína, nem volt saját folyóirata. (Mindez még a jövő zenéje volt és csak a hetvenes évtizedben teljesedett ki.) Sem kognitív, sem szerkezeti vonatkozásban nem felelt meg annak az ideálnak, amelyet a nemzetközi standard kritériumai előírnak. A Kutatócsoport mégis tudományos műhelynek tartotta magát, amelyben a szociológiát „üzemszerűen” kívánta művelni. Tagjainak dönteni kellett, mit akarnak kutatni és hogyan? Menet közben kellett foglalkozniuk azzal, hogy megtalált témájukhoz milyen fogalmi apparátust alakítsanak ki, milyen forrásokból meríthetnek?

A tájékozódáshoz tanulmányozni akarták azoknak a műhelyeknek a munkáját, amelyek rövidebb-hosszabb ideje működtek már Lengyelországban és a Szovjetunióban. (A kiutazó kutatók nem különösebben gazdag tapasztalatokkal tértek vissza.)

Ha ennek alapján kijelentik, hogy a kutatási módszerek csakis nyugati importból fedezhetők, az akkori körülmények közt betonfalba ütköztek volna és a karambol összezúzta volna a még gyenge csontozatot. Ezt ismerte fel Szalai Sándor is, amikor egy hosszú, kétrészes tanulmányt publikált az akkor még a szociológia szaktudományos folyóiratának szerepét ellátó *Magyar Filozófiai Szemlében* a marxizmus alapító atyáinak szociológiai módszereiről, úgy mutatva be Marxot, Engelst, Lenint, mint akik a szaktudományos szociológia klasszikusai is.

A születési bizonyítványban volt utalás az eredetre: elhangzott, hogy voltak ugyan Magyarországon sokat ígérő, de különböző okokból elhalt kezdeményezések, mint a *Huszadik Század* köré csoportosult, az első világhábo-

rú előtti szociológiák, de az „polgári” volt. Volt a harmincas években értékes falukutató irodalom, de az szociográfia volt. A rövid életű Szalai-féle műhelynek nem volt, nem lehetett érdemleges teljesítménye, mert a Rákosi-korszak még működése legkezdetén megszüntette. Hajnal Istvánról — emlékezetem szerint — nem is nagyon tudtunk.

Ilyen körülmények közt azt vélhette a Kutatócsoport, hogy a szociológia mint intézmény, mint szaktudományos műhely, most indulhat el tulajdonképpen igazán. Amit a Csoport művel az — nyomatékos, jelzős szerkezettel, ami éveken át elválaszthatatlan maradt — marxista szociológia és ez valami egészen új dolog, ami megkülönbözteti minden elődjétől, boldogtalan ősetől. Ezek a régi művek elolvasandó írások, de valahogy inkább múzeumi leletek és nem élő, folytatható hagyományok.

A nyugati, a polgári szociológia kidolgozott kutatási technikája esetlegesen felhasználható, de csak óvatosan: még leginkább a marxizáló, az adott tőkés társadalom kritikáját tartalmazó kutatóktól lehet eltanulni egyes elemeket. Ennek ez a bírálati magatartása egyben az importengedélye is volt. Ezért jelenhetett meg már a hatvanas évek elején nálunk Mills. (Heller Ágnes terjedelmes tanulmányt tett le az asztalra Mills vizsgálatairól, kritikai megközelítésének érdemeiről. És persze annak korlátairól.)

Ez a dolgozat tehát — ahogy az eddigiekből nyilván már kirajzolódik — mindenekelőtt azzal foglalkozik, hogyan született meg és működött az akadémiai Szociológiai Kutatócsoport, az újjászerveződő magyar szociológia első, önálló intézménye. Az „intézmény”, mint szervezeti struktúra önmagában puszta váz. Hús-vér alakot akkor kap, ha látjuk az embereket is, akik felvállalták és működtették; azaz kutattak, különböző témákon dolgoztak, vitatkoztak, közösséget alkottak, írták és publikálták eredményeiket. A megjelent írásokat, a folyóiratokat, amelyek közzétették, a könyveiket keresték és megvették az olvasók, gondolataik hatottak a társadalomra. Éspedig nem légüres térben, hanem feszültségekkel teli társadalmi mezőben, amelyben versenytársak küzdöttek a kutatásra jutó pénzekért, a szűk kapacitású kiadói lehetőségekért, az olvasók figyelméért; kemény ellenfelekkel álltak szemben, akik legszívesebben elhallgattatták volna őket és voltak szövetségeseik, akik nélkül nem is maradhattak volna talpon.

Ezért annak, aki arra vállalkozik, hogy megrajzolja e korszak szociológiájának zegzugas útját, leírja váltakozó esélyeit a rendszer koordinátái közt, a mozgalom árapály ciklusainak ritkán kedvező sugárzásaiban és gyakori merüléseiben, annak ábrázolnia kell az ideológia hullámmozgásait is. Csak így válhat világossá, mikor, mit, miért tettek, mondtak és írtak a szereplők, akik alakították ezeket a viszonyokat, miközben alkalmazkodniuk is kellett kutatói létük érdekében és meggyőződéseik szerint, ám a viták közben és hatására, napi tapasztalataikkal újra meg újra meghaladták önmaguk tegnapi énjét. Egyikük sem pattant ki teljes fegyverzetben a főisten homlokából, egyik sem ugrott ki készen a történelem boszorkányüstjéből, hanem menet közben, min-

den új gondolatukért megszenvedve váltak azzá, akivé lettek. Érték el, amit képességük, sorsuk engedett, sőt legtöbbször magunk előtt is elrejtett, talán csak sejtett tulajdonságaink az események sodrásában bontakoztak ki. (Mindebben talán csak Erdei és Szalai voltak kivételek, de mindketten másképp és egyik sem a Kutatócsoport keretében működött ezekben az esztendőknél.)

Amit az iméntiekben a feldolgozás módszeréről leírtam, ugyan szűkíti a témát: hogyan intézményesült a magyar szociológia és hogy vált a szociológusi kutató-státus profi-hivatássá? Am egyúttal nyert is — ha szabad így neveznem — tudásszociológiai mélységet. A kifejezés manheimi értelmében, annak a felfogásnak megfelelően, ahogyan ez a klasszikus gondolkodó a módszerét alkalmazta. Ebben benne foglaltatik az a mód is, ahogyan a szereplők megértették saját feladataikat, kidolgozták — az évtized során változó hangsúlyokkal —, melyek az általuk művel szaktudomány funkciói?

Ennek ábrázolása azt igényli, hogy behatároljam azt a történelmi szakaszt, amelyet az esszében feldolgozok. A fő mondanivalóm a Kutatócsoport történetének megírása, de a születési körülmények szükségessé teszik, hogy foglalkozzam azzal az előzménnyel is, amelyet a Filozófiai Intézetben 1960 tavaszán létrehozott mini-csoport jelentett, mert ebből az intézmény-csírából nőtt ki — az 1960 és 1963 közötti érlelődési idő alatt — maga a Kutatócsoport is és ezen elődjének élete nélkül megérthetetlen lenne a megszületése. Ehhez viszont arról is szót kell ejtenem, hogyan fogant meg egyáltalában az a terv, hogy művelni szükséges szociológiát Magyarországon is. Vácolnom szükséges tehát azokat a tényezőket, amelyek „kedvező csillagállásba” való összerendeződése révén beültetésre kerülhetett ez a szerveződési mag.

A történet tehát 1958 végén indul. Ha ez a gondolatmenet elfogadható, akkor ez az a pillanat és hely, amelyhez két megjegyzés hozzáfűzése elkerülhetetlenül szükséges: a Szociológia című folyóirat 1995. 3-as számában megjelent, ezzel a jelzett időszakkal foglalkozó Vázlatom közlése óta végzett feltáró munkám alapján módosítanom kell két ponton is az abban foglalt megállapításaimat.

Első megjegyzésem az időbeli kiindulópontot érinti: igaz továbbra is, hogy az 1958 végén érkezett ISA meghívás az 1959-es Világkongresszusra, annak elfogadása és a részvétel következményei jelentették azt a „túlsúlyos mozzanatot”, amely képes volt kimozdítani a szó szoros értelmében vett „holt”-pontról a szociológia ügyét és megindulhatott a vezető ideológusok-politikusok agyában a megoldási formán való töprengés, a kezdeti szervezeti csíra létrehozásának vállalása és helyének megjelölése. Am a későbbi szereplőkkel készített interjúkban, — szinte mindegyikükénél — 1956 volt a sorsfordító dátum. Hegedűs Andrásról Heller Ágnesig, Lócsei Páltól Szelényi Ivánig, Márkus Máriától Szántó Miklósig — különböző előjelekkel, más-más, talán ellentétes impulzusokkal, de az átéltek sok ihletett egy belső, lelkiismereti kötelezettséget: mi történt és miért történhetett meg az az eseménysor, amelyet ki-ki a maga módján élt át.

(Cseh-Szombathy László — az 1959-ben készített interjúk során — mondta el, hogy 1956 tavaszán már felmerült a szociológia újjászervezésének gondolata és Szalai Sándor kapott is biztatást az akkori vezetés némely befolyásos tagjától, sőt hozzá is kezdett egykori csapata összeállításához. Aztán mindezt elsodorta az októberi vihar, levette a napirendről Szalai 1957-es szilenciuma. A gondolat csak 1958-ban került elő újra, de másképp, más helyen és más szereplőkkel történtek a kezdő lépések.)

Azt az állítást is megkockáztatnám, hogy a szociológia ellenfeleit is 1956 még nagyon közeli emléke, szorongó félelmeik állították csatasorba és készítették arra, hogy felvonultassák nehéz ütegeiket, megakadályozni az általuk veszélyesnek tartott jövevény megjelenését. A forrásanyag alapos tanulmányozása azt is magával hozta, hogy módosítanom kell a megjelent Vázlat azon megállapítását is, amely szerint végletesen és egyoldalúan a külső tényezők játszottak csupán szerepet a világkongresszusi meghívás elfogadásában. 1958 során egész sor olyan jelzés kapott nyilvánosságot fontos magyar folyóiratokban, amelyek előkészítették a talajt a „mag” számára. E nehéz és tragikus év első felében még az ocsúdó értelmiség megfélemlítése munkált hangsúlyosan; ám az induló *Valóság*, a *Magyar Filozófiai Szemle* recezióiban már megjelennek az első hivatkozások a szociológiára és felkeltették az érdeklődést azok az utalások, hogy a Szovjetunióban folynak konkrét kutatások. Ez azért is lényeges volt, mert a párt és útitárs-értelmiség szélesedő holdudvarában az addig uralkodó helyzetben lévő társadalom-magyarázat, az úgynevezett „tudományos szocializmus marxista-leninista elmélete” hiteltelenné vált, kiüresedett, holt szöveggé mumifikálódott. Teljes volt a kiábrándulás, a szellemi vákuum, de a társadalom — akár a természet — nem viseli el a légüres teret és készen volt arra, hogy beszippantsa azokat az új gondolatokat, amelyekről értelmes magyarázatot remélhetett a történetekre, jelenére és jövőjére. Szovjet és lengyel folyóiratokból kerültek hozzánk ezek a közlések, még ha negatív formában is, például arról, hogy bíráltak lengyel szociológusokat eretnek nézeteikért vagy csak recenziók erejéig, legtöbbször a *Magyar Statisztikai Szemle* és a *Demográfia* közvetítésével, vagy beszivárogtak a KSH műhelymunkáiból.

Ez persze önmagában csak a talaj előkészítése lehetett, de akkor is nélkülözhetetlen előmunkálatokat testesített meg, amelyek a vezetők egy részénél odavezettek, hogy érzékelték „eszméik közt az űrt”. Ebben az erjedéses, a stabilitást nyugtázó, de már az adott pillanaton túltekintő, a távlatokat fürkésző közegben, a megfelelő időpontban érkezett az ISA meghívása.

Ez a hangsúlymódosulás persze nem változtatja meg az akkori alaphelyzet prioritását: az ország nemzetközi politikai elszigeteltsége tartósíthatta a belső feszültséget, fenyegette az elért stabilitást, a vesztégár mint a nyomásgyakorlás eszköze működött és ezt mindenáron át akarták törni. Az ISA meghívás jókor jött, gyorsan elfogadták és a részvételt követő javaslatok is simán átmentek. Ez tehát biztosította a kezdősebességet, a kötelezettséget, hogy

minél előbb létrejöjjön az a szervezeti csíraforma, amelynek révén, ha utólag is, de lett jogcíme a Világkongresszuson való részvételnek.

Az is szükséges, hogy e dolgozat időbeli határának „másik végét” is kijelöljük. A Vázlat elkészültekor logikus befejezésnek tűnt az 1968-as év vége. Nemcsak azért, mert egy kerek évtized megírása volt a szándék, hanem mindenekelőtt azon okból, hogy ez az esztendő korszakhatár: ha azonban a Kutatócsoport történetének ábrázolása a főcél, akkor túl kell menni 1968 végén, amely ugyan lezárta a Hegedüs-korszakot, a Csoport hőskorát, de maga az intézményi forma addig működött, amíg Intézetté nem lépett elő.

Hegedüs leváltását néhány hetes vezetőnélküliség követte, majd ezen interregnum Kulcsár Kálmán kinevezésével szűnt meg. Irányításával — miközben átmenetileg fennmaradtak a csoportkeretek és együtt maradt a tagok túlnyomó többsége is — ment végbe az intézmény „újrátájolása”. Ezt a váltást az ideológiai közélet vezérkara visszaigazolta, helyeselte és ennek elismeréseképpen tették lehetővé 1970 végén a Kutató Intézetté válást, a magasabb osztályba sorolást. Ezért — a Vázlatban adott időhatároktól eltérve — az esszé végén tárgyalom ennek a gyakran figyelembe sem vett másfél esztendőnek történéseit is.

Az esszé témája tehát, — megismétlem — az intézményesedés folyamata, a profi kutatók csapatának kialakulása. Az intézményesedés kedvező és gátló tényezőinek számbavétele. Intézménytörténet, de nem csak az; eszmétörténet is, ahogy a szaktudományként felfogott marxista szociológia előbb levált a történelmi materializmusról, amely a konzervatív oldal szemében a „marxizmus szociológiája” volt és innen küzdötte magát tovább az évtized végéig, amikor már egyre gyakoribbá vált jelző nélkül emlegetni a szociológiát. E fejlődés során — súlyos viták közt — haladt az eszmei gazdagodás útján. A világráamlatok megismerése, a kutatási tapasztalatok kikényszerítették az új fogalmi készletet, átalakították a kutatási módszereket, új nézőpontokból tekintve megváltozott a kutatók társadalomképe. A magyar szociológia a nemzetközi szociológiai közélet elismert és elfogadott részese, mint egy sajátos régiója osztozott annak sikereiben és kudarcaiban.

E „bevezetőben” szeretném elmondani azt is, hogy milyen alapállásból kiindulva dolgoztam fel a hatvanas évek szociológiáját. Ez pedig a „résztevő megfigyelő” pozíciója, amely természetesen adódik abból az egyszerű tényből, hogy egyik vezető munkatársa voltam a Filozófiai Intézetben működő szociológiai minicsoportnak, átkerültem egyik alapító tagként a Kutatócsoportba és ott végigéltem annak sikereit-kudarcait, részt vettem a Csoport mindennapi életében, vitáiban. A részttevő-megfigyelő munkája szerves része, egyik gyakori eszköze a kutatásoknak, hangsúlyosan foglalkozik vele módszertani irodalom, e technikának megvan a szaktudományi szerepe és rangja. Legfeljebb az szokatlan, hogy szociológia-történeti esszé alapmódszere ebben az esetben és ez élesen megkülönbözteti az olyan irodalmi formáktól, mint az emlékirat vagy önéletrajz.

Tehát a résztvevő megfigyelő szociológus és az oknyomozó történész kettős, de elválaszthatatlan nézőpontjáról szeretném felidézni a megélt élményeket és közelhozni, felkutatni mindazt, ami tárgyilagossá „távolítja” az akkori események — három évtizede lezajlott —, ezért múlttá kövült tény és adatanyagát. Ez a pozíció abból az objektív helyzetből alakult így, hogy az elmúlt harmincöt évben belülről ismerhettem meg a szociológia megtett útját a fogantatástól szinte máig. Az MTA Szociológiai Bizottságának 1960-tól 1989-ig voltam tagja.

Ennek a helyzetnek vannak előnyei és veszélyei, hátrányai is. Milyen előnyökre gondolok, amiért a résztvevő megfigyelés mint kutatási technika, hasznos lehet?

- 1.) Az egész elemzett időszakban működött egy informális „kézi vezérléses” irányító mechanizmus, amelynek sok intézkedéséről nincsenek dokumentumok. Ennek belső, gyakran szóbeli utasításai, észrevételei, orientációs terelgetése nem jelenik meg nyilvános fórumokon, de a résztvevők ismerték magáncsatornákból, „fülesekéből”.
- 2.) Az olyan dokumentumok, mint például a párthatározatok, sokszor csak rituális szövegek voltak. Ezek legtöbbször egymással csatázó csoportok közti kompromisszumok termékei, ám az egység látszata érdekében a vitatkozó álláspontokat nem tartalmazta a közlemény. A lényegét, amely miatt az adott határozat megszületett, elborították és kilúgozták a hangsúlytalan mondatok. De a beavatottak számára kiszivárogtatták, miről vitatkoznak, hogyan kell értelmezni, ami végül is a papíron áll.
- 3.) A publikációk egy jelentős hányada eleve azzal számolt, hogy a sorok közé rejtett „...-üzeneteket” kódolják a vájtfülűek és ez a felszín alatti információ általuk továbbgyűrűzik. Gyakori volt, hogy egy ártatlannak tűnő egyszerű recenzió vagy egy sima könyvkritika súlyos mögöttes tartalmakat hordozott.
- 4.) A konferenciák, értekezletek előadói, hozzászólói vagy „mezei résztvevői” hangsúlyokból, gesztusokból, félmosolyokból, a szünetekben elejtett megjegyzésekből hámozták ki a számukra lényeges információkat, amelyeket a hivatalos kommunikáció nem is érintett.
- 5.) A „folytonosság és változás dialektikája” az évtizedek egyik ideológiai szlogenje volt. A válságjelenségek, a váratlan, meglepő fordulatok személyi változásokban öltöttek alakot; ezek sokszor magyarázat és elemzés nélkül következtek be. Ugyanakkor informális csatornákon szivárogtak ki a hatalmi harcok kulisszatitkai.

Akik nem élték át ezeket az időket, azok számára a határozatok, a dokumentumok egy része valószínűleg holt anyag. A résztvevő megfigyelő számára azonban, aki átélte, hogyan kellett mozogni akkor ebben a közegben, aki maga is kódolta ezeket a meta-jelenségeket, a régi szövegek csak tetszhalottak, megelevenednek és felidézhetik a hátteret és megfejtetik a lényegét.

Ugyanakkor ez a pozíció hátrányos is lehet. Miért? Mert fennáll annak a veszélye, hogy elfelejti: ezt az utat végig kellett járni és csak fokozatosan, az időben, a történelemben előre haladva — ez a kifejezés itt csak mozgásirányt jelent — araszolva váltak láthatóvá vagy legalábbis világosabbá a megvalósult trendek. Ha erről megfeledkezünk, fenyegethet az öngigazolás, az utólagos szépítgetés egyáltalán nem bocsánatos vétke.

A résztvevő megfigyelő álláspontjának főveszélye és kockázata: a szubjektivitás. Amikor „az én ott voltam, amikor...” tudata görcsössé válhat, átrendezi az egykori helyszínt és felcseréli a szereplőket. Ha főszereplő volt, „monodrámát” alkot a múltjából, ha epizodista, megváltoztatja saját szerepének helyértékeit, máshová vetíti a fényt, mint ahová azt eredetileg a fényszóró tette. Az összemosás, a kihagyás, a törlés kísértései, a túlzott személyesség csapdáit a többi szereplő megszólaltatása és főleg az állandó önkontroll által lehet elkerülni.

Van végül magának a tárgynak természetéből eredő nehézség is. A hatvanas évtized már a boncasztalon fekvő korpusz. A történész nem balzsamozó: neki az a feladata, hogy újra átélhetővé tegye a drámát, ehhez pedig a léghőrt is szükséges újjáteremtenie. Azt a természetes klímát, azt a közeget, amelyben éltünk, amelyhez alkalmazkodnia kellett szervezetünknek, ha egyáltalán élni és túlélni akartunk. Voltak kinyilvánított és kimondatlan játékszabályok, amelyek szerint dolgoztunk. A Szociológiai Kutatócsoport szellemi műhely volt és — talán nem is kissé — az otthonunk. Megvolt a maga helye az ideológiai közéletben és ehhez hozzátartozott egyfajta lojalitás is, amit vállaltunk, írásbeli nyilatkozat aláírása nélkül is. Ez benne volt a pakliban, enélkül nem is működhetett volna a Csoport. Ez a hallgatóságos megállapodás azoknál is megvolt, akik nehéz múltjukból, hányattatott sorsukat elszenvedve érkeztek a csoportba. Ez megfért a különböző motivációkkal, fenntartásokkal, a személyiség szuverenitásának féltő megóvásával és az is természetes létformánk volt, hogy közös célokért vitázzunk egymással és ugyanakkor szolidárisak legyünk egymással, óvjuk az intézményt, amelynek tagjai voltunk, tehát közösséget alkottunk. Amelyben — amennyire emlékszem és ezt biztosan nem felejtettem el — egyikünk sem vonta kétségbe a másik emberi tisztességét, nyílt, őszinte és szenvedélyes vitákban védtük, tisztáztuk, formáltuk álláspontjainkat. A Csoport életéről szólva, ezt a léghőrt is vissza kell idéznem, hogy a kép életszerű legyen, teljes és pontos.

Hangsúlyosan említettem már, hogy a poszt, amely az osztályrészem volt a hatvanas évtizedben, biztosította a rálátást, ott voltam mindvégig, ahol a felelős döntéseket hozták. És ebből is adódhat „cső-látás”, elfogultság, a dolgok szubjektív, szinte akaratlan torzítása, amelyből aztán eredhet az önmentegetés „szakadék-vonzása” is. Vagyis együtt és egyszerre kell belülről és kívülről is látni és láttatni, ezért nélkülözhetetlen és nagyon fontos a „történelmi látásmód”. Egyrészt tehát nem bújhatok ki a bőrömből, hiszen átéltem azt a korszakot, napról-napra kérdeztem és feleltem, tévedtem és újrakezdttem és

ahogy csoportbéli társaim valamennyien, én sem ismerhettem a jövőt: mind-azt, ami megtörtént velünk és általunk, akkor és a következő évtizedekben. Nem tudhattuk 1963-ban, mi lesz a sorsa közös alkotásunknak, a Kutatócsoportnak 1968 után. Nem engedhető meg, hogy történelmietlenül — ahogy jó néhányan mostanában csinálják — elvont morális elveket lobogtatva, az eredmény ismeretében, vagyis a mátt mint magaslati pontot használva, de azzal visszaélve, a kanyargó serpentinén való keserves utat elfelejtve, ahol a kőd és a kanyar miatt legtöbbször azt se tudtuk, mennyi a letudott és mennyi a hátralévő táv, visszamenőlegesen ítéljük meg és el eleveneket és holtakat.

De nem követelhetem meg sem másoktól, sem magamtól, hogy nagyonalúan tekintsek el mindattól, ami bekövetkezett és próbáljam meg eljátszani a történelem naiv balekjának hálátlan szerepét, nem törődve a trendekkel. Vagyis nem ragadhatok le a hatvanas évtizedben, folytatás nélküli „zárványnak” tekintve és kezelve az elemzendő időszakot. Tehát érzékeny, folyamatos egyensúlykeresés, a menet közbeni állandó önkontroll a követelmény; — ha szabad így mondanom — a résztvevő megfigyelő „egyidejűségét” kell szembesíteni, kontrollálni az oknyomozó történész, a trendekkel számoló szociológiai-történet-kutató „utóidejűségével”.

Ennek az igénynek megfelelni úgy lehet, ha felhasználjuk a tudásszociológia módszereit is. Ez megköveteli a korszak reál-szociológiai hátterének megrajzolását, azaz elemezni kell azt a politikai közeget, amely a megfelelő következtetésekkel és áttételekkel meghatározta a szellemi életet, amelynek része és aktív szereplője volt az ujjászerveződő szociológia.

Ami történt, az egy adott politikai környezetben lejátszódó „epikus dráma”, ahol is a játékfeltételeket megszabta a világpolitikai erőter és annak magyar, geopolitikai koordinátái és a hatalmi csoportok belső erőviszonyai. A szociológia a hatalmi harcok részese, elszenvedője, de aktív szereplője is volt. Az elemzett, egész hatvanas évtized jellemző vonása: a konzervatív-dogmatikus csoportok és reformerők küzdelme és ebben a feszültségektől terhes társadalmi mezőben a szociológia maga is alakító és eszköz egyszerre. Valószínűleg azért, mert erős hatással volt a növekvő számú, változó összetételű, kitekintésre és áttekintésre vágyakozó, emelkedő színvonalú, saját helyzetét, alkupozícióit javulónak érző, érdeklődő magyar értelmiség jelentős tömegeire és ezáltal a szociológia a kirkatba került. (Ennek az akkori — az évtized során fokozódó népszerűségnek a „titka” ma sem egészen értett furcsaság a szociológusok fiatal nemzedékei számára.)

Lényegében az történt, hogy a szociológusok által fokozatosan kialakított, csiszolódó, egyre pontosabbá váló fogalmi rendszer a hatvanas évek végére, de inkább a hetvenes években kiteljesedően, a politikai-elméleti viták általánosan elfogadott és használt nyelvivé lett. Hozzá kell tennem, hogy a politológia még nem nyerte el akkor a polgárjogot, még nem önállósult és művelői politikai szociológiának nevezték tárgyukat. Átalakult a politikai és kulturális elit eszmecseréinek, az akkori diskurzusoknak szókészlete, és a párt-

elit is arra kényszerült, hogy átvegye ezt a nyelvet, ha vitaképes partner akart maradni.

„A mindennapi beszédben és a magánéletben a politikai vélemény a szociológia segítségével volt megfogalmazható, amely már a hetvenes években elég népszerű és elterjedt volt ahhoz, hogy tömegesen használják és értsék.”⁴

A tudásszociológia atyja hangsúlyosan foglalkozik az „élettér” fogalmával, amelynek vizsgálatánál fontos figyelembe venni azt a „különös sorsot, amely egy adott időszakban meghatározott élettér része.”⁵ A hatvanas évtizedben Magyarország, amely a szocialista tábor egyik állama, egyrészt botránykő, amely a tábor több mérvadó vezetője szerint 1956-ban veszélyeztette az egész szocialista világrendszert, másrészt gazdasági reformjával siker-sztori, a legvidámabb barakk, amelynek eredményeit a Nyugat is méltányolja, amely aztán széles fronton nyit, sőt közvetítői szerepet is vállal, amikor a hidegháborús szakaszokban a kapcsolatok intézményes formái bedugulnak.

„A történetileg és szociológiailag feltételezett élettér sajátossága, hogy külső ideológiai hatásokra meghatározott, — specifikus összetételének megfelelő módon válaszol és a kívülről befogadott impulzusokat saját mozgása irányába fordítja át.”⁶ — írja Mannheim egy helyen.

Ami minket illet, az adott, vizsgált hatvanas években kétféle, ellentétes hatásokkal kellett számolni. A szovjet vezetés világhatalmi szempontjainak árapály mozgása — a rendszeres ideológiai tanácskozások csatorna-rendszerén át hatott itthon és befolyásolta az ideológiai-szellemi közélet hullámmozgásait, éspedig úgy, hogy ezeket a konferenciákat követően viszonylag gyorsan lefutó kampányok indultak. Ugyanakkor állandóan és szívósan érkeztek a nyugati társadalomtudományi kapcsolati háló vezetőkei a különböző, sokszor véletlenszerűen ható és befolyásoló divatos nézetek. (Nagyon gyakran attól függően, hogy kiknek milyen országokba sikerült tanulmányutakat szervezni, ösztöndíjakat szerezni és kikkel — például a mi esetünkben — milyen szociológiai iskolák képviselőivel nyílt alkalom találkozásokra, közös műhelymunkákra.)

A konzervatív csoportok védtek állásaikat, makacsul ragaszkodtak nemcsak hatalmi pozícióikhoz, de érvelési stílusukhoz, megkopott hitelű fogalmakkal operáltak és ez a kétféle, ellentétes kategória-világ egyszerre volt jelen ugyanebben a történelmi élettérben, amelyben a szociológia létrejöttével viszonylagos önállósággal, öntevékenyen teremtődtek új gondolati alakzatok. A mannheimi tanítás arra sarkall: „vizsgáljuk meg a játékeret, amelyben nagy egyéniségek egészen személye alkotói tevékenysége kibontakozik”.

A tudásszociológia klasszikusának egyik fontos fogalma a „hozzárendelés”. Ez kétféle megközelítést igényel. Az egyiket „értelem-adekvátnak” nevezzi, azaz vegyük figyelembe, hogy az adott szerző milyen jelentéssel használ egy fogalmat. A mi esetünkre alkalmazva ezt az elemzési módszert, a legtöbbször az elemzett évtized során általában marxista szociológiáról beszéltünk.

Nemcsak azért, mert védekeznünk kellett, hiszen ellenfeleink szemében a jelzetlen, csupasz „szociológia” a polgári szociológiát takarta. De ugyanakkor meggyőződésünk volt az is, hogy a marxista szociológia: szaktudomány. Ez pozitív megerősítése is volt annak az álláspontunknak, hogy szükség van erre az önálló társadalomtudományi diszciplínára és nem elégséges többé a történelmi materializmus, hiába érvelnek azzal, hogy az a marxizmus szociológiája.

A második kritérium annak igazolása, hogy elemzésünk „reál-kauzálisan is legyen adekvát”: tehát dokumentumok alapján kell rekonstruálni azt, ami a vizsgált időszakban létezett. Vagyis a történelmi háttéren belül kell az egyszerűség tulajdonságaival rendelkező összefüggéseket szemügyre vennünk. Szükség van az eszmetörténetre, de védekezni kell a hamis általánosítások ellen. Konkrétan kell minden oldalról megvizsgálni, hogyan kapták a dolgok meg speciális karakterüket. Mannheim arra is figyelmeztet, hogy „az, hogy ki minek vallja magát, nem mindig helytálló.”

Fontos tehát az események, dokumentumok „leírási szintje” is: emögött kell feltárnunk az egymás mellett és egymás-ellenében ható csoportok erőviszonyainak, az átmeneti győzelmeknek, visszavonulásoknak, kompromisszumoknak a kusza szövevényét. a publikációk, a vitákról fennmaradt jegyzetek árulják el az akkori fogalomkészlet és fogalomhasználat sajátosságait, a beágyazódást a szellemi közéletbe, az ideológia világába: kik, mit írtak, hol jelentek meg, miért szövegeztek úgy, ahogyan a papírra került? Hozzáteszem, hogy a hatvanas évtized nagyon mozgalmas időszak, amelynek során szakaszoként változik a „tér-erősség”, az egyes gondolati elemek prioritása, a mondanivaló határfoka és ezért az ezekre való reagálás gyorsasága és ereje is változó.

A hatvanas-hetvenes évtized ideológiai életének egyik alapvető jellemzőjét úgy fogalmazhatnám meg, hogy „politikailag rövidegre zárt”. Ez az egy-pártrendszer uralmi-hatalmi viszonyaiból következik. Nemzetközi kampányok, a hazai helyzet és az erőviszonyok árapály mozgásai ideges rángásokkal járnak, sokszor teljesen váratlan viharok törnek ki. Mindez a Nyugat és Kelet feszült, hidegháborús lehűlések és langyosodó közeledések erőterében történik, befolyásolják a tudományos tanácskozások légkörét. (Ezért is szükséges a háttér ismerete, a visszacsatolások rejtélyeinek kibogozása.)

A motor, amely az ideológiai közéletet, benne a társadalomtudományok belső történéseit mozgatja: a Párt, amelynek megvolt a tudománypolitikai stratégiája — legtöbbször nemzetközi egyeztetések eredményeképpen módosítva és ennek a hosszabb időszakra érvényes tervek voltak rövidebb taktikai szakaszai. Ezen belül azonban érvényesült és visszahatott az egyes tudományterületek sajátosságából fakadó viszonylagos önállósága, amelyek saját mozgástérrel is rendelkeztek. Az elemzett évtized különböző szakaszaiban változnak a lehetőségek és korlátok, módosulnak a beavatkozások formái, gyakorisága, a kapott vagy szerzett mozgási szabadság kihasználásának

mértéke és irányultsága. Mindezt figyelembe véve érthetjük meg egy-egy adott ponton a szereplők viselkedését és annak mozgatórugóit.

Végül a kutatás egyik nagyon fontos módszertani eleme: mélyinterjúk készítése a korszak szereplőivel, azokkal, akik már a kezdeti években — még a Kutatócsoport megalakulás előtt — készülnek feladatukra; a színpalak mögött várják az „ügyelő”, a történelem csengetését, hogy a szociológia színpadára léphessenek. (Sajnos — korai haláluk miatt — Erdei Ferencsel és Szalai Sándorral nem kerülhetett sor interjúra.)

Az elkészült beszélgetésekből megismerhetjük az emberek mozgását, ambícióit, a rokonszenveket és ellenszenveket, az akkori tudásszintet. Ez az „oral history”-anyag a kutatók oldaláról láttatja az akkori ellentmondásokat és még akkor is, ha beszámítjuk a feledést, az utólagos élmény-szelekciót, az önigazolás kísérleteit, nehezen túlbecsülhető forrásanyaghoz jutottunk, hiszen ezek a pályatörténetek szembesítik is az évtized tanúit. Lényeges volt számomra annak világos bemutatása, milyen volt az összetétele a Kutatócsoport tagságának. Kik, miért kerültek össze, hogyan folyt a munka? Mit tudott önmagáról és a szociológiáról a kutatásra vállalkozó személy az évtized kezdetén, és hogyan gondolkodott, alakult át, hogyan változott a társadalomról alkotott képe később, valamint saját szerep-felfogása. A tapasztalataik alapján hogyan látták és formálták át a csoport kis világát, magukat megőrizve, megváltoztatva. Már a tíz esztendeje írt és csak 1995-ben megjelent „Vázlatnak” is egyik alapforrását ezek az interjúk adták.

Ezek a nyolcvanas évek vége felé felvett anyagok — 1987-ben készült a többségük, tehát húsz évvel a lejárt események után — azt is jelzik, hogy az eltelt hosszú idő „megérlelte” az élményeket, módot adott az interjú alanyoknak arra, hogy elhelyezzék a történelemben és saját életútjukba beilleszték életük eme szakaszát és a felidézés kiemelte azokat a mozzanatokat is, amelyeket a megéléskor, a feszültségek egykori „jelenidejében” elborítottak, elrejtettek az események állandó hullámverései.

(Azt, hogy ez a módszertani elem, a mélyinterjú sorozat hasznos kutatási technika, megerősíti mindaz, ami például a szociálpszichológiai kutatások terén az utóbbi néhány évben zajlik. Pataki Ferenc érdekes tanulmánya, amely „Élettörténet és identitás” címmel jelent meg 1995 végén, széles áttekintést adott az élet-beszámolóknak megnövekedett módszertani felhasználásáról. Az általam felvett interjúkat tárgyilagosság és életteliség jellemzi. „A korábbi életesemények jelentőségének tudata mindig csak visszatekintő aktusában, az éppen adott jelenből visszapillantva alakul ki”, írja Pataki és a magam tapasztalata is igazolja ezt.)

Ugyanakkor izgalmas volt látni, hogy az interjú adta ösztönzés, a pontos kifejezésre törekvő belső kényszere, a homályos részletek tisztázása a dialógus során hogyan segítette a beszélgető partnereket is, hogy saját, egykori szerepüket is világosabban felmérjék.

Hogyan is írja Dilthey? „Az időben és a történelemben élő egyén saját énjének élményeit és megértését az önéletrajzi értelmezés során ragadja meg. De más személyek megértéséhez is — saját életünk megragadása és magyarázása útján — fokozatok hosszú során át juthatunk.”⁷

Sajnos az elmúlt évtizedben az interjú-alanyok közül is örökre távoztak néhányan, van akiket súlyos betegsége akadályoz meg abban, hogy kiegészítsük, új kérdésekkel felfrissítsük, további önmegismerésre készítsük alanyainkat. Pedig az 1995-ben folytatott pótlólagos, a felmerült új kérdéseket tisztázó beszélgetések újabb rétegeket hoztak felszínre.

Összegezhetjük az esszé módszertani arzenáljának elemeit: a résztvevő megfigyelés, a tudásszociológiai megközelítés, amely egyszerre igényli az „élettér”, a politikai és eszmetörténeti közeg és a dokumentumok, publikációk korrekt szembevételét, meg a mélyinterjúk sora alapján dolgoztam fel a magyar szociológia újjászervezésének évtizedét, amelyet — azt hiszem joggal — sokan a szociológia hőskorának tartunk.

Az előidők

Az MTA Szociológiai Kutatócsoportja 1963 március elsején kezdte működését. Milyen helyzetben? Milyen feltételek között? Kik készítették elő? Ennek a kezdetnek is voltak már szervezeti előzményei: volt egy elődje, amely még nem dolgozhatott önálló keretben és e régebbi formának is volt kezdőpontja: 1960 márciusában. (Nem térek vissza a magyar szociológiának az első világháború előtti, Jászi Oszkár fémjelzte nagy korszakához, sem a 30-as évek falukutató nagyságaihoz, Erdei Ferenc, Szabó Zoltán és a többiek ismert és elismert remekléseihez. Sőt, a második világháború után született Szalai Sándor-féle Intézet sajnálatosan rövid epizódját sem érintem, vagy Hajnal István elszigetelt próbálkozását. A Rákosi-éra megszüntette, kiirtotta mindezt és egy évtizeden át nyoma sem maradt bármiféle szociológiai intézménynek.)

Amikor tehát rájöttek arra, hogy mégis szükség van erre a társadalomtudományi ágra, azt hiszem, joggal beszélhetünk „újjászervezésről”, mert mindent előlről kellett kezdeni. Az intézményesedés első csírája a Filozófiai Intézetben, 1960 tavaszán létrehozott „szociológiai részleg”, amely a Történelmi Materializmus-osztályon belül tevékenykedett, két munkatárssal.

Vezetője — félállásban — e tanulmány szerzője volt, munkatársa pedig — státusban — Márkus Mária, egy a házassága révén Magyarországra áttelepült lengyel fiatalasszony. Ez a kis túlzással „csoportnak” is gyakran nevezett, mert önállóan működő két „fő” végezte el — közel 3 éves munkája során — a helyzet felmérését, gyűjtötte egybe azokat, akik nálunk szociológiával foglalkoztak, akik a tudományág peremén munkálkodtak, vagy akiket érdekelt, izgatótt ez a társadalomtudományi diszciplína. Ugyanakkor kutatásokat is szerveztek.

Mielőtt azonban részletesebben szólnék erről az időszakról, amikor is ez a kis részleg volt a szociológia első „albérleti” otthona, tegyük fel a kérdést: Kik állították pályára ezt a csoportszerű képződményt, milyen körülmények között, milyen céllal?

Legjobb tudomásom szerint 1958 végén merült fel az ötlet, amelyet azután a szervezeti forma kitalálása, majd 1960 elején a megvalósítás követte.

Hogyan teremnek az ilyenfajta vállalkozások? Adódhat úgy, hogy kiváló koponyák, akik régebben foglalkoztak a témával, vagy csak az íróasztalfióknak dolgoztak, de nem művelhették, mert a feltételek kedvezőtlenek, vagy éppen veszélyesek voltak. Vagy olyanok, akik keresik helyüket a nap alatt; kutatók, akik reménykednek, megtalálták a témát, de nincs szabad terük. Azután a helyzet jóra fordul, változik a széljárás és vitorlát bonthatnak, nekivághatnak. Valóban voltak nálunk akkor a szociológiának elsőrangú, régi mesterei, de a jelzett időpontban nem volt módjuk „kitörni és eget kérni”, mert számukra erre nem jött el az alkalom, nem engedték a „vízre szállást” a politikai viharok.

Szalai Sándor fegyelmi büntetés alatt állt, Erdei Ferenc akkor a Magyar Tudományos Akadémia vezetését vállalta, az ötvenhatos sokk után volt. Hegedüs András éppen visszatért Moszkvából és a Közgazdasági Kutató Intézetben kapott munkalehetőséget, Kulcsár Kálmán az ELTE keretei közt dolgozott — nem túl jó körülmények közt — a jog nevelő szerepén, Huszár Tibor Aszódon működött. A leendő részleg vezetője, egy napilap felelős szerkesztője és Márkus Mária csak 1959-ben került a Filozófiai Intézetbe, mint dokumentátor-segédmunkatárs. Ezt a változatot tehát elvethetjük.

Lehet azután az „első mozgató” olyan — ez esetben tudományon kívüli — szükséglet, amely egyben *belső* véletlenszerűség is, amelynek hatására kikristályosodnak a dolgok és a lehetetlennek tűnő hirtelen lehetségessé válik. Ez történt 1958 végén, amikor meghívás érkezett az ISA-tól, a Nemzetközi Szociológiai Társaságtól a Magyar Tudományos Akadémia címére, hogy Magyarország is vegyen részt 1959 szeptemberében a Szociológiai Világkonferencián. A részvétel a vonzó kitörési lehetőségek egyike volt az elszigetelt Kádár-rendszer számára, mert olyan tudományos fórumot kínált, amely az UNESCO támogatásával működött.

A keresett magyarázat tehát a nemzetközi és hazai politikai körülményekben rejlik. „A kutatómunka vezérfonala — hogy el ne vesszünk az egyedi tények forgatagában — az, hogy az ideológiai fejlődés a reálszociológiai háttérrel állandó kapcsolatban fejlődik”, tanítja Mannheim. Ez annak belátását igényli attól, aki a tudományozsociológia módszerével akarja feltárni egy adott korszakban a mindennapi élet gondolkodását és azzal összefüggésben a történelmi gondolkodás mozgató erőit, hogy „mindez a társadalmi fejlődés meghatározott szakaszához kötődik, a társadalmi ‘test’ történelmi és társadalmi problematikájában gyökerezik. Mi tartja össze ezeket a gondolattömegeket?”

— kérdi Mannheim egy más helyen és így felel: „A politikai elem egyre inkább az ideológiai kozmosz kristályosodási pontjává válik.”⁸

A továbbiakban ezért vizsgáljuk meg, milyen helyzetben érte a hazai társadalmat az ISA meghívása és mit jelentett számára ez a kihívás?

A Kádár-érának — a viszonylag gyors stabilizálódás ellenére — nemzetközileg és itthon is fő politikai gondja: a legitimitáció. (Hiszen a Nagy Imre-pernek is az volt az egyik fő oka, hogy az előzetes tárgyalásokon ő következetesen megtagadta a lemondó nyilatkozat aláírását és ezzel a Kádár-kormányzat elismerését.)

Bonyolult folyamatok zajlottak. Kezdjük azzal, hogy az 1956 november 4-én visszaállt keretek valós lehetőséget adtak egy sztálini típusú restaurációra is. A „*Történelmi utunk*” című 1989-es elemzés így fogalmaz: „Ez még „kvázipárt centrum” volt, amely elfogadta a szovjet beavatkozást, mint realitást és a régi, monolitikus hatalmi és tulajdonviszonyok megőrzésére törekedett. A megtett intézkedések eltávolították az MSZMP-től a reformszárnyat vagy a Párton belül marginalizálták őket. A hatalom érezte a népszerűtlenség súlyos veszélyeit, amelyek helyzetét ingataggá tették és ezért — megszilárdulása érdekében — igénybe vett minden olyan erőt, amelyre egyáltalában támaszkodhatott. Még a Szovjetunióba menekült, Moszkvában élő és működő Rákosi és Gerő is párttagok maradhattak, igaz, fegyelmi eljárás alatt. A konzervatív csoportok a töredékére csökkent tagságán belül megerősítették helyzetüket. Az apparátus kétharmada visszakerült, az új elit vezető emberei a második vonalból kerültek elő.”⁹ A szovjet vezetés bizalmatlan volt Kádárral szemben és még 1957 márciusában is szorgalmazta Rákosi hazaengedését.

A Kádár-féle centrum engedményeket tett balfelé, de a korábbi — kirekesztett — reformszárny programjának néhány elemével is kísérletezett. 1956 decemberében még folytak bizonyos tárgyalások a többpártrendszerű politikai berendezésről. Péter György kezdeményezésére és részvételével dolgozni kezdett a Varga István vezette „reformbizottság”, lehetségesnek vélték egy új gazdaságpolitikai koncepciót; még voltak elképzelések a munkástanácsokkal való megegyezésről, megkérdőjelezték a sztálini állam- és pártfelépítés modelljét, de 1957 tavaszára mindez szertefoszlott. 1957 tavaszán az MSZMP-nek már újra 3—4000 ezer tagja volt, visszatért teljes egészében az állampárti forma, a régi típusú demokratikus centralizmus, a bürokratikus hatalmi berendezkedés, a munkástanácsokat feloszlatták. Ahogy a régi, hatalmi intézmények megszilárdultak, minden reformpróbálkozás lekerült a napirendről. 1957 nyarán indult a gazdasági reformbizottság ellen egy revizionizmus-ellenes kampány és ezután be is szüntette tevékenységét.

1957 őszén ugyanis a nemzetközi munkásmozgalomban beállt egy konzervatív fordulat — Kínában a „Virágozzon 100 virág” elnevezésű mozgalom, amely megengedte sokszínű nézetek viszonylag szabad útját, kudarcba fulladt. Moszkvában is kampányt indítottak a konzervatív erők, azzal a jelszóval, hogy a „főveszély” a revizionizmus és ennek hatására a tábor országaiban

minden reform-kísérletet eltemettek, minden reformgondolatot nyilvánosan bíráltak.

A Moszkvából hazatért Révai József a *Népszabadságban* ismételten bírálta azt a Kádár képviselte elemzést, amely első helyre tette az ötvenhatos eseményeket előidéző okok sorában a Rákosi-korszak bűneit. Révai álláspontját 1957 nyarán a pártértekezleten Kádár és Aczél élesen visszautasították ugyan, de a nyomás folytatódott; Georgiu Dej, az RKP főtitkára 1957-es budapesti látogatásakor a Központi Vezetőség előtt fejtette ki, hogy sokkal szigorúbb megtorlást vártak el a magyar vezetőktől a revizionizmussal gyanúsítható erők és csoportok ellen. Erős volt a mindenoldalú politikai presszió, amely a Nagy Imre névvel jelzett úgynevezett nemzeti kommunista irányzatot minősítette a nemzetközi kommunista mozgalmat fenyegető jobboldaliságnak.

„A történetileg és szociológiailag feltételezett élettér sajátossága az, hogy a külső, ideológiai hatásokra meghatározott specifikus összetételének megfelelően válaszol és a kívülről befogadott impulzusokat saját mozgásirányába fordítja át” — írja Mannheim.

A Kádár-féle centrum bizonyos mértékű térnyerése csak akkor következett be, amikor Moszkvában megbukott a Molotov-csoport és a konzervatívoknak a szovjet vezetésben való visszaszorulása miatt meggyengült a Rákosi-csoport támogatása. 1957 júliusában — szinte a Szovjetunióban lezajlott fordulat másnapján már — a magyar vezetés kijelenti, hogy mélységesen szolidáris a Molotov-csoportot felszámoló SZKP határozattal.

1957 november közepén zajlott le Moszkvában az a nagy szocialista seregszemle, amelyen megjelent Tito is, de nem volt hajlandó aláírni a közös nyilatkozatot. Hruscsov ugyan győzött a Molotov-féle szélsőbaloldal fölött, de a szovjet ideológiai vezetés továbbra sem volt egységes, folyt a küzdelem az ellentétes nézeteket képviselő frakciók közt és váltakozó eredménnyel dúlt köztük a következő években is. A birodalom összetartása súlyosbodó nehézségekkel járt és különösen Magyarországon és Lengyelországban tartottak Jugoszlávia növekvő befolyásától. Hiába volt Hruscsov nevezetes önkritikája, Jugoszlávia fenntartotta köztes helyzetét, nem állt vissza a „sorba”. Vezető szerepet játszott az akkor jelentős világpolitikai súlyú „el nem kötelezett országok” mozgalmában és egyfajta „nemzeti kommunizmus” modelljével hatni kívánt a szocialista országokra és ez a törekvés nem volt teljesen eredménytelen. Voltak tapasztalatok mozgolódásról, erjedésről a pártokat vezető elitben és ezek a csoportok a Szovjetuniótól való függés lazítását szorgalmazták. (Tito erre kapott is biztatást és támogatást Nyugatról, főleg az USA-ban fűztek reményeket ehhez, befolyásos politikai körök — maga Eisenhower is kívánatosnak ítélte — és gyakori téma volt a külpolitikai „műhelyekben”.) Az erjedéstől való szorongás váltotta ki 1958 során a revizionizmus elleni kampányt, nevesítve is a veszély forrásait: Kardelj, a vezető jugoszláv ideológus nézetrendszere, Lukács György és iskolája, valamint Nagy Imre és hívei voltak a támadások célpontjai.

A szovjet és keletnémet ideológusok voltak a legaktívabbak, de — gombnyomásra mindenütt — folyamatosan jelentek meg például Lukács filozófiai, politikai és esztétikai nézeteit támadó írások. Azokban a táborországokban, amelyekben nem volt ehhez megfelelő súlyú saját emberük, átvették a szovjet szerzők cikkeit. Nálunk is gőzerővel zajlott ez a hadjárat, mindenekelőtt a *Magyar Filozófiai Szemle* és a *Társadalmi Szemle* hasábjain. A kampány nem maradt csupán elméleti síkon: súlyos ítéletekkel sújtották a Nagy Imre-csoport tagjait, legfőbb vezetőit kivégezték. Az értelmiség megrettent, az ország politikai elszigetelődése erősödött.

Az ötvenhatos események, az 1958-as per hatása súlyos válságba sodorta a nyugati kommunista pártokat. A félelem, hogy Lengyelországban is újabb krízis kezdődhet, és a társadalomtudósok körében a revizionistának tartott irányzat azt eredményezte, hogy felvetődhetett Hruscsov felelőssége a szovjet vezetésben, és ez nemcsak hátrálásra kényszerítette, de egyetértéssel folyhatott a konzervatív csoportok kampánya.

Am ugyanakkor azt is érzékelhették Hruscsov és hívei, hogy ez keresztelje a Szovjetunió birodalmi terveit. A szputnyik sikeres fellövése, az interkontinentális rakéták sorozatgyártása, az atomfegyver kapacitás bővülése fokozta a szovjet vezetés önbizalmát, szerették volna elismertetni szuperhatalmi státusukat, megegyezni az USA-val a befolyáson és a Hruscsov-csoport számára ez volt a prioritás.

Az SzKP XXI. Kongresszusa a szovjet politika alapelvevé tette a háborúk elkerülhetőségét az atomkorszak adta új feltételek közt és — Leninre hivatkozva — meghirdette a békés egymás mellett élést és együttműködést, a két rendszer békés versenyt. Ennek alapja — az űrsikerek fényében — az feltételezés volt, hogy technikailag fölénybe kerültek. Ennek felelt meg az a fogalomhasználat, amely akkor annyira gyakori lett — hivatkozva a klasszikusokra — hogy „a tudomány termelőerővé vált” és bekövetkezett a „tudományos-technikai forradalom”.

A két rendszer versenye, amely egyszerre feltételez együttműködést és ideológiai küzdelmet, széles érintkezést igényelt különböző ENSZ-fórumokon és más — gazdasági, tudományos, művészeti — konferenciákon. Ehhez azonban erősíteni kellett az értelmiségi „frontot”, növelni a szovjet résztvevők vitakészségét. Erőfeszítéseket tettek a széles értelmiség és különösen az egyetemi ifjúság megnyerésére. A szovjet katonai-tudományos, technikai sikereket úgy magyarázták, hogy ezeket a marxizmus-leninizmus ideológiája alapozta meg. (A revizionizmus ellen azért kell fellépni, mert ezeket az alapokat teszi kétségessé.)

1958 során a szovjet tudomány néhány neves képviselője aktívan részt vett különböző nemzetközi tudományos fórumokon. Azt tapasztalhatták, hogy az antirevizionista kampány szitok-átok módszerei, a durva leegyszerűsítések, az idézetekkel való vagdalóztatás és ezek következményei az elhallgattatástól, a kiközösítéstől a lágerekig, teljesen lerontják a szovjet politika annyira vá-

gyott imázsát, visszatetszést keltett széles, nyugati értelmiségi körökben, amelyek pedig a hidegháborús feszültségek csökkentését üdvözölték és maguk is szorongtak egy esetleges atomháború ijesztő kilátásaitól.

A szovjet vezető értelmiségiek közül a nyitásban érdekelt csoportok örültek, hogy a „vasfüggöny” felemelkedhet, üdvözölték a békés verseny jelszavát és ennek gyakorlatát realizálni szerették volna, azaz a kapcsolatok szélesítését, az érintkezés gyakoriságát, a kölcsönös ismerkedést, egymás álláspontját vitatva is tiszteletben tartó kulturált stílust. Nyugodt légkört akartak, a tudományos problémákról eszmét cserélni, nevet szerezni a tudományos nemzetközi közéletben.

(Így történt, hogy például a Szovjet Tudományos Akadémia Filozófiai Intézete belépett az ISA-ba és ezen Intézetben belül elkezdett dolgozni egy hangsúlyosan marxista alapokra helyezett, konkrét szociológiai kutatásokkal foglalkozó csoport.)

Volt-e esélye akkor egy — a Hruscsov-csoport által elképzelt — meg egyezésnek az USA és a Szovjetunió között?

Az ötvenes évek elején, Sztálin életében nyilvánvalóan fel sem merülhetett ez a gondolat, hiszen a sztálini politika azon alapult, hogy az USA megsemmisítéssel fenyegeti a Szovjetuniót és a háború elkerülhetetlen. A diktátor halála utáni hatalmi harc zűrzavaros éveiben is reménytelen lett volna egy ilyen irányzat. Az SzKP XX. kongresszusa aztán szakított a szükségszerű háború elvével és újra előszedték a régi lenini tézist a kapitalizmussal való huzamos együttélésről.

Ugyanakkor a diktátori bűnök leleplezése nyomán eddig elképzelhetetlen — a nemzeti függetlenség és politikai-társadalmi reformok jegyében szerveződött mozgalmak indultak el — utólagosan igazolva Tito külön útját és ezek felkelésekbe csaptak át Berlinben, Poznanban, majd Budapesten. Közben a NATO és a Varsói Szerződés létrejöttével katonai szervezeti keretek alakultak a hidegháború logikájának megfelelően. Tehát ezek az évek sem kedveztek a közeledésnek, bár a Szezei akció, amelyet a Szovjetunió segítségével hiúsított meg az USA — ez az együttműködés tette lehetővé egyébként, hogy az Egyesült Államok kiszorítsa szövetségeseit a Közel-Kelet olajban gazdag országaiból — azzal jár, hogy a Jaltai egyezmény újabb megerősítést nyert.

A német gazdasági csoda még csak érlelődött, Szeze után bizonyos hasadás történt a nyugati szövetségben, 1957-től 1959-ig válság sújtotta a nyugati fejlett országok gazdaságát. (N. Debb 1958-ban a „*Marxism Today*” című folyóiratban elemezte e gazdasági krízist és talán először vetette fel az úgynevezett „tecnnikai munkanélküliség” bekövetkeztének lehetőségét. Ez a cikk viszonylag széles nyilvánosságot kapott a Szovjetunióban és a kelet-európai ideológiai folyóiratokban is.)

Az USA-ban Eisenhower elnökségének második ciklusa a végéhez közeledett és egyre jobban érződött a közvélemény rosszkedve. Az USA című

hivatalos kiadvány egy 1994-es számában jelent meg egy érdekes recenzió D. Halberstam-nak „Az ötvenes évekről” írt könyvéről. A beszámoló így végződik: „Mindannyian éreztük akkoriban, hogy semmi sem fog megváltozni. Halberstam figyelmeztet a korszak felszíne alatt fészkelődő jövőről és ezzel lehetővé teszi, hogy ne essünk emlékeink csapdájába. És közben még a nosztalgia érzését is felkelti ez iránt a fullasztó és perspektívátlan évtized iránt.” Vagyis az ötvenes évek vége felé s szputnyik-hatás aztán dramatizálta is az eseményeket, voltak jelei egy lehetséges fordulatnak a nagyhatalmak viszonyában.

Egy Kanadában élő magyar kertész önéletrajzában megírta, hogy 1957—58-ban egy vezető montreali egyetemen dolgozott, élte át a reménytelen szűkösséget, de a szputnyik keltette pánik után gyökeres volt a változás. Az amerikai és kanadai vezető körök elemezték a szovjet technikai siker tényezőit és ezek egyikének az értelmiség nagyarányú képzését jelölték meg. 1959-ben már a dupláját kapta meg annak az összegnek, amit parkosításra kért és amit két éve még elutasítottak.

Ugyanez játszódott le Ausztráliában is. A *Kritika* című folyóirat 1996 májusi számában interjú készült az 1957-ben emigrált Bodi Lászlóval, aki hosszú ideig vezette a Melbourne-i Monash egyetem német tanszékét. Ebben a beszélgetésben hangzott el a következő: „A változás akkor kezdődött, amikor kérleztünk... Az orosz szputnyik hatására az egész nyugati világban kitört a pánik, hogy a hidegháborús versenyben alulmaradunk.” Ekkor kezdődött el a nyugati világban szinte mindenhol a nagy tömegegyetemek programja, komoly állami, költségvetési pénzek áramlottak az oktatásba. Így jött létre a Monash egyetem maga is.

E helyzet adta önbizalom érződött akkor Hruscsov beszédein is. Ő és csoportja úgy látta, hogy Kádárral túljutottak a magyar válságon. Lényeges volt számára, hogy választottja, Kádár és a magyar stabilizáció sikeres legyen. Valószínűleg őt is meglepte a gyors magyar konszolidáció, amelytől joggal remélhette, hogy utólag igazolja döntését, növeli saját presztízsét és adut jelent konzervatív ellenfeleivel szemben, akikben sok volt a kétely Kádárt illetően. A régi hatalmi struktúrák teljes visszaállítása, az 1958-as súlyos perek után a Kádár-féle vezetés óvatos fordulatot tett; az életviszonyok javulásának kötelezettsége mint politikai vezérfonal, akkor került be a párt alapelvei közé. Megindult egy új modell keresése, fokozatosan, kompromisszumokkal, ellentmondásokkal terhelve, amely a kétfrontos harcot hirdette meg, miközben igazodnia kellett a Szovjetunió külpolitikájához, követve annak fordulatait is. Ezeket a hirtelen váltásokat nem könnyű követni.

Például 1957 végén került kiadásra a *Magyar Filozófiai Szemle* és a szerkesztőbizottság névsorában szerepel Lukács György is, sőt az első számban hosszú tanulmányt is publikált. Ez a lapszám a folyóirat szerkesztőjeként legközelebbi tanítványát, Heller Ágneszt nevezi meg. A következő — 1958 elején megjelenő számban a szerkesztőbizottságban már hiába keressük Lu-

kácsot, eltűnik a szerkesztő, Heller Ágnes neve is, mi több, már beharangozzák a Lukács elleni kampányt. (1989—90-ben Huszár Tibor többrészes interjút készített Körösi Józseffel, a *Valóság* 33 éven át dolgozó főszerkesztőjével. A beszélgetés kitér a folyóirat 1958-as szerkesztésének körülményeire, értesülhetünk arról, hogy a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat elnöke, Mód Aladár már 1956 novemberében, amikor még dörögtek az ágyúk, elkészítette eretnek elemzését e felkelés okairól és azt nyomban szét is küldte a vidéki szervezeteknek. Ezt súlyos elhajlásnak minősítették, egy időre háttérbe is szorult. Ennek ellenére — bár fél évig vitatkoztak arról, hogy helyes-e a konzervatív fülekben rosszul csengő nevet adni a folyóiratnak —, a *Valóság* az év végén megjelenhetett, a szerkesztőbizottság elnöke pedig Mód Aladár lett. Hangütése az első számtól kezdve kiváltotta a dogmatikusok rosszállását.)

Molnár Erik is az elsők között lépett fel 1956 okainak elemzésével és nézeteiért ő is részben önkritikára kényszerült. Mégis, amikor megérkezett az ISA meghívása és a vezetés a részvétel mellett döntött, az is eldőlt, hogy a kéttagú magyar küldöttséget Molnár Erik vezesse.

Ezek a fordulatok azért is tanulságosak, mert ilyenkor válik láthatóvá a működés fogaskerékrendszere. A Szovjetunió ideológiai vezető testületeinek határozatai ugyan kötelező irányelvek a táborországok számára, de a külső befolyást a belső körök teszik át a gyakorlatba. A kívülről jövő előírásokat az ezzel rokonszenvező csoportok értelmezik, alakítják át cselekvési tervvé, gyakran túl is teljesítve az eredeti szándékot, vannak azonban olyan ellentétes érdekű erők, amelyek megpróbálják ezeket leblokkolni, vagy legalább gyengíteni, késleltetni. A személyi kérdésekben ez az állandóan meglévő feszültség nagy szerephez jut. Mód Aladár baráti viszonyban volt Kádárral, a kevés emberek egyike, akivel Kádár tegeződött. Molnár Eriknek 1956 júliusában komoly része volt abban, hogy Szuszlov nyomatékos véleményét — Rákosi feltétlen magatartásáról a Párt élén —, végül is módosította az SzKP vezető testülete. A szovjet vezetés szinte sohasem volt egységes, mindvégig folyt a küzdelem a hatalmi csoportok között, és ugyanez volt a helyzet Lengyelországban is.

Hangsúlyozzuk, hogy a Szovjetunió ebben az időszakban az USA-val mérte magát, ehhez a szuperhatalomhoz igazította lépéseit, versenyzett, ez volt a prioritás. Ugyanakkor elsőrendű érdeke volt, hogy kelet-európai szövetségi rendszerében nyugalom legyen, mert ezen országok ipari és mezőgazdasági termékeire szüksége volt és kifelé is fontos volt ezen „ütköző zóna” stabilitása.

A szocialista tábor soha nem volt terepszínűen egységes. A különböző országok eltérő fejlettsége, különböző történelmi hagyományaik, kultúrájuk, nyelvük, azt eredményezte, hogy adott időszakokban más és más prioritásokat válasszanak. Másképp kapcsolódott például a Szovjetunióhoz Lengyelország és Bulgária, homlokegyenest ellenkező történelmi élmények befolyásolták a társadalom rokon és ellenszenvit. Eltérő volt a vezetés színvonala, a vezetők dogmatikus elkötelezettsége vagy reformhajlandósága, a vezetőknek

a sztálini korszakban átélt sorsa. Ez mind belejárt a közvetlen stratégiába, a napi taktikai húzásokba, a különböző országok másképp látták égető gondjaik mélységét, más és más módon keresték a megoldásokat. És még a hasonlóság mellett is milyen különbségeket találunk például Kádár és Gomulka életútján, sorsában.

A „belső” — ideológiai — tényezők szerepe 1958-ban

Azoknak a döntéseknek, amelyeket 1958 végén hozott a magyar vezetés: részvétel az ISA Világkongresszusán, aminek következménye lett a magyar szociológia „start-engedélye”, a nemzetközi elszigeteltségből való kitörés vágya volt a fő oka. De — és ez az 1987-ben írt „Vázlat” korrekciója is — nem csupán a külső, nemzetközi tényezők játszottak ebben szerepet. A Szovjetunióban és néhány „táborországban”, nálunk is fontos változások érlelődtek. A revizionizmus elleni kampány 1958 második felében lanyhult és — a békés egymás mellett élés és verseny jegyében — a Szovjetunió széles frontszakaszon „nyitott”, új lapot kezdett.

Már 1958 januárjában Moszkvában nemzetközi szociológiai értekezletet szerveztek, és ezen Fedoszejev akadémikus fejtette ki a szovjet társadalomtudomány álláspontját a szigorúan marxista-leninista alappillérre, a történelmi materializmusra épült „konkrét” szociológiáról, majd a *Voproszi Filozofii* 1958-as nyolcadik számában már arról olvastunk, hogy megalakult a Szovjet Szociológiai Társaság. Elnöke Francev akadémikus, aki egyben az ISA állandó tanácsának is tagja lett. (A tudósításban már azt is megírják, hogy előkészületek történtek az 1959 őszi, Olaszországban tartandó Szociológiai Világkongresszusra.)

Magyarországon ebben az évben konszolidálódott a helyzet, Kádár és munkatársai azonban még nem érezték helyzetüket biztosnak. A Rákosi-csoport sorra írta bíráló beadványait a magyar politikáról és itthon talán nem érzékelték pontosan, hogy a szélsőbalos vezetők moszvai veresége miatt mennyire meggyengült ennek az emigráns politikai garnitúrának a hatóképessége. Ezért volt kiemelkedő jelentősége a Kádár-féle centrum számára, hogy Hruscsov 1958 áprilisában egyhetes látogatást tett Magyarországon és kedvező benyomásokat szerezhetett az itt tapasztalt helyzetről. A kiadott közös nyilatkozat fontos üzeneteket tartalmazott a Nyugat címére küldve és nem csupán gesztus volt az elszigetelt, szorongatott Kádár és a kétségbe vont magyar szuverenitás mellett. Ízelítőül néhány érdekes mondat: „A tudomány és technika hatalmas eredményei, amelyek a Szovjetunió által fellőtt első mesterséges holdakban fejeződtek ki, a nemzetközi együttműködés korábban nem létezett új lehetőségeit tárják fel a természet törvényeinek az egész emberiség javát szolgáló megismerése terén. Mindkét fél úgy látja, hogy a kozmikus térségnek katonai célokra való felhasználásának megtiltásáról és az idegen területeken lévő külföldi katonai támaszpontok felszámolásáról köten-

dő megállapodás — amint ezt a Szovjetunió javasolja — nemcsak a kozmikus térség tanulmányozása területén folytatandó széles körű nemzetközi együttműködéshez nyitna utat, hanem egyben olyan jelentős lépés volna, amely elősegítené a lefegyverzés egész problémájának megoldását.”¹⁰

A nyilatkozatban szerepel a két német állam közvetlen tárgyalása, az atomfegyver-kísérletek betiltása, a közép-európai nukleáris és atomfegyvermentes övezet létrehozása és más javaslatok is. De hangsúlyosan foglalkoztak azzal is, ami akkor a Kádár-kormányt leginkább nyomasztotta: „erélyes harcot folytatunk az ellen, hogy a nemzetközi légkört olyan provokatív kérdésekkel mérgezzék, mint a kelet-európai országokban fennálló helyzet kérdése”. Ez nyílt utalás volt az ENSZ-ben folyó „magyar ügy” vitájára. Mint az is, hogy „a magyar kormány arra törekszik, hogy helyreállítsa, illetve megteremtse a normális viszonyt minden országgal, amely azt kívánja”.¹¹

1958 folyamán a magyar vezetés bizalomerősítő intézkedésekről döntött. Bizottságot hozott létre a munkásosztály helyzetének javítására és ami a legfontosabb: nemcsak meghirdették, de a gyakorlatban is hozzákezdtek egy másfél évtizedes, nagyszabású lakásépítési terv megvalósításához. Határozat kötelezte a párt helyi szervezeteit, hogy tárják fel a munkásság valóságos életproblémáit, hogy ennek alapján biztosítani lehessen a tartalmas életvitelt.

1958 novemberében megtartották az országgyűlési választásokat és az új parlament hamarosan elfogadott egy nagyvonalú gazdasági tervet, amely már tartalmazta a lakásügy megoldására, az életszínvonal-emelésére szolgáló lépéseket. Ugyanebben a hónapban helyreállították a művészeti szövetségek, köztük az Írószövetség működését. Erőfeszítéseket tettek a nemzetközi tudományos kapcsolatok újrafelvételére. (Ez már 1957-ben kezdődött: a stockholmi Nemzetközi Népesedési Konferencia rendes ülésén ott volt „hivatalból” Péter György, meghívottként Mód Aladárné, majd ugyanők képviselték Magyarországot az 1958-as brüsszeli találkozón.)

A *Kortárs* című irodalmi folyóirat 1958-ban egész sor izgalmas szociográfiát közölt annak nyomán, hogy egy párthatározat kimondta: az irodalomban ösztönözni kell a valóságközeli riportok írását.

A *Voproszi Filozofii* 1958-as májusi számában jelent meg Arab-Ogli szovjet szociológus jelentős tanulmánya „*Szociológia és kibernetika*” címmel és ez az írás Kelet-Európaszerte nagy érdeklődést keltett. Így volt ez nálunk is. A TIT folyóirata, a *Valóság* az induló — első — számában teljes terjedelmében hozta ezt a cikket.

Vagyis a szociológia mint szükséglet ekkor már a levegőben volt, belső igény is volt rá, munkált a valóságfeltáró szándék, de a konkrét megvalósításhoz hiányoztak a módszerek. A döntésben, hogy legyen szociológia, benne volt az értelmiség megnyerésének manipulatív akarata is. Minthogy pedig hivatkozni lehetett a szovjet példára, a konzervatív oldal nem tudta megakadályozni a nyitást, legfeljebb abban reménykedett — ehhez megvolt az ereje — hogy meghúzhatja a határokat, megszabhatja a játékszabályokat.

Ahhoz, hogy igazolhassam a szociológia „jelenlétének” latens jeleit, ábrázolnom szükséges a szellemi közélet frontvonalait. Ezért az alábbiakban sorra veszem a korszakban jelentős szerepet játszó folyóiratokat, mégpedig a „szociológiai csiraképzés” szemszögéből: a *Magyar Filozófiai Szemlét*, a *Társadalmi Szemlét*, a *Valóságot*, a *Kortársat*, majd a *Statistikai Szemlét* és a *Demográfiát* is.

Kezdjük a sort a *Magyar Filozófiai Szemlével*. Miért ezzel indítjuk vizsgálódásunkat? Mert a szocialista tábor országainak „szellemi frontján” — e kifejezés maga is jelzi, hogy szünet nélkül folyt a harc valamiért vagy valami ellen — mindig volt ürügy a küzdelemre, a „csapatok” állandó harckészültségben éltek és a nehéztüzérséget a filozófia jelentette.

A nemzeti hadszínterek parancsnokai a szovjet filozófia jelzőrakétáit figyelték. Ez a vezérkar jelölte ki és kezdte löni a legfelső vezetés által meghatározott célpontokat.

A *Magyar Filozófiai Szemle* 1957 márciusában jelent meg és az első szám sok meglepetést okozott. A főszerkesztő Fogarasi Béla volt, a szerkesztő: Heller Ágnes és a Szerkesztőbizottság tagjainak névsora meglehetősen különös: Fogarasi és Heller mellett Lukács György, Mátrai László, Molnár Erik és Szigeti József. (Ha felidézzük a Petőfi-kör filozófiai vitáját 1956-ban, Lukács és Szigeti felszólalásait, későbbi sorsukat, bizony nem könnyű elképzelni ezt a szerkesztőbizottságot munka közben.) Említettük, hogy az első számban Lukács-tanulmányt találunk, ám a következő tripla szám 1957 végén már „helyre teszi” a dolgokat: Heller neve lekerült a folyóiratról, Lukács kimaradt a szerkesztőbizottságból. (Egy 1995-ben készült „pót-interjú” során Heller elmondta, hogy egyetlen pillanatig sem szerkesztett és mire az első szám megjelent — azon még rajta a neve és szerkesztői címe — már egyetemi állásából is elbocsátották.)

A továbbiakból kiderül, hogy — az időrendet felborítva — miért az 1957-es kezdőponttal szemlézem ezt az orgánusot: jellemzik ugyanis azt a forrongó időszakot az egyik napról a másikra végbemenő, abszurd és végletes fordulatok.

Az említett legelső szám beköszöntőjét a főszerkesztő írta, elhatárolva magát a dogmatizmustól és Rákosiékat abban marasztalja el, hogy hamisan értelmezték a filozófia és az élet viszonyát; „élet” alatt kizárólag a napi politikát értették és annak szentesítését követelték. Tág teret ígért a vitáknak. „Folyóiratunk marxista irányzata nem zárja ki, hogy helyet adjunk olyan vitacikkeknek és hozzászólásoknak, amelyek más álláspontot képviselnek, ha a szocializmus és a béke ügyét kívánják szolgálni.” A Romániából csak nemrég hazakerült Lukács „Adalékok az ifjú Marx filozófiai fejlődéséhez” címmel adott közlésre egy hosszabb írást. Van egy recenzió is, amely a nyitást, a kiengesztelődést sugallja: Makai Mária írt Heller Ágnes *„Csernisevszkij etikai nézetei”* című könyvéről, emlékeztetve arra, hogy ezt a munkát Lukács konkrét útmutatásai hatják át és az ismertetés így fejeződik be: „Heller könyve — a vele

kapcsolatos kritikai észrevételek ellenére — értéke alapján nemcsak úttörő jellegű, hanem a modern marxista etikai irodalom kiemelkedő alkotása.”¹²

Az 1957 végén megjelent összevont, tripla szám már tükrözi, milyen forrongó, zavaros időszakban készült. Két írást emelek ki, éppen a szociológiaiával való összefüggés okán.

Az első egy beszámoló a TIT által szervezett konferenciáról, amely a magyar filozófiatörténet elmaradásának okait vitatta meg. A bevezető előadást Mátrai László tartotta és felszólalt Hermann István és Heller Ágnes is. Az egyik hozzászóló, Pamlényi Ervin történész beszélt arról, hogy Comte szociológiai elmélete hogyan jelent meg Pauler Gyulának, a pozitivizmusban rejlő haladó lehetőségek kihasználását sürgető tanulmányaiban és kiemelte, hogy történetíróink között nagy visszhangra talált a tétel: „a törvények biztos felismeréséhez szükséges tényanyagot kell először összegyűjteni.”¹³

A másik — általam kiemelt — tanulmányt Márkus György írta Marx és Engels műveinek akkor megjelent első kötetéről. Márkus megvilágításában Marx és Engels humanisták és demokraták, a szabadság elkötelezettjei. Központi helyet kap írásaikban a sajtószabadság, amely „a nép megtestesült bizalma önmagához”. A két klasszikus élete fő tanulságának az állandó, forradalmi önkritikát tekinti: ők az akkori viharos történelemben lépést tartottak a történelmi szükségletekkel. Márkus 1957 végén — Marx és Engels által — minden dogmatizmus elvetését ajánlja.

Ugyanebben a számban már a *Voproszi Filozofii*ban megjelent anti-revizionista támadásról olvashatunk. A lengyel Kolakovszky nézeteit bírálják és ez a jeladás. 1958 elején a *Magyar Filozófiai Szemle* az évi első, dupla számában nálunk is megindul a harc Lukács és iskolája ellen. A főszerkesztő, Fogarasi cikke — „*Marxizmus vagy revizionizmus*” — a kampány bevezetője. Hivatkozási alapja a kommunista és munkáspártok moszkvai értekezletén elfogadott közös nyilatkozat, amely szerint a revizionizmus sokféle, de mindnek a lényege: a burzsoázia befolyása a munkásmozgalomban. Aztán egyetlen mondatban összehozza mindazokat, akiket a kampány célba vesz: „A marxizmus és revizionizmus közötti harc nem fejeződött be az 1956-os ellenforradalom leverésével, a Nagy Imre-csoport nyílt árulásának leleplezésével, hanem folytatódik, mint ezt a Jugoszláv Kommunista Szövetség VII. Kongresszusa elé terjesztett dokumentum is mutatja, amely téves nézetek egész sorát tartalmazza és nem ismeri el az SzKP világtörténelmi szerepét.”¹⁴

E lapszám közöl egy beszámolót is, az előbbieken említett Makai Mária írta. („*Kinek tettek szívességet a lengyel revizionisták.*”) Varsóban nemzetközi tanácskozást szerveztek, amelynek témája a gondolat és a tett viszonya volt. Ezen szovjet, cseh, román, bolgár, kínai, jugoszláv, keletnémet, magyar és lengyel filozófusok képviselték a szocialista tábor. A konferenciát a Nemzetközi Filozófiai Intézet amerikai elnöke vezette, mellette német, francia, angol, olasz, svéd és indiai kutatók voltak az ellenoldalon. A nyugatiak közt azonban marxisták is szerepeltek, mint a francia Lefebvre, az angol Cornforth és mások.

A vitát, amely éles volt, az elnök és a házigazda, a lengyel Adam Schaff foglalta össze. A konferenciáról otthon beszámolt egy belga filozófus és cikkében üdvözölte a lengyel Kolakovszky nézeteit, mint egy „harmadik erő” jelentkezését. A magyar recenzens szerint ezek a revizionista nézetek szíveséget tettek a burzsoá filozófiának, dokumentálták a marxista filozófia hasadását.

E rövid írásban közölt információ túlmutat önmagán. A találkozót ugyanis az UNESCO keretében működő Filozófiai Társaságok Nemzetközi Szövetsége rendezte, és azon Magyarországot Fogarasi mint az MTA Filozófiai Intézetének igazgatója és Mátrai László, a Nemzetközi Filozófiai Intézet, az IPP tagja képviselte. Ez volt tehát az egyik ősminta — a demográfusok már gyakorlattá vált nemzetközi szereplése mellett, módosítanom kell tehát azt az előzetes Vázlatban írt megállapításomat, hogy az ISA meghívása volt „a rendszer első lehetősége a kitörésre”.

(A Magyar Filozófiai Szemle ezen számában tűnik fel először Márkus Mária neve: áttekintést adott az 1957 évi külföldi filozófiai irodalomról.)

A következő — ugyancsak dupla — számban közlik Fogarasinak az MTA 1958-as közgyűlésén elmondott beszédét, amelyben utal a kétfrontos harcot meghirdető ideológiai párthatározatra, de már jelentős a hangsúlyeltolódás: a revizionizmus áll a viták középpontjában. A szerző önkritikát gyakorolt, amiért ezt az ellenséges irányzatot egyszerű „elhajlásként” kezelte. Ez a fő veszély, mert ez hatja át a jugoszláv programot, Lukács nézeteit, a lengyel Kolakovszky, a francia Lefebvre írásait: „ideológiai koegzisztenciát hirdettek, ami a politikában lehetséges, de ideológiai téren lehetetlen”. Azt is elmondta, hogy az a remény, miszerint Lukács mint a mozgalom régi tagja, képes lesz belátni hibáit, nem teljesült, ezért kénytelenek harcolni ellene. Azt is megemlítette, hogy egy ismert belga jezsuita filozófus tagadta, hogy lenne összefüggés a szovjet technikai sikerek, például a szputnyik fellövése és a marxizmus-leninizmus elmélete közt.

A folyóirat ezen száma meglepően széles összeállítást ad külföldi filozófiai cikkekből. A sort a *Voproszi Filozofii* nyitja, amely élesen támadta Bauman és Viátr lengyel szociológusokat, akik szerint a marxista szociológia tudományos módszere eddig nem alakult ki és módszert a polgári szociológiától kell kölcsönözni. Hibás és revizionista szellemű az a véleményük, hogy a két alapvető antagonista osztályról szóló „pozitív” elméletet fel kell váltani a társadalmi rétegződés polgári elméletével, amellelt szembeállítják a marxista szociológiát a marxista filozófiával, írja a szovjet szerző, Kammari.

Az ismertetőben szerepel egy francia folyóirat is, melyben Roger Garaudy bírálja Henry Lefebvre könyvének revizionista tendenciáit.

Témánk miatt azonban különösen fontos az a recenzió, amelyet a *Mainstream* 1958 májusi számában megjelent Norbert Wiener tanulmányáról készítettek. A kibernetika egyik alapítójának ez az írása az amerikai iskolarendszert teszi felelőssé a nyugati tudomány lemaradásáért. Az amerikai iskolák

nagyfokú specializálódása szerinte káros: ez a rendszer szükségtelenné nyilvánítja az eszméket, terveket és ehelyett a komplex, a különböző tudományágak eredményeit integrálni képes tudásra van szükség. A túlzott specializáció társadalmi következményei veszélyesek, a pusztá szakemberképzés a totalitárius bürokrácia jellemzője. Általános műveltség, eszmék nélkül a kibernetika is veszélyes lehet, társadalmat kormányzó gépezetté válhat, elősegítheti a háborút, sőt a fasizmust is.

Valószínű, hogy erre válaszul született a *Voproszi Filozofii* 1958 májusi számában közölt Arab-Ogli írás: a szovjet szociológus szerint, amit Wiener mond, csak rémlátomás: az ember kollektív esze minden elektronikus gépet felülmúl. A vita ürügyén fejtette ki, hogy a kibernetika alapvető fontosságú a társadalomtudományokban is, különösen a szociológiában. Ez a cikk azonnal riadóztatta a konzervatív erőket. A válasz — ahogy ez gyakran megesett — álsruhát öltött, neves lengyel szociológusokat támadtak, hiszen a vezető lengyel filozófus, Adam Schaff volt egyben a szociológiai kutatások irányítója is. Kammari cikkének, amely a lengyel szociológusok ellen íródott, valószínűleg Arab-Ogli volt a fő címzettje, aki meg merete hirdetni a marxista szociológia önállóságának igényét.

(Amikor a *Voproszi Filozofii* 1958 júliusi számát szemlélő *Magyar Filozófiai Szemle* a revizionizmust támadó cikkekkel töltve megjelent, hozta a *Valóság* induló, első száma egészében az Arab-Ogli írást. Ez lehetne véletlen, de nem az. Ez a konzervatív és a reformerök küzdelmének egyik formája volt nálunk is, a Szovjetunióban és más táborországokban is. Arab-Ogli tanulmányára még visszatérünk, mert hazai átvétele program értékű: jelzi, hogy a szociológia, mint belső szükséglet jelen volt már 1958-ban.)

A *Társadalmi Szemle* 1958-as, elsárgult száma — manapság — átböngészni nem szívderítő élmény. Természetesen ez esetben is arra voltam kíváncsi, talál-e bármilyen utalást a szociológiára, akár átvett írás formájában, esetleg szovjet anyagot, de a kép lehangoló. Az MSZMP Központi Bizottságának orgánumban egyetlen mondat sem hangzott el, még a „konkrét szociológiai kutatásokról” sem, ami akkor a használt szovjet terminológia.

Nehéz mai szemmel tallózni e korszak egyik legfontosabb iránymutatónak szánt folyóiratában, végigkísérni és megérteni az ideológiai viták tárgyát, a nézetek súlyát lemérni, a kockázatvállalás tétjét, a nyelvezetet. Idézetekkel folyt a harc idézetek ellen. A partnerek: ádáz ellenfelek, a megállapítások vádák: a másik fél félremagyarázta, saját elferdült nézetei becsempészésére használta fel valamelyik klasszikus szerző szövegét. A támadó rendszerint az idézett mester egy másik művében található, talán merőben más tartalommal bíró mondatát vagy fogalmát kéri számon.

Üdítő kivétel Lackó Miklós tanulmánya — az 1958-as márciusi számból —, amely az ipari munkásság összetételének alakulását vizsgálja. Érdekes az, amit a szerző a budapesti és a vidéki munkás-összetétel különbségeiről ír. Három fontos változást tár fel: az „örökletes” munkások száma, valamint a

mezőgazdaságból az iparba kerültek száma nőtt, az önálló iparosok rétegéből eredőké csökkent. 1949 és 1964 közt 300 ezer új munkást vettek fel, akiknek 40 %-a a falvakból érkezett. (Közöttük 25 % a nők aránya. Ez pozitívum, de felhívulás is, állapítja meg.)

A Lackó-tanulmány nyilvánvalóan annak az igénynek köszönhető, amelyet a politikai vezetés a munkásosztály helyzetének megismerésére és a tények alapján javítására vonatkozó határozata előírt. Ezen az íráson kívül talán egyetlen mondatot érdemes kiemelni, mégpedig Orbán László — egyébként gyenge — cikkéből: ebben az MSZMP Központi Bizottságának művészeti-politikai irányelveiről készült publicisztikában — a Lukács revizionizmusát bíráló passzust követően található megállapítás így hangzik: „A feladat most feltárni társadalmi fejlődésünk sajátos problémáit, ellentmondásait; a konkrét magyar viszonyokból kiinduló elemzések és általánosítások járuljanak hozzá a marxista-leninista társadalomtudományok fejlődéséhez, tudományos megalapozásához.”¹⁵

Ugyanebben az októberi számban olvasható Ripp Géza tanulmánya. („*A jelenkori kapitalizmus reformista védelmezői.*”) Ebben az angol Strachey-t bírálja, mert empirikus kutatásokat ajánl a válságban lévő angol munkásmozgalomnak. Ripp szerint az empirizmus, a céh-szellem sajátos megnyilvánulása, annak érdekében, hogy lejárássa a marxizmus-leninizmus életességét.

Vagyis e folyóiratban, ha az a kifejezés, hogy társadalomkutatás, vagy netán „szociológia” ez időben egyáltalán elhangzott, az csak „burzsoá-szociológia” lehetett, amelyet csupán azért művelnek, hogy anti-marxista érvekre leljenek és ez állt az angol szerzőre is, ez van az empirizmus igénye mögött.

A *Társadalmi Szemle* ez évi áprilisi számában Kis Artúr írt könyvkritikát egy 1957-ben megjelent Heller Ágnes-esszéről, amelynek címe: „*Az erkölcsi normák felbomlása*”. Ez a bírálat is az anti-revizionista kampány része. Szerinte nem az általános erkölcs bomlása folyik, hanem a burzsoá erkölcs korhad. Heller elvont erkölcsi normái nem is léteznek, a normáknak mindig konkrét osztálytartalma van, a szerző félremagyarázva Lenint, hibásan, absztrakt módon használja a humanizmus kategóriáját, az erkölcsi normákat leválasztja az osztályálláspontról.

1958 végén jelent meg, köszöntött be az ideológiai közéletbe a *Valóság*, a TIT, a Tudományos Ismereteket Terjesztő Társaság folyóirata. A kiadását megelőző harcok és személyi körülmények között érthetően kiegyensúlyozott írásokkal, utat keresve, a közlöny-formából már az első számmal kitörve és érezhetően a reform-oldallal rokonszenvezően. Mutatja ezt az, hogy a *Voproszi Filozofii* 1958 májusi számából átvették és program-jelzésnek is felfoghatóan, teljes terjedelmében közölték a már az előbbieken is említett Arab-Oglik-tanulmányt. („*A szociológia és kibernetika.*”)

Fontossága miatt e helyen részletesebben ismertetem ezt az írást, amely egyébként óvatosan betartotta a megjelenéséhez nélkülözhetetlen fogalmi, de fogalmazhatnék úgy is: „forgalmi” szabályokat.

A szovjet szociológus a témát úgy vezeti fel, hogy cikke elején a kibernetika alkalmazásának hasznosságát ecseteli a társadalomtudományok területén, hangoztatja a kérdés elméleti jelentőségét és megpendíti az automatizálás társadalmi következményeivel való számvetés szükségességét. Cáfolja azt, amit Norber Wiener állított, hogy a kibernetika veszélyes szörnyeteggé válhat, valamiféle kormányzati gép lehet, amely közelebb hozhatja a háborút. Arab-Ogli bízik az emberiség bölcsességében. (Ez a megállapítás, azt hiszem, már előlegezi a két rendszer békés versenyének gondolatát és azt alkalmazza a békés tudományos versenyre és együttműködésre.)

Ezután tér rá arra, hogy a társadalomtudományok számára alapvetően fontos az információ, ezért a számítógépeket széleskörűen fel kell használni, segítségükkel a szociológiai kutatások során nyert adatok feldolgozása kiszélesedik és felgyorsul. Ez nemcsak technikai megújulás a szociológiában, de programozásra is alkalmas.

Ezzel indítja fő mondanivalóját: „A kibernetikai vívmányok széles körű alkalmazása, szétfeszítve a statisztika kereteit, nyilvánvalóan elő fogja mozdítani a konkrét szociológia kiválását a társadalmi fejlődés elméletéből, a történelmi materializmusból.” Bírálja a Szovjetunióban meglévő kutatási álláspontokat, hangoztatva, hogy kézműipari módszerekkel dolgoznak, az egy tető alatt dolgozó tudósok egyénileg, egymástól elszigetelve működnek. A kibernetika behatolása viszont lehetővé teszi a kutatás „gépi szakaszát, nagy kollektív munkamegosztását”.

Megvalósulhat a társadalmi folyamatok modellezése és erre annál nagyobb szükség van, minél bonyolultabb egy folyamat és ilyen bonyolult komplexum a társadalom is.

A tudós valószínűleg érezte, hogy veszélyes húrokat szólaltatott meg, mert — tanulmánya végén — szükségesnek érezte, hogy álláspontját egy Engelshez írott Marx-levéllal erősítse meg. A válságok elemzéséről szóló írásból a következő részt idézi: „Megpróbáltam ezeket a felfelé és lefelé haladó mozgásokat, mint szabálytalan görbéket kiszámítani, hogy matematikai úton megállapíthassam a válságok fő törvényszerűségeit.”¹⁶

Arab-Ogli a legvégén egy „tiszteletkört” is tesz: „A társadalmi folyamatok modellezése a szocializmusban előnyösebb, mert nincsenek ellenérdekű osztályok.”¹⁷

Az, hogy az induló *Valóság* átvette ezt a tanulmányt, nem volt merő véletlenség, hiszen abban az időben érkezett az ISA meghívása. A szovjet szociológus úgy érvel, hogy kivédhesse a burzsoá szociológia „behatolásának” ott mindig kéznél lévő vádját, ugyanakkor — eretnek módon — felveti a szociológiának, mint szaktudománynak az önállóságát is, leválását a történelmi materializmusról.

(A Szovjetunió és a többi szocialista ország ideológiai életében — Sztálin halála után, egészen a rendszer összeomlásáig — egy sajátos árapály hullámvázis volt a jellemző vonás. A tanulmány akkori közlése egy reform-

mozgás áramlatát jelzi. Viszont, amikor három magyar szociológus tanulmányútjára 1964-ben sor került, más idők jártak. Találkozásunk során Arab-Ogli kitért a válasz elől, amikor arról faggattam, mennyit és mit sikerült megvalósítania 1958-as reményeiből.)

A *Kortárs* című irodalmi folyóirat, amely az Írószövetség feloszlata miatt nem lehetett „hivatalos” orgánus, de mégis keretet biztosított még az ellenzékinek számító írók nagy részének is — a legfőbb tekintély, Illyés Gyula kivételével — már 1957 szeptemberében kiadásra került. A szerkesztők *Bevezetője* így fogalmaz: „A múltban íróink egy része sematikusán látta az embert. Most — a konfliktusok nyomán — kibontakoztak előttünk a szocializmus építésének valódi problémái, az ember a maga teljességében, ellentmondásaiban, összetett érzelmvilágában. Az olvasók maguk is átesve a nagy konfliktusokon, várják, kívánják, követelik a fejlődés teljes ábrázolását.”¹⁸

Az első évfolyam számaiban publikáltak — többek között —: Sarkadi Imre, Németh László, Vészi Endre, Féja Géza, Kassák Lajos, Tamási Áron, Hatvani Lajos, Fejes Endre.

Németh László például így kezdi „*Magyar Műhely*” című írását: „A tudománytörténész gyakran tapasztalja, hogy egy-egy tudományos műhely, laboratórium, intézet — helyzeténél, felszerelésénél vagy tagjai képzettségénél fogva — előnyös helyzetbe kerül s az első sikereken felbátorodva olyan eszközöket, munkamódszereket alakít ki, hogy a levegőben úszó, témába vágó felfedezéseket a többi műhely elől jó ideig ő fogja el.”¹⁹ (Nem olyan, mintha előre megérezte volna a későbbi Kutató Csoport helyzetét?) Meg is magyarázza az általa használt „műhely” kifejezést. „Egy körben, egymás közelében élő tudósokat tömörít, akiket jól felismerhető közös feladat kapcsol össze.” Azt is közli a vezetéssel, hogy „más az irodalom és a politika eszköztára, ne várjanak tőlük tömjenezést. Az írók tudják, hogy itt csontok ropognak, a lélek a elviselhetőség határán kívül a beilleszkedésért és a be nem törésért egyszerre küzd. Ez az, amivel a szocializmust építi.”²⁰

Hat író levelet intézett a *Kortárshoz*, (Benjámín László, Erdei Sándor, Kónya Lajos, Örkény István, Sipos Gyula, Tamási Lajos, mindnyájan hallgatásra ítélték) és megmagyarázzák, hogy felháborodtak a Rákosi-korszak bűnein, de ők a szocialista fejlődést akarták védeni, a hibákat kijavítani és eközben követhettek el mulasztásokat, de elhatárolják magukat a Külföldi Magyar Írók Szövetségétől.

Szükségesnek éreztem azt a „korfestő” előzményt is elmondani, mielőtt az 1958-as egy tucat számot ismertetném. Az első félévben a tanulmányírók sorában szerepel például Révai József, aki József Attiláról írt, Fogarasi Béla, aki diákkorára emlékezik. Az elbeszélések, színművek írói közt ott van Cseres Tibor, Csurka István, Fekete Gyula, Hernádi Gyula, Karinthy Ferenc, Kodolányi János és mások; Németh László Sámson című drámáját közlik, de Tamási Áron is adott novellát. A költők sorában Berda Józseftől Vas Istvánig és Weöres Sándorig szinte mindenki (ezért olyan kínzó üresség Illyés hiánya).

A Fórum rovatban hosszú vita folyt, sok hozzászólással, Szabó Dezsőről. Számunkra a legizgalmasabb és legfontosabb a „Magyar Valóság” címen futó írások sora. Barics András Komlórról, az új városról írt szociográfiai riportot, Kalász Márton az Ormánságról, 1957-ben; aztán Szamos Rudolf „Az Isten háta mögött” című írásában a Tolna megyébe áttelepült székelyekről és Hadikfalváról, a Bonyhád mellé került csángókról adott láttelepet.

Köpeczi Béla Kínában járt és beszámolójának legfontosabb részében áttekintést adott a „Virágozzék 100 virág, 100 iskola versengjen egymással” jelszónak a gyakorlatban való érvényesüléséről, annak a párt megszabta hat feltételről, amelyek lényege, akkor „virágozhatnak”, ha a nép hatalmát erősítik, nem pedig gyengítik.

A második félv tanulmányírói közt ott találjuk Mádl Antalt, aki Becherről írt, Sükösd Mihályt, aki „Weöres és világa” címmel adott elemzést a költőről, Szabolcsi Bence remekszép esszéje Bartók Csodálatos mandarinjáról, Gyergyai Albert a Bovary névről szól. Szerepel egy kínai szerző is Szun Jung: Petőfi Kínában című munkájával.

A prózáírók közt ott találjuk Galgóczi Erzsébetet, Kertész Ákost, Tersánszkyt, Veres Pétert, a költők közt szinte teljes a névsor Berdától Weöresig (Illyést ekkor is hiába keresnénk). A Vita rovatban most a népi írókról folyt eszmecsere, többek közt olyan hozzászólókkal, mint Molnár Erik, Ortutay Gyula, Klaniczay Tibor. A *Magyar Valóság* szociográfiáiban Földeáki Béla egy Tompa nevű faluról, Szabolcsi Gábor a Szegedi Kenderfonóról írt érdekes riportot. Egy Tóth Sándor nevű pedagógus „Fiaink arculata” címen 12 éves gyermekek dolgozatait ismerteti társadalmi környezetükről, jövőjük elképzeléseiről.

*

1958-ban már létezett Magyarországon egy olyan komplex társadalomtudományi műhely, amely keretet és terepet adott a szociológia iránt fogékony kutatóknak, zömükben fiatal és ígéretes embereknek és ez a „műhely” a KSH-ban működött. A filozófiától indultak, a népművelésből érkezett vagy olyan — mély szakadékból kivergődött — embereket kivéve, mint Szesztay András vagy Lócsei Pál, a többség a KSH Társadalomtudományi osztályáról indult el. (Ahogy a modern satíra-írókról azt tartják, hogy Gogol Köpenye alól bújtak ki, úgy került ki a szociológusok zöme Péter György „ernyője” alól.) Péter alkotta meg az erre alkalmas szervezeti kereteket, biztosította számukra az első publikációs lehetőségeket. Előbb az ősrégi *Statistikai Szemlében*, majd 1958-ban kiharcolt önálló folyóiratában, a *Demográfiában*.

Ezek után lássuk, milyen szociológiai vagy ahhoz közelítő témákkal foglalkoztak 1958 folyamán a *Statistikai Szemle* ez évi cikkei és recenziói.

Az első szám csak júliusban jelent meg: vezető írását szovjet kutató, Oparin professzor készítette — címe: „A korreláció számítás lényege és jelentősége”. Nem átvétel, a folyóirat számára írta a szerző.

Ha emlékeztetek arra, hogy ebben az időszakban milyen kampány folyt a Jugoszláv Kommunista Szövetség ellen, joggal meglepő, hogy háromtagú delegáció kereste fel Jugoszláviát Mőd Aladárné vezetésével és tárgyilagos beszámolót olvashatunk az ottani statisztikusok munkájáról. A küldöttséget mindenekelőtt a háztartásstatisztikai gyakorlat érdekelte, amely eltért a magyar vizsgálati megközelítéstől. (29 nagyvárosban 1000 család, nagyobb rész munkások, kisebb hányaduk alkalmazott, készített folyamatos háztartási megfigyeléseket. A látogatás idején folyt az előzetes munka egy 60 ezres minta vizsgálatához.)

A második számban találjuk Olajos Árpád tanulmányát. (*„Néhány adat a minisztériumok és a tanácsok dolgozóiról.”*) A felvétel 11 500 államigazgatási dolgozóról készült; szolgálati idő, életkor, iskolai végzettség, havi kereset szerinti bontásban. A vizsgálat megállapítása, hogy a vezető kategóriákban 4—5 év, a középbeosztásoknál 10 év a szolgálati idő. Az átlagéletkor a minisztériumokban 39 esztendő; 32,1 % végzett egyetemet.

Ebben a számban olvashatunk ismertetést egy 1956-ban készült, 5000 család háztartási feljegyzéseit tartalmazó kiadványról. A fő kiadási tétel: az élelem, amely a közepes szintű családoknál a jövedelem 55 %-át emészti fel, a magasabb keresetű kategóriánál ez az arány csak 43,8 % volt. A kötet második fele 2110 egyéni és 904 termelőszövetkezeti parasztcsalád háztartásáról számol be, a szerző megjegyzi, hogy erről a rétegről ritkán jelenik meg tudományos igényű leírás a szakirodalomban. A jellegzetes az, hogy a kétféle típusú parasztcsalád fogyasztása egyöntetűbb, erős az összefüggés a termelés és a fogyasztás közt.

Az ötödik számban Hegedüs András nevével találkozunk. Cikkének címe: *„Reprezentatív adatgyűjtés a mérnökök és technikusok életkörülményeiről”*. 1957-ben a METESZ arra kérte a KSH-t, vizsgálják meg, milyen az említett két fogalmazási kategória életszínvonala? (Hegedüs megemlíti, hogy ilyen típusú felvételt készítenek a SZOT által felkért kutatók is, a nyugdíjasok életviszonyairól.) A tanulmány elején ír a fogalmi gondokról: bizonytalan, kit tekintsenek mérnöknek, technikusnak, mert a diploma sok esetben nem fedi a munkakört, az eltérő élethelyzetek gyakoriak. Hivatkozik arra, hogy az ENSZ gazdasági bizottságának folyóirata is jelezte már, milyen nehéz meghúzni a határvonalakat. Ahogy egy helyen írják is: „A meghatározás az elemzés céljaitól is függ.” A felvétel terve szerint 5000 embert kérdeznek meg, a mintát az ipar, a közlekedés, az igazgatás területe adja, így a kereskedelem és a mezőgazdaság nem került bele. A kiválasztás véletlen, kérdezőbiztosokkal dolgoztak, a kérdőív két próbafelvétel alapján készült, az interjú-alanyokat elsősorban anyagi és kulturális helyzetükről faggatták.

*

A *Demográfia* első beköszöntő írása érdekes programot ígér. „Olyan folyóirat lesz, amely társadalmunkat közvetlenül érintő, mégis eddig kellően

figyelembe nem részesített emberi életfolyamatok és népességi sajátosságok tudományos vizsgálatával foglalkozik.”²¹

Milyen témák ezek? Születés, halál, házasság és válás, a szülőföld elhagyása és az idegenbe vándorlás, a tanulás és a munka, a termékenység és a családnagyság, az emberi élet hossza és az öregedés, az életerő és a betegség. Az emberek különbségei társadalmi helyzet, életkor, nem, foglalkozás, nemzetiség, műveltség stb. szerint; az egyes ember életének jelentős mozzanatai, ugyanakkor nagy horderejű tömegjelenségek, alapvetően fontos népességi folyamatok is.

Ezek a kérdések világszerte az érdeklődés előterébe kerültek, mert a demográfiai forradalom, egyes helyeken túlnépesedés, máshol elnéptelenedés tapasztalható. A társadalmi-gazdasági folyamatok és a demográfiai jelenségek összefüggéseit ezért egyre több oldalról vizsgálják a kutatók. Új szemlélet bontakozik ki a Szovjetunióban, Kínában és nálunk is. Ezek a tapasztalatok akkor vizsgálhatók csak tudományosan, ha a valóságos világ tényei adják a kiindulópontot. Számszerű, statisztikai eszközökhöz feltáró adatok kellene és a módszertani kérdéseket is tisztázni kell. Ez komplex munka, amelynek során kell a matematikai statisztika is.

A demográfiai anyag összefüggései más tudományágak területére is elvezetnek és nemegyszer e tudományok segítségével találhatók meg a keresett okok és összefüggések. A határterületekkel együttműködés szükséges, de az érintett szakterületek sem nélkülözhetik a demográfiát. „Minthogy pedig az emberi társadalom központja: az ember és minden életjelensége valamilyen formában az emberhez társul, alig van az állami és társadalmi életnek olyan vetülete, amely valahogy nem lenne összefüggésben demográfiai kérdésekkel. A folyóiratnak a magyar és a világnépesség alakulásának követése — és így a nemzetközi tájékozódás is — a feladata.”²²

A fajsúlyos első cikk nehéz és sok vitát kiváltó problémát tárgyalt. Szerzője Dr. Miltényi Károly, az írás címe: *„Népesedéspolitikánk néhány kérdése”*. Történeti áttekintéssel kezdődik, megemlíti az ENSZ 1956-os demográfiai évkönyvének előszavát, noha ez idő tájt az ENSZ-re mint nemzetközi tudományos tekintélyre nem nagyon volt szokás hivatkozni. Az évkönyv — hazánkkal kapcsolatban — arról írt, hogy nő a válások száma, előregedési folyamatot regisztrál. A cikk szerzője úgy látja, hogy az ötvenhatos események, az emigrációs hullám, a születésszám ingadozásának hatása és következményei miatt megnövekedett a demográfia iránti érdeklődés. Miltényi áttekinti a honfoglalástól 1957-ig a magyar népességszám hullámzásait, majd foglalkozik a várható élettartam alakulásával, a halandóság csökkenésével. Végül vázolja a gyermekes családok gondjait, mint a születésszám csökkenésének fő okát.

Az „Irodalmi Ismertetés” rovatban hangsúlyozzák, milyen fontos Erdei Ferenc *„Futóhomok”* című könyvének 1957-es újramegjelentetése. Egy recensens Lackó Miklósnak az ipari munkásság összetételéről írt tanulmányáról számolt be. Hírt adnak arról, hogy megjelent négy tanulmánykötet, egy de-

mográfiai kiadványsorozat első kötetei: az egyik a válásról, a másik az örege-
désről szóló tanulmányokat gyűjtött össze, aztán a születésszabályozás és az
alkoholizmus következett.

A folyóirat kettes-hármas dupla számában Kulcsár Kálmán és Nozdrovicky
Miklósné közös tanulmányát olvashatjuk: „*A társadalmi átrétegződés és a
vándorlás összefüggéseinek néhány kérdése Bélapátfalván*”. Ezen a régi ipari
településen felgyorsult a fejlődés; a cementgyár vonzáskörzetétől gyarapo-
dott és fellazultak az egykori társasági, házassági szokások, az anyagi kultúra
már urbanizált.

A „Figyelő”-rovatban Thirring Lajos a Nemzetközi Statisztikai kongresszu-
sok történetét foglalta össze, az 1853-as, brüsszeli első konferenciától 1957-
ig. Kiemelte, hogy az 1928-ban alakult Nemzetközi Népelességtudományi Uniót
1947-ben újjászervezték és az ENSZ, az UNESCO tanácskozó szervezete lett.
Ettől kezdve az ENSZ égisze alatt folynak a világnépelességi kutatások és a
kongresszusok vitáiban helyt kaptak a genetika, a biológia, a szociológia és a
közgazdaságtudományok is. Az 1954-es római világértekezleten, amelyen részt
vett a Szovjetunió és a népi demokráciák is, Magyarországot két küldött kép-
viselte: Mód Aladárné és a szerző. Bejelentette azt is, hogy 1959-ben lesz
Bécsben a következő világtalálkozó, az ENSZ-szel együttműködésben szerve-
zik. (A Nemzetközi Statisztikai Intézet 1958 szeptemberében brüsszeli tanács-
kozásán Péter György és Módné voltak jelen.)

Vukovich György egy UNESCO-kiadvány alapján adott beszámolót a de-
mográfia egyetemi oktatásának különböző formáiról a nyugati országokban
és azt írta, hogy például Angliában és az USA-ban is sok helyen, a szociológia
oktatásának részeként tanítanak demográfiát. Sürgette, hogy legyen végre —
mint önálló szaktudományi diszciplína — egyetemi tanítás.

*

Nem szívesen zavarom meg az időrendet, de annyira az 1958-as év
jelemzéséhez kapcsolódik, hogy ezen a ponton kell említenem a *Magyar Filo-
zófia Szemle* egyik — ugyan 1959 végén megjelent — beszámolóját a Szov-
jetunióban zajló vitákról, a szociológia tárgyát illetően, mert a szerző, Molnár
László, akkor debreceni filozófiaoktató így írt 1958-as, két hónapos szovjet
tanulmányútja előzményeiről. „E kérdés az utóbbi években felvetődött a mar-
xista filozófián belül és nálunk is élénk érdeklődés mutatkozik iránta, nem-
csak az egyetemi filozófiaoktatásban, hanem általában az egyetemi társada-
lomtudományi tanszékek oktatási és tudományos munkájában is.”

Az említett „élénk érdeklődés” minden valószínűség szerint valóságos
volt, ám néhány körülmény arra utal, hogy a szerző által ismertetett vita a
szociológia és a történelmi materializmus viszonyáról meglehetősen zavart kel-
tett és a konzervatív oldal megpróbálta agyonhallgatni. Erre két mozzanat is
utal. Az egyik az, hogy Molnár László beszámolója csak 1959 legvégén, közel
egy esztendővel utazása után került közlésre és ezt nem indokolhatja csupán

a hosszú „átfutási idő”. A másik, lényegesebb és beszédesebb tény, hogy a magyar filozófiai folyóirat hasábjain sem említették a vitát, pedig három cikk is jelent meg a szovjet filozófiai közvéleményt megosztó témáról, a legfőbb forrásnak tekintett *Voproszi Filozofii*ban. Sőt arról sem adtak hírt, hogy az 1958-as áprilisi számban Tugarinov professzor beszámolót írt egy nemzetközi szociológiai konferenciáról, amelyen előadást is tartott „*A békés egymás mellett élés problémája a szociológiai vizsgálatokban és az oktatásban*” címen.

Ez az elhallgatás egyrészt az ottani vita keltette itthoni tanácstalanságot tükrözi, másrészt fáziskésést is jelez. Miközben 1958 a súlyos megtorlások csúcspontjára jutása, addig a Szovjetunió — az esztendő során egyre nagyobb erővel, gyakorisággal a nyugati kapcsolatok szélesedő útján jár.

Vagyis két, egymással ellentétes folyamat zajlik: megy a kampány a revizionizmus ellen az egész „keleti fronton”, de a nyugati kommunista mozgalmakban is, főleg a francia pártban erős. Ennek egyik célja a hátország megtisztítása azoktól, akikről feltételezik, hogy a nyugati polgári gondolkodásra belső hajlamot mutatnak. Folyik a harc minden eszközzel, vitáknak álcázott megbélyegezéstől az eltávolításig; Magyarországon az elhallgattatástól a börtönig, sőt a fizikai likvidálásig. Ennek a védekező-elhárító jellegű támadássorozatnak szerves része a polgári ideológiák elleni küzdelem; (a Szovjetunióban könyv, tanulmány, cikkek sora tűzi tollhegyre az akkor divatos mikro-szociológiát, Moreno nézeteit.)

Ugyanakkor széles fronton megtörténik az érintkezés felvétele, kapcsolatháló szövődik a nyugati társadalomtudománnyal, például a demográfia, a filozófia, a szociológia területén, elsősorban szovjet és lengyel részről. (Feltehetően ugyanez megy végbe a természettudományokban is.) Nálunk viszonylag rövid időszakra sűrűsödött, szinte áttekinthetetlenül összekuszálódott a két tendencia. Az ENSZ-ben a magyar kérdés tárgyalása — a repressziók, a perek, a súlyos ítéletek miatt — élesebb lett, felerősödtek a támadások. De a felsorolt példák azt is megmutatják, hogy már 1957-től kezdve történtek kísérletek a magyar vezetés részéről az elszigetelődés megtörésére és ez folytatódott, gyakoribbá vált 1958 során. (Ennek a célnak elérésére szolgált az esztendő közepén például a Magyarok Világszövetsége újjászervezése, a *Magyar Hírek* című lap elindítása, azzal az elsődleges céllal, hogy hatni legyenek képesek az ötvenhatos menekülők tömegeire.)

A magyar közvélemény számára kevésbé voltak érzékelhetők a nyugati nyitásra tett próbálkozások, a konzervatív kampány és az ítéletek keltette félelem volt az elsődleges tapasztalat. Ebben a nyomott légkörben érkezett meg az ISA meghívása. Utólag értjük meg, hogy elfogadására miért volt meg a készség: egy nem domináns, de élő gyakorlatba illeszkedett. A Szovjetunió — amely valószínűleg kezdeményezte az ISA Tanácsában részt vevő képviselőjén keresztül, majd — a megfelelő csatornákon — támogatta és szorgalmazta elfogadását, szerette volna javítani imázsát és a nyugati értelmiségnek bizonyítani a magyar helyzet normalizálását: ezzel is csökkentve a Szovjetunió-

óra, a szocialista táborra nehezedő erkölcsi nyomást, felerősíteni a szputnyik keltette kedvező hatást.

Ez a bonyolult és összetett, ellentmondásos és kusza helyzet magyarázza azt is, ahogyan a konferenciákon való résztvevőket kiválasztották. Ezért utazhatott ki többször is a reformer Péter György, ezért lett a kéttagú szociológus küldöttség „élére” kiválasztva az itthoni konzervatív körök által hosszú időn át támadott Molnár Erik. (Nyilván sokat nyomott a latba nyelvtudásuk, széles polgári műveltségük, vitakészségük, közéleti súlyuk is.)

Szívós, de rejtett előkészítő szakasz előzte meg a döntést és az előtérben hangos konzervatív zaj az oka, hogy a meghívás elfogadása meglepetésként érte még a dogmatikus csoport tagjainak zömét is. Kemény és tömör volt a sánclás is: és valószínűleg ezért annyira védekező jellegű a Világkongresszusról visszatért Molnár Erik jelentése is és ezért tartott egy teljes évig, amíg létrejöhetett a Filozófiai Intézetben belüli szervezeti csíra. A külső és belső körülmények megváltozása azonban a következő évre új helyzetet eredményezett.

Az 1959-es évről

Jelentős események, változások estek a nemzetközi helyzetben: az alaphangot erre az esztendőre az SzKP 1959. január 27 és február 5 között megtartott XXI. Kongresszusa adta meg. Olyan folyamat indult, amelynek végén Camp David-ben Eisenhower—Hruscsov találkozára került sor és az amerikai elnök a megbeszélést követő sajtótájékoztatón az „olvadás” kezdetének minősítette a történeteket. Hruscsov a tárgyalásokra való felhatalmazást a XXI. Kongresszustól kapta; helyzete lényegesen megerősödött adáz pártbeli ellenfeleivel szemben. Az USA-ban a békés kapcsolatok erősítésére olyan gyakorlati javaslatokkal érkezett, amelyek meglepték a hidegháborúhoz edződött világgözüvéleményt is. A *Foreign Affairs* hasábjain elmondta, hogy a békés egymás mellett élés politikája lemondás a háborúról, mint a vitás kérdések katonai eszközökkel való eldöntéséről és ehelyett a békés versenyt ajánlotta, a kapcsolatok kiterjesztését. Felmerült a NATO és a Varsói Szerződés között kötendő meg nem támadási szerződés gondolata, a közép-európai atomfegyvermentes övezet létesítésének terve.

Az USA Dulles-féle, élesen hidegháborús politikája a külügyminiszter betegsége, majd halála után a szovjet külpolitikai offenzíva keltette kedvező visszhang nyomása alatt módosult; ezt érthetővé tette az a tény, hogy a szputnyik hatást a Szovjetunió — a hidegháborús logikát cáfolva — a békefolyamat kezdeményezésére használta fel. A helyzet változását mutatja, hogy az angol miniszterelnök, Mac Millan Moszkvában tárgyalt, Eisenhower vizionlátogatásra készült, De Gaulle is bejelentette, hogy 1960 elején Moszkvába utazik.

A Szovjetunió és személyesen Hruscsov számára lényeges fejlemény volt a magyar konszolidációnak a vártnál gyorsabb üteme. Ezt jelzi, hogy az

SzKP vezetője 1959 tavaszán egy hetet töltött az országban, mindenfelé jártkelt, majd az MSZMP VII. Kongresszusára — népes delegáció élén — ismét Magyarországra utazott és erről a kongresszusról küldött fontos, nemzetközi kérdésekről újabb javaslatokat a nyugati politikának.

Ebben a hangulatban természetesen tompult az ENSZ-ben is a magyar kérdés körüli feszültség, csendesült a vita hangneme. A három hónapig tartó közgyűlésnek csak a vége felé tárgyalták a témát, az eszmecsere másfél napra szűkült. Feloszlatták az úgynevezett „Ötös Bizottságot” és megelégedtek azzal, hogy két kijelölt megbízott kísérije figyelemmel a magyarországi helyzetet és arról készítsen tájékoztatót.

Az MSZMP VII. Kongresszusa a magyar kérdés napirenden tartásáról így fogalmazott: „Az egyetlen magyar kérdés a magyar nép jelene és jövője, amelyet a magyar nép alakít és ebben senki más nem illetékes.”²³ Ugyanakkor a magyar kormány meghívta az ENSZ-főtitkárát Magyarországra, sőt bejelentette, hogy az amerikai ENSZ-delegáció bármely tagja beutazhat, ha azt nem magyarelleses céllal teszi.

A hazai politikai hangulatot néhány intézkedés javította: az 1959-es év az élelmiszerárak egy részének leszállításával kezdődött, bevezették az üzemekben a nyereségrészesedést és márciusban jelentős összegeket kaptak a munkások. Ami pedig a legfontosabb: tizenöt éves lakásépítési program indult és már ebben az esztendőben 150 000 lakást át is adtak. Működni kezdtek a Nyugaton vásárolt házgyárak, lakótelepek sora épült fel Budapesten és a vidéki városokban, ellátva iskolákkal, bölcsődékkal, üzlethálózattal.

A technikai felzárkózást jelzi, hogy elindult a Televízió próbaadásainak szervezése, Székesfehérvárott pedig megkezdődött a televízió-készülékek gyártása, évi 12 000 darabos kapacitással; üzembe helyeztek egy kísérleti atomreaktort, izotóp-laboratórium épült Csepelen.

A helyzet annyira megszilárdult, hogy a Kádár-vezetés hozzákezdhetett eddigi legnagyobb vállalkozásához, a mezőgazdasági termelészövetkezetek megteremtéséhez. Az esztendő végén tartott kongresszus összegezte az eredményeket, új ötéves tervet tettek az asztalra. Ez volt a tulajdonképpeni Kádárkorszak igazi nyitánya, amikor úgy látták, véget ért az ideiglenesség átmeneti három éve és a Kádár-irányvonalat szentesítették: olyan elveket és gyakorlatot hirdettek meg, amely szakított a Rákosi-évek elnyomó politikájával. Nemcsak arra gondolok, hogy elkötelezték magukat az életszínvonal évről-évre érezhető javítása mellett, hanem olyan lépésekre, mint a pártonkívüliek bármilyen vezető posztra való kinevezésének lehetősége, (a pártfunkciókon kívül), vagy az egyetemi felvételeknél az osztálykategóriák eltörlése. Gesztusérteke volt annak is, hogy hozzákezdtek a budai vár újjáépítéséhez.

Mindezt megelőzte az értelmiséggel való társadalmi kiegészés olyan eseményláncolata, mint az, hogy az egyház új apostoli kormányzóit letették az esküt az Elnöki Tanács előtt. Újjáalakultak a művészeti szövetségek, köztük a Magyar Írók Szövetsége. A nyugati magyar emigrációval szétszakadt szálakat

kísérelte meg újrakötni a Magyarok Világszövetsége Elnöksége, amelynek tagjai lettek — az egyházak befolyásos püspökei mellett — Kodály Zoltán és Illyés Gyula is.

A kormány a nemzetközi kapcsolatok terén a kis lépések politikáját követte: közvetlen légi járat indult Budapest és Stockholm közt, felavatták a fővárosban Joliot Curie-emlékművét, amely mellett a francia külügyminiszter mondott beszédet.

Az ideológiai vitákban erőteljes hangsúlyt kapott a „kétfrontos harc”, amelyen belül még a revizionizmust jelölték főveszéllynek; folyt a bírálólat a jugoszláv politika és Lukács György nézetei ellen, de a kampány már érthetően elerőtlenedett és megindult az óvatos kapcsolatépítés a különböző nemzetközi tudományos szervezetekkel. A Szovjetunió ösztönözte békés verseny igényelte a részvételt a nyugat-keleti tudományos fórumokon. Az itthoni viták hangneme megenyhült, a stílus csiszoltabb lett és ami a lényeg: a kritika nem járt tragikus következményekkel a megbírálok sorsára. Talán egy — a témánk szempontjából fontos eseten bemutatathatjuk és igazolhatjuk ezt a tudományos közélet egészére kiható változást.

Még 1957-ben jelent meg Molnár Erik könyve: „A jelenkori kapitalizmus néhány gazdasági problémájáról.” A Központi Bizottság orgánuma, a *Társadalmi Szemle* több vitacikket közölt, bírálva a szerző téziseit, sőt a folyóirat szerkesztőbizottsága is elhatárolta magát a tudós nézeteitől. (Molnár egyébként tagja volt a szerkesztőbizottságnak.) Az éles vita 1957 végén és 1958 elején zajlott. Aztán csend lett, de 1959-ben új menet kezdődött. Ankétot rendeztek a Közgazdasági Egyetemen a könyvről és a konzervatívok — viszonylag széles nyilvánosság előtt, támadták a könyv írójának a társadalmi törvények fogalmáról és azok érvényesüléséről tett megállapításait. Kijelentették, hogy anti-marxista a szerzőnek az a felfogása, hogy a kapitalizmusnak vannak elementáris és nem-elementáris törvényei és az utóbbiak hatálytalaníthatók. Ilyen tendencia szerinte, — tehát nem „törvény” — az abszolút elnyomóródás marxi elve is, amelyet a tények nem igazoltak.

Molnár Erik a vita végén hajlandó volt elismerni, hogy némely megállapításában pontatlanul fogalmazott, de fenntartotta azt a véleményét, hogy könyvének szelleme helyes volt: fel kell ismerni az új tényeket és nem szabad engedni, hogy régi elméletek elhomályosítsák a látást. Kimondotta, hogy a gazdaságpolitikában az igazi veszély a dogmatizmus, nem pedig a revizionizmus. Molnár Endre, a konzervatív csoport egyik befolyásos tagja és hangadója visszautasította ezt az eretnek nézetet.

Azért tartottam szükségesnek ilyen kiemelten ismertetni ezt a vitát, mert ezzel is szeretném felerősíteni az igazi csattanót: az 1959 végén megtartott Szociológiai Világkongresszuson részt vevő kéttagú magyar „delegációt” az eretnek Molnár Erik vezette, mellette pedig a konzervatív szárny egyik bizalmi embere, Fukász György volt jelen.

Ezek után vizsgáljuk meg az ideológiai közéletben hangadó orgánumok 1959-es termését, ez esetben is a szociológiai „nyomelemek” jelentkezése álláspontjáról.

A körképet kezdjük most is a *Magyar Filozófiai Szemlével*, amely az év során két dupla számmal jelent meg. (Talán az átfutási idő hozza, talán a szerkesztőbizottság óvatossága magyarázza, hogy milyen hirtelen a váltás a két folyóiratszám között. Az első-második (kettős szám) mintha még a represszív 1958-hoz tartozna, az év végi hármás-négyes szám meg az új, a hatvanas évtized nyitánya lenne.

Fogarasi Béla az egyes-kettes számban Lenin „*Empirio-kriticizmus*” című könyvének fél évszázados évfordulóját használja fel arra, hogy Lukács és iskolája revizionista nézeteit ismételten támadja. Molnár Erik — tőle eltérően — arra törekszik írásában, hogy — Lenint idézve — új gondolatokra helyezze át a hangsúlyt: „A marxistának számba kell venni az eleven életet, a valóság pontos tényeit és nem szabad belekapaszkodnia a tegnapi nap elméletébe, amely — mint minden elmélet — a legjobb esetben is csak az alapvetőt, az általánost állapítja meg, csak közeledik ahhoz, hogy megragadja az élet bonyolultságát.”²⁴ Sőt Molnár Erik tovább megy: támadja a vulgár-marxizmust és elmarasztalja Sztálint, mert anélkül fejtette ki a gazdasági törvény fogalmát, hogy utalt volna az emberek gazdasági tevékenységére mint a gazdasági törvények forrására. Helyre kell állítani a társadalom és az egyén valóságos viszonyát az elméletben, mert ennek elhanyagolásából dogmatikus hibák erednek. „Ha az emberek maguk csinálják történetüket ... akkor a történeti-társadalmi törvények az emberi cselekedetekből erednek, amelyeket viszont a történeti-társadalmi körülmények szükségszerűen meghatároznak”²⁵ — szögezte le Molnár Erik.

Lukács György irracionalizmus fogalmát bírálta Balogh Elemér filozófus, tanulmányában főleg Lukács „*Az ész trónfosztása*” című könyvében foglaltak alapján.

Fukász György kínai tanulmányútjáról számolt be „*A társadalmi ellentmondások megoldásának útja a Kínai Népköztársaságban*” címmel. Írásában a falu és a város közti szakadék eltüntetésének kísérleteit taglalta és dicsérte a népi kommunákat.

A recenziók közt ismertetnek egy Jegorov-írást a *Voproszi Filozofii* 1958 szeptemberi számából. Ebben a szovjet filozófus Lukács és egy kínai esztéta revizionista nézeteit bírálta, egy Szelektov nevű szerző pedig a Jugoszláv Kommunista Szövetség programjának azt a megállapítását igyekezett cáfolni, amely szerint a szocialista államok bürokratikus-etatista jellegű képződmények, amelyek elfojtják az egyéni szabadságot és e kijelentés ellen azzal érvel, hogy a tőkés társadalmak polgári szabadsága csak az uralkodó osztályok kizsákmányolásra szolgáló szabadsága.

Marx és Engels műveinek akkor megjelent második kötetéről Sós Vilmos írt, ezen belül részletesebben a *Szent Családról* és Engels munkájáról: „A

munkásosztály helyzete Angliában” című írásról. Az utóbbit úgy jellemzi, mint Engels fiatalkori tanulmányát, amely a történelmi materializmus alapjain készült. (Az Engels-művel kapcsolatban a szociológiai megközelítés gondolata a recenzió szerzőjénél nem merült fel, noha az általa használt módszerek komplex jellege miatt — munkáslevelek elemzése, egész sor társadalomstatistikai adta, a résztvevő megfigyelés alkalmazása —, mint arra Szalai Sándor is rámutatott, a polgári szociológia is a korai alapmunkák közt tartja számon.)

Az év végi hármás-négyes összevont szám már az SzKP XXI. Kongresszusának egyes elméleti kérdéseire kapcsolódik. (Hozzá kell tennünk, hogy a nagybeteg Fogarasi Béla, az eddigi főszerkesztő időközben egy moszkvai kórházban meghalt és ezt a lapszámot már a Filozófiai Intézet új igazgatója, Szigeti József jegyezte főszerkesztőként.)

Peschka Vilmos „*A XXI. Kongresszus és az államelmélet néhány kérdése*” címmel írt, Sipos János „*A tudatosság szerepének növekedéséről a kommunista társadalom építésének folyamatában*”, Földessi Tamás pedig a háborúk elkerülhetlenségéről szóló lenini tétel hangsúlyváltásairól, továbbfejlesztéséről közöltek tanulmányokat.

Ezen a kongresszuson, amely a békés egymás mellett élés szükségességét és következményeit elemezte az új feltételek fényében és — mint említettük — ez fontos javaslatok kidolgozásához vezetett, jelen volt és felszólalt Csou-En-Lai is, Hruscsov pedig referátumában támadta a Jugoszláv Kommunista szövetséget, amely „csak támolyog a szocializmus útján”; e párt egyébként nem vett részt a világ minden tájáról összegyűlt kommunista és munkáspártok eme nagy seregszemléjén. A Kongresszuson tehát folytatódott a másféléves kampány a revizionizmus ellen, főleg Kardelj és Lukács nézeteit bírálták, de már érződött a súlypontváltás: új kérdések kerültek reflektorfénybe és ez a kettősség jellemzi ezt a lapszámot is.

Négy probléma váltott ki komoly figyelmet:

- 1.) Vajon az új technikai vívmányok, az űr megismerése milyen társadalmi változásokat von magával? Beszélhetünk-e már „második ipari forradalomról”? A kongresszusi vitában sok szó esett a tudományos-technikai forradalom vadonatúj felfedezéséről, az űrkorszakba lépés kezdetéről és új tartalommal telítve elevenítették fel azt a régi, marxi tételt, hogy „a tudomány termelőerővé válik”.
- 2.) Vajon a békés egymás mellett élés, a „koegzisztencia” kiterjed-e az ideológia területére is? Ezen is „békés”-e a verseny vagy ellenkezőleg: fokozni kell a polgári ideológia elleni harcot az elmélet egész területén? (A konzervatív oldal ezt az utóbbi álláspontot képviselte. Balogh Elemér tanulmányának második része az elemzett lapszámokban már nemcsak Lukácsnak a filozófiai irracionálizmussal kapcsolatos álláspontját támadta, de kiterjesztette bírálatát politikai nézeteire is, kihegyezve arra, hogy Lukács egy — Japánban akkor megjelent életrajz — kiegészítésében és egy francia lap-

ban közölt 1958 szeptemberi cikkében az ideológia területén is érvényesülő koegzisztencia korszakáról beszélt és úgy fogalmazott, hogy jelenleg az alapvető stratégiai cél: a béke megvédése és ennek prioritása van a szocializmusért való harccal szemben. Balogh szerint ezzel Lukács anti-marxista nézetet hangoztat.

Ebben — az ideológiában lehetséges békés együttélést tagadó — szellemben két írást is olvashatunk: Makai Mária Raymond Aron nézetrendszerét utasítja el szőröstől bőristől, Simon Endre pedig „*Hogyan értelmezi Marxot egy jezsuita?*” című írásában cáfolja egy leuveni filozófia professzor, Calvez 1957-ben megjelent könyvének állításait.

- 3.) Hogyan alakul az egyén helyzete a szocialista társadalomban? Erről szól A. N. Leontyev — a Szovjetunióban megjelent „*A pszichológia-tudomány*” című kötetből átvett — tanulmánya, amely az emberi pszichikum vizsgálatának történelmi módszereiről készült és hosszú írásában külön fejezetet szentelt a pszichológia úgynevezett „szociológiai irányzatának”. Szerinte ez a szociológia-történelmi megközelítés a francia kutatókra jellemző. Kiindulópontjuk az a tétel, hogy „az egyén magyarázó elve: a társadalom.” A szocializáció során az emberek megtanulják a társadalmi fogalmakat. A társadalmi tudat formájában hat az egyénre maga a társadalom, az emberi egyén pedig inkább, mint másokkal érintkező és csak ezután, mint gyakorlatilag ható társadalmi lény szerepel. (A szovjet szerző főként Piaget és Wallon iskoláját emeli ki.)

Ennél fontosabbnak tartja azokat a kísérleteket, amelyek a pszichológia történelmi irányzatába kívánják beépíteni a munka szerepét, amely átalakítja az anyagi világot, az emberi természetet és megteremti magát az emberi tudatot is. Ezek a nézetek pozitívak, haladó jellegűek, noha a fejezet zárórészében a szerző arról szól, hogy ezek a nézetek a társadalmi tudatra való „kihegyezésükben” idealista jellegűek. Szerinte a pszichológia belső szakadását, az egyik oldalon az agy-fiziológiát, a másik oldalon a megértő, leíró lélektani irányzatot csak a dialektikus materializmus képes áthidalni.

- 4.) Új fejlemény, hogy mindenekelőtt a társadalmi valóság új tényeit kell vizsgálni és értelmezni; ehhez viszont szükséges konkrét szociológiai vizsgálatokat végezni.

Ez az előtérbe kerülő feladat már a folyóirat szerkesztési gyakorlatában is tapasztalható. Egyrészt az 1959. évi külföldi filozófiai irodalom bibliográfiáját közreadó Márkus Mária már külön címszó alatt sorolja fel a szociológiai műveket és az említésre kerülő szerzők közt találkozunk Hannah Arendt, Bourdieu, Cuvillier, Malinovszkij, Gurvitsch, Weber nevével. Szerepeltet a kiadványok közt egy szociológiai szakszótárt és hírt ad egy olyan kiadványról is, amelyet a szociológiai módszertannak szenteltek.

A recenziók közt először foglalkoznak olyan könyvekkel, amelyekben a szociológia mint szaktudomány szerepel. A Kossuth Kiadó 1959-ben megjelentetett egy könyvet a marxista filozófia alapjairól és ebben hangsúlyozzák

már a konkrét szociológiai kutatások fontosságát. Egy másik ismertetés szovjet szerzőknek a *Voproszi Filozofii* 1959 júliusában megjelent tanulmányáról szól, amelynek címe: „A történelmi materializmus tárgyának megvilágítása”. Az érdeklődő olvasók ezen írásból értesülhetnek arról, hogy a Szovjetunióban vita folyik a történelmi materializmus és a konkrét szociológiai kutatások kapcsolódási pontjairól.

Magával az utóbbi kérdéssel pedig és — ez ennek a számnak igazi meglepetése — egy részletes beszámoló foglalkozik: szerzője, a Debreceni Egyetem filozófiai docense, Molnár László. (Erről a tanulmányról más vonatkozásban már szót ejtettem, most azonban — fontossága miatt — részletesen ismertetem.) A cikk íróját 1958 végén két hónapos tanulmányútra küldték: a konkrét szociológiai kutatások helyzete érdekelte, a beszámoló azonban a különböző álláspontokat ismertette, amelyek a *Voproszi Filozofii* hasábjain közel egyéves vitában rajzolódtak ki, annak tisztázása érdekében, hogyan alakulhat a történelmi materializmus, mint általános filozófia és a marxista szociológia mint szaktudomány viszonya?

A három, leggyakoribb álláspont közül az első így fogalmazható: a történelmi materializmus és a marxista szociológia minden vonatkozásában azonosak. Ezt az eszmecsere során Tugarinov professzor képviselte. A másodikat legmarkánsabban Fedoszojev akadémikus, aki egy előadásában — az 1958-as moszkvai nemzetközi szociológiai értekezleten hangzott el, majd cikk formájában a szovjet filozófiai folyóirat 1959 áprilisi száma közölte — azt magyarázta, hogy „a marxista-leninista szociológia egyrészt filozófiai, másrészt szakjellegű tudomány. Nem olyan értelemben „szakjellegű”, mint a biológia vagy a történelem, azoknál általánosabb, mert olyan társadalmi jelenségekkel foglalkozik, mint a nép, az állam stb.”²⁶ Két értelemben is bírálta a polgári szociológiát: egyrészt Leopold von Wiese-t, aki szerint a szociológia a társadalom általános elmélete, másrészt azt a másik végleletet, amely szerint a szociológiát nem érdekli az elmélet, mert feladata a társadalmi jelenségek leírása. Ezekkel szemben a marxista szociológia célja a társadalmi élet valamennyi oldalát meghatározó hajtóerők vizsgálata, ezek konkrét elemzése. Van általános elmélete: ez a történelmi materializmus és vannak a konkrét szociológiai kutatások, amelyek erre az általános elméletre támaszkodnak. (Fel is sorolta a kutatási központokat a Filozófiai Intézettől a szaktudományokon belüli szociológiai műhelyekig.)

Molnár érzékelteti cikkében, hogy a szovjet filozófiai folyóirat szerkesztőbizottsága ehhez áll közel és ezt sugallja a vitában részt vevők többsége is. Azt állítják, hogy „a marxista-leninista szociológia a történelmi materializmus konkretizációja az egyes társadalmi formációkra. Ez azt jelenti, hogy maga a történelmi materializmus a tudományos szociológia, ezért a konkrét kutatásnak erre kell épülnie. Ugyanakkor ennél tovább is megy azzal, hogy a társadalmi fejlődés általános törvényszerűségeit konkrétan elemzi a különböző társadalmi formák közt, mert például az osztályharc más feltételek közt folyik

ugyanazon tőkés formáció klasszikus korszakában, mint a monopolista szakaszban, és a konkrét szociológiai kutatások feladata ennek vizsgálata. Ezért a történelmi materializmuson belül megvan a marxista szociológia sajátos tárgya és tematikája.

A harmadik álláspont szerint a történelmi materializmus nem azonos a szociológiával, mert az előbbi: filozófia, az utóbbi meg — jelző nélküli — szaktudomány. (Amely persze nem nélkülözheti a történelmi materializmust, amely a kutatások világnézeti alapja és általános módszertana.)

Molnár megemlíti azt is, hogy néhány filozófus teljesen elszakítja a marxista szociológiát a történelmi materializmustól, de a többség elítélte ezt az álláspontot mint revizionizmust, mert ezek kritikátlanul elfogadják a polgári szociológiát és ezáltal bekövetkezik a marxista társadalomszemlélet feloldódása.

A szerző kifejtette azt is, hogy szerinte ez a vita nagyon aktuális Magyarországon is, mert 1956-ban nálunk is felléptek a polgári szociológia rehabilitálásának igényével, továbbá vannak jóhiszemű szaktudósok jelenleg is, akik még nem állnak a marxista világnézet alapján, ezért a szociológiát a társadalmi materializmustól függetlenül képzelik el. Hozzáteszi, ez tapasztalható a lengyel Bauman és Wiatr nézeteiben, akik ezt az 1956-os amszterdami szociológiai kongresszuson fejtették ki, de a szovjet filozófus, Kammari ezt élesen visszautasította a szovjet filozófiai folyóirat 1958 júliusi számában.

Beszámolója végén Molnár összefoglalta a vita tanulságait és saját álláspontját. Eszerint a történelmi materializmus tartalmazza a történelem általános mozgástörvényeit, a marxista szociológia pedig a különböző társadalmi formációkban konkrétan vizsgálja az olyan társadalmi jelenségeket, mint az osztályok harca, a társadalom és az egyén viszonya, a társadalmi magatartás. Ezek lényeges kérdések jelenleg, ezért fontos a marxista szociológia létrehozása a szocialista országokban, de ez csakis a történelmi materializmusra építve hozhat tudományos eredményeket.

*

A *Társadalmi Szemle* 1959 során szinte minden számában az SzKP XXI. Kongresszusán vitatott témákkal foglalkozott, összesen ez összekapcsolódott az MSZMP VII. Kongresszusának előkészítésével, majd a hozott határozatok ismertetésével, elemzésével. A revizionizmust támadó írások inkább az év elején megjelent számokban találhatók: ilyen például az a dokumentum, amelyen a magyar irodalom néhány kérdéséről készített a Kulturális Elméleti Munkaközösség és ebben Lukács irodalom-esztétikai nézeteit bírálják. A későbbiekben változik az alaphang: a múlt lezárult, a jelen ellentmondásainak vizsgálatára kell áthelyezni a súlypontot. Ezt tükrözte az a mód is, ahogy pozitív ismertetést adtak Balázs Béla történésznek „*A középrétegek szerepe társadalmunk fejlődésében*” című érdekes könyvéről.

Az SzKP XXI. Kongresszusának határozatait ismertető és analizáló írásokban pedig megemlítik a Szovjetunióban folyó konkrét szociológiai kutatásokat mint támogatásra érdemes iránymutatást, mindenekelőtt a történelmi materializmus keretei közt.

A sok átlagos, a határozatokat csak „megzenésítő” cikk közt találunk elmélyült, színvonalas írásokat is. Apró Éva tanulmánya a két rendszer békés versenyének esélyeit vizsgálja. Az elfogadott 7 éves tervvel kapcsolatban —amelynek meghirdetett fő célja az USA gazdasági túlszárnyalása — felveti a mutatók sokféle dimenzióját és a kérdést: milyen mutatók alapján lehet mérni a különbségeket: Mit kell alapul venni: az egy főre eső nemzeti jövedelmet, az egy főre eső termelékenységet vagy a fogyasztást? Hogyan valósulhat meg növekvő fogyasztás mellett a felhalmozás és a szükséges beruházások magas aránya? Felhívta a figyelmet a szocialista országok eltérő színvonalára, a fejlettebbek és a fejletlenekek eltérő problémáira, a kooperáció és a specializáció gondjaira.

Kis Dezső érdekes írásában — az atomenergia felhasználásáról — olvashatjuk, hogy azon a nemzetközi tanácskozáson, amelyet az atomenergia ipari felhasználásáról tartottak, részt vett és felszólalt Kurcsatov akadémikus is és mondanivalója nagyon meglepte a nyugati szakértőket.

Lenyűgözték őket a dubnai részecskegyorsító méretei és hazatérve sok cikk jelent meg fontos orgánumban, hogy a Szovjetunió figyelemre méltó ipari hátterét komolyan kell venni.

Elmélyült, tartalmas cikkében Péter János az ENSZ XIII. közgyűlésének vitáival és határozataival foglalkozott, megemlítve, hogy a magyar kérdéssel röviden foglalkoztak, napirenden tartását például India és Jugoszlávia is elleanezte.

*

A *Valóságnak* a jelzett esztendőben hat száma jelent meg. Az év elején sok volt a befelé forduló, a tudományos ismeretterjesztés szakmai kérdéseivel foglalkozó cikk. A negyedik számban Kulcsár Kálmán írt a „Szemle” rovatban viszonylag szélesebb áttekintést „*A válságtudat újabb vonásai a polgári szociológiában*” címmel.

Bevezetőjében azt hangsúlyozta, hogy a polgári szociológiában a nevesebbek között is erős kiábrándultság tapasztalható. A polgári szociológia maga is az uralomra jutott polgárság társadalmi és ideológiai válságának terméke. Ennek a tételnek igazolásához a szerző visszanyúl Comte-hoz, akinek munkásságával a pozitivisták polgári szociológia útjára indul. 1838-ban vagyunk, Lajos Fülöp uralkodásának korában: az adott francia viszonyok közt Comte a forradalmi cselekvést akarta átterelni elméleti síkra. Comte szerint az új filozófia segítséget jelent ahhoz, hogy a társadalmat megrendítő felkeléseket elkerülve, az alsóbb néposztályok helyzetének javítása kerüljön napirendre. B. Kidd, a későbbiekben pedig a magyar Hegedüs Lóránt ki is mondják: a pozitivisták iránymutatást a forradalomtól való félelem indukálja.

Aztán a XX. században bekövetkezett imperialista korszak, folytatja a szerző, magával hozta a polgári szociológiát eluruló szkepszist. Lester Ward nyomán pedig azt emeli ki, hogy a tényanyagok konstruktív felhasználása megmenti a tőkéstársadalmat. Idézi A. Solomon könyvének három fő következtetését. Először is a konzervatív reformizmus vette át a polgári forradalom filozófiájának helyét a szociológiában. A második így szól: mindenfajta gyökeres társadalmi átalakítás csődbe visz, mert totális államberendezkedéshez vezet. Harmadiknak azt a tanulságot vonja le, hogy a szociológia segíti a polgári társadalom tudományos alapon nyugvó fejlesztését, szemben a forradalmi marxizmussal. A szerző végül idézi R. C. Angellt, aki az emberiség jelenleg tapasztalható általános válságáról ír, amelyért felelős a szociológia is.

A polgári szociológiában, húzza alá Kulcsár, eluralkodtak a matematikai módszerek, a hangsúlyt már inkább a módszertanra helyezik, igyekeznek elkerülni az általánosításra alkalmas elméletet. A kutatási módszerek valóban fontosak, de a lényeg a társadalmi mozgástörvényeket feltáró minőségi elemzés. A marxista szociológia, emeli ki nyomatékkal a szerző, nem öncélú tudomány; láthatóan pontosan érzékelték már akkor, milyen érvekkel készülnek megakadályozni az ellenerők a szociológia magyarországi újjászervezését. Amit egyébként a polgári szociológiában bírál és amit a marxista szociológiával kapcsolatban hangsúlyoz, az összecseng a konkrét szociológiai kutatásokat támogató szovjet szerzők gondolatmenetével.

A következő lapszámban Kulcsár Kálmán már számot ad önálló kutatásairól is. Azt a vizsgálatát ismerteti, amelynek célja a fővárosi munkásifjúság kulturális fogyasztásának feltérképezése volt. (A munkásosztály helyzetének feltárása akkor kiemelt pártfeladat.)

Kétrészes tanulmánya első felében azzal foglalkozik, a fiatalok ezen rétegének a moziba járás élménye és megállapításait statisztikai táblázatok adataira alapozza, a film „fogyasztást” különböző demográfiai mutatók szerint csoportosítja. (A tanulmány második részét majd az 1960-as második szám közli.)

A *Kortárs* 1959-ben is folytatta az előző év bevált szerkesztési politikáját: megszólaltatni a jelentős írókat, költőket és ezzel beszédesen cáfolni a „néma irodalom” nyugati vádját. Illyés Gyula kivételével, — akivel egyébként a politikai vezetés kőkemény alkut folytat — az irodalmi elit sűrűn — hónapról hónapra — megjelenik a folyóirat hasábjain. A prózai szerzők — többek között — Fejes Endre, Goda Gábor, Illés Endre, Kodolányi János, Sarkadi Imre, Szabó Pál, Szentkuthy Miklós, Thurzó Gábor, Veres Péter nevét sorolhatjuk, a költők közül Berda József, Csoóri Sándor, Csorba Győző, Erdélyi József, Gyurkovics Tibor, Pákolitz István, Somlyó György, Tandori Dezső, Vas István publikálnak rendszeresen.

Érdemes odafigyelni Pándi Pál vitájára a konzervatív kritikussal, Falus Róberttel. Akkoriban az „irodalmi minimum” követelménye volt az egyik alap-

kérdés: azaz mi a megkövetelhető lojalitásnak az a határa, ami a közlés feltételül megszabható? Falus szerint ugyanis a politikai semlegesség álláspontja elfogadhatatlan és minimumként azt kell elérni, hogy a publikációra érdemes alkotók tegyék le a garast a szocialista építés adott gyakorlata mellett. Vele szemben Pándi védte azt a szerkesztés-politikát, amelynek elvei lehetővé tették Pilinszky János, Nemes Nagy Ágnes, Szabó Magda irodalmi termésének kiadását és ellenfelével vitatkozva így ír: nem azért jelenhettek meg, hogy kirakati példái legyenek a rájuk most jellemző apolitikus attitűdnek; hanem azért, hogy a tehetség levegőt kapjon. A kritika feladata, hogy „bírálva kibontsuk, a szocialista igényekhez közelítsük lényüket és munkásságukat”.²⁷

Ebben az évben halt meg Révai József és a folyóirat novemberi száma egy posztumusz Révai-írással áldozott emlékének. A címe: „Életet és művészetet” és ebben az elhunyt politikus — Adyra és Móricz Zsigmondra hivatkozva — azt várja az irodalomtól, hogy az erőteljesen forduljon a valósághoz, ezt egy Ady-idézzel teszi hangsúlyossá: „Életet akarunk, valószerűt, nyersét”. A szerkesztők ügyességére vall, hogy Révait tartják pajzsként maguk elé, megvédeni szociográfiai írásaik gyakran erős kritikai hangvételét. Ismerve a korszak tekervényes és bonyolult bújócskáit a közlési szabadság tágítására, úgy véljük, a konzervatív oldal rosszállással fogadta ezeket a riportokat és ezért volt szükségük erre az áttételes védelemre. A *Kortárs* kapós lett és népszerű, nem utolsósorban a „Magyar Világ” rovata révén. Dobozi Imre írt a Dunántúli falvak változó világáról, Gergely Mihály Diósgyőrről, Csák Gyula Mezőtúrról, Faragó Vilmos a „Csiliről”, erről a nagyon látogatott pesti művelődési házról láttelelet.

A *Statisztikai Szemle* 1959-es első számában találhatjuk Ferge Zsuzsa és Vaskuti Istvánné közös tanulmányát, amelynek címe: „A háztartásstatisztika megfigyelési módszerei”. E vizsgálatok célja megállapítani, hogyan él a magyar lakosság? A szerzők a bevezetőben elmondják, hogy az utóbbi 20—30 évben kidolgozott módszerek alapján szinte valamennyi országban folynak hasonló felvételek, ami biztosítja a megfelelő összehasonlítást. Mindenekelőtt a fogyasztói szokások rétegenkénti megfigyelése fontos, mert ez segíti a tervezést, amely ilyen módon számolni képes a fogyasztói rugalmassággal. Ezek szinte mindenütt reprezentatív vizsgálatok, lényeges a megfigyelésre kiválasztottak köre és a módszerek. Milyen változatok a leggyakoribbak? Angliában például 12 000-res felvétel folyik, az alapsokaság: az összlakosság. Magyarországon viszont, miként Franciaországban vagy a Szovjetunióban is, az alapsokaságot a lakosság olyan főcsoportjai adják, mint a munkás-alkalmazott és a paraszti rétegek. Belgiumban a megfigyelés a lakosság kisebb csoportjai célozza meg, a munkás és alkalmazott családokat. A lakosság azonban hasonló, a bevételt és a kiadást, a megtakarítási szokásokat, a lakásviszonyokat elemzik. Változó a minta terjedelme, a kiválasztás módja (véletlenszerűség), a megfigyelés időtartama és az adatgyűjtés formája. Különbözőképpen határozzák meg például a családnagyságot, az összetételt. Magyarorszá-

gon az „alapegység”: az egyes személy. (A tanulmány befejező részében a szerzőpáros összehasonlítja az angol és a magyar vizsgálatok néhány következtetését.)

E folyóiratszám érdekes irodalom-ismertetést szolgáltat. Beszámolnak például egy amerikai tanulmánykötetről, amelynek szerzői a népesedési dinamika és a társadalom kulturális tényezőinek kölcsönhatását elemzik. Hogyan hat a nagyfokú társadalmi dezorganizáció a termelékenység színvonalára? Egy másik írásban azt vizsgálják, hogy a társadalmi ranglétrán való emelkedés vagy süllyedés, vagy az amerikai mobilitás milyen módon hat a gyerekszám alakulására a családokban?

Egy másik recenzió azokat a szempontokat ismerteti, amelyek a szovjet demográfiai vizsgálatok során, a család meghatározása körül merültek fel. Három főbb ismertetőjelet emelnek ki: a „területi jelleget” azaz az együttélés tényét, a rokoni-vérségi kapcsolatot, végül a gazdasági oldalt, a közös háztartás. (Az USA-ban a fő kritérium a közös lakás, a közös „asztal”, ezért is vezették be a magán-család fogalmát.) Gondot okoz annak megállapítása, kit tekintsenek családfőnek? A megoldás: az a személy, akit a többi családtag annak tekint, ám ha ez bizonytalan, akkor az, aki — lehet férfi vagy nő egyaránt — a család megélhetéséhez a legnagyobb mértékben járul hozzá.

A második számban egy szerzőpáros a fiatal közgazdászok helyzetéről ad áttekintést. Három lényeges kérdésre keresték a választ: a munkahelyükhöz és a beosztásukhoz szükséges-e a diplomájuk? Milyen az anyagi helyzetük? Van-e kapcsolat a tanulmányi eredményük és a fizetésük szintje közt? Arra is kíváncsiak voltak, vajon hogyan értékelik a gyakorlati hasznosítás alapján az egyetemen tanultakat, milyen továbbképzést látnak szükségesnek? Kiderült, hogy 1955—56 során voltak elhelyezkedési gondok. 31,6 %-uk szerint betöltött posztjukhoz nem kell diploma; a végzetek fele már nem az eredeti munkahelyén dolgozik. Nehezményezték, hogy közülük a legjobbaknak, akik tudományos kutatók lettek, alacsonyabb a fizetésük, mint az átlagé. Az oktatás színvonalával viszont a többségük elégedett volt.

A negyedik számban található Dr. Lengyel László tanulmányát, címe: *„A mérnökök és technikusok anyagi viszonyai”*. A bevezetőben érdekes összehasonlítást tesz: míg 1953-ban az USA-ban 53 000, addig a Szovjetunióban 36 000 volt a mérnöki diplomát szerettek száma, egy évre rá a különbség kiegyenlítődött, a későbbiekben egyre nagyobb lett a szovjet fölény és 1956-ban már 71:26 lett az arány. Magyarországon is jelentős az emelkedés: 1949-hez képest 1956-ra megduplázódott a 100 ezer lakosra jutó mérnök-szám. A vizsgálat maga 1957-ben volt és 2562 mérnökre, 2447 technikusra terjedt ki; háromnegyedük volt negyven évnél fiatalabb. A mérnökök 15,6 %, a technikusok közel 40 %-a esti egyetemen tanult, közülük sokan munkásként vállalták a továbbtanulást. Megváltozott a diplomás réteg összetétele, közel egyharmaduk munkáscsaládból érkezett a pályára, 10 % paraszti eredetű és jelentős a csoporton belül a nők előretörése is. Egyharmaduk apja is már

mérnök volt. A különböző mérnöki szakokon változó az összetétel alakulása, a fiatalok között nőtt inkább a nők aránya. Anyagi megbecsülésüket a többség elismerte; kiderült az is, hogy a mellékjövedelmek nagy súlyt képviselnek az összjövedelemben. Régen az volt a tapasztalat, hogy a mérnökök későn házasodhattak, amikor az anyagi helyzetük már megengedte ezt. Most a kétharmaduk már 25—29 év között házas volt, ezért a legsúlyosabb gond lett számukra az önálló lakás megszerzése. A családok felénél a házastárs is dolgozott. A mérnök-családok 54 %-ában volt 1 vagy 2 gyermek. A mérnökök közel kétharmadának volt már saját lakása, elegendő érzett komforttal, tartós fogyasztási eszközökkel is ellátottak. A technikus családokban mindezek aránya jóval alacsonyabb.

A mérnökök 57 %-a járt külföldön egy vagy két alkalommal, a legkedveltebb úti cél: Csehszlovákia. Gépkocsija, hűtőgépe akkor még kevés családnak volt, a televíziót meg sem említik, rádiója viszont már mindegyiküknek volt. Egynegyedüknél lemezjátszót, a családok felénél fényképezőgépet regisztráltak.

E lapszámban található még érdekes tanulmány, amely az 1960-as népszámlálás elméleti előkészületei közben felmerült problémákat taglalja. Az egyéni foglalkozások csoportosításánál nehézségeket okoz, hogy keveredik a beosztás, a munkakör a szakképzettséggel, mert sokszor nem fedik egymást, a hivatásszerűen űzött tényleges foglalkozás és a tanult szakma gyakran eltérő. Ezért több dimenzió figyelembevétele válik szükségessé: szellemi, fizikai vagy mezőgazdasági csoportról van-e szó, s ezen belül milyen állománycsoportról, azaz munkás vagy műszaki beosztásról?; milyen a keresők foglalkozási viszonya (vagyis önálló vagy alkalmazott) végül milyen a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt szerepük? (termelők vagy nem termelők).

A szervezeti hírek közt szerepel, hogy a KSH egy új elektronikus számítógépet vásárolt, a személyi hírek közt említik, hogy két munkatárs járt tanulmányúton Franciaországban.

A hetedik számban olvasható Drechsler László tanulmánya egy 1958-ban tartott KGST-tanácskozásról, amelyben az életszínvonal-mérésének elvi kérdései voltak napirenden. Abban egyetértés volt, hogy az életszínvonal sokféle hatás eredménye: a bérek, az árak, az átlagos élettartam, a lakásviszonyok, az egészségi állapot, a közlekedés gyorsasága és kényelme és még sok más tényező befolyásolja. A vitában két szélsőség hadakozott: az egyik vélet egy tömörített mutatószám kidolgozása mellett foglalt állást, a másik szerint a heterogén tényezők mindegyikét külön kell mérlegelni. A magyar álláspont az volt, hogy egyetlen, összefoglaló mutatóval kifejezni lehetetlen, de szükségesek különböző összefoglaló mutatók is. Külön kell vizsgálni a jövedelmet és a fogyasztást. (Probléma volt az is, hogy vajon csak az anyagi fogyasztást kell-e figyelni, vagy a teljes kört is, például a színházba járást, a közlekedést is. Nálunk — ahogy a szerző kifejtette — a teljes fogyasztást mérik, sőt az ingyenes vagy kedvezményes ellátottságot is, mint az üzemi étkeztést, üdültetést.)

Az „Irodalom”-rovatban ismertetik egy lengyel szerző írását, aki az „élet-potenciál” régebbi fogalmát építette be munkájába. (Ezt személy-években mérte, összekapcsolva az egyes évjáratok várható átlagos élettartamával.)

Összefoglaló értékelést adtak a társfolyóirat: a *Demográfia* első évfolyamáról; megemlítve, hogy a népesedéspolitika fontosságának belátása és az 1960-ban esedékes országos népszámlálás megfelelő előkészítésének szükséglete hozták létre.

A nyolcas-kilences dupla szám ad hírt arról, hogy 1959. augusztus 28 és szeptember 4 közt tartják Bécsben a Népeségtudományi Unió kongresszusát, amely a világháború befejezése óta a második. (Az első 10 évvel korábban volt Genfben.)

A következő számban már közlik, hogy a kongresszus lezajlott és azon magyar delegáció is részt vett Péter György vezetésével. E szám „Irodalmi” rovatában Ferge Zsuzsa ismertette „A minőségi tényező szerepe a kereslet-elemzésben” című könyvet.

Zala Júlia tanulmányának címe: „Az MSZMP VII. Kongresszusa előtt” és ebben kifejti, hogy az 1957-es gyors konszolidáció után új problémák jelentkeztek, amelyek szükségessé teszik a régi gazdasági politika hibáinak kijavítását. Az 1958—60 közötti 3 éves gazdasági terv eredményesnek bizonyult, 1959 elején megkezdődött a mezőgazdaságban a tulajdonviszonyok átalakítása, határozat született a munkásosztály helyzetének javításáról. A társadalomstatisztika hozzájárult a helyzet tisztázásához: elemezte a munkás és alkalmazott háztartások bevételeinek-kiadásainak alakulását, emellett vizsgálta 12 000 parasztcsalád életkörülményeit, valamint egy fontos értelmiségi réteg: a mérnökök és technikusok életszínvonalát. Most napirenden van egy új, 5 éves gazdasági terv kidolgozása és ezt segíti az országos népszámlálás 1960 elején, amelynek kérdőíve a családi összetételre is kíváncsi. A társadalomstatisztikusok és a közgazdász kutatók együtt készítik elő egy nemzetközi termékenységi konferenciát.

Az esztendő utolsó száma már a VII. Pártkongresszus jegyében jelent meg. Beszámolnak a francia tanulmányút és egy Norvégiában tett látogatás tapasztalatáról.

*

A *Demográfia* 1959-es első száma áttekintést ad a magyar demográfia elmúlt évtizedéről, kezdve az 1950-es népszámlálással. A tíz év jelentősebb vizsgálatairól számol be, így például az 1957-es felvételről a tömeges külföldre emigráltak összetételéről; 1958-ban a válások okait, a születésszabályozás, a családtervezés kérdéseit elemezték.

A tanulmányok közül érdekes Marcel Brichler írása a nagyvárosi agglomerációk típusairól, a fő dimenzió: az összeépültség mértéke.

A „Figyelő” rovatban beszámolnak az 1957 és 1958-ban tartott népese-
dési konferenciákról, amelyek helyszíne Stockholm és Brüsszel volt. Ezeken

— hivatalból — azaz a nemzetközi vezető testület tagjaként — Péter György, meghívottként pedig Mód Aladárné vettek részt.

Hírt adtak arról is, hogy 1958. szeptember 10 és 17 közt Nürnbergben volt a Nemzetközi Szociológiai Intézet családszociológiai konferenciája, amelyen sok szó esett a demográfia és a szociológia szükséges együttműködéséről a család-vizsgálatok terén. Részletesen ismertetik — a *Voproszi Filozofii* 1958 augusztusi száma nyomán — a Szovjet Szociológiai Társaság létrejöttének céljait, működési elveit.

Végül figyelemre méltó, hogy a folyóirat szerkesztőbizottsága üdvözli a *Valóság* megszületését, kiemelve azt, hogy a folyóirat első számában közli Arab-Ogli tanulmányát mint különösen fontos írást.

A második-harmadik dupla számban közlik Kulcsár Kálmán tanulmányát. Címe: „*A demográfiai tényezők jelentősége a bűnözésben*”. Bevezetőjében idézi Nyemcsikov szovjet kutatót: „A bűnözést végső soron a társadalom osztályviszonyai határozzák meg, terjedelmében és alkalmazásában egyaránt.”²⁸ Ám szoros kapcsolatban van más társadalmi jelenségekkel is, ezért a mennyiségi adatokon túl szükség van szociológiai elemzésre is. Táblázatokon mutatja be, hogy 1938 és 1958 közt hogyan alakult az ifjúsági bűnözés — 12 és 17 éves korig — a különböző korosztályokban, és ezen belül nemek szerinti bontásban is.

Vizsgálja a család jelentőségét a fiatalkori bűnözésben, a családbomlás, a válások növekedése hatását. Megállapítja, hogy az anyák tömeges munkavállalása gyengítette a családi kohéziót, hangsúlyozva az alkoholizmus és bűnözés szoros kapcsolódását.

Használja a szubkultúra fogalmát, de a nyugati szerzőktől eltérő értelmezésben. „A polgári szociológia szerint ez a társadalom egészének kultúrájától különböző, de annak alfaját jelentő kultúra.”²⁹ Beszélnek osztály, etnikai, vallási szubkultúrákról. „Mi a szubkultúra lényegét másképp látjuk, mint a polgári szociológusok és az elnevezést csak más, jobb kifejezés hiányában használjuk.”³⁰

Bírálja René König és más polgári szerzők pesszimizmusát, akik a polgári társadalom dezintegrációjából indulnak ki, amelyet a kultúra labilitása, a gyors társadalmi változások, a megnövekedett mobilitás, a társadalmi magatartás mintáinak konfliktusai, a hatékony ellenőrzés hiánya testesítenek meg.

Mindez azonban a szerző véleménye szerint a tőkés társadalom kikerülhetetlen válságának következménye. Végül foglalkozik a leggyakoribb bűnelkövetési cselekményekkel, az eltérő nevelési szempontok hatásával, a nemi szerepek hagyományaival és miközben felhívja a figyelmet a sokféle, gyakran heterogén tényezők hatására, hangsúlyozza azt is, hogy ez nem „behódolás” a polgári, úgynevezett „tényező-elmélet” előtt, mert a fő kérdés a bűnözés osztályjellege és a szocialista társadalomban ugyanazon tényezők szükségképpen más módon érvényesülnek.

(Szükségesnek érzem e ponton is kiemelni, hogy az adott történelmi körülmények közt lehetséges csak helyesen elemezni egy-egy akkori írást, hiszen ezek tükröződnek a szerző nézeteiben, alakítják gondolatiságát és teszik lehetővé önmaga meghaladását, saját illúzióival, tévedéseivel való szembenézést.

Hozzáteszem, hogy méltányolni lehet és kell például Kulcsár Kálmán elméleti bátorságát, hiszen megelőlegezte egy konkrét területen a szociológiai kutatások szükségességét és azon sem illik elcsodálkozni, hogy ezenközben Lenin-idézzel fedezte az oldalát. Annak is megvolt a komoly jelentősége, hogy — noha kritikai fenntartásokkal — de ismertette egy fontos körben a polgári szociológia elméleti szempontjait is. Az is érdekes, hogy statisztikai idősorokat alkalmaz; olyan merész megállapításokat tesz, hogy a nők tömeges munkába állásának negatív következménye a családbomlás, ami a bűnözés szintjét növeli. Nagy érdeme, hogy a Filozófiai Intézetben létrehozandó csoportot jóval megelőzve először hangoztatta a szociológiai vizsgálatok szükségességét és ezt igazolta is egy nyugtalanító társadalmi jelenség, az ifjúkori bűnözés területén végzett munkájával.)

E lapszám „Irodalom” című rovata Kulcsár-recenziókkal van tele. Ezekből következtethetünk arra, hogy igyekezett nyomon követni az aktuális, — főleg a demográfiai és szociológiai határterületen születő publikációkat. Az első az angol nők szexuális, családi és házassági kapcsolatairól készített felmérésről szól, fókuszában arra, hogy a boldogság-boldogtalanságnak milyen tényezők az előidézői.

A második ismertetést egy Japánban megjelent tanulmányról adta: egy japán faluból Amerikába kivándorolt „szórvány” kapcsolata és befolyása a hazai település életére. A harmadik írása beszámoló egy 1958-as — Floridában tartott — gerontológiai kongresszusról szól, mindenekelőtt az öregkori vallásosság okairól, jellegéről. Kulcsár kritikával olvas, nem csupán recenzál; egy helyen így fogalmaz: „A társadalmi státusznak — (ez a polgári szociológiában az osztály helyett használt — fogalma lényegében bizonytalan és megalapozatlan kategória), szerepe a vallásosságban nem igazolt. Az az állítás, hogy a felső réteg 77 %-a vallási tag, nem bizonyított, mert ez a tény inkább a társadalmi konvenció és megszokás következménye.”³¹

Negyedik ismertetése is japán folyóiratból vett tanulmányt szemlél. A japán szerző azokról a „láthatatlan” munkanélküliekről, mezőgazdasági summásokról adott képet, akik a kormány-adatokban nem is szerepelnek. A legérdekesebb az ötödik recenzió, amelyben a Paul Lazarsfeld által szerkesztett könyvről számol be. Címe: „A társadalomkutatás nyelve.” Ez a hatrészes tanulmány-válogatás nem a felvételi technikáról szól, hanem a társadalomkutatások módszertani elveiről. Lazarsfeld a Bevezetőben megállapítja, hogy a szociológiában nagyon gyorsan terjedtek el a matematikai módszerek, de a társadalmi jelenségek lényegének feltárásához minőségi analízis szükséges. Eluralkodott a felületen mozgó empirikus módszer: tévhit az, hogy az exakt

társadalomtudomány csak a matematikán alapulhat”.³² Kulcsár hozzáfűzi, hogy ez a fordulat a szociológiában nem véletlen: ezáltal kerülhető el, hogy a szociológia szembekerüljön saját társadalmi korlátaival és feltárja a tőkés társadalom törvényszerűségeit. Az amerikai szociológus hangsúlyozza, hogy a társadalmi jelenségek lényeges tulajdonságainak elhatárolása a szociológia fő feladata, de erre nem alakult ki standard technológia.

Kulcsár szerint ez a könyv nem használhatatlan a marxista szociológia számára: sőt alkalmazható a marxista szociológusok és társadalomstatisztikusok munkájában, de csupán mint kiindulópont és nem mint „befejezés”. A használható módszerek gyakorlata után ugyanis még hátra van a fejlődés objektív törvényeinek feltárása.

Utolsó recenziója egy Nyugat-Indiából kivándorolt csoport társadalmi, főleg asszimilációs problémáiról szóló tanulmányról szól.

A „Közlemények” rovatban egy szerzőpáros áttekintést adott az elme- és idegbetegségek hazai állapotáról. A „Figyelő” rovatban egy kutató összefoglalta a népesésgpolitikai jogszabályokat, egyik fejezetében pedig a vándor mozgalmakat ismerteti. Ennek az írásnak az ad különös jelentőséget, hogy pontos adatokat közöl a második világháború utáni német nemzetiségű és anyanyelvű lakosok kitelepítéséről és talán első ízben részletezi az 1956—57-ben történt nagy tömegű kivándorlást.

E lapszámban széles ívű ismertetőt kapunk a Nemzetközi Népeségtudományi Unió és a magyar demográfia kapcsolatairól, mégpedig ennek történelmi folyamatában, az 1927-es első konferenciától 1958-ig. Az összeállítás szerzője elmondja, hogy a Magyar Statisztikai Társaságnak már 1924-től volt demográfiai szakosztálya, de az Unióval csak 1936-tól léptek kapcsolatba. A laza kezdetek után 1945-ben indult újra a rendszeres együttműködés és tart napjainkig.

A folyóirat negyedik száma ismerteti a Biometriai és Demográfiai Szimpozium anyagait. A tanácskozás zárszavát Péter György mondta el és ebben a népeség-robbanásról, a reális és a pesszimista becslésekről beszélt.

Olvashatunk egy alapos tanulmányt a megbetegedési adatgyűjtés fogalmi, meghatározási és osztályozási problémáiról. a „Figyelő” rovatban Szabadi Egon számolt be az 1959. augusztusában tartott bécsi Népeségtudományi Világkongresszusról, amely az Unió első önálló világrendezvénye a II. Világháború után. A magyar küldöttséget, amely aktívan szólott hozzá a fő témához: a házasság, a család, a termékenység kérdéseihez, Péter György vezette, tagjai voltak Szabadi Egon és Vukovich György.

E számban is érdekes az „Irodalom” című rovat. Az első anyag egy gerontológiai munkát ismertet, a másodikat Kulcsár Kálmán írta, amiben René König 1957-es könyvét szemlélte. a címe: „A kikérdezés. (Formák, technika, kiértékelés)”, amely mű egy sorozat első kötete. Kulcsár a tárgyilagos ismertetésben a következőket teszi hozzá: a szociológia terén vezető USA-ból indult empirikus hullám Európa szerte eluralkodott. Jellemzője az elmélettől való

elfordulás. Nem a társadalmi mozgástörvények megismerése, hanem a törvények helyett művelik. Ez része a nyugati válságjelenségeknek. (Bizonyára ismerte azt az értékelést, amelyet a Moszkvában tartott Nemzetközi Szociológiai Konferencián a szovjet küldöttség vezetője mondott el König munkásságáról és hasonlóan érvelt. Érthető, ha Kulcsár is elhatárolódik Königtől, viszont azt is hangsúlyozza — szemben a szovjet szociológussal — hogy a német kutató által leírt technika nálunk is hasznosítható.)

Kulcsár következő recenziója a König-sorozat második kötetét szemlézi. Címe: „*Megfigyelés és kísérlet a társadalomtudományokban*”. Ez is válogatás, főleg amerikai szerzőktől és ezt König azzal indokolja, hogy Max Weber óta Németországban nem született jelentős szociológiai mű. Ez a szaktudomány elvált az elmélettől, empirikus lett. Ezzel exakt vizsgálati alapot nyert, de a számok nem tárják fel a jelenségek minőségét. Az első részben, amely a fogalomtól a hipotézisig terjed, König azt hangsúlyozza, hogy a kutatási hipotézis nem tartalmazhat értékítéletet. (Például nem indulhat ki abból, hogy a tőkésék kizsákmányolják a munkásokat.) Ez — fűzi hozzá Kulcsár — hamis objektivitás. Egyszerűen nem akarnak a társadalmi jelenségek mélyére hatolni.

A kötet tanulmányai a későbbiekben a megfigyelés, a kísérletek technológiájával foglalkoznak, végül a társadalompszichológiai módszerekkel és az esettanulmányokkal. Kulcsár záró megjegyzése: a technika használható, ugyanakkor annak ideológiai megalapozása idegen a marxista társadalomtudománytól.

A következő Kulcsár-recenzió ismét Japánba kalauzol: a mezőgazdasági túlnépesedés következményeiről írt tanulmányról szól.

Az irodalom-ismertetések sorát egy Vukovich-írás zárja, amely egy Jean Fourastier-tanulmányról szerzett benyomásairól szól. A francia kutató a tradícióktól a jelenkorig írja le a változásokat, az új demográfiai feltételeket, amelyek a technikai haladás következményei. Nemcsak az életkor növekedett, de a teljesebb élet igénye is erős a gyermekkortól az idős korig. Míg a korábbi századokban 21 év volt az átlagos élethossz és a vegetatív élet volt a jellemző és szinte állandó volt az éhínség, a járványok fenyegetése — aminek következtében a halál gyakori élménye az élet középpontjába helyezte az elmúlást — addig ma a halál, a szenvedés az élet kísértője, de nem centruma. A szülő megéri unokája felnövekedését, az öregség megszokott állapottá vált. Ez kihat a szellemi életre is, meghosszabbodott az alkotó korszak, legalább hatvanéves korig és ennek is köszönhető a tudomány és technika nagy terjedelmű és ütemű fejlődése.

A hírek közt fontos szervezeti változásról értesülünk: az MTA Elnöksége határozatot hozott Demográfiai Bizottság létrehozásáról.

A *Statisztikai Szemle* és a *Demográfia* 1958-as és 1959-es gazdag anyaga ismeretében joggal merülhet fel a kérdés: miért nem a KSH adott otthont az újjászerveződő szociológiának?

Az akkori erőviszonyokat felmérve — figyelembe véve a soha nem elhanyagolható személyi tényezőket — a következőkben látom a magyarázatot:

- 1.) A szovjet biztatás és példa mögött is felismerhető, hogy a szociológiát ott is általános bizalmatlanság övezte és ezért találták ki ezt a formát, amely a Filozófiai Intézetben belül próbálta meg ellenőrzés alatt tartani a szociológiát és művelését csak a domináns „megbízható” erők által meghatározott keretek közt tették lehetővé.
- 2.) A magyar vezetés az ország elszigetelődésének körülményei között szélesíteni akarta az érintkezési fórumokat.
- 3.) Nyilvánvalóan szerepet játszottak olyan érzelmi-indulati tényezők is, hogy a konzervatív csoportok tartottak a reformkövetelések élvonalában tevékenykedő Péter Györgytől és nem szívesen szélesítették volna a hatáskörét. (Egyébként meglehetősen tüskés modorú ember volt, a KSH-t mint saját „birodalmát” kormányozta, függetlenségére kényesen ügyelt.) Azt is hozzátehetem, hogy őt magát is mindenekelőtt a demográfia, a társadalomstatisztika érdekelte, nem volt szociológus.

*

Az a felsorolt folyóiratok 1958—59-es terméséből világosan kitetszik, hogy nemcsak a szociológia mint szaktudomány iránti szükséglet volt nyilvánvaló, de a nyugati szociológiai műhelymunkáról, a használt kutatási technikákról is megjelentek részletes információk, amelyek érdeklődést keltettek itthon. Sőt — szinte előlegezték — a következő három esztendő vitáinak fő témáit is, még mielőtt elindult az intézményesedés első korai szakasza a Filozófiai Intézet falai közt.

Ezért most már az is megfogalmazható, hogy mi az, ami változatlanul érvényes és mi az, amit módosítanom kell a *Szociológiai Szemle* hasábjain megjelent „Vázlat” megállapításaiból.

I. Nemcsak egyedül a külső tényező, tehát az elszigeteltségből mindenáron való kitörés szándéka játszott szerepet, hanem a „belső” tényezők is jelentősek: a szociológiát a különböző publikációk szinte „behozták”, annyira, hogy a — szovjet — konkrét szociológiai kutatások tanulmányozására már tanulmányútra is küldtek egy érdeklődő filozófiai oktatót. A KSH pedig mint gyakorló műhely működött: a későbbi szociológusok zömét ott képezték ki.

II. Módosítandó az is, hogy a szociológia volt az első kitörési pont, mert a filozófia, a demográfia már korábban részt vett a nemzetközi tudományos konferenciákon.

Ám a kitörési szándéknak mint domináns tényezőnek továbbra is prioritása volt, hiszen 1958 végén a helyzet sokkal feszültebb volt, mint 1959 végén, amikor a részvétel a nemzetközi konferencián végül is realizálódott. A gyors döntésben még akkor is a külső tényező a főszerep, ha a következő hónapok fejleményei révén enyhült az úgynevezett „magyar kérdés” szorítása. Ha túlzás is az — Saad Ferenc állítása —, hogy a magyar vezetés az értelmiség manipulációja miatt foglalt állást a szociológia újjászervezése mel-

lett, az kétségtelen, hogy joggal számíthattak a döntés kedvező hazai visszhangjára. A meghívások egymást követték, hatott a szovjet példa és a megnövekedett érdeklődés a szociológia iránt együttesen hangolták át a vezetést, hogy hajlandó legyen a szociológia érzékeny területén is a nyitásra.

Abban pedig, hogy a kéttagú küldöttség élére Molnár Erik került, feltehetően szerepe volt a körülötte folyó vitáknak és az ellene folytatott támadásoknak is. Nyilván a nyugati partnerek is ismerték álláspontját arról, hogy a társadalomtudományok terén a fő veszély a dogmatizmus és tisztában voltak azzal, hogy ehhez akkor Kelet-Európában nem kis elméleti bátorság szükségeltetett.

Elmondhatjuk mindezt annak ellenére, hogy ma már tudjuk egyrészt azt, hogy eredetileg Friss Istvánt szemelték ki, de már folyt a pártkongresszus szervezése, amelynek gazdasági témái itthon marasztották Frisst. Másrészt tudjuk, hogy Molnár Erik szereplése a kongresszuson, majd jelentése a tanácskozásról meglehetősen visszafogott; nemcsak azért, mert számolnia kellett az erőviszonyokkal, a konzervatív erőfölénnyel, de akkori álláspontja, egész személyisége ezt a visszafogottságot magyarázza. (Amellett nem volt egyedül.) De a példa, hogyan alakulhat ilyen kényes körülmények között egy kis küldöttség összetétele, azt hiszem, önmagában is tanulságos.

Magáról a kongresszusról, a szerzett tapasztalatokról az említett jelentés alapján nyerhetünk képet. De arról is, hogy Molnár Erik nem lehetett biztos abban, hogyan fogadják majd a beszámoló végén tett ajánlásokat, milyen lesz a részvétel visszhangja. Ezt tükrözi az óvatos, sőt azt is mondhatnám védekező jellegű fogalmazás.

Lássuk tehát a jelentés egy jellemző részletét: „Lenin Marxról írja, hogy ‘...Ő volt az első, aki a szociológiát tudományos alapokra fektette, amikor meghatározta a társadalom gazdasági alakulatának... fogalmát és megállapította, hogy az ilyen alakulatok fejlődése olyan, mint valami természettörténeti folyamat’ (ld. m. 159. old.) Lenin rámutatott arra is, hogy csakis a történelem materialista felfogása alapján van értéke annak a nézetnek, hogy a társadalom fejlődésében törvényszerűség mutatható ki. A szubjektív szociológusok elismerik a társadalmi törvényszerűségeket, de nem képesek ezeket mélyen, a törvényszerűség tudományos értelmében felfogni, tehát a társadalom mozgását nem képesek természettörténeti folyamatként felfogni.

A tudományos szociológia a marxizmussal vonult be az ISA tevékenységébe is. A szocialista országok szociológusai a marxizmus-leninizmus alapján álló nyugati szociológusokkal együtt új szint, tudományos szemléletmódot visznek az ISA-ban folyó vitákba. A marxista szociológia tanulmányozása, művelése a szocialista országokban szükséges és ennek eredményeivel meg kell ismertetni az ISA-ba tömörült szociológusokat is.

Az ISA, mint az UNESCO, s ezen keresztül az ENSZ szerve alkalmas terület ahhoz, hogy a két vilárendszer, a kapitalista és a szocialista világ megismerje egymás felfogását, gondolatait. Lehetséges a politikai közeledés

a békés egymás mellett élés szellemében — ezt tanúsítja a most lefolyt kongresszus is, amelynek záróülésén például C. Friedman, mint az ISA lelépő elnöke a békés egymás mellett élés szellemében beszélt. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy az ideológiai osztályharc a marxista és antimarxista világnézet között a társadalom magyarázatában egy jöttányit is csökkenne. De az elvek csatája nem azonos a fegyverek csatájával. A békés egymás mellett élés, az egymás megismerésére törekvés szellemében kell tevékenykedni az ISA keretei között, s a két rendszer békés versenye eredményre vezet ideológiai síkon is, felülkerekedik világméreteken is a materialista történetfelfogás, az egyedül tudományos társadalom-magyarázat.”

Szükségszerű volt tehát, hogy a hatvanas években legyen szociológia Magyarországon, de véletlen, hogy mikor, hol, kik kezdték el.

Egyébként a két részvevő említett kongresszusi jelentéséből és javasla-
taiból már körvonalazódik a fejlesztés terve. Ezt olvashatjuk: „A küldöttség fő feladata az volt, hogy keresztülvigye az MTA Filozófiai Intézete felvételét az ISA-ba. Ezt a feladatot a küldöttség teljesítette. Molnár Erik akadémikus az MTA Filozófiai Intézete megbízásából az ISA tanácsának tagja lett. A Filozófiai Intézetnek gondoskodni kell a kapcsolatok kiépítéséről az ISA szervezetében.”

A magyar küldöttség a kongresszus munkájában, az üléseken, az ISA tanácsülésén rendszeresen részt vett. Molnár Erik akadémikus felszólalt a gazdaságilag fejletlen népek gondjairól tartott vitában és azt bizonyította, hogy ezen népek problémáját, fejlődését csakis a szocializmus módszereivel lehet biztosítani.

„A hivatalos rendezvényeken kívül számos egyéb megbeszélésen vetünk részt. Így például a szovjet elvtársak által összehívott megbeszélésen, amelyen megállapodás született a szocializmus fejlődéstörvényeiről szóló nagyszabású munka megszervezéséről. Eszerint, minden szocialista ország tudományos akadémiaja (a munka bázisa mindenütt a Filozófiai Intézet) törekedjen egy-egy kötet kiadására egy-két éven belül a szocializmus fejlődéstörvényeiről saját tapasztalatai felhasználásával.

Új feladatok címszó alatt a következőket írják:

A filozófusok mellett fokozottabban be kell kapcsolni a társadalomtudo-
mányok művelőit. Közgazdászok, történészek, jogászok, geográfusok, demog-
ráfusok, néprajzkutatók közreműködésével szélesebb skálájúvá és hatékonyab-
bá kell tenni a szociológiai munkát. Különösen fontos, hogy alapos, mély
elemzés alá vessük a szocializmus építésének társadalmi problémáit, az SzKP
XXI. Kongresszusán tárgyalt társadalmi-ideológiai kérdéseket, valamint az
MSZMP VII. Kongresszusa tézisei alapján felvetett szociológiai problémákat.
Különösen fontos a „szocializmus fejlődéstörvényei” témával kapcsolatos mun-
kák meggyorsítása.

A munka szervezeti kereteit is jobban ki kell építeni. A Magyar Tudomá-
nyos Akadémia Filozófiai Intézetére építve esetleg Szociológiai Társaság, vagy

Szociológiai Bizottság létrehozásával is ki kell alakítani a különböző társadalomtudományok művelői együttműködéséhez a szociológiában legmegfelelőbb szervezeti kereteket.

Ennek során fel kell használnunk a baráti szocialista országok szociológiai tevékenységének tapasztalatait, ennek során az eddiginél sokkal jobban figyelembe kell vennünk tapasztalatait, eredményeit, valamint a nyugati burzsoá szociológia legújabb jelenségeit, tanulságait, leleplezve a burzsoá szociológia mai módszereit, bírálva a ma legelterjedtebb burzsoá szociológiai áramlatokat és nézeteket."

(Az előbbieken közölt „Bevezetés” és az „Előidők” c. fejezetek annak a hároméves kutatásnak első részanyagai, amely vizsgálat 1997 végére készül el és — célja szerint — a magyar szociológia intézményesedésének történetét tárja fel a hatvanas évtized során.)

JEGYZETEK

- 1 Huszár Tibor: Hajnal István és a magyar szociológia intézményesülése. *Valóság*, 1993/6. 44. o.
- 2 Saád József: Historia és historikum. (A magyarországi szociológia történetéről és történeti identitásáról.) *Magyar Szemle*, 1994/aug. 841. o.
- 3 Huszár Tibor: az 1. jegyzetben idézett tanulmány. 39. o.
- 4 Kuczi Tibor: Magánnyelv, szociológia, közbeszéd. Replika, 1991/2—3. 69. o.
- 5 Karl Mannheim: A konzervatívizmusról. Cserépfalvi Kiadó, Bp. 1994. 93. o.
- 6 Karl Mannheim: A konzervatívizmusról. Cserépfalvi Kiadó, Bp. 1994. 93. o.
- 7 W. Dilthey: A történelmi világ felépítése a szellem tudományában. Gondolat, 1974. 74. o.
- 8 Karl Mannheim: A konzervatívizmusról. Cserépfalvi Kiadó, Bp. 1994. 28. o.
- 9 Karl Mannheim: A konzervatívizmusról. Cserépfalvi Kiadó, Bp. 1994. 95. o.
- 10 Közös nyilatkozat a Magyar Népköztársaság és a Szovjetunió párt- és kormányküldöttségeinek tárgyalásairól 1958. IV. 9. Az MSZMP határozatai és dokumentumai (1956—62.) 189. o.
- 11 Idézet kiadvány. 193. o.
- 12 *Magyar Filozófiai Szemle*, 1957/1. 178. o.
- 13 *Magyar Filozófiai Szemle*, 1957/2—4. 367. o.
- 14 Fogarasi Béla: Marxizmus vagy revizionizmus. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1958/1—2. 4—5. o.
- 15 Orbán László: Az MSZMP művészetpolitikai irányelveiről
- 16 E. A. Arab-Ogli: Szociológia és kibernetika. *Valóság*, 1958/1. 41. o.
- 17 E. A. Arab-Ogli, id. mű. 44. o.
- 18 Szerkesztőségi bevezető. *Kortárs*, 1957/1. 3. o.
- 19 Németh László: Magyar műhely. *Kortárs*, 1957/1. 48. o.
- 20 Németh László, id. mű. 58. o.
- 21 Beköszöntő. *Demográfia*, 1958/1. 1. o.
- 22 Beköszöntő. *Demográfia*, 1958/1. 1. o.
- 23 Az MSZMP VII. Kongresszusának határozata. Az MSZMP Határozatai és dokumentumai (1956—62.) 418. o.
- 24 Molnár Erik: Az empirio-kriticizmusról. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1959/1—2. 26. o.
- 25 Molnár Erik, id. mű. 26. o.
- 26 Molnár László: A történelmi materializmus és a marxista szociológia viszonya a Szovjetunióban. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1959/3—4. 424. o.

- 27 Pándi Pál: Az irodalmi minimumról. *Kortárs*, 1959/5. 779. o.
- 28 Kulcsár Kálmán: Demográfiai tényezők jelentősége a bűnözésben. *Demográfia*, 1959/2—3. 300. o.
- 29 Kulcsár Kálmán, id. mű. 321. o.
- 30 Kulcsár Kálmán, id. mű. 321. o.
- 31 Kulcsár Kálmán: Recenzió az 1958-ban Floridában tartott „Öregkor és a vallásosság” c. konferenciáról. *Demográfia*, 1959/2—3. 427. o.
- 32 Kulcsár Kálmán: Recenzió Paul F. Lazarsfeld — M. Rosenberg: „A társadalmi kutatás nyelve” c. könyvéről. *Demográfia*, 1959/2—3. 429. o.

ÚJ PÁRBESZÉD KÖZÉP-EURÓPA ÉS JAPÁN KÖZÖTT BUDAPEST, 1996. SZEPTEMBER 16—18.

Előzmények

A millicentenáriumi éve és a megemlékezések sorozata jó alkalomnak ígérkezett arra, hogy valamiféle újszerű tudományos kapcsolatot teremtsünk az átmenet éveit élő közép-európai régió és Japán között. A magyar kezdeményezés — amelyet az MTA Társadalmi Konfliktuskutató Központjának és az ELTE Japán Tanszéki Szakcsoportjának egy-egy munkatársa fogalmazott meg — abból indult ki, hogy a régió néhány országában több a hasonlatosság, mint a különbség és a távoli Japán számára talán könnyebben megragadhatók az átmenet azonos vonásai, a régióval kialakított vagy tervezett kapcsolataiban jobban tudja hasznosítani a kellően megvizsgált és közösen megvitatott gondokat, törekvéseket, mintha egyenként ismerkedik mindegyik ország belső viszonyaival és ha mindenütt a különbségeket hangsúlyozzuk. A globálissá vált gazdaság és az információs forradalom világában a földrajzi távolságok eltűnésével még azt is meg lehetett kockáztatni, hogy talán a japán viszonyok sem térnek el olyan mértékben a közép-európai helyzetétől, hogy ne találjuk meg azokat a pontokat, amelyekből kiindulva értelmes párbeszéd folytatható, sőt, esetleg hosszabb távra kölcsönösen hasznos együttműködés bontható ki.

Ilyen törekvéssel azonban csak úgy lehetett a konferenciát szakmailag előkészíteni, ha egyfelől gondosan kiválasztottuk azokat a kérdéseket, amelyeket megvitatásra alkalmasnak tartottunk, másfelől pedig ha ügyeltünk arra, hogy a nagyszámú és kétségtelenül izgalmas társadalomtudományi probléma nem feszítse szét az elgondolt kereteket és ne váljon a majdani összejövétel parttalanná, kezelhetetlenné. Ez a megközelítés azonban azt is jelentette, hogy a témához kellett hozzárendelni a résztvevőket, más szóval meghívásos konferenciát kellett szervezni és ezért a társadalomtudományok széles köréből kértünk fel magyar kutatókat, illetve intézményeket a konferencia megszervezésében való részvételre.

A konferencia pénzügyi alapjainak előteremtése összefonódott a tartalmi kidolgozással, hiszen a legfőbb szponzor — a Japan Foundation — csak abban az esetben foglalkozott a benyújtott magyar

pályázattal, ha a szakmai részt valamilyen japán kutatóhely támogatta és vállalkozott a társszervező szerepére. A konferencia magyarországi szervezői megnyerték a kiotói Japanisztikai Kutatások Nemzetközi Központját, amely egyetértett a téma-választással és hajlandónak mutatkozott a társszervezői szerepre. Itt kívánjuk megjegyezni, hogy a korlátozott anyagi erőforrásokat szerencsére több irányból kiegészítették, így a Japan Foundation által megítélt számottevő, de nem elegendő összeget megtoldotta a Japan Foundation budapesti irodája, a Japánból érkező kutatók egy csoportjának kedvezményes repülőjegyet biztosított az All Nippon Airways, a budapesti japán nagykövetség fogadást adott a konferencia tiszteletére és egyéb módokon is támogatta a rendezvényt, anyagi segítséget nyújtott továbbá az MTA IX. Osztálya és a Külvilág Alapítvány.

A kiotói Központtal a magyar előkészítők abban állapodtak meg, hogy a konferencia plenáris ülésből és négy szekciói ülésből fog állni. A plenáris ülésen ún. „keynote” előadások hangzanak el korreferenciákkal, a négy szekció pedig ugyancsak meghatározott témakörökkel foglalkozik, de alaposabban és törekszik arra, hogy hároméves kutatási együttműködést alakítson ki, amiről azután a konferencia utolsó napján beszámol a plenáris ülésnek. Abban is megállapodtak, hogy az európai régió négy országot ölel fel, nevezetesen Magyarországot, Szlovéniát, a Cseh Köztársaságot és Lengyelországot. Később azonban, ahogy terjedt a konferencia híre, megfigyelők kérték, hogy részt vehessenek számos más országból is.

Az 1995. júliusában kidolgozott tartalmi javaslatot végül 1995. októberében küldtük szét az érintett országokba, elsősorban — érthetően — olyan szakmai partnereknek, akikkel már korábban volt együttműködés a megadott témakörök valamelyikében, vagy hasonló területeken. Javasoltuk és a japán fél is úgy látta célszerűnek, ha a konferencia a millicentenáriumi megemlékezések sorozatába illeszkedik és ahogy előrehaladtak az előkészületek, a budapesti japán képviseltek egyre nagyobb hangsúlyt helyeztek a rendezvényre. A

Millecentenárium Emlékbizottság fel is vett a hivatalos rendezvények listájára és támogatta a konferencia megtartását. Ez az összefüggés indokolta, hogy a négy szekció egyike a hungarológiai és belső-ázsiai kutatásokkal foglalkozzon, annál is inkább, mert két nagy tekintélyű japán orientalista is bejelentette részvételét. Végül 22 japán, 5 lengyel, 2 cseh, 1 szlovén kutató vett részt a konferencián, illetve megfigyelők jöttek Nagy-Britanniából, Izraelből, Romániából, Moldvából és Ukrajnából. Szakmai összetétel szerint a résztvevők között voltak közgazdászok, politológusok, szociológusok, szociális munkások, orientalisták, környezetvédelmi és műszaki szakemberek, így a munka valóban multidiszciplináris keretek között folyt.

A nyitó nap plenáris ülése

Az ünnepélyes megnyitónak külön súlyt adott, hogy a konferenciát a magyar kormány nevében Nyíri Lajos, az OMFB ügyvezető elnöke, az MTA nevében pedig Kulcsár Kálmán akadémikus, osztályelnök nyitotta meg. Nyíri Lajos méltatta a magyar-japán műszaki-tudományos együttműködést, Kulcsár Kálmán pedig a modernizáció néhány kérdésére hívta fel a figyelmet. Japán részről Tanaka Jositomo nagykövet ismertette a japán-magyar kapcsolatokat és részletes adatokkal illusztrálta a gazdasági, pénzügyi, tudományos és kulturális együttműködés dimenzióit.

A plenáris ülésen a felkért vezérszónokok és korreferenseik a következő témákat érintették.

Ágh Attila „A közép-európai régió politikai átalakulásának sajátos vonásai” címen tartott előadást, amelyhez Morita Cuneo professzor, a Nomura Research munkatársa fűzött észrevételeket. Ferge Zsuzsa „A magyar társadalom és a közép-európai régió főbb problémái és válságjelenségei” címen vázolta fel egy átfogó szociológiai felmérés megállapításait. Előadásának korreferense Nisimura Josiaki közgazdász professzor volt. Balogh András „Az európai integráció kérdései (közép-európai megközelítésben)” című előadásához Ito Takajuku professzor fűzött észrevételeket. Kimura Hiroshi professzor „Átmenet Közép-Európában és az európai integráció, ahogy Japánból látjuk” címen fejtette ki nézeteit. Az ő előadásához Pók Attila szólott hozzá. Ono Josihiko professzor „Az információs forradalom és a japán társadalom átmenete a posztmodern korszak felé” címmel adott ismertetést a szá-

mitógép és az internet hatásáról. Az ő gondolataihoz Tamás Pál fűzött kommentárt. Valamennyi előadást élénk vita követte. A plenáris ülés a közép-pontba állította azokat a kérdéseket, amelyek a közép-európai régióból a konferencián részt vevő országok mindegyikében gondot okoznak és a japán kutatók számára is könnyen megközelíthetőek akár a politikatudomány, akár a szociológia-szociálpolitika, vagy a közgazdaságtudomány eszközei segítségével.

A konferencia második napja

A második napon egyidejűleg ülésezett a négy szekció. Munkájuk jellegükből adódóan bizonyos eltéréseket mutatott.

A szekció. *Hungarológiai és belső-ázsiai kutatások — tisztelet egy európai nemzet ázsiai múltja előtt.* A szekció 16 résztvevője meghallgatta Takaszaki Dzsidó professzor, a tokiói Toho Gakkai egyik vezetőjének beszámolóját, aki ismertette, hogy Japánban az orientalisztikai kutatások milyen diszciplináris megoszlásban folynak és bemutatta e tudományterület széleszterdős történetét. Nyomában a japán résztvevők a saját kutatási területek eredményeiről számoltak be. Hazai György akadémikus irányításával a magyar orientalisták, közöttük olyan személyiségek, mint Kara György egyetemi tanár, Fodor Sándor, Vásáry István, Urayné Kóhalmi Katalin, Tálás Barna vagy Puskás Ildikó, Szerdahelyi István és Hamar Imre vettek részt a vitában, majd ellátogattak az MTA Keleti Gyűjteményébe, ahol Apor Éva a vendégeknek a ritkaságokból mutatott néhány darabot. A szekció egyebek között foglalkozott az 1997-ben Budapesten megrendezésre kerülő 35. ICANAS előkészítésével is. E nagyleptékű orientalisztikai kongresszus budapesti megrendezését a japánok határozottan támogatják.

A B és a C szekció épített a legjobban a már kialakult tudományos kapcsolatokra és az előzetesen felvázolt és a meghívottak rendelkezésére bocsátott tudományos együttműködési tervezetre.

A B szekciót, melynek tárgya „Az önkormányzatok szerepe és a civil társadalom; a nem kormányzati szereplők megjelenése a szociális ellátásban az öregedő társadalmakban”, Széman Zsuzsa készítette elő és nagy érdeklődés mellett

11 előadás hangzott el, valamennyit vita követte. Abban mindenki egyetértett, hogy a 21. század legnagyobb szociális kihívása mind a közép-európai országokban, mind Japánban a társadalom gyors elöregedése. Az előadók ismertették a jelenlegi helyzetet a saját országukban, illetve bemutatták, hogy milyen ellátó rendszerek léteznek, milyen új jelenségek észlelhetők, mennyire osztják meg a feladatokat egymás között az önkormányzatok, az állam, a voluntáris szektor, a család és a piac. Különösen jó alapot jelent az összehasonlító vizsgálódásokhoz a japán eset, ahol 2045-ben a társadalom nagy része öreg lesz, a 65 év fölöttiek aránya elérheti akár a 45 %-ot is. A szekcióban képviselt közép-európai országok között jelenleg az idősök talán Magyarországon vannak a legrosszabb helyzetben, mivel a nyugdíjak értékmegőrzése nem tart lépést az inflációval. Abban is mindenki egyetértett, hogy a nem állami és jobbra jótékonyági szervezetek hézagpótló szerepet töltenek be a szociális gondozás szerteágazó területén és tevékenységük egyre sokoldalúbbá válik.

A C szekció tárgya az „Átalakuló üzleti szervezetek és munkaügyi kapcsolatok: magyar-japán összehasonlítás” volt. A szekció munkáját Makó Csaba készítette elő és irányította. A tizenhét kutató közül csaknem valamennyien tartottak előadást, illetve részt vettek a vitában. Ez a szekció már több éves magyar-japán közös kutatások előzményeire támaszkodhatott, ezért nem meglepő, hogy az egy napos megbeszélést a jelenlévők arra használták fel, hogy megszilárdítsák a már meglévő kapcsolatokat, illetve új kutatási tervet alakítsanak ki.

D szekció. Tárgya: *„A tudomány és a technika a „későnjövők” társadalmi stratégiájában — tudománypolitika és felsőoktatás, mint a modernizációs (átalakulási) folyamat részei”.* A szekciót Tamás Pál vezette. E népes csoportban a szándékosan tágan értelmezett témakört ki-ki a maga szakterületére adaptálta. Elhangzott előadás a környezetvédelemről, a természettudomány hagyományairól Japánban, arról, hogy miképpen lehet távolból irányítani kutatói együttműködést harmadik országban, hogyan alakulnak át az országos kutatási hálózatok a közép-európai országokban, továbbá vita bontakozott ki arról, hogy a műszaki-tudományos innováció területén hogyan lehetne együttműködni, miképpen lehetne a közép-európai országok mo-

dernizációját előmozdítani. Abban mindenki egyetértett, hogy körvonalazódott néhány olyan problémakör, amelyeknek további megvitatásában a résztvevők közelről érdekeltek.

A záró plenáris ülés

A konferencia harmadik napjának ülését Hazai György akadémikus vezette. Ez alkalommal a szekciókból egy magyar és egy japán résztvevő számolt be a plenáris ülésnek arról, hogy milyen munka folyt a szekcióban és milyen tervek születtek. Ezeket a következőkben összegezhettük.

A szekció. A résztvevők megállapodtak abban, hogy a múlt kutatása mellett figyelmüket a jövőre, a jövőendő együttműködésre összpontosítják. Ennek szellemében: 1. A magyar fél felajánlotta, hogy szívesen venné, ha japán jutatók csatlakoznának mongóliai expedíciókhoz. 2. Hasonlóképpen szívesen látnánk fiatal japán kutatókat turkológiai és mongolisztikai kutatások és továbbképzés folytatására és örömmel küldenénk ugyancsak fiatalokat japanisztikai tanulmányaik elmélyítése céljából Japánba. 3. Mindenki örömmel üdvözölte a javaslatot, hogy közösen össze kellene állítani és kiadni a selyemút kutatásának történeti irodalmát. 4. Ugyancsak felmerült a belső-ázsiai kutatások történetének összegyűjtése és egy annotált bibliográfia kiadása, amely 4—5 esztendő alatt közös munkával elkészíthető. 5. Javasolták a belső-ázsiai kutatások legújabb eredményeinek, módszereinek, technikáinak bemutatását, annak áttekintését, hogy az évszázad végén hol tart ez a tudományág („state of the art”). 6. Végezetül a résztvevők felhívták a figyelmet arra is, hogy 1997-ben Budapesten tartják az ICANAS 35. Kongresszusát, amely jó alkalmat kínál arra, hogy az együttműködésről most megkezdett diskusziót a kutatók folytassák.

B szekció. A jelenlévők megállapodtak abban, hogy *„A 21. század kihívása Közép-Európa és Japán öregedő társadalmában. (A kormány, a voluntáris szektor, a család és a piac közös felelőssége)”* címen hároméves kutatási projektet kezdeményeznek, amelyben lengyel, szlovén, magyar és japán kutatók vesznek részt. Az első év a stratégiai tervezés időszaká, amikor a résztvevők összegyűjtik az alapvető adatokat, elvégzik a háttér bemutatását, információt cserélnek, meghatározzák

a metodológiát, kiválasztják a vizsgálandó települést (város) és próbafelmérést végeznek. A második évben kerül sor a tényleges empirikus vizsgálatra, amikor a kiválasztott településen megvizsgálják az idősök helyzetét és ellátottságát. Végül a harmadik évben kerülhet sor az összehasonlításra és az eredmények publikálására. Időközben a résztvevők szükség szerint műhelyvitákat tartanak.

C szekció. A résztvevők megállapodtak egy újabb szekció megrendezésében, amelynek tárgya: „Az irányítás és szervezés kialakuló új mintái”. A három évre tervezett kutatási projektet hét ország kutatói közösen valósítanák meg. *„A gazdasági viselkedés kulturális és társadalmi beágyazottsága”* című projekt főképpen a munkaügyi viszonyokat és a gazdasági teljesítményt vizsgálná ezen magyarázó tényezők segítségével. Az eredményeket részben monográfiákban, részben összehasonlító elemzések formájában kívánják nyilvánosságra hozni.

D szekció. A főképpen vitára összpontosító szekcióban hat fő kérdés merült fel: 1. Modernizáció. Kérdés, hogy Közép-Európa modernizálódott-e? Mit jelent a posztmodern Közép-Európában? Milyen modernizációs modellek léteznek, illetve széles körben elfogadottak? 2. A transznacionális cégek szerepe. Vajon elősegítik, vagy pusztítják az innovációt? Mi az állam és a tudomány szerepe az innovációban? 3. A különböző típusú innovációk szerepe. Utánzás, innováció, feltalálás és fontosságuk a modern, posztmodern társadalmakban. Az ipar és az egyetemek vonatkozó szerepe ma és a jövőben. 4. Az innovációs rendszer újjáépítése Közép-Európában. Az intézmények problémái, az intézményesedés problémái és konfliktusai. Vajon mi a hazafiság szerepe a globalizáció korában? 5. Az innováció társadalmi tényezői. Társadalmi minták, társadalmi tőke, bizalom a szereplők között, kommunikáció, kapcsolódási felületek, szervezeti képesség. Különbségek Japán és Közép-Európa között. 6. Közös érdeklődésre számot tartó integrációs kérdések: a japán technológia és irányítási kultúra átadása Közép-Európának. Miképpen vesszük föl az idegen civilizációt? Milyen konfliktusok fordulnak elő?

A szekció végül azt javasolta, hogy a résztvevők folytassák a vitát és hamarosan rendezzenek újabb párbeszédet *„Kultúrák közötti együttműködés és konfliktusok az átalakuló gazdaságokban”* címen.

Néhány vélemény

A konferencia munkáját mindvégig nagy figyelemmel kísérte Tanaka Jositomo nagykövet úr, aki megállapította, hogy a rendezvény eredményes, az A, B és C szekciók igen sikeresek, világosan látszik, hogy a jövőben milyen irányban kívánnak tovább haladni. A D szekciónál még nem egyértelmű, hogy milyen irányban fejlődhet, ezért újabb szimpóziumra van szükség, amely fóruma lehet a további vitáknak.

A varsói Antoni Kuklinski professzor hangsúlyozta, hogy a párbeszéd azért jó műfaj, mert szó esik benne a különbségekről és az azonosságokról.

Richard Ruzicka, a prágai Károly-egyetemről felhívta a figyelmet arra, hogy a konferencia címe egyebek között azért is „Új párbeszéd”, mert ez már egy új Közép-Európa, amely egyre jobban látja a régiót összekötő és elválasztó tényezőket és ezért egységként könnyebben képes dialógust folytatni egy olyan fontos, de sok tekintetben különböző kultúrával, mint Japáné.

A szlovén, a lengyel, a cseh és a japán kutatók egyöntetűen megerősítették, hogy folytatni kívánják a konferencián körvonalazódott kutatási együttműködést. A magyar szervezők arra hívták fel a figyelmet, hogy a globalizáció rendkívül gyors folyamatában minél többet meg kell tudnunk egymásról és az ismeretek segítségével kell előmozdítani az elválasztó határvonalak egyre alacsonyabbra szorítását. A nemzeti sajátosságok megtartása, a történelmi háttér ismerete mellett azonban ma már csakis az lehet a cél, hogy előmozdítsuk a kölcsönös megértést és együttműködést és megtanuljunk értelmes kompromisszumokban gondolkodni.

A Japan Foundation budapesti igazgatója, Kozai Hiroshi röviden áttekintette a konferencia megszervezésének előzményeit és örömmel nyugtázta, hogy a rendezvény jól sikerült, érdemes volt megküzdeni a pénzügyi támogatás elnyeréséért, amit egyebek között az is nehezített, hogy Japán még nem került ki a legutóbbi gazdasági válságból. Megítélése szerint ez a konferencia éppen a regionális jellegével elindíthat egy újszerű tudományos együttműködést, amit a Japan Foundation szívesen támogatna. Igaz ugyan, hogy irodát csak Budapesten tartanak fenn, de Lengyelországból és a Cseh Köztársaságból is várják a további, hasonló rendezvények megtartását javasoló pályázatokat. Reményét fejezte ki, hogy a kutatási projektek elindulnak és a párbeszéd folytatódik.

Gáthy Vera

„LEÍRÁSOK” A TÁRSADALMI NYILVÁNOSSÁG SZÁMÁRA

(—Változásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról
Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1995. 262 o.)

—Elvándorlók? Vendégmunka és életforma a Székelyföldön
Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1996. 258 o.)

A recenzió címeként használt szerény behatárolással jelölik műfajukat a Csíkszeredában intézményként működő Regionális és Antropológiai Kutatások Központja szerzői (Bíró A. Zoltán, Bodó Juliánna, Gagyí József, Oláh János, Túros Endre), akik „Helyzet-könyvek” sorozatcím alatt jelentetik meg kutatási programjaik eredményeit.

Az első kötet (Változásban?) az erdélyi magyar társadalom egészéről tartalmaz elemzéseket, amelyek a jelenségek tömegéből azokat választják ki, amelyek a jövőkép alakulása szempontjából is átláthatóak. Ez a kötet nemcsak hiánypótló, hanem figyelemfelhívó is, magyar nyelven erről a régióról ilyen tárgyú tudományos könyv még nem jelent meg. Már az alcím is egy új fogalmat jelöl, a szerzők szerint a romániai magyarság társadalomként él és szerveződik meg, amely rendelkezik megjeleníthető kollektív identitással és sajátosan kitermelt struktúrákkal. A romániai magyar társadalom (továbbá: RMT) kifejezés használata az antropológus-csoport hozzáállását is jelöli. Szerintük a régióra vonatkozó eddigi megnevezések inkább körülírják és nem definiálnak, inkább képszerűek és nem tárgyilagosak és használatuk mindig érzelmi és ideologikus hozzáállást közvetít. Az „erdélyiek”, „határon túli magyarok”, „erdélyi magyarok”, „magyar nemzeti kisebbség” — mind problematikus, megoldandó társadalmi jelenségként értelmezi az ott élő magyarságot és a megoldás érdekében gyors és stratégia nélküli cselekvéseket generál. Így a segítők taktikai cselekvései gyakran kioltják egymást, a jót akaró faktorok legfeljebb csak egy-egy részleges vagy virtuális változatra vonatkozóan cselekednek. Ezen metaforikus jellegű fogalmak használatát akarják a szerzők kiiktatni, az RMT-t tényként és nem problémaként kezelni.

Az utóbbi években az erdélyi magyarság az „Egységben az erő!” öndefiníciós jelszó alatt nagykorúsodott, amely csak egy átfogó rácsot borít a fel-fel bukkanó sokféleségre. Már megjelentek az elemző-értelmező beszédet favorizálók, akik a kész

„nemzetiségi önismerettel” szemben önállóan gondolkodnak és mérlegelnek saját közösségükkel kapcsolatban. Az RMT kollektív identitást termel a mindennapi életvezetésben a *mi-ők* kettősség mellett, állandóan elválasztva magát a többségi románoktól, de az egységes identitás ezen válaszfalon belül már megszűnik. Az RMT-ben a nagyobb egységek kisebbekre és még kisebbekre tagolódnak, amelyek önmagukban egészek akarnak lenni. Ezek olyan horizontális struktúrák, amelyek békés időben egymástól függetlenül működnek és a veszélyben védekező, kooperációs stratégiát folytatnak, de akkor sem számolódnak fel.

Az 1989 előtti és utáni RMT-re egyaránt jellemző a teljes kettéosztottság, vagyis a szerzők kifejezésével a *lent* (a Nagy Történet) és a *lent* (Kis Történetek) mindig és mindenkor való szétválása. Ez az intézményesedett és ritualizált felszín és a mély, az érvényes és az érvénytelen, a legitim és a nem legitim, az elit által fenntartott közélet és a sokak által sokféleképpen megélt hétköznapok egymástól való független működését jelenti.

A *lent*ek szüksége van egy domináns diszkurzusra, intézményekre, társadalmi szerepekre, s mindezek legitimizációjára. Ezért ezen a szinten sokasodnak az országos és a helyi-regionális célokot vállaló intézmények, kulturális egyesületek és alapítványok, számos magyar nyelvű lap és kábeltévé társaság, szakmai-professzionális szervezet. Ugyancsak az intézményesítési folyamat része a számtalan ünnepi rendezvény, évforduló, a különböző avatások, megemlékezések — mind-mind az elit kezdeményezésével. A cél a restaurációs folyamatok elősegítése az egyéni gazdálkodástól az országos intézményekig, a két világháború közötti és a '45, valamint a '68 utáni részleges magyar nyelvű lehetőségek visszaállítására, úgy, hogy a felülről lefele való intézményesedési folyamat lehetőleg minden szakmai területet és régiót lefedjen. A sietség miatt a restauráció csak formális, ahol az intézmények felmutatása, létrehozásuk ünnepi jellege, ha-

tározott múltba fordulása mindig sokkal fontosabb, mint működésének hatékonysága. Funkciója a közéleti burk erősítése, a társadalom egységének és erősségének demonstrációja. az elit így igazolja, illetve megszolgálja a beléféktetett bizalmat, és általa eltakarja az esetleges kompetencia- és a lentről jövő legitimitáció hiányát. A fenti réteg, az elit önmagát is „restaurálja” és rehabilitálja: ez az elit középkorú, tagjai korábban már voltak közéleti szerepekben, amely pozíciókból később etnikai vagy más számukra jogtalan okok folytán kiszorultak. A 89-es változás után úgy tértek vissza a vezetői posztokra, hogy ott már valami végérvényeset alkossanak, lassú építkezésre, újításra nincs idejük. Sietniük kell, hogy önmaguk identitását visszamenőleg is rehabilitálják, pozícióban kell maradniuk mindenképpen és igazolniuk azt, hogy ők a magyarság vezetésére mindig is hitelesek voltak, és egykori működésükhöz sincs köze a kontraszelekciónak. Ezért többféle területen vállalnak szerepet, ellenőrizhetetlenül cselekednek — összekeverve igényt és valóságot, adottságot és lehetőséget. A nyilvános szereplések halmozásával, a túlfokozott jelenléttel azt üzenik mindenkinek: a feladatot nem lehet jobban csinálni, tehát a szerepre csakis ők a megfelelőek. Az üzenet a konkurens pragmatista elitnek is szól, akik még nem elég erősek, hogy alternatív stratégiát juttassanak érvényre és akik a létező elittől egyelőre a cselekvési jogot el nem vehetik.

A *lenti* világ az elittől elválo népet jelenti, amely igen erőteljes önálló életet él, sokfélesége és összetettsége miatt nem is vonható egységbe. Számukra a kis léptékű struktúrák a lényegesek. A mikrovilágokat a partikuláris és személyes kapcsolathálók dominálják, amelyekben az egyéni életutak mozzanatai a mikroközösség saját világának alkotó részeivé válnak. Az egyén úgy nyer biztonságot, hogy cselekvéseiben és terveiben a saját közegébe való maximális bebiztosítást tekinti a számára legfontosabb követelményeknek. Ezen mikroéletpályák területi, vérségi vagy szociális rokonság mentén szerveződnek, időnként pedig pragmatikus jellegű feladatok megoldása céljából. Lényeges jellemzőjük, hogy sehol sem érintkeznek a *fenttel*, az elit által kiépített szerkezetekkel. A fenti „Nagy” szerkezet alegységei is jelen vannak, nem olvadnak össze a lenti világ szerkezetével, párhuzamosan tevékenykednek. A *fent* és a *lent* világának ez a kettőssége működőképes, de többek kö-

zött ezért sem sikerül elég hatásosan működniük az országos szervezeteknek. A mikro-életpályák működése szűrőrendszerként jelent minden kívülről jövő modernizációs folyamat számára, ilyen módon védik saját autonómiájukat. Tehát mindkét társadalmi szintet, — a *fentet* és a *lentet* is — a restaurációra és az egykori identitásokra és a felfokozott kompenzációs-rehabilitációs igényre való célirányos törekvés jellemzi, így az RMT-ben a változás nem azonos a modernizációs haladással.

Az átfogó témákon kívül a tanulmányok főleg két nagy problematika köré csoportosulnak: — az ifjúság jelen- és jövőképe az iskola, oktatás, egyház viszonylatában; — a székelyföldi regionális társadalom aktuális folyamatai, úgy mint elszegényedés, vállalkozói kísérletek a gazdaságban, helyi főiskolák tervezése-szervezése, etnológiai események, gazdálkodáshoz, vagyis a földhöz kötött mentalitás. Két tanulmányról érdemes külön is szólni, amelyek témaválasztásukban túlmutatnak az RMT fenti és lenti, nagy és kis világán.

Akárcsak az átmenetet élő összes közép-kelet-európai országokban, az RMT-ben is folyik a saját ünnepek rehabilitációja is. Egy helyzetkép a Magyarországon kívül létező „kis” magyar világ egyetlen nemzeti ünnepével, március 15-ikével foglalkozik. Az ünnep mint a közösségként való megmutatkozás lehetősége tabu volt a nemzeti kisebbség körében, az elfojtás évtizedei után Erdélyben az első március 15-ikei ünneplés méreteiben, az eufória jegyében oly tragikus hatásokat is maga után vont, amelyek 1990. március 18—19-én a marosvásárhelyi román-magyar véres konfliktusban kulmináltak. Azóta a sok mögöttessel rendelkező új „magyar ünneplő” státusa sajátosan ellentmondásossá alakult. A március 15-iki ünnep úgy szerveződik, hogy nem arra törekszik, hogy *ünnepi* legyen, hanem csak hogy *meglegyen*. A lényeg nem az ünnep tartalma, hanem annak a vívmánynak a demonstrálása, hogy „azt” az ünnepet lehet megtartani, erre az alkalomra össze lehet gyűlni. Az ünneplők így nem lesznek valódi résztvevők, hanem csak ottlevők. A részvétel fennkölt ünnepi megélése helyett, az ottlevéssel csupán a szervezők ítélőképességét legitimizálják. Az a szervezés, — amelyet a lehetőség és a valóság ötvözete úgy határoz meg, hogy az ünnep résztvevői inkább annak kellékei lesznek —, a jövő felé sajátos feszültségeket jelöl, miszerint az ünnep esetleg úgy restaurálódik, hogy az a kifelé való figyelés és a „ben-

tieknek” szóló illetén való jelzés és a megmutatás-megmutathatóság hatáira utal. Hogy ez első- vagy másodrendű funkcióként jelentkezik, attól függően lesz az ünnep valódi avagy kisajátított. A leírás arra is utal, hogy az ünneplő közösség megpróbálja lereagálni ezt a konfúziót és mégis igyekszik méltóan ünnepelni, a hivatalosan szervezettek felül cselekedni.

Az egyik tanulmány „kivülről” elemzi az 1994-es magyarországi választásokat, azt a trauma szintű hatást, amelyet ez az esemény okozott az RMT-ben. Az Antall-kormány a határon túli magyaroknak partneri szerepet ígért, s ezen politika szimbolikus megnyilvánulásainak közös élménye az erdélyi magyarság körében azonnal kiszorította a román forradalomban kialakult közeledést, a románokkal megélt közös élményeket. Az RMT-ben az új identitásépítés egyik összetevője a nagyobb identitáshoz való partneri tartozás, az anyanemzettel való mentális azonosulás, amely azt sugallta a közösségnek: többről is van szó, mint szimbolikus felszínes megnyilvánulásról. Ez a biztosnak hitt „több” szűnt meg az 1994-es választáskor. A változást másképp élte meg a *lent* és a *lent*. Az elit szempontjából beszűkült és változott a működési terület: az új diskurzus már nem egynemű, a domináns retorikától eltérő szövegeket már nem igyekeznek kioktatói stílusban elhallgattatni, — ugyanakkor az elbizonytalanodás miatt gyakorta már nem tudnak és nem is akarnak egységesen működni. Így előtérbe kerülnek az egyéni magatartások és teret kap a pluralizmus is. Az elit a váltásra-változásra nincs felkészülve, nem eléggé erős és artikulált ahhoz, így a közszereplések egyre zavarosabbá válnak. Az így kialakuló valós és potenciális botrányok és összeütközések jellegzetessége, hogy személyek, személyes szereplések konfliktusai által feszülnek egymásnak a nyilvánosan még nem definiált érdekcsoportok. Az elit részéről az előtérben maradásért, az önmaguk felértékelésért való megnyilvánulások sürgősségét a *lent*ek nem értik. Számukra az így megnyilvánuló igyekezet személyi konfliktusokban jelentkező közéleti hisztériát jelent. Az így szerzett presztizsvesztes még inkább hozzájárul az elit és a nép eltávolodásához. A magyarországi változások tehát az elitet zavaros és türelmetlen újredefinálásra készítették, míg a lenti társadalom csak passzívan tudomásul vette azokat. A kormányváltás utáni új magyarországi magatartások már nem metafora jellegűek, hanem pragmatik-

kusak és célratorók. Az RMT ehhez nem is tud partner lenni, nem ismeri, csak az érzelmi-ideológiai magatartást. A tanulmányíró nem tér ki annak elemzésére, hogy a változások folyamatok milyen mértékben következményei a magyarországi változásnak, avagy csupán katalizálták azokat, mivel már a külső hatás nélkül is megérett a helyzet a pragmatizmus pluralizmus felé való nyitásra.

A „Változásban?” című kötet azt érezteti, hogy az RMT kivárási stádiumban van, számukra elérkezett a pragmatista alkuk ideje, készek mind a román, mind a „nagy” magyar társadalommal a „paktum”-kötésre. Ugyanakkor — ha az olvasó a könyv elolvasása után elgondolkozik, rájön arra, hogy a megállapítások azt sugallják számára, hogy ez a társadalom analóg azzal a pszichológiában ismert fiatal énkép-állapottal, amely a krízis-döntés alapján a *bizonytalan identitás* (*identity diffusions*) állapotban van és olyan fiatalokat jelöl, akiknek az életéből kimaradt a krízis és a döntés folyamata, ezért kevésbé vannak karakterisztikus céljaik és életvezetésük, vagyis a romániai magyar társadalom jelenlegi, a szerzők által bemutatott struktúrákban még nem érett meg a paktum-kötésekre.

A második kötet („Elvándorlók?”) egy olyan jelenség egy-egy szelétét mutatja be, amely eklatáns példája a *lent* és a *lent* elválásának, különállásának. Erdélyben az ideologikus beszéd dominanciája miatt a *lent* eltorzítja a külföldi vendégmunka jelenségének aspektusait. Szemzőgöből ez tabuként kezelendő jelenség, amelyről nem érdemes beszélni. Ha mégis bekerül az elit diskurzusába, visszafogottan tárgyalják, avagy bírálják, mindenkor a nyilvános egyet nem értés hangján. A *lent*ek igen fontos és teljességgel elfogadott ez a gyakorlat, a mindennapi élet terén a haladás szükséges eleme, s mint ilyen, a jövő biztosítéka. A vendégmunka jelensége így túlmutat a vendégmunka reális méretein, de annak interpretálása megreked a lenti világ oráritásának közegeiben. A kilépési gyakorlat „eredményei” nem válnak részévé a hivatalos nyilvánosságnak. Így a jelenséget rögzítő és elemző tanulmánykötet valóban úttörő munkának minősül.

A székelyföldi mikrorégió paraméterei szerint e lokális társadalomban a társak nemcsak meghatározzák, hanem kölcsönösen részt is vesznek egymás életében. Az egyén fölött döntéseiben a közösség uralkodik, itt ez a legfontosabb társadalmi parancs. Ebben a mikro-társadalomban az idő-

szakos elvándorlásnak másfél évszázados hagyománya és közösségi legitimitációja van. Akár Ó-Románia, akár Amerika felé mentek innen tízezres hullámban dolgozni, a székelység legnagyobb tömege mindig is az időszakos vándorlás útján gyarapította itthoni életlehetőségeit meghatározó vagyónát. A szocializmus éveiben is vándoroltak, elmentek dolgozni faluról városra, vagy otthonaikból az ország urbanizálódott tájaira. Az utóbbi évtizedekben az általános politikai klíma Székelyföldön is elfojtotta az ottani hagyományos életmód aspirációit, és idegen elemeket kényszerített megszokott patriarchális életmódjukba. Éppen ezért az 1989-es változás után, a földek visszaadását követően megnőtt az egyéni/családi gazdálkodás presztízse, a miliőre hagyományosan jellemző életforma visszaállításának sürgőssége. Az évtizedek óta városra ingázók lelkes lendülettel vetették bele magukat a régi otthoni életformájuk restaurálásába. Ez a közösségi óhajnak megfelelő feladat nem könnyű és igen pénzigényes, a váratlanul sürgűssé vált gazdálkodáshoz nem voltak felkészülve sem eszközökkel, sem gyarapodási tervekkel. Mivel Székelyföldön olyan az interaktív környezet, hogy a társadalmi rang és státusz terén nem lehet az elvárások szintje alatt maradni, elindultak a helyi nyilvánosság által legkifizetődőbbnek tartott vendégmunka irányába, Magyarországra.

Milyen társadalmi változással jár a régióban ez a most is zajló kilépési gyakorlat? A kilépő dolgozni megy, az anyagi gyarapodásnak rendel mindent alá, kinti életében a járkálás, nézelődés nem is kap helyet a pénzszerzés mellett. Életüknek ez a vándormunkás szakasza olyan „zárójelbe teendő” részévé válik, amelyet nem is akarnak a körön kívülieknek felmutatni. Nem keresik fel saját Magyarországon élő rokonaikat sem, nehogy azok illetéktelen kérdéseket, megjegyzéseket fűzhessenek célirányos gyarapodási stratégiájukhoz. Számukra az emberi-társadalmi kapcsolatot elsősorban a többi saját régióbeli vendégmunkás jelenti. Körükben működik a migrációs lánc, amelyben a korábban érkezett, a környezetet és az abban érvényes mentalitást jobban ismerő átadja a frissen érkezetteknek a mindennapi élethelyzetekben szükséges tudást. Ugyancsak láncszerűen segítik egymást a rendes vendégmunkájukat meghaladóan hétvégeken végzett pluszmunkák szervezésében is.

Az önkiszákmányolást is vállaló munkamevetet a Magyarországon fekete munkán dolgozók-

nak kényszerű periodikus hazamenetelei (útlevélpecsételések) szakítják meg. Ezek az utak fontos elemei a vendégmunkavállalás gyakorlatának. Ott-hon a családban-gazdaságban való szerepüket átvállalja valamelyik családtag, így a hazalátogatónak nem kell elmaradt feladataival időt töltenie. Mivel a közösség előtt rangot jelent a kinti tartózkodás, a hazalátogatáskor felmutatható gyarapodási élménybeszámolás is közügy. A közös évés-iváskor, a rokonlátogatáskor, az ilyenkor kötelező hosszás kocsmai ivászatokon zajló körbeszélés, szétosztott ajándékok növelik a hazajövő presztízst, aki pozitív sikerélményt él meg, úgy érzi, még fontosabb személyiség, mint volt elmenetele előtt. A periodikus beszámolók hosszasan részeivé válnak az otthoni közösség kollektív tudásának, regisztrálják és interpretálják a kilépő gyarapodásának menetét, így az időszakos megmértetésnek is fontos alkotórészeivé válnak a restaurációs rehabilitációnak. A ki-be lépések úgy adagolják a találkozások feldolgozását-értelmezését, hogy a hazahozott élmények az otthoni közösség élményvilágában állandó központi helyen maradnak.

Az otthoni kapcsolataival rendszeresen feltöltődő vendégmunkás az idegen világból csupán a munkaadóval kerül szorosabb viszonyba. Ez a kapcsolat általában túl szorossá alakul, mivel arra mindkettőnek szüksége van. A munkaadó az illegális vendégmunkást a helyi munkaerőpiachoz mérten olcsón és kedvező feltételekkel „vette meg”, ezért, ha beváltak, meg is akarja tartani őket. A kialakított munkán felüli apró szolgálattal, családi munkákkal is megbízza, így mutatja ki elismerését és megbecsülését irányukba. Ilyen módon biztosítja saját eredményeinek, gazdasági életvitelének állandó csodálóját is. A szoros kapcsolat hatására minta-jellegűvé válik a vendégmunkás számára, aki az általában újonnan meggazdagodott munkaadóknál tapasztalt berendezés, ruházat, életvitel élményét önmagának úgy értelmezi, hogy azok az elérhető siker, a gyarapodás és a magabiztos viselkedés tartozékai, olyan „kellékek”, amelyeket ő is hamar elérhet, megszerezhet magának.

Tehát a kilépő kint elszigetelődik, nem szerez új ismereteket. Saját munkáját jól és szakszerűen elvégzi, de — mivel az csak mindig komplementer jellegű — nem növeli szakmai kompetenciáját. A vállalt kiszolgáló szerepek révén esélye sincs a vendégmunkásnak arra, hogy a szakma egészével találkozzon. Amit hazához, azok csupán benyo-

mások, résztapasztalatok. De éppen ez volt a céljuk, hogy az idegen világból hazahozott, a saját világba beillesztett elemekkel táplálják lokális és regionális identitásukat, a korábban megkérdőjelezett, részlegesen elveszített, vagy még el sem ért társadalmi státuszukat biztosítsák, avagy restaurálják azokat a családi gazdaság, a családi életvitel megalapozása vagy megerősítése által. A hazahozott új (presztízs) tárgyak, vagy amelyeket a hazahozott pénzből vásárolnak, módosítják, de nem változtatják meg életmenetüket, — a szerzők szerint ezek csak az otthoni felületre épülnek, annak rátétjei lesznek. A hagyományosan épített környezet integritása nem sérül általuk, az ilyen új szerzemények nem igazi presztízs-tárgyak, inkább csak a korábbi hiány kielégítései. Funkciójuk nem az öncélú hivatkozás, hanem a „nekem is van már” megnyugvást, rehabilitációs gesztust szolgálnak.

A kilépő Magyarországon észrevétlenül is új szereplehetőségeket és új viselkedési mozzanatok ismer meg, és főleg tudatosan egy új munkamentilitást tanul, amely az otthoni világukban elfogadott „kiváras a megfelelő helyzetekre” elvel szemben arra ösztökéli őket, hogy hazatérve is racionálisabb munkaszervezéssel és jobb időbeosztással gazdálkodjanak, mert megtanulták, hogy minden várakozás veszteség.

Abban a szimbolikus szférában, ahol nem lehet az elvárások szintje alatt maradni, így az időszakos kilépő olyan sikeres társadalmi tapasztalatokkal tér vissza, amelyeknek anyagi-tárgyi és kognitív hozományával a vélt vagy valós lemaradás behozható, a saját, illetve a családi jövő biztosítható. Az egyéni teljesítmény a család identitását és státusát erősíti és úgy stabilizálja, hogy számol a „tűlbiztosítással” is: annyit dogozik, hogy anyagiakat, emelkedő presztízs-lehetőségeket biztosítson a következő generációk számára, gyerekeinek és unokáinak egyaránt.

Ebben a hagyományos lokális társadalomban a gyarapodás mindig fontos és legitimizált tényező volt, de ha a hagyományos életvitelt kérdőjelezi meg általa, akkor a gyarapodás is gyanússá válik. Akik olyan tapasztalatokkal és erőforrásokkal térnek haza a vendégmunkából, hogy egy új, más életformát akarnak utána választani — azok megítélése negatív, olyannyira, hogy az a közösség peremére szorítja az újtót-kísérletezőt. A vendégmunka utáni vállalkozó légüres térbe kerül, ő maga is kevésbé érett a változtatásra, elképzelései zavaró-

sak, és akiket az idősebb, a helyismeret és a kapcsolatrendszer területén már sikeresen működő, régebbi helyi vállalkozói réteg is kiközösít. Így a saját tapasztalatlansága és a társadalmi szankciók által sújtott kísérletező általában visszalép a nagycsaládi kooperáció lassú ritmusú, de mégis biztonságot adó közegébe. Tehát a domináns közösségi modell minden egyéni kilépés hátterében ott működik.

A kötet meggyőzi az érdeklődőt, hogy a székellyföldi vándormunkás-kilépés olyan, a mindennapok által kitermelt esemény, amelynek az adott lokális kultúrában helye, rangja és jövője van. Az írások átfogóan bizonyítják, hogy a régióban a kilépési gyakorlat a társadalmi változás legfontosabb hordozója és a társadalmi mobilitás elfogadott útja.

Az elvándorló egyént magyarázva a szerzők bőven kitérnek az otthoni és az idegen — mármint a magyarországi — világ közti kapcsolatra. Értelmezésük szerint a nagyrészt kapcsolat nélküli vendégmunkás felszínes és részleges tapasztalataiból mindig úgy tipizál, hogy az idegen világ értékelése a saját világa alá kerül. Az idegen világ ezen a szimbolikus úton való legyőzése teszi lehetővé számukra a kinti életükben formális alárendelődésük, a „szolga” szerepek elviselhetőségét. Említést érdemel, hogy a szerzők elemzéseikben nem térnek ki arra, hogy ez a megnyilvánulás általános, tehát régió- és jelenségtúli, a kognitív disszonancia eredménye. Mindennemű kisebbségnek közös lelki-tudati megnyilvánulása, hogy az aszimmetria okozta kognitív feszültséget a saját közösség fel-, illetve túlértékelésével érik el. Ugyancsak a kognitív disszonancia az alapja az első kötetben szereplő azon sajátosságként említett megállapításnak, miszerint az erdélyi magyar társadalom úgy viszonyul a többségi román nemzethez, hogy azt minden esetben a saját társadalmánál alább értékeli. Ezen általános szociálpszichológiai törvényszerűség székellyföldi megnyilvánulásairól, — a szerzők szóhasználatában a mentális manőverként előállt fordított aszimmetriáról — mutat be a két ismertett kötet sajnálatosan egyéni-lokális helyzet- vagy életképeket.

Itt kell utalnunk arra is, hogy a két kitűnő, elméleti értékeket felmutató, a „kis magyar világot” jelenségmegragadó értelmezéssel bemutatott kötetnek vannak szerkesztésbeli gyengéi. Az első kötetben gyakran jelentkezik a didaktikai és az uta-

sítást-tanácsot osztogató hangnem, amely feltehetően a kutatásokat megrendelő intézményeknek szól, de zavarja a tanulmányok koherens szerkezetét. A második kötetben pedig a rész- és az összefoglaló tanulmányok összevetésekor nagyon sok redundanciát eredményező szövegrész adódik. Ugyancsak zavarja a tudományos szöveget a szer-

zők intézetére és munkafeltételeire vonatkozó igen sok adalék; ha már ezeket is publikusnak szánták, a kötet végén ajánlatosabb lett volna egy külön utószóban összefoglalniuk, ahogy azt az elsőként bemutatott könyv esetében tették.

Szakáts Mara

KEVÉS ISKOLÁZOTTSÁGÚ TÁRSADALMI RÉTEGEK NYELVEZETE

(Françoise Gadet: *Le français populaire*. Presses Universitaires de France, Párizs, 1992. 128 o., irodalom: 125.o.)

A recenziens első gondja a címben szereplő *populaire* szó magyarítása. A „vulgáris” melléknév nem lenne jó, a „népnyelv” még kevésbé felelne meg. A könyv szerzője az első fejezetet a *langue populaire* fogalmának meghatározására szánja s úgy véli: nem tájnyelv, nem rétegnyelv, nem olyanféle, mint a diáknyelv, de nem is a családi nyelv, bár azzal nagy felületen érintkezik. Az általa helyesnek tartott meghatározás szerint az igazi anyanyelvi nevelésben nem részesülő, kevésbé iskolázott társadalmi csoportok nyelvhasználata; leírásában főként Párizs övezetére kell tekintettel lenni. Talán elfogadható megnevezés lenne a francia melléknév „latinositása”: *populáris*; használjuk mégis a nyelvészetben ismeretes „vernakuláris” (ang. *Vernacular*) szót, amellyel a spontán nyelvhasználatot jelöljük.

A szerző igyekszik bemutatni a „français populaire” múltját is. Nehéz feltárni, mert kevesebb feljegyzés maradt róla a hajdani századokból, mint a műveltek beszédéről. A nyelvész jelentős segítséget kap az irodalomtól, amely az elbeszélő irodalomban és a színpadon régen is sokszor szóaltatott meg iskolázatlan embereket.

A leírás követi a hagyományos felosztást: hangtan, alaktan, mondattan, szemantika. Mind-egyikben a szabályozott nyelvvel (la norme) való összevetés a módszer. A hangtan általános jellemzője a hanyagabb, könnyebb kiejtésre való törekvés. Ez sokszor a hangok kiesését jelenti (pl. az *il* névmás *l-je* marad el mássalhangzó előtt), olykor azonban más nyelvi rétegben ki nem ejtett „néma” e-k és egyéb hangok szólanak meg.

A morfológia látszik a nyelvészetileg legérdekesebb fejezetnek. A sokféle jelenségből össze-

állítható irányzat az egyszerűsödés, a rendhagyóságok és egyéb „különállások” lecsiszolódása. Ha így fogjuk fel, akkor gondolkodnunk kell azon (a szerző gondolkodik is), hogy nem a francia nyelv jövődő fejlődését kell-e látnunk benne. Az alakítani egyszerűsödés mint nyelvtörténeti folyamat sok európai nyelvet jellemez. Magyar tapasztalataink ehhez hozzátehetnének egy másik kérdést: egyszerűbb, tehát kezelhetőbb és ésszerűbb lesz-e a nyelv a csiszolódás következtében — vagy talán szegényebb. A magyar *-ban, -ben/ -ba, -be* összemosódása például jogos aggodalmat vált ki a nyelvűvelökből. Kétes értékű magyarázat lenne, hogy a mondatösszefüggés megadja az értelmet, az ige eldönti a helyhatározó irányát — a mi gazdag határozórag-állományunk csökkenése minden bizonyonnyal szegényitené a nyelvet.

A könyv a leírt mondattani sajátosságokat is kettős alapképletben foglalja össze: az egyszerűsítés, a lazítás (pl. a személyes névmás vagy a tagadásban a *ne* elhagyása) és a szerkezetek egy részének bonyolódása, burjánzása (*c'est quand que c'est qu'il arrive?* — 82. o.). A szórend megbolydulása, a mondatátszövés (a tagmondatok egymásba tolódása) más nyelvek „spontán”, a normától eltérő változatában is feltűnik; egy magyar példa: „Pista lehet, hogy eljön”. Nyilvánvaló, hogy a felelősséget érző magyartanár ilyen mondatot nem fogadhat el, főleg írásban nem.

Összefoglalva: a nyelvi norma vagy a művelt osztályok szabályozott beszédszakásai felől nézve a „vernakuláris” nyelv eltérő szabályokat követ, de *vannak* szabályai, másként a nyelvész nem tudná leírni. Françoise Gadet azonban áttekinthető leírást ad róla — értékelést viszont nem. Egyetlen

szóval sem állítja, hogy ez a nyelvváltozat nyelvrontás lenne, sőt, néhány jelenségét eredetinek, talpraesettnek tartja. Az olvasó mégis joggal tehetné fel a kérdést: nem fosztja-e meg a nyelvet fő társadalmi funkciójától ez az „önkényesség”, nem teszi-e zavarossá, nem zárja-e ki a társadalom egy részét a teljes értékű megértésből, érthetőségből? Kétségtelen, hogy a felsorakoztatott példák jó néhányát a franciául egyébként kommunikatív szinten tudó *külföldi* nem érti. De, úgy látszik, egyik-másik mondat, sőt szó a társadalom „belső” köréhez tartozó francia számára is érthetetlen vagy bizonytalan értelmű, mert a szerző szabályos köznyelvi fordítást ad hozzá.

Nincs szó a könyvben arról, hogy a „populaire” nyelvhasználatot meg kellene rendszabályozni, a szerző azonban szükségesnek tartja a normát, mint viszonyítási alapot. A recenzens véleménye:

a könyvben bemutatott nyelvi szféra a maga szociális közegében bizonyára ellátja kommunikatív feladatát (esztétikai megítélése izlés kérdése), az irodalom pedig használhatja szociális jellemzés céljára. Azt nyugodtan állíthatjuk, hogy a nyelvnek idegen nyelvként való tanításába nem lehet bevonni. Az sem valószínű, hogy francia anyanyelvűek komoly tanításának nyelvi hordozója lehetne. F. Gadet könyve arról győzi meg az olvasót (jobban, mint a szerző akarja?), hogy csak a művelt köznyelv és az irodalmi nyelv tudja hordozni a nemzeti szellem teljes értékét, a tudományt, az oktatást, csak az lehet eszköze az egész nemzethez szóló közlésnek.

A könyv a nyelvhasználat leírása segítségével a társadalom egyik fontos törésvonalát mutatja meg.

Bán Ervin

A KULTÚRA GAZDASÁGI EREJE

Rózsa György: Kulturális örökség és információs társadalom
(Argumentum Kiadó, 1995. 82 o.)

Nem meglepő, hogy Rózsa György elkötelezett híve a kultúrának, a könyveknek, az írás mesteriségének. Mi más várhatnánk tőle, aki az ország egyik legnemesebb közgyűjteményének, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának sok évig volt első számú vezetője? De Rózsa egyúttal közgazdász is, aki érzékenyen figyel, milyen szerepe lehet a kultúrának egy nemzet anyagi jólétében, modernizálódásában, a perifériáról a centrum felé óhajtott elmozdulásában. Esszéjében a szerző főleg ezekre a kérdésekre próbál választ adni, miközben keresi a megoldások, megfélelések, utak és módzatok változatait azokra a — ma még a világon mindenütt tranziens állapotban leledző, elmosódott kontúrú — folyamatokra, amelyeket egyelőre, megfelelőbb híján az információs szuperországút kibontakozásának koraként jelölünk meg.

A karsú kötet — amelynek külön érdeme, hogy nem „beszél túl” problémákat, hogy inkább kérdez, mint keményen, megfellebbezhetetlenül kijelent — két részre oszlik. „A galambpostától a kommunikációs hálózatokig” című első rész a kulturális örökségből kiindulva ível az informatikával átíratott humanista társadalom vízióig. A számító-

gépés hálózatok valóban robbanásos hatású terjeszkedése idején a szerző okkal veti fel: „A még megoldásra váró és minden bizonnyal meg is oldható számítástechnikai és kommunikációs problémák mellett... a humán kulturális összefüggések vizsgálata az elsőrendű”, és nagyon bölcsen teszi hozzá, hogy a végeredmény „nem a vagy-vagy, hanem az is-is”.

A második rész közelebb hoz a mához, napjaink feszítő gondjaihoz és egyelőre megoldatlan problémáihoz. A némileg barokkos hosszúságú címmel: „A 85—90-es évekbeli közép-európai változások hatása az írásmesterségekre, (kiadás-terjesztés-könyvtárak)” ellátott rész magában hordozza térségünk és természetesen elsődlegesen a magyar közművelődés nyomorúságát, vívódásait, megoldatlan és egyelőre megoldhatatlannak tűző feladványait. A szerző a beduin bölcsességet idézi a megalázó, megszorító, sőt ellehetetlenítő pénzügyi korlátozások, az újfajta „cenzúra” behatolás kapcsán: „Nem szabad a sátorba beengedni a tevé orrát, mert utána megjelenik az egész tevé.” Rózsa könyvéből is kitetszik, hogy a tevé már régen van a sátorban, bűdös is, meg a helyet is

elveszi. De a szerző, nem tagadva meg közgazdász eredetét, könyve végén öt pontban recepteket is ajánl az írásmesterségek gazdasági-szervezeti rehabilitációjára.

A kötet érdemeinek e rövid csokorba foglalása közben a recenzens nem tudja megállni, hogy némileg egyet nem értve csóválja a fejét. „A kultúra és az IQ” című — egyébként rövidke — fejezetet jobb lett volna elhagyni, mert az ott vázolt közélet olyan tudományos, pontosabban „tudományosnak mondott” iskolákra emlékeztet, amelyek felte-

véseit és állításait leírta a valódi tudományosság. Mivel azonban a szerző nem biológus, sem etológus, e fejcsóválás inkább gyakorlati, mint eszmei jellegű.

A könyv az idős Pasteurról szóló kedves anekdotával zárul, a nagy tudós öregkori üzenetét tolmácsolva: „Az embernek dolgoznia kell”, ami egy voltaire-iánus számára szépen cseng egybe a keretek művelésének örök optimizmusával.

Szentgyörgyi Zsuzsa

**Az Országgyűlési Könyvtár
állományából törölve.**

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó vezérigazgatója
A nyomdai munkálatokat az AKAPRINT Nyomdaipari Kft. végezte
Felelős vezető: Lajtai Ferenc
Budapest, 1996. — Nyomdai táskaszám: 9622678
Felelős szerkesztő: Rozgonyi Tamás
Műszaki szerkesztő: Nyárádi Tamásné
Megjelent: 16 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0231 — 2522

LELT. 2004

